

POZNÁVANIE V HISTORICKÝCH SÚVISLOSTIACH

Imrich Ruisel

Ústav experimentálnej psychológie SAV
Bratislava
2010

© Prof. PhDr. Imrich Ruisel, DrSc.
© Ústav experimentálnej psychológie SAV

Vydal: Slovak Academic Press

Recenzent: Prof. PhDr. Eva Sollárová, DrSc..

Technická spolupráca: PhDr. Alexandra Prokopčáková, CSc.
Mgr. Ida Prokopčáková
RNDr. Zdena Ruiselová, CSc.

Publikácia neprešla jazykovou korektúrou

Kniha vznikla za podpory Grantovej agentúry VEGA (grant č. 2/0099/09) a Centra excelentnosti SAV CEVKOG.

ISBN 978-80-88910-28-2

Môjmu synovi Imrichovi... po pätnástich rokoch...

Autor

Motto

Všetci ľudia majú schopnosť poznať seba samých a rozumne myslieť

Stobaios, Flor. V 6

OBSAH

Úvod	5
Človek a jeho počiatky	13
Psychológia ľudského poznávania	29
Historické aspekty kultúry a vzdelávania	53
Prehistória a Afrika	71
Odkaz Mezopotámie	91
Posolstvo Egypta	113
História Izraelitov	139
Skúsená Čína	171
Japonsko a hľadanie sebavedomia	201
Spiritualita Indie	225
Racionalita Grékov	253
Vznešenosť Rimanov	293
Počiatky kresťanstva	317
Arabský svet	347
Americké kultúry	373
Záver	407
Literatúra	426
Menný register	431
Vecný register	436

ÚVOD

Prevratné sociálno-politické zmeny v jednotlivých svetových regiónoch významne ovplyvňujú prežívanie a správanie jednotlivcov i celých sociálnych skupín. Dochádza k výraznej migrácii medzi príslušníkmi rôznych národných skupín i kultúr. Nedostatočné porozumenie medzi kultúrami prináša značné ťažkosti pri riešení závažných ekonomických a politických problémov. Do tesného kontaktu sa dostávajú spoločensvá, doposiaľ oddelené masívnymi geografickými, ideologickými i politickými bariérami. Nové, často náhodne nadväzované kontakty predtým izolovaných jednotlivcov i skupín prinášajú mnohé ťažko riešiteľné praktické problémy, najmä ak nie sú k dispozícii empirické poznatky uľahčujúce vzájomné porozumenie. Prehlbuje sa nedôvera medzi väčšinovými celkami a národnostnými menšinami, kde neraz dominujú historické predsudky a rasové stereotypy. Nedostatočné riešenie závažných politicko-psychologických problémov sa môže stať rozbuškou budúcich rasových i etnických konfliktov (kedy už prestaneme nekonečne bojovať proti niečomu a miesto toho začneme riešiť problémy?) Aj z toho dôvodu je nevyhnutné venovať väčšiu pozornosť poznatkom medzikultúrnej psychológie, ktorá si vytýčila úlohu skúmať odlišnosti medzi príslušníkmi rôznych kultúr.

Kultúra formuje charakteristický štýl prežívania a správania ľudí, vyžadujúci určité kompetencie (vrátane „inteligentného“ správania). Pritom jednotlivci tvoria, menia a prenášajú naučené kultúrne vzorce na svoje deti, ktoré ich môžu časom prispôbovať svojim potrebám. Kultúra sa tiež môže meniť pôsobením vonkajších okolností.

Ľudia cítia, myslia a správajú sa v rozdielnych *kultúrnych svetoch*. Kultúra je rámcom, podľa ktorého jednotlivci vnímajú a prežívajú svet okolo seba, interpretujú udalosti, ktoré sa okolo nich odohrávajú a správajú sa podľa vzájomne akceptovaných vzorcov. Aby sme pochopili myslenie a správanie členov určitých spoločností, je nevyhnutné najskôr pochopiť ich kultúru.

Aj kultúrne odlišnosti vznikajú pôsobením určitých foriem prežívania a správania, ako aj nadväzujúcich predpokladov, pravidiel a významov. Napríklad pre väčšinu ľudí žijúcich v Európe nadvihnutie obočia znamená prekvapenie, avšak obyvatelia Marshallových ostrovov v Pacifiku takýmto spôsobom vyjadrujú súhlasnú odpoveď, zatiaľ čo Gréci nesúhlasnú. Významné rozdiely v mimických prejavoch možno nájsť aj v kultúrach, ktoré sú si pomerne blízke. Ak u nás známe pokrútenie

hlavou všeobecne vyjadruje nesúhlas, u Bulharov naopak, súhlas. To znamená, že vnímanie relevantných podnetov prebieha v rôznych sociálnych a kultúrnych podmienkach rozdielne.

Odlíšnosti medzi členmi rôznych jazykových skupín sa prejavujú v spôsobe, akým užívajú jazyk na opis svojho prostredia a skúseností. Preto sa rečníci z dvoch jazykových skupín môžu líšiť v označovaní a hodnotení rovnakého prostredia alebo skúseností. Niektoré pojmy, ktoré príslušníci jednej kultúry hodnotia ako prirodzené, nie sú nevyhnutne univerzálne. Určité pojmy môžu v niektorých jazykoch chýbať, pretože sa nepoužívajú na kódovanie skupinového prostredia, prežívania alebo aktivít, to jest, nie sú súčasťou skupinovej funkčnej adaptácie. Rozhodne však tieto pojmy nechýbajú kvôli nežiaducej kombinácii génov alebo nedostatkom v učení sa, ale proste preto, že sú v určitom prostredí zbytočné. Napríklad Angličania bežne používajú pomerne bohatú slovnú zásobu na označenie aktivít a pojmov spojených s lietaním, zatiaľ čo príslušníci afrického kmeňa Hopi majú pre lietanie iba jeden pojem. Ak my používame na opis snehu niekoľko výrazov, Eskimáci ich majú podstatne viac, zatiaľ čo v tropickej Nigérii je takýto pojem neznámy. Kým my jazykovo rozlišujeme medzi modrým a zeleným, Navajovia používajú spoločný termín pre obe farebné kvality.

Príslušníci jednotlivých kultúr sa odlišujú v matematických systémoch, pojmoch i správani. Západný decimálny alebo desiatkový systém čísel je iba jedným z číselných systémov. Niektoré spoločenstvá, ako sú napríklad potomkovia Keltov v severozápadnej Európe, Ainu v severovýchodnej Ázii, Jorubovia a Ibovia v Nigérii, Baganda v Ugande používajú dvadsiatkový systém. A viaceré austrálske kmene a bušmeni v juhozápadnej Afrike uprednostňujú dvojkový systém.

Odlíšnosti v matematických pojmoch a správani sú ilustrovateľné pri porovnaní príslušníkov kmeňa Kpelle v Libérii s bežnými Američanmi. Obe skupiny sú si podobné v aritmetických pojmoch, pretože oba systémy klasifikujú predmety. Napriek tomu sa odlišujú, pretože Kpelle inak chápu niektoré mentálne aktivity. Žiaden Kpelle vo svojom výpočtovom systéme nepozná pojmy ako *nula* alebo *číslo*, a tiež nemajú adekvátne pojmy pre abstraktné operácie ako sú sčítanie, odčítanie, násobenie a delenie, napriek tomu, že v praxi spočítavajú, odpočítavajú, násobia i delia konkrétne predmety. Kpelle registrujú dĺžku, čas, objekt a peniaze podobne ako Američania, avšak nemerajú hmotnosť, plochu, rýchlosť alebo teplotu.

Prečo vlastne dochádza k týmto odlišnostiam medzi príslušníkmi rôznych kultúr? Hlavne preto, že jednotlivé typy populácií sa rôznia v kultúrnej adaptácii alebo v riešení problémov. Kultúry sa líšia v spôsobe riešenia bežných ľudských problémov, to jest vo významoch, ktoré pripisujú životu, vedeniu, usporiadaniu domáceho života kvôli reprodukcii, vzdelaniu, prežívaniu vzťahov k nadprirodzenému a vzájomnej výmene myšlienok. Každá oblasť súčasne vyžaduje a podporuje vlastný repertoár schopností, poznatkov alebo vedomostí, ako aj predpokladov a emócií, ktoré regulujú vhodné alebo „inteligentné“ správanie. Jednotlivé populácie sa v týchto riešeniach alebo v kultúrnej adaptácii odlišujú preto, že žijú v rozdielnych fyzikálnych a sociálnych prostrediach a majú nejednoznačné historické skúsenosti.

Predložená monografia *Poznanie v historických súvislostiach* sa pokúša naznačiť niektoré problémy, ktoré ľudstvo pri svojom poznávaní prekonáva od najstarších čias až podnes. Pochopiteľne, že ide o proces, ktorý je značne zložitý, a preto v skromných silách autora bolo iba naznačiť niektoré míľniky na tejto predlhej ceste s mnohými zákrutami, roklami i priepasťami. Žiaľ výhľady do budúcnosti nie sú zďaleka ružové. Akoby sme sa nedokázali poučiť z minulosti. Nezmieriteľné (a neraz zbytočné) konfrontácie atlanticko-európskeho liberálneho fundamentalizmu a expanzívnych religióznych štruktúr zaiste prinesú v budúcnosti mnohé horúce chvíle. Napriek tomu treba dúfať, že ľudské poznanie bude na tejto ceste zreteľne svietiť, ako tomu bolo aj v tých najtemnejších chvíľach ľudskej histórie. Aj keď miestami tlela len slabá iskierka, vždy sa znova rozhorela a iba poznanie osvetľovalo tmavé zákutia ľudskej existencie.

Monografia sa usiluje o priebežný pohľad na vývoj ľudského poznania, najmä vzhľadom na historické, psychologicko-filozofické, antropologické, sociálne a kultúrne aspekty. Ide o zložitý proces s mnohými premennými, ktoré zďaleka nie všetky sú pod kontrolou. Preto nie div, že rozprávanie tohto príbehu je pomerne útržkovité a miestami nie príliš súvislé. Čitateľ je pravdepodobne informovaný o imperatíve, podľa ktorého takto orientované publikácie mávajú pomerne striktné vymedzený rozsah, a preto úsilie autora je značne limitované. Udalosť významných pre vývoj ľudského poznania bolo nesporne podstatne viac, než sa dostáva do zorného poľa čitateľa. Aj to, že autor knihy je psychológ, mohlo jeho výber významne ovplyvniť.

Exkurz začína v praveku ľudského rodu, keď sa mapujú kognitívne výkony človeka na počiatkoch jeho existencie. Karavána vyrazila na svet v kolíske ľudstva, v Afrike, odkiaľ smerovala na ostatné kontinenty

a teritória. Prvé civilizačné okruhy sa formovali na Blízkom východe v Egypte a Mezopotámii. Paralelne sa rozvíjali aj kultúry Hebrejov, Grékov a Rimanov. Na túto významnú trojicu nadviazala kultúra prvých kresťanov. V Ázii zatiaľ rozkvitela prastará kultúra Číny, ktorá neskôr ovplyvnila aj Japonsko, Kóreu a Vietnam. V susedstve sa duchovne rozvíjala aj kultúra Indie. O významné vedecké a kultúrne prínosy ľudstvu sa zaslúžil islam. V úplne odlišných podmienkach, „na druhom konci sveta“, dlho bez povšimnutia rástlo duchovné dedičstvo Aztékov, Inkov, Olmékov a Mayov.

Vo všetkých týchto regiónoch, ale aj v tých, ktoré sa nedostali do centra našej pozornosti, sa presadzoval intenzívny záujem o ľudské poznanie. A to nielen príklonom k vzdelávaniu a šíreniu poznatkov, ale aj inštitucionálnou podporou tohto úsilia. Vznikali filozofické systémy, diskusie o poznaní sa stávali aj súčasťou náboženských systémov, formovali sa základné psychologické školy. Už v starej Číne neznámi experti navrhli prvé testy slúžiace k výberu cisárskych úradníkov. Avšak úcta k ľudskému poznaniu sa prejavovala aj pôsobením mytologických bytostí. Napríklad starí Gréci mali v úcte Oannesa, patróna vedy, ktorý síce na príkaz Poseidona pásol delfinov, no keďže bol veľmi múdry, aj keď nevrlý, rozprával ľuďom poučné príbehy, ktoré ich inšpirovali k poznávaniu mnohých zákonitostí. Babylonský Ataba - napol človek, napol ryba - v noci plával v mori a vo dne vychádzal na breh a učil ľudí, ako majú žiť. A nemožno nespomenúť metaforický opis boha Ódina zo starej Eddy, ktorému na pleciah pravidelne sadali havrany Hugin (patrón inteligencie) a Munin (patrón pamäti).

Autor sa prikláňa k tomu smeru bádania, ktorý vyžaduje od výskumníkov v ľubovoľných oblastiach ľudského poznania, aby akceptovali, že poznanie začína postupne, že sa šíri od jednoduchých počiatkov a postupne naberá dimenzie, ktoré niekedy pripadajú až nepredstaviteľné.

Csikszentmihalyi a Rathunde (1990) zdôrazňujú prínos tzv. evolučnej hermeneutiky operujúcej s historickými poznatkami zhromažďovanými v priebehu tisícročí. Metóda je založená na predpoklade, že univerzálne pojmy hodnotiace ľudské správanie ako sú cnosť, odvaha, sloboda, inteligencia alebo múdrosť sa používajú v značne rozdielnych sociálnych a kultúrnych podmienkach a majú pre ľudstvo adaptívny význam. Evolučná hermeneutika pôsobí korektívne proti naivným očakávaniam, že súčasné poznanie je jednoznačne nadradené voči minulosťi.

Veľká výhoda historického prístupu spočíva v tom, že súčasného bádateľa núti k väčšej pokore pri hodnotení vlastných zistení. A najdôležitejšie je snáď presvedčenie, že ani neurotická, niekedy hysterická, no často preexponovaná prítomnosť neposkytuje príliš veľa dôvodov na oslavu. Naši geniálni predchodcovia už za nás riešili kľúčové problémy ľudskej existencie, vrátane možností seberealizácie, spokojnosti, ako aj dosiahnutia šťastia, múdrosti a optimálneho poznania. A to, čo sa nepodarilo im, nedarí sa dosiahnuť ani nám. Ba ako keby sme už strácali odhodlanie a motiváciu k ďalšiemu hľadaniu.

Napriek istému pesimizmu autor tejto monografie dúfa, že sa mu podarilo aspoň minimálnou mierou podporiť nekonečný prúd ľudského poznania. Prichodí mu tiež poďakovať sa svojmu okoliu za mentálnu podporu a pomoc. Vďaka patrí najmä jeho manželke RNDr. Zdene Ruiselovej, CSc., ktorá sa na práci významne podieľala nielen vytváraním optimálneho kognitívneho prostredia, konkrétnymi pripomienkami a racionálnymi úvahami, ale aj priamou výskumnou spoluprácou. Rád by som sa poďakoval aj dvom ďalším dámam, PhDr. Alexandre Prokopčákovej, CSc. a Mgr. Ide Prokopčákovej, ktoré svojimi obsahovými pripomienkami a technicko-grafickými úpravami výrazne prispeli k zvýšeniu kvality rukopisu.

Imrich Ruisel

Jaskynné maľby, Lascaux

12

ČLOVEK A JEHO POČIATKY

Väčšina starodávnych čias, ako tvrdil Francis Bacon (1561–1626), je pochovaná v zabudnutí a mlčaní. Táto téza sa nepochybne týka prvotných špekulácií a presvedčení človeka o jeho podstate. Temnota však nie je dnes tak chmúrna ako v Baconových časoch. Niektoré útržky informácií o prehistórii človeka v priebehu niekoľkých miliónov rokov, ktoré ho oddeľovali od antropoidného rodu, sa vynorili z vykopávok v Afrike a iných regiónoch. Z týchto zlomkov možno odvodiť určité náznaky pravekej psychológie.

V priebehu evolúcie človek získal väčší mozog a vzpriamený postoj, ostatní antropoidi ho obohatili apetítom na mäso, potravu, významne ovplyvňujúcu biologickú a kultúrnu evolúciu. Dlhé roky pred agrikulturným usadením v riečnych údoliach Stredného východu (okolo 10 000 pred Kr.) žil v malých kmeňových skupinách a živil sa lovom a zberom. V priebehu tohto obdobia migroval po rozsiahlych priestoroch vtedajšieho sveta a pomaly kládol základy svojho dlhého kultúrneho rozvoja. Postupne zvládol jazyk, vytváral primitívne nástroje, objavil zakladanie ohňa, pochovával mŕtvych a na konci 50 000 ročnej prehistorickkej periódy začal prejavovať umelecké zručnosti v maľbách, rezbách a v kresbách ornamentov.

Pôvodní obyvatelia

Medzi najlepšie zdokumentovaných ľudí z tradičných kultúr patria austrálski domorodci. Tisíce rokov žili v prísnej izolácii. Keď sa na konci 18. storočia Austrália otvorila kolonizácii západnej Európy, domorodci ešte akceptovali podmienky doby kamennej, technologicky a v mnohých ohľadoch aj kultúrne porovnateľné s podmienkami doby ľadovej. Prví antropológovia ich pozorovali v časoch, keď sa ich kultúra nerušene rozvíjala. Žili tak, ako vždy, zhromažďovali sa v semi-nomádskych kmeňoch, ktoré tvorilo asi päťsto ľudí. Putovali teritóriami rôznej veľkosti a živili sa lovom a zberom. Domorodci budovali hrubé dočasné prístrešia, avšak nežili v usadlých osadách, nechovali domáce zvieratá okrem skrotených psov dingo, vlastnili relatívne málo materiálneho majetku a ich oblečenie bolo veľmi skromné.

Každý kmeň používal vlastný jazyk a sociálne vzťahy domorodcov boli často zložité a vymedzovali sa vzťahom pohlaví. Nástroje, koše a zbrane sa dôkladne a zručne vypracovávali a umelecky vyzdobovali. Na podporu života domorodcov, či už sociálneho, ekonomického alebo umeleckého, vznikol systém mystických ideí a presvedčení, vyjadrujúcich základnú jednotu človeka a prírody, zeme i všetkých tvorov a solidaritu súčasného bytia s rodovým duchom *času snenia*. *Čas snenia* prenikol všetkými aspektmi života domorodcov, dával im zmysel a poskytoval im hlboko prežívaný spirituálny charakter.

Aborigéni prežívali dve formy času, dva paralelné prúdy aktivity. Jedným z nich bola každodenná objektívna aktivita, druhým nekonečný spirituálny cyklus nazývaný *čas snenia*, reálnejší než samotná realita. Všetko, čo sa v tomto čase stalo, stanovovalo hodnoty, symboly a zákony *aborigénskej* spoločnosti. Vládlo presvedčenie, že niektorí ľudia s neobvyklou spirituálnou silou majú s týmto časom kontakt. *Ten, kto stráca svoje snenie, je stratený* uvádza *aborigénsky* múdroslovný výrok. *Čas snenia* integroval svet, ale bola to jednotu podnetov, vyjadrených skôr v mýtoch a rituáloch, než v produktoch myslenia, v ktorých sa subjekt a objekt, duch a hmota abstrahovali a oddeľovali. Jadro každej osoby, jej reálne Ja, patrilo spirituálnej a posvätné sfére; prichádzalo z prehistorického sveta duchov, zostupovalo z duchovných predchodcov a po smrti sa vracalo do svojho duchovného domova. Avšak spirituálne a posvätné sa neoddeľovalo od prirodzeného sveta a materiálneho tela. Materiálny svet bol nasýtený spirituálnymi kvalitami. Predmety boli posvätné; zvieracie a rastlinné druhy sa s ľuďmi spirituálne spájali prostredníctvom totemických kultov.

Presvedčenia a praktiky porovnateľné s austrálskymi *aborigénmi* prevažovali, ako možno predpokladať, mnohé miléniá v prehistorických časoch, prinajmenšom v obdobiach, v ktorých sa objavovali prvé znaky pohrebov. Vo veľkom prehľade pôvodného myslenia James G. Frazer (1854–1941) uviedol podstatnú podobnosť, s ktorou sa pod mnohými povrchnými rozdielmi ľudskej mysle vypracovala jeho prvá filozofia života. Túto filozofiu už spomínaný otec britskej sociálnej antropológie Tylor nazval *animizmom*.

Otvorenou otázkou zostáva, nakoľko tieto presvedčenia možno pokladať za súčasť filozofie. No reprezentujú *úsilie o zmysel* pôsobiace nielen u domorodcov, ale aj u súčasných ľudí. Akonáhle človek získal aktívne vedomie, nevyhnutne hľadal zmysel, reprezentoval a vysvetľoval a v neistom prežívaní prírodného života reflektoval premenlivosť vlastného prežívania, či už kvôli chorobám a fluktuáciám vitality, deš-

truktívnym vášňam strachu, zúrivosti a šialenstva, pôsobeniu tajomných javov spánku a snenia, sporadickým zábleskom inšpirácie a konečnému mystériu smrti. Duchovia alebo duše môžu pôsobiť aj v iných telách a nakoniec odchádzať do spirituálneho sveta smrti. Duch bol koncipovaný najčastejšie ako prchavá fyzikálna substancia, ako je vietor alebo dych.

V priebehu dlhej pravekej periódy ľudstva rýchlosť zmien prostredníctvom historických štandardov bola extrémne pomalá. Postupné prepracovávanie spirituálnych a mentálnych predstáv možno ilustrovať pomerne vyspelou geografickou kultúrou novozélandských *Maorov*.

Maori boli kultúrne a technologicky značne pokročilejší než austrálski *aborigéni*. V 14. storočí po Kr. dosiahli z Polynézie svoj nový domov zručným navigovaním kanoe cez tisíce míľ v Južnom Pacifiku. Zakladali permanentné obydľia s presne konštruovanými a komplikovane vyrezávanými modlitebňami a skladmi, obrábali pôdu, pestovali obilie a tkali. Verili vo veľké množstvo božstiev a spirituálnym bytosťami dominovalo najvyššie božstvo, *Io*. Človek zdedil určitú duchovnú podstatu (*ira autua*) a táto iskra v človeku bola posvätná (*tapu*). Tým sa reprezentovala jeho skutočná vitalita ako zdroj fyzického a morálneho prospechu. Maorská psychika, podobne ako u iných tradičných spoločenstiev, sa zakladala na hlbokom presvedčení jednoty človeka s prírodou, človeka so silami spirituálneho sveta, a jednotlivca s ostatnými domorodcami.

Duša človeka (*wariua*), v priebehu smrti alebo spánku oddelená od tela, nebola lokalizovaná v žiadnom jednotlivom orgáne. Všeobecne sa chápala ako prchavá materiálna substancia. Po smrti sa jej materiálne prvky stratili a stali sa očistenou, nemateriálnou a nesmrteľnou dušou (*awe*). *Wairua* nebola iba spirituálnym princípom. Pôsobil naň aj životný princíp (*mauri*) neopúšťajúci telo a prestávajúci pôsobiť po smrti. Všetko vlastnil *mauri*, vec rovnako živá ako neživá. Významne pôsobil aj princíp vitality (*hau*) fluktuujúci podľa vitality svojho nositeľa, a zmenšujúci sa pri chorobe a v starobe. Rozdiely vznikli medzi myslením (*hinegaro*), pamäťou (*mahara*) a pocitmi (*ngakau*) striedavo pôsobiacimi v srdci, žalúdku a črevách. Z týchto úvah vyplývalo, že ľudia si už na úrovni animistického vývoja uvedomovali význam kognitívnych procesov v psychickej štruktúre jednotlivca.

Významnejší psychologický pokrok nenastal ešte ani u podstatne zložitejších civilizácií Stredného Východu. Egyptské *ka* (spirituálny princíp) sa pozoruhodne podobalo maorskému *wairua* a tvorilo kľúčový pojem egyptského kultu mŕtvych, zatiaľ čo *bai* predstavovalo hmatateľ-

nejší životný princíp. Srdce sa pokladalo za sídlo inteligencie a emócií a rôzne zmyslové orgány za sprostredkovateľov určitých odkazov do srdca. Rola myslenia a reči ako riadiacich častí duše sa spomínala v starých medicínskych textoch zo štvrtého tisícročia pred Kr. V Mezopotámii a v Egypte sa tieto psychologické úvahy zahŕňali pod termín *chaotický polyteizmus*.

Animizmus

Animizmus bol vo svojej primitívnej forme v mnohých ohľadoch hrubou a dôverčivou filozofiou. Celkom nekriticky a staticky miešal predstavy s prežívaním reality a bežné odhady s vonkajším svetom, staval na poverách a ako súčasť mágie pri ovplyvňovaní udalostí, napríklad kvôli liečeniu chorôb a zvyšovaniu úrody, pôsobil neefektívne. Iba hlbšie zakotvené korene vyjadrujúce univerzalitu ľudskej podstaty a prípadne aj centrálnu jadrá pravdy skryté v niektorých vágne formulovaných ideách, si môžu nárokovať dlhšiu trvanlivosť. Preto aj keď pokrok vedy postupne vylučoval *animizmus* z vysvetľovania fyzikálnej a v posledných rokoch aj biologickej podstaty sveta, ríša animistických ideí je ešte pomerne rozšírená a imúnna voči nej nie je ani psychológia. Ako pripomína Hearnshaw (1987), nie je tak dávno, čo sa Donald O. Hebb (1904-1985) sťažoval na *pach animizmu* pôsobiaci v súčasnej psychológii a dokonca upozorňoval, že tento pach skôr silnie, než by slabol.

Animizmus sa však od pravekých čias značne kultivoval, obzvlášť pod vplyvom významných náboženstiev ako sú judaizmus, kresťanstvo a budhizmus a idealistických filozofických mysliteľov. Tieto vylepšené formy *animizmu*, kľúčové pre náboženské presvedčenie, významne ovplyvňovali dokonca aj veľmi inteligentné mysle a primitívne prejavy (okultizmus, špiritizmus, veštenie a pod.) prežili a stabilne sa obnovovali v priebehu civilizovanej éry. Dokonca ani údajne profesionálne materialistické politické systémy neboli schopné ich potlačiť a v západnej civilizácii niektorí z popredných mysliteľov *animizmus* podporovali – medzi psychológmi napríklad Gustav Fechner (1801-1887), William McDougall (1871-1938) a Carl Gustav Jung (1875-1961). Aj súčasný rast záujmu o vedomie, meditácie a existenciálnu filozofiu je silne podfarbený animistickými ideami. Kolaps materialistických a mechanistických explanácií v rámci fyzikálnych vied však napomohol podpore animistickej renesancie a prinútil zvažovať možnosti, či sa v animistických ideách neskrýva centrálnu jadrá pravdy.

Na tieto možnosti upozornil aj Karl R. Popper (1902-1994) sumari-
zujúci signifikantné psychologické postrehy primitívneho a prehistoric-
kého človeka:

*Objavila sa smrť a jej nevyhnutnosť; je akceptovaná teória, že stavy
spánku a nevedomie súvisia so smrťou a že je to vedomie alebo duch
alebo myseľ, ktoré nás „opúšťajú“ v prípade smrti. Vytvorila sa doktri-
na reality, a tým aj materiálnosti a podstaty vedomia – ducha alebo
mysle – a ďalej doktrína komplexnosti ducha alebo mysle: rozlišujú sa
túžby, strach, hnev, inteligencia, rozum alebo postreh. Rozpoznávajú sa
snové zážitky a stavy duchovnej inšpirácie, posadnutosť a iné abnormál-
ne stavy, tiež mimovoľné a nevedomé mentálne stavy (aké mávajú čaro-
dejnice). Duša sa posudzuje ako hýbateľ žijúceho tela alebo ako princíp
života. Tiež sa chápe problém nášho nedostatku zodpovednosti pre neú-
myselné akty alebo tie akty, ktoré prebiehajú počas abnormálnych sta-
vov (alebo v šialenstve). Problém pozície duše v tele sa zvyšuje
a obvykle sa odpovedá teóriou, že duša sa prelína s telom, a je centro-
vaná v srdci a v pľúcach.*

Prvé sídla

Paleoantropológovia odhadujú, že predchodcovia ľudskej rasy sa
objavili na zemi pred tromi až štyrmi miliónmi rokov, len minimálne
chránení pred nepriateľmi. Schopnosti nevyhnutné pre prežitie si po-
stupne osvojovali stovky tisíc rokov.

Poľnohospodárstvo a z toho vyplývajúce spôsoby života zvyšovali
výkony. Prví farmári rozhadzovali zrno do pôdy a trpezlivo čakali na
žatvu. Postupne skrotili divé zvieratá a používali ich na prácu alebo ich
chovali kvôli mäsu a vlnu. Pretože produkty z polí a stád uspokojovali
väčšinu potrieb a postupne sa presadzoval usadený spôsob života, ľudia
už neboli nútení kočovať kvôli hľadaniu potravy ako predtým.

Na brehoch veľkých riek sa usídľovali jednotlivci a z pôvodných
osád vznikali mestá. V staršom egyptskom obrázkovom písme sa mesto
zobrazovalo ako kríž v kruhu – priesečník dvoch čiar uzavretý priečkou.
Podľa tohto symbolu mesto znamenalo bod, v ktorom začínala civilizá-
cia.

V mestách získavalo umenie života nové obrátky. Zatiaľ čo väčšina
ľudí ešte farmárčila, postupne sa rozširoval počet remeselníkov, ob-
chodníkov s najrôznejšími komoditami, najmä s kovmi a inými surovi-
nami, kňazov organizujúcich náboženské obrady ako aj úradníkov plá-
nujúcich a dohliadajúcich na nevyhnutnú spoluprácu jednotlivých zlo-

žiek spoločnosti. Postupná špecializácia rozširovala voľný čas na intelektuálne a umelecké účely, obohacujúci každodenný život svojich obyvateľov a formujúci ich kultúrne dedičstvo. Kultúra dokáže prežiť iba vtedy, ak si generácie vzájomne odovzdávajú poznatky nevyhnutné pre prežitie. Pôvodní obyvatelia spoliehali najmä na ústne prenášané informácie. Ak sa však kultúry postupne stávali komplexnejšie, vyžadovali sa metódy udržiavajúce dôležité informácie a vznikli prvé systémy písma. Vývin písma akoby naznačoval počiatky civilizácie. Štyri najstaršie civilizácie – mezopotámska, egyptská, indická a čínska – vznikli približne roku 100 až 1500 pred Kr. v údoliach okolo veľkých riečnych systémov.

Paleolitická kultúra

Benjamin Franklin je pravdepodobným autorom výroku o ľudskej bytosti ako *zvierati vyrábajúcom nástroje*. Výroba a užívanie nástrojov je prvým identifikovateľným dôkazom ľudskej schopnosti používať inteligenciu k riešeniu problémov. Pretože využívanie kamenného náradia bolo najvýraznejším prejavom ranej ľudskej kultúry, tento prvý kultúrny stupeň je známy ako paleolitický vek alebo staršia doba kamenná. Bolo to obdobie zberu potravy, charakterizované lovom, rybolovom, zberom a spracovaním divých plodov, najmä orechov a bobúľ.

Väčšina poznatkov o paleolitickej kultúre pochádza od ľudí, ktorí v pomerne nedotknutej forme prežili až do moderných čias, ako boli napríklad Indiáni v brazílskych dažďových pralesoch. Práca sa delila podľa pohlaví. Muži poľovali, rybárčili a chránili rodinu a kmeň. Ženy zbierali divé plodiny, ovocie a orechy a pripravovali potravu na jedenie, spracovávali živočíšne produkty a drevo na domáce použitie a starali sa o deti. Muži a ženy sa spoločne delili o domáce povinnosti ako bolo budovanie a vyzdobovanie obydlí, výroba nástrojov, výchova a vzdelávanie detí pre život v dospelosti.

Jedným z najvyšších interkulturálnych výkonov neskoršej paleolitickej kultúry bolo umenie. Animované, realistické maľby bizónov, jeleňov, primitívnych koní a iných zvierat, v odtieňoch čiernej, červenej, žltej a hnedej farby sa našli medzi rokmi 28 000 až 10 000 pred Kr. v početných jaskyniach z kromaňonského obdobia v Španielsku a Francúzsku. Jaskynné umenie súperí s dnešným civilizovaným nie len štylisticky, ale tiež vyjadrením ľudskeho prežívania. Tento fakt reprezentuje paleolitickú potrebu prejavovať existenčnú závislosť prvých ľudí od dostatku lovej zvere a úspechov pri jej lovení. Prevažovali obrazy gravid-

ných a kópiami a šípami prebodnutých zvierat. Umelci zrejme naznačovali, že získavajú mystickú moc nad duchmi zvierat a ovládnu ich rozmnožovanie. Podobne ako náboženské umenie civilizovaných ľudí, ani magicko-náboženská báza paleolitického umenia rozhodne neznižuje estetické kvality skutočného umenia. Paleolitickí umelci tiež modelovali z hlíny a vytesávali postavy z kameňa a kostí.

Mezolitická kultúra

S definitívnym ústupom ľadovcov 10 000 rokov pred Kr. Európu pokryli husté lesy. S vysoko špecializovanou adaptáciou na chladné počasie sa jelene pohli na sever, zatiaľ čo srstnaté mamuty a iné živočíchy lovené neskoršími paleolitickými ľuďmi, vyhynuli. Ľudia sa však prispôbili ľadovcovým obdobiam vytvorením novej kultúry nazwanej mezolitická alebo prechodná. Mnohé mezolitické skupiny žili na pobreží a živili sa rybolovom. Iné vo vnútrozemí poľovali lukmi a šípami a vyrábali lyže, sane a kanoe. Mezolitickí predkovia domestikovali psov a iné domáce zvieratá..

Neolitická revolúcia

Zatiaľ sa mezolitickí ľudia v Európe prispôbovali ľadovcovému obdobiu, novej technike zberu potravy, čo umožňovalo prejsť od zberu k produkcii potravy. K týmto aktivitám dochádzalo najmä na Blízkom Východe, kde na kopcovitých úbočiach horských pomedzí úrodného polmesiaca bol dostatok zrážok na zavlaženie divých foriem pšenice a jačmeňa ako aj trávy pre divé ovce, kozy a prasatá.

Od roku 7 000 pred Kr. ľudia v tejto oblasti postupne domestikovali obilniny a zvieratá a žili v dedinách blízko svojich stád a polí. V rovnakom čase sa zdomácnili sladké zemiaky a ryža v juhovýchodnej Ázii a v Číne. Tieto zmeny prispievali k zlomu vo vzťahu ľudí k ich prostrediu, čo bolo typické pre neolit alebo mladšiu dobu kamennú.

Jedno z najstarších neolitických dedinských sídiel vzniklo v severnom Iraku. 150 ľudí z dediny žilo v dvadsiatich hlinených domčekoch, kosilo obilie kamennými kosákmi, ukladalo potravu v kamenných misách a chovalo domáce kozy, ovce a psov. Neskoršie úrovne osídlenia obsahovali dôkazy o domestikovaných ošípaných a hrnčiarskej keramike. Pretože veľa nástrojov bolo vyrobených z obsidiánu, vulkanického kameňa z ložísk vzdialených asi päťsto kilometrov, musela už existovať určitá primitívna forma obchodu.

Najlepšie zachovalou ranou dedinou bola *Catal Huyuk* v južnom Turecku, objavená roku 1961. V nálezisku sa nachádzali artefakty svedčiace o pomerne pokročilých dôkazoch neolitickej kultúry: keramické črepy, tkané textilie, domy z nepálených tehál, svätyne oslavujúce matku bohyňu a omietnuté steny ozdobené nástennými maľbami a reliéfmi.

Ako je všeobecne známe, ženy vďaka zberaniu divých plodov získavali zodpovednosť za fungovanie poľnohospodárstva. Akonáhle boli pozemky pripravené, intenzívne ich obrábali. Pravdepodobne tiež vynášli a vyrábali keramiku z hlíny, spriadali vlnu a tkali textil z kultivovaného ľanu a vlny. Neolitická revolúcia sa od roku 5000 šírila na Balkánsky polostrov, od roku 4000 do Egypta a strednej Európy a od roku 3000 do Británie a severozápadnej Indie. Neolitické kultúry strednej Ameriky a Ánd sa rozvíjali nezávisle.

Pôvodné spoločenstvá

Je nesporné, že organizácia pôvodnej spoločnosti mala podobne komplexný charakter ako súčasná. Pravidlá týkajúce sa úlohy rodičov, výchova detí, trestanie zločincov, riadenie obchodu, uctievanie bohov a konvencie pri jedení a oddychu pôsobili už pred tisíckami rokov, spolu s metódami nútiacimi jednotlivca vykonávať len *správne veci*.

Ako možno vedieť o prejavoch ranej kultúry, ktoré nie sú zrejme z nálezov nástrojov a iných predmetov? Na presvedčenie a zvyky pôvodných ľudí vrhali svetlo mýty, najmä ako dôsledok pôsobenia naivnej predstavivosti na prežívanie a slúžili na vysvetľovanie podstaty prírodných javov, napríklad ak sa hrom pripisoval konaniu bohov. Pri opise denného života bohov tvorcovia mýtov vyzdvihovali najmä to, čo im pripomínalo ich vlastné životy.

Formy sociálnej organizácie

Je všeobecne známe, že ako základná sociálna jednotka pôsobí elementárna rodinná skupina rodičov a ich potomkov. Aj keď dnes nie je možné odhadnúť obdobie, kedy sa historicky začali uplatňovať manželské zvyky, spočiatku zrejme prevládala monogamia. Iná forma sociálneho grupovania v pôvodných spoločenstvách zahŕňala rozšírenú rodinu, klan a kmeň. Jadrom rozšírenej rodiny bola v podstate individuálna rodina, rozšírená o okruh ľudí, obvykle zoskupovaných podľa matiek a spojených na základe vzájomnej lojality. Rozšírená rodina posilňovala elementárnu jednotku pri získavaní potravy a pri ochrane svojich členov

proti pôsobeniu iných skupín. Zem vlastnila príslušná komunita spoločne, avšak jednotlivé rodiny si ju rozdeľovali medzi sebou. Vlastníctvo zbraní, nástrojov a rôznych potrieb bolo individuálne. Klan tvorila skupina rozšírených rodín, členovia ktorých verili, že majú spoločných predchodcov. Veľa pôvodných spoločenstiev identifikovalo svoje klany prostredníctvom totemu – zvieratá alebo iného prírodného objektu tešiaco sa všeobecnému uctievaniu. *Totemizmus* sa dnes realizuje najmä formou vojenských insígnií a emblémov bratských organizácií. Kmene zahŕňali určitý počet klanov, či už príbuzných alebo vzdialených. Ide o komunitu charakterizovanú spoločnou rečou alebo dialektom, vzájomnou kultúrnou dedičnosťou, špecifickým obývaným teritóriom a náčelníkom kmeňa. Skupinová lojalita bývala pevná, často ju sprevádzalo pohrdanie inými ľuďmi a ich zvykmi. Žiaľ, aj vysoko inteligentná grécka civilizácia sa voči menšinám alebo príslušníkom iných kultúr správala xenofóbne.

Kolektívna zodpovednosť v práve a vládnutí

Žiadna komunita, ľubovoľne malá alebo jednoduchá, nemôže existovať a pôsobiť bez dodržiavania pravidiel upravujúcich vzťahy medzi jednotlivými členmi. Takéto pravidlá postupne kryštalizovali do precedensov alebo zvykov, a pôvod zvykových zákonov sa prisudzoval bohom. Neskôr sa pod vplyvom mestskej civilizácie, v ktorej bol život podstatne komplikovanejší, sformovala nová forma práva, zvaná legislatíva, najmä v súvislosti s novými problémami, pre ktoré staré zvykové zákony nemali špecifické prostriedky. Tieto aktivity mali pozitívny dopad na intelektualizáciu verejného života, pretože právo vytváralo rámce usmerňujúce vyššie myslenie najmä zdôrazňovaním vzťahu medzi príčinami a následkami.

V pôvodných spoločenstvách sa preferovalo žiaduce správanie jednotlivca založené na zaužívaných zvykoch. Sociálne vzťahy prevládajúce v rozšírených rodinách a klanoch podnecovali konformitu. Právo v pôvodnej skupine udržiavalo rovnováhu. Zlodej narúšal ekonomickú rovnováhu a spravodlivosť sa dosahovala dohodou medzi poškodeným a zlodejom. Obeť bývala uspokojená a zlodeja nepotrestali. Vraždy a zranenia mali tiež súkromný charakter a riešili sa dohodou medzi príbuznými podľa princípu *oko za oko*.

Na druhej strane niektoré sociálne akty, ako zrada, čarodejníctvo a incest, sa pokladali za nebezpečné pre celú skupinu a vyžadovali potrestanie celou komunitou. Členovia klanu, ktorí sa príliš často dostávali

do ťažkostí, mohli byť potrestaní. Všeobecne sa predpokladalo, že vláda mala v pôvodných spoločenstvách demokratický charakter. Starší príslušníci kmeňa – rada starších – hrala dominantnú úlohu v rozhodovaní, ktorú získala vďaka väčším skúsenostiam a vedomostiam o skupinových zvykoch a tradíciách. Dôležité rozhodnutia, ako bol nástup do vojenskej služby alebo voľba nového vodcu si vyžadovali súhlas zhromaždenia všetkých dospelých mužov. Zvolený náčelník býval pri rozhodovaniach viazaný zvykmi kmeňa a konzultáciami s radou starších. Preto táto raná forma vlády získala prívlastok *primitívnej demokracie*.

Náboženstvo, mágia a veda

Náboženstvo zohrávalo významnú úlohu v živote pôvodných obyvateľov tradičných spoločenstiev. Ako sa už spomínalo, jedným z raných náboženských presvedčení bol *animizmus*, to jest presvedčenie, že všetky objekty v prírode ako vietor, kamene, stromy, zvieratá a ľudia, sú obývané duchmi. Mnohí duchovia sa stali objektmi úcty, na prvom mieste duch sídliači v samotnej ľudskej bytosti. Neandertálci k svojim starostlivo pochovávaným mŕtvym umiestňovali jedlo a náradie, čo naznačovalo, že verili v posmrtný život a udržiavali svojich predkov v úcte.

Tiež je známe, že neskorí paleolitickí ľudia uctievali duchov zvierat ulovených kvôli potrave ako aj ducha plodnosti, od ktorého záviseli ľudské i zvieracie životy, čo viedlo k *totemizmu* a k uctievaniu bohyně plodnosti – Matky bohyně – známej z mnohých vyrezávaných a modelovaných ženských figúr so zveličenými sexuálnymi znakmi.

V osade *Catal Huyuk* sa našlo tridsaťtri zobrazení Matky bohyně, avšak iba osem predstavovalo boha. Tento reprezentoval syna bohyně alebo jej manžela. Relatívny nedostatok reprezentantov boha, spolu s dôkazmi, že kult božstva bol prezentovaný skôr kňazkami než kňazmi, podporuje názor, že ženy zaujímali ústrednú pozíciu v neolitickéj spoločnosti.

S primitívnym náboženstvom sa úzko spájala praktika mágie. Pôvodní obyvatelia chceli uctievaním prinútiť duchov, aby im pomáhali. Preto používali mágiu na odvrátenie sucha, hladomoru, záplav a epidémií. Prvky mágie sa objavovali aj v kresbách, ktoré mali pôsobiť na duchov zvierat. Mágia sa obvykle pokladala za diametrálne odlišnú od vedy. Predpokladala víťazstvo nadprirodzených síl nad prirodzenými, zatiaľ čo veda takýto determinizmus odmieta a študuje prírodné javy otvorenými metódami, ktorými usiluje o hľadanie prírodných zákonov.

Avšak, ako zisťujú vedci, obe skupiny, to jest tradiční obyvatelia i vedci veria, že príroda je usporiadaná a javy okamžite vnímané zmyslami možno systematicky klasifikovať. Veľké prínosy doby kamennej, domestikácia rastlín a zvierat, vynález nástrojov, hrnčiarstvo a tkanie – zahŕňali stáročia metodických pozorovaní a úmerne opakovaných experimentov, z ktorých iba málokto poskytovali okamžité výsledky.

KULTÚRA A CIVILIZÁCIA

Zatiaľ čo pojem *civilizácia* vznikol z označenia aktuálneho sociálneho stavu občana (lat. *civis*), slovo *kultúra* v sociálnom, intelektuálnom a umeleckom význame je metaforickým termínom odvodeným z kultivácie pôdy (lat. *cultura*). V prípade *civilizácie* sa často uvádza jednoduchý kontrast s iným sociálnym stavom (*barbarstvo*) a v podstate vyjadruje opis života príslušníkov cudzej skupiny. Pri manipulácii s *kultúrou* k takému jednoduchému kontrastu nedochádza. Kultivácia mysle sa pokladala za proces podobný kultivácii pôdy, preto staršie významy *kultúry* sa v metaforickom zmysle zameriavali skôr na proces *kultúry mysle*, než na dosiahnutý reálny stav. Prvým dôležitým dôsledkom bol z metaforického hľadiska opis niektorých ľudí ako *kultivovaných* a neskôr *tých, ktorí sú kultivovateľní*.

Moderný vývin kultúry

Pojem *kultúra* vznikol medzi 18. a 19. storočím v anglickom a nemeckom sociálno-politickom regióne. Sformoval sa do štyroch možných verzií. Po prvé kultúra znamenala všeobecný stav alebo schému myslenia s blízkymi vzťahmi k ideám ľudskej dokonalosti. Po druhé vyjadruje všeobecný stav intelektuálneho a morálneho vývinu v spoločnosti ako celku. Po tretie pôsobí ako všeobecná skupina umeleckých a intelektuálnych aktivít. Po štvrté predstavuje celkový materiálny, intelektuálny a spirituálny spôsob života danej spoločnosti.

Tento komplexný pohľad reprezentuje pokus novým spôsobom uvažovať o sociálnych, morálnych a intelektuálnych aspektoch každodenného života. Spočiatku pôsobil ako reakcia proti mechanistickej filozofii a sociálnym dôsledkom rozvíjajúcej sa industriálnej civilizácie. Anglický romantický básnik, kritik a filozof Samuel Taylor Coleridge (1772-1834) rozlišoval medzi kultiváciou všeobecnej humanity a externou civilizáciou, v ktorej sa progres vyvíjal bez ohľadu na samotného človeka. Ostrú kritiku otroctva na americkom juhu vyjadril škótsky

satirik a historik Thomas Carlyle (1795-1881). Podobné postoje kritikou strednej vrstvy viktoriánskeho Anglicka prejavil aj anglický básnik a školský inšpektor Matthew Arnold (1822-1888). V tomto období sa často pripomínal kontrast medzi *prírodným* a *mechanickým*. Na opis sociálnych a intelektuálnych javov sa často používala biologická terminológia. Inou stránkou romantického hnutia nespochybniteľne prispievajúcou k formovaniu moderného významu kultúry, bolo pozitívne hodnotenie folklóru a národných tradícií. Je možné, že toto chápanie ovplyvňovalo postupné poznávanie neeurópskych civilizácií Indie a Perzie, neskôr aj Číny, ktoré vytvorili vyspelé a rozdielne sociálne organizácie s dlhodobými umeleckými a intelektuálnymi tradíciami. Aj keď veľa Európanov posudzovalo tieto spoločenstvá v porovnaní s vlastnými vysoko rozvinutými technológiami a politickými systémami ako menejcenné, iní pozorovatelia ich hodnotili ako kognitívne charakteristiky formované ľudskou myslou, ktoré nemožno asimilovať do limitovaných a nelineárnych civilizačných ideí. Konečne podľa jednotlivých typov sociálnej organizácie postupne dochádzalo k dôležitému vývinu v umeniach a v rôznych štýloch myslenia. Nový dôraz sa kládol na úzke vzťahy medzi každodenným sociálnym a materiálnym životom a predpokladmi imaginatívnej a intelektuálnej činnosti. Pojem špecifickej kultúry často detailnejšie vymedzoval tieto vzťahy.

Kultúra v sociálnych vedách

V anglickom sociálnom okruhu pojem kultúry koncepčne rozpracoval najmä Edward B. Tylor (1872-1917) v dvojdielnej knihe *Primitívna kultúra* (London, 1871). Tylor aj keď nezískal úplné univerzitné vzdelanie, r. 1896 sa stal prvým profesorom antropológie a r. 1912 dostal šľachtický titul. Prvý diel knihy *Pôvod kultúry* sa týkal rôznych aspektov etnografie vrátane sociálnej evolúcie, lingvistiky a mýtov. Druhý diel *Náboženstvo v primitívnej kultúre* sa zameriaval najmä na interpretáciu animizmu (viera v individuálnych duchov) ako prvú fázu vývinu náboženstva. Tylor zdôrazňoval najmä pôsobenie komplexného celku na jednotlivca a podľa jeho definície *kultúra alebo civilizácia... znamená komplexný celok zahŕňajúci poznatky, presvedčenia, umenie, morálku, právo, úzy ako aj schopnosti a rôzne iné zvyky, ktoré človek získal ako člen spoločnosti* (Tylor, 1871).

Tylor predpokladal, že ľudské myslenie a intelektuálne schopnosti sú všeobecne rovnaké, bez ohľadu na stupeň sociálneho vývoja spoločnosti. Z toho vyplýva, že spoločnosť lovcov mala rovnaké množstvo

inteligencie ako pokročilá industriálna societa. Rozdiel medzi nimi spočíval vo vzdelávaní, prostredníctvom ktorého sa poznatky a metodológia myslenia získavali tisíce rokov. Preto Tylor často prirovnával primitívnu kultúru k „deťom“ a kultúru a myslenie ľudí hodnotil ako progresívne. Preto tiež vyvracal v tom čase populárnu tzv. teóriu degenerácie tradičných spoločností.

Významnú úlohu podľa Tylora zohrala aj tzv. *teória prežitia*. Predpokladal, že vo vývine spoločnosti dochádza k situáciám, v ktorých už niektoré zvyky v nových podmienkach zastarali. Prežitie vymedzil ako súbor procesov, zvykov a názorov prenesených do nového stavu spoločnosti, pričom tento súbor poskytoval dôkazy a príklady predchádzajúcich podmienok kultúry, z ktorých nové vznikli. Podľa týchto úvah všetky ľudské spoločnosti disponujú *kultúrou i civilizáciou*.

Podľa J. Ogbu (1992) kultúra každej spoločnosti má štyri zložky:

- 1) obvyklé formy správania – aktivity, ako je práca a každodenný život, štýl prejavovania afektivity, fyzický rast dieťaťa, spôsoby reakcie na choroby a smrť, postup v spoločnosti, postoje k nadprirodzeným javom,
- 2) prijaté zásady a normy, očakávania a emócie, ovplyvňujúce obvyklé správanie ľudí,
- 3) artefakty – predmety, ktoré majú pre jednotlivcov osobný význam,
- 4) inštitúcie – ekonomické, politické, náboženské a sociálne.

Ľudia cítia, myslia a správajú sa v určitom prostredí a každá skupina žije do istej miery v rozdielnom kultúrnom svete. Kultúra je rámcom, podľa ktorého jeho členovia vidia svet okolo seba, interpretujú udalosti, ktoré sa okolo nich odohrávajú a správajú sa podľa vzájomne odsúhlasených vzorov. Aby sme pochopili myslenie a správanie členov určitých spoločností, je nevyhnutné najskôr pochopiť ich kultúru.

Galileo Galilei

28

PSYCHOLÓGIA ĽUDSKÉHO POZNÁVANIA

Pochopiteľne, že pôsobenie rôznorodých sociálnych, ekonomických, geografických a historických podmienok v živote konkrétnych spoločností sa realizuje prostredníctvom kognitívnych procesov jednotlivcov. Ďalej sa prezentujú niektoré osobnostné a sociálno-kognitívne aspekty prežívania v pôsobení rozdielnych kultúrnych fenoménov na psychiku jednotlivca.

Ako je všeobecne známe, život každej spoločnosti je organizovaný podľa určitých *pravidiel*. Každá kultúra sa opiera o kategórie, ktoré sa používajú na triedenie a klasifikáciu zážitkov. Ľudia sa učia *pravidlám* vhodného správania. Vytvárajú si kognitívne mapy umožňujúce interpretovať správanie ľudí a udalosti prebiehajúce okolo nich. V úsilí o dosiahnutie vytýčených cieľov vytvárajú plány na organizáciu svojho správania. Systémy kategórií každej kultúry sú založené na výbere niektorých atribútov. Používajú sa na triedenie a lingvistické pomenovanie ľudí, ktorí sa stávajú bratmi, sestrami, susedmi, nepriateľmi, podivníkmi, zamestnancami, učiteľmi a priateľmi, aj s aplikáciou príslušných kultúrnych *pravidiel*. Predmety nadobúdajú význam podľa toho, ako ich ľudia identifikujú, klasifikujú a pomenujú. Poznanie vlastností ľadu vhodného na stavbu iglu, bambusu na výrobu vhodného oštepú, jablk na upečenie jablkového koláča je ovplyvnené primeraným ovládaním kultúrnych a kognitívnych *pravidiel*. Jednotlivci sa učia hodnotiť nové skúsenosti spôsobom, na ktorom sa prinajmenšom čiastočne podieľajú. Hodnoty, osvojené týmto procesom ovplyvňujú reálne konanie v takých situáciách, ako je odmietanie incestu, hadov, jedovatých rýb fugu, hnilých vajec alebo akceptácia rockovej hudby a vianočných sviatkov. V niektorých kultúrach si však *pravidlá* a hodnoty vymieňajú pozície. Kontakt s hadmi sa hodnotí ako prijateľný, prázdniny alebo dovolenka sú neznámym pojmom, a preto ich nemožno akceptovať, prípadne hnilé vajcia sa pokladajú za delikatesu, tolerovateľnú vo zvláštnych situáciách. Či už ide o uzavretie vlastnej svadby, riadenie auta, odstavenie dieťaťa, odsúdenie nadmernej konzumácie alkoholu, fajčenie cigariet alebo spracovanie vajec, použitím kognitívnych a kultúrnych informácií sa formujú, konštruujú a interpretujú príslušné formy správania.

Kultúrne tradície

Otázky, týkajúce sa konštruovania interného modelu reality, majú podstatný význam pre úvahy o kultúrnej rôznorodosti. Sú kultúrne tradície hodnotené ako modely reality formované určitými skupinami populácií v podstate rovnaké? Sú spôsoby prežívania času, priestoru a možno aj kauzality podstatne determinované evolučným dedičstvom?

Kultúrne tradície sa môžu odlišovať charakteristickým spôsobom vyjadrovania a metaforami pri rozprávaní o čase, priestore a príčinnosti. Avšak ich prežívanie môže byť významne ovplyvnené určitým percepčno-koncepčným vybavením jednotlivcov. Tieto a podobné otázky vyvolávajú pozornosť kognitívnych, sociálnych a kultúrnych psychológov, antropológov i sociológov. Ale ich úvahy môžu viesť k rôznym interpretáciám. To znamená, že sa akceptuje predpoklad, podľa ktorého sú myšlienkové svety rôznych ľudí významne odlišné a kultúrne regulované. Prípadne sa naznačuje, že tieto svety sú v podstate rovnaké, napriek rôznym kultúrnym spôsobom prejavovania rovnakých prežitkov. Uvedení odborníci nemajú monopol na jednoznačné odpovede.

Nie je prekvapujúce konštatovať, že kultúrne prejavy a svetové názory sú oveľa menej rozdielne, než sa zdajú. Niektoré dôkazy pochádzajú z lingvistiky, najmä vzhľadom na pôsobenie univerzálnej logiky. Iné zo štúdií konatívneho repertoáru a kognitívneho potenciálu príbuzných primátov. Niektorí odborníci tiež argumentujú, že schopnosť rozpoznávať dvojdimenzionálne obrazy ako obrazy ľudí a predmetov, je kognitívna schopnosť špecifická pre západnú kultúru. Viacerí obyvatelia Novej Guiney neboli schopní pri prvom pokuse rozpoznať svoje portréty. Neskôr sa naučili, ako tento proces prebieha a ukázalo sa, že kapacita identifikovať dvojdimenzionálne reprezentácie predmetov je súčasťou percepčného vybavenia jednotlivca a nie je prejavom kultúrnych zvláštností.

Postupná akumulácia dôkazov vedie k predpokladu, že druh každodennej orientácie na *realitu*, zmysel pre priestor, čas a kauzalitu, ktorý je v podstate biologicky štruktúrovaný, je produktom evolúcie cicavcov a primátov a spoločný pre všetkých ľudí. Lingvistické schopnosti, produkt súčasnej evolúcie, tieto kapacity regulujú a umožňujú ľuďom komunikovať o nich rôznymi spôsobmi.

Kultúrny vývin kognitívnych kapacít

K tejto orientácii každodennej *reality* rôzne kultúrne tradície pridávajú detailnejšie rozpracovanie: mystické nálady a fantazijné svety, vizuálne hľadanie a mystické cesty, materiálne vlastníctvo a náboženské šialenstvo. Ríty *snov* austrálskych domorodcov, *tranzý* Balijčanov, *vidú* zhromaždenia na Haiti, halucinogénmi indukované *vízie* v Mezoamerike alebo Amazónii sú prejavmi kapacít pre zmenené stavy vedomia. Môžu reprezentovať vývin a kultúrne ocenenie mentálnych schopností pre mystické a holistické myslenie, ktoré sa však v západnej racionálnej tradícii významnejšie nehodnotia. Napriek tomu dopĺňajú jazykové schopnosti i analytickú logiku jednotlivca.

K špecifickému kultúrnemu vývinu mentálnych kapacít ľudí dochádza vo viacerých častiach kognitívneho systému. Napríklad od počiatkov masovej vzdelanosti sa významne zhoršuje ľudská pamäť. Akoby sa čiastočne naplňala katastrofická Platónova vízia o zániku ľudstva, ku ktorej dochádza kvôli nadmernej gramotnosti. Špeciálne schopnosti vizuálnej percepcie, nachádzania smeru, riešenia problému alebo navigácie možno zdokonaľovať kultúrne prepracovaným tréningom a prežívaním. Mikronézski navigátori, orientujúci sa podľa hviezd a prílívov, africkí a austrálski lovci stopujúci zvieratá alebo Polynéžania recitujúci dlhé genealógie svojich predkov, všetci využívajú zručnosti, rozvinuté jednotlivými kultúrnymi tradíciami.

Tieto schopnosti sa však nerozvíjajú rovnako, pretože akákoľvek zručnosť môže byť spochybnená. Rozdiely v kognitívnych štýloch sa extenzívne študovali v súčasnosti – aj keď, podobne ako pri testoch osobnosti, ťažkosť s kultúrnym posuvom pri testovacích nástrojoch sťažujú možnosť interpretácie.

KOGNITÍVNE SCHOPNOSTI

Bežný pozorovateľ často stotožňuje realitu s poznatkami, ktoré má o nej k dispozícii. Neraz si uvedomí, že ostatní ľudia majú k dispozícii viac poznatkov. Obvykle kontroluje ich pôvod a zisťuje, či prichádzajú zo snov, románov, vlastnej predstavivosti, alebo zo sveta, v ktorom žije. Napriek tomu sa predpokladá, že realitu si jednotlivci reprezentujú rovnakým spôsobom. Knihy, hviezdy alebo kvety sú reálne predmety dosiahnuteľné dotykom, zrakom a vôňou. Ich vlastnosti nie sú vždy stabilné: knihy sú veľké alebo malé, hviezda je jasná alebo sotva viditeľná a kvety sú modré alebo červené. Aj ich stav sa môže meniť: knihy zho-

ria, hviezdy nad ránom vyhasnú a kvety zvädnú. Človek neraz pôsobí ako naivný realista, žijúci vo svete, na ktorý sa spolieha a dôveruje mu. Prežívanie reality sa konštruuje prostredníctvom komplexných kognitívnych procesov.

Poznávanie je ovplyvnené kognitívnymi funkciami, ktoré sú však regulované osobnosťou. Patrí medzi ne *zvedavosť*, *záujem*, *hľadanie novosti a otvorenosť k prežívaniu* reprezentujúce vnútornú túžbu po zážitkoch a poznani. *Zvedavosť* zahŕňa aktívne rozpoznávanie, úsilie a reguláciu prežívania ako odpoveď na podnety z prostredia.

Zvedavosť je všadeprítomná a manifestujú ju všedné aktivity, ktoré sú súčasťou každodenného života. *Zvedavosť* je aktívnou vlastnosťou každého človeka, avšak jej prejavy sa líšia nielen hĺbkou a šírkou, ale aj formou prežívania. Napriek prekryvaniu *zvedavosti*, *záujmu*, *hľadania novosti a otvorenosti* bývajú tieto funkcie aj hierarchicky usporiadané. *Zvedavosť a záujem* sa niekedy vzájomne zamenávajú. Ak jednotlivci prežívajú tieto pozitívne emočno-motivačné stavy, iniciujú a udržiavajú na cieľ zamerané správanie ako odpoveď na podnety z prostredia. Ak si napríklad niekto na pláži všimne čierny kufor plávajúci na mori, môže zo *zvedavosti* priplávať k nemu, aby sa presvedčil, čo obsahuje. Po zistení, že je prázdny, sa jeho *zvedavosť* pravdepodobne rozptýli. Avšak môže sa aj zvýšiť, pretože by rád vedel, prečo vlastne kufor pláva na mori a čo v ňom predtým bolo, prípadne či obsah nájde na brehu. Prípadne ho to ani nemusí zaujímať. Prejavy *zvedavosti* kolíšu podľa ich frekvencie, intenzity a trvania.

Hľadanie novosti reflektuje sklon jednotlivca hľadať nové a vzrušujúce zážitky zvyšovaním stimulácie. Zahŕňa ochotu akceptovať vysokú úroveň rizika (napríklad bolesť a možnosť zranení pri horolezectve), a tým získať doposiaľ neznáme zážitky. Aj keď *zvedavosť* i *hľadanie novosti* sú na cieľ zamerané systémy s pozitívnym emočným jadrom, *zvedavosť* má obvykle širší dosah a zahŕňa či už *hľadanie novosti* (tzv. *rôznorodá zvedavosť*) ako aj *špecifickú zvedavosť* (zvyšujúcu jednotlivcovo poznanie). Ako poznamenávajú Peterson a Seligman (2004), *hľadanie novosti* môže pozitívnejšie súvisieť s odvážnosťou a negatívnejšie s nudou a úzkosťou. Naopak, *špecifická zvedavosť* môže mať silnejší vzťah k *otvorenosti voči novým zážitkom* a ideám, k budúcej orientácii a k pôžitkom z riešenia problému.

Konečne, *otvorenosť k prežívaniu* je osobnostná dimenzia vyššieho rádu zahŕňajúca receptivitu originálnych fantázií, pocitov, ideí a hodnôt. *Zvedavosť* je základnou motivačnou zložkou všetkých faciet otvorenosti. Avšak vysoká otvorenosť tiež obsahuje imaginatívnu, umeleckú a ne-

konvenčnú citlivosť. Podobne jednotlivci môžu vysoko skórovať v *otvorenosti*, a tým vyjadriť ochotu k porozumeniu a k otvorenosti v myslení. Prežívanie *zvedavosti* je skôr mechanizmom konania (kognitívneho, emočného a konatívneho), zatiaľ čo *otvorenosť* predstavuje viac psychologickú predispozíciu. Aj keď *zvedavosť*, *hľadanie novosti* a *otvorenosť* vedú väčšinou k pozitívnym výsledkom, *hľadanie novosti* môže mať negatívne dôsledky pri používaní drog, pri rizikovom sexuálnom správaní a podobne.

V kognitívnych modeloch sa uvažuje nad tým, ako jednotlivcova *zvedavosť* zahŕňa pranie poskytovať zmysel svetu a kompetentne rozpoznať narušenie mentálnych reprezentácií. Predpokladá sa, že *zvedavosť* je funkciou asimilácie a akomodácie nových podnetov do jednotlivcovho schematickeho rámca o sebe a okolitom svete. Zvyšuje sa pri ťažkostiach s integráciou informácií do tohto rámca, pri zvýšenej citlivosti k diskrepanciám v prostredí a pri prežívaní konfliktov vyvolávajúcich úzkosť.

Niektoré teórie pokladajú *zvedavosť* za zložitý systém aktivujúci široký rozsah ľudských emócií, kognícií a správania, ktoré môžu byť sýtené rôznymi senzorickými a kognitívnymi kanálmi.

Špecifická zvedavosť vyjadruje orientáciu na pozorovanie špecifických objektov, udalostí a problémov kvôli ich lepšiemu pochopeniu. Zistilo sa však, že zvedavejší jednotlivci bývajú v školských požiadavkách úspešnejší a tým dosahujú aj vyššiu úroveň poznania. *Zvedavosť* sa pokladá aj za sprievodný prejav vyššej inteligencie (Peterson a Seligman, 2004).

OSOBNOSŤ A POZNÁVANIE

Pochopiteľne, že poznávanie významne ovplyvňuje aj osobnosť. Osobnosť je integráciou jednotlivých charakteristík jednotlivca do jedinečnej organizácie, prostredníctvom ktorej človek poznáva, reguluje svoje správanie a adaptuje sa k fyzikálnemu, psychologickému, sociálnemu i spirituálnemu prostrediu.

Podľa Smékala (2002) osobnosť je organizovaným a integrovaným celkom zložiek, častí, jednotiek a prvkov. Je štruktúrou, ktorá plní veľa významných funkcií slúžiacich k sebvýchove i k rozvoju človeka. Osobnosť je jednotou charakteristík, z ktorých niektoré sú individuálne a špecifické, iné univerzálne a všeobecné. Osobnosť je stála v čase a konzistentná voči situáciám, ale zároveň viac alebo menej otvorená

voči zmene. Osobnosť je reaktívna i proaktívna. Osobnosť je subjektom vedomia, poznania, prežívania, rozhodovania i konania.

Ako uvádza Kováč (2007) osobnosť možno vymedziť ako psychologickú kvalitu človeka, jedinečnú a relatívne konštantnú, vznikajúcu síce z genetického vybavenia, ale formovanú environmentom - prírodným, civilizačným, sociálnym, kultúrnym a duchovným, no nadovšetko dotváranou sebou samou, vlastným Ja. A tento potenciálny, no rozhodujúci proces sebautvárania osobnosti sa uskutočňuje pomocou nadobúdajúcich skúseností, získavaných kompetencií, vyznávaných hodnôt a v procese realizovania toho všetkého v konkrétnom živote jednotlivca. Slovom, osobnosť je napokon to, čo zo seba človek vytvorí v priebehu života v danom čase svojho vývinu. Podstatou sú podľa Kováča hodnoty, ktoré určitý jednotlivec psychicky reflektuje a pretavuje do psychickej regulovaného konania.

Podľa autorovho vymedzenia (Ruisel, 2008) osobnosť je integráciou jednotlivých charakteristík jednotlivca do jedinečnej organizácie, prostredníctvom ktorej človek poznáva, reguluje svoje správanie a adaptuje sa k fyzikálnemu, psychologickému, sociálnemu i spirituálnemu prostrediu. Definícia naznačuje integratívnu funkciu osobnosti, ktorá formuje jedinečnú individualitu (alebo podľa Goetheho jej najvyššiu hodnotu). Centrálnym aspektom pôsobenia osobnosti je jej poznávací stránka (ktorú zdôraznil už John Locke zmienkou o mysliacej, inteligentnej bytosti, ktorá má rozum), ktorá spolu s emočnými, motivačnými i hodnotovými funkciami významne reguluje správanie. Správanie a prežívanie prebieha nielen v definovanom fyzikálnom prostredí, ale aj v intraindividuálnych a interindividuálnych súvislostiach v určitom spirituálnom ovzduší. Osobnosť sa pri snahe o rovnováhu usiluje o adjustáciu i akomodáciu. Preto na jednej strane môže významne ovplyvňovať jednotlivé aspekty prostredia, ale súčasne sa tlakom prostredia (často nevedome) prispôsobuje. Hoci niekedy dokáže svoje možnosti aj transgresívne prekročiť.

Ako pripomína Kordačová (2009) osobitným a v živočíšnej ríši ojedinelým prejavom tvorivého ducha u ľudí je existencia konštrukcionizmu a metakognície: človek je tvor schopný vytvárať si vlastné, od reality viac-menej nezávislé videnie sveta a tento proces podrobovať psychickej reflexii a kognitívnemu monitorovaniu. Interpretácia stránka ľudskej kognície však má jednu vážnu slabinu – je ňou subjektivita interpretovaného. S ňou sa spája značné riziko odklonu od reality, vďaka čomu človek môže ľahko sklznúť do siete prijatých či vykonštruovaných polopráv, ilúzií, omylov a rôznych mýtov.

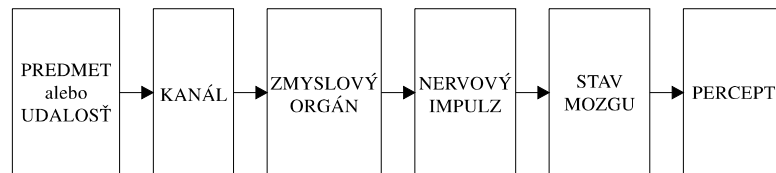
Tieto úvahy naznačujú nielen významný podiel osobnosti pri regulácii poznania a správania, ale aj jej kultúrno-sociálnu podmienenosť.

KOGNITÍVNE ASPEKTY POZNÁVANIA

Štúdie medzi kultúrami naznačujú, že spôsob, akým ľudia chápu univerzum, sa líši od jednej spoločnosti k druhej, a to, čo jednotlivci pokladajú za realitu, je neraz sociálne vykonštruované, dokonca už na úrovni senzorického vstupu. Preto individuálne poznatky vyplývajú z *perceptov* a formovania pojmov. Tieto sa následne konvertujú do kódovanej formy, ktorá nielen umožňuje ľuďom vzájomne komunikovať, ale tiež vytvárať prostredníctvom myslenia vnútorné svety pojmov vzdiaľujúce sa od senzorických skúseností.

Percepty

Poznatky sú uložené a spracovávané prostredníctvom myslenia. Kognitívne dráhy od podnetov k mozgovému centru sú komplexné a dochádza na nich k mnohým transformáciám. Aj keď sa informácie prenášajú rýchlo a kontinuálne, na nervových dráhach sa vyskytuje niekoľko prepínacích miest, ktoré môžu prechod impulzov ovplyvniť.

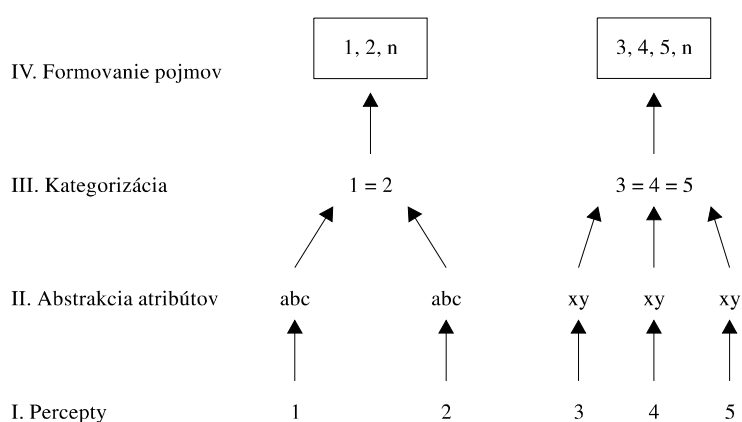
Obr. 1: Transformácia senzorickej informácie

Kvôli ilustrácii možno uvažovať o nasledujúcom príklade. Zahúkanie továrenskej húkačky o piatej hodine popoludní (*udalosť*) slúži ako signál na ukončenie pracovného dňa. Pre ľudí má tento zvuk rôzne významy, avšak predtým, než ho využijú, musia ho zaregistrovať. *Perceptom* tejto udalosti nie je samotné zahúkanie, ani pulzácia vzduchu (*kanál*). Ak toto prúdenie vzduchu dosiahne ucho (*zmyslový orgán*) informácie sa opäť zmenia tým, že sa prenesú do mozgu (*nervový impulz*). Je veľmi zložitý presne opísať stav mozgu umožňujúceho vznik *perceptu* továrenskej húkačky, avšak je známe, že dokonca aj najpriamejši pozna-

tok mení svojmu formu z vnútorných podnetov na *percepty*. Vizuálne podnety sa menia rovnakým spôsobom.

Formovanie pojmov

Avšak človek nežije len prostredníctvom *perceptov*. Prichádzajúce podnety konfrontujú pozorovateľa s nekonečnou komplexnosťou vonkajšieho sveta. Ak by sa obmedzil len na *percepty*, zostal by beznádejne izolovaný jedinečnosťou každého objektu, udalosti alebo vzťahu. Avšak chaotická zmes senzorických podnetov je formovaním pojmov redukovaná na ich zvládnuteľný počet. Týmto procesom sa poznatky transformujú z mnohoznačnosti *perceptov* na limitovaný počet informačných jednotiek. Pozorovateľ zvyšuje koncentráciu pozornosti na niektoré vlastnosti objektu a iné ignoruje. Niektoré vlastnosti sa abstrahujú zo všeobecného *perceptu* a porovnávajú sa s tými, ktoré sú odvodené z iných *perceptov*. Aj keď možno medzi nimi diskriminovať, ak boli ekvivalentné, jednotlivce ich podľa podobných vlastností spracováva. To je jeden zo spôsobov, akým sa pojmy formujú.

Obr. 2: Formovanie pojmu z perceptov

Tento proces reprezentuje obr. 2, ktorý na 1. úrovni ilustruje päť rôznych *perceptov*. Ďalším krokom je abstrahovanie určitých vlastností z každého z nich (2. úroveň). Následne sa diskriminovatelné *percepty*

posudzujú tak, aby mali podobné vlastnosti a boli spoločne kategorizované (3. úroveň). Konečne je pojem formovaný tak, aby zahŕňal všetky *percepty* s podobnými vlastnosťami (4. úroveň). Nové skúsenosti sa potom vnímajú podľa ich vlastností a sú skladované vo vhodnom pojme.

Na ilustráciu možno ponúknuť praktický príklad. Vo vrecku pozorovateľa sa nachádza päť kovových predmetov. Tento poznatok je založený na rozličných podnetových vstupoch. Pozorovateľ vníma predmety prstami, dlaňou odhaduje ich váhu a skúma ich aj vizuálne. Tieto vnemy vytvárajú *percepty* predmetov, z ktorých každý je odlišný od ostatných. Niektoré predmety sú hladšie, iné drsnejšie. Viaceré sú svetlé a lesklé, iné nevýrazné. Majú rozdielnu veľkosť a váhu. Vyryté písmená a vzory sa medzi sebou mierne odlišujú. Vo väčšine prípadov pozorovateľ nad týmito rozdielmi dlho neuvažuje, no predmety možno rozdeliť podľa jedného alebo viacerých pojmov.

Jednotlivé vlastnosti týkajúce sa farby, veľkosti, vyrytých vzorov a hodnoty mincí sa abstrahujú. Niektoré z týchto kovových predmetov sú spracovávané tak, akoby mali rovnakú veľkosť, dokonca aj vtedy, ak je známe, že sa mierne odlišujú. Aj keď jednotlivé predmety majú rozdielnu farbu, dva z nich sú kategorizované podľa farby medi a tri podľa strieborného základu. Informácia o malom počte príslušných vlastností sa využíva pri zoskupovaní dvoch predmetov do jednej ekvivalentnej kategórie a troch do inej. Výsledkom je formovanie dvoch pojmov. Fakt, že pozorovateľ má k dispozícii tento poznatok, možno dedukovať z podobných odpovedí o predmetoch v oboch skupinách. Na ich označenie možno použiť verbálne pomenovania, napríklad: *sú to korunky* a *sú to desiatniky*.

Z týchto úvah vyplýva, že *percepty* sú mentálnou reprezentáciou určitých environmentálnych vstupov. Dôležitým spôsobom formovania pojmov je ich abstrahovanie z jednotlivých *perceptov*. *Percepty* a pojmy sú produktmi mentálnych aktov, ktoré nemožno pozorovať priamo, ale musia sa odvodiť zo správania ľudí alebo z ich verbálnych výpovedí. Ak jednotlivец zaregistruje spoločnú reakciu na rôzne objekty, možno z toho predpokladať, že vytvoril pojem (Bruner et al., 1956). Kelleher (1958) experimentálne demonštroval, že pojmy sú schopní formovať už subhumánni primáti. Človek ako aj iné živočíchy formujú nielen pojmy objektov a udalostí, ale aj vzťahy medzi nimi. Tento kognitívny proces je dôležitý najmä pri adaptácii jednotlivca k prostrediu. Dieťa pohybujúce stoličkou pred vysokým regálom snažiac sa získať žiaduci predmet, položený na vyššej polici, si zvolilo vzťahový pojem. Výška podlahy, kresla a police sa abstrahujú podľa vzťahov medzi nimi. Dieťa pojem o

tomto vzťahu použije vo svoj prospech tak, že sa pokúsi dosiahnuť žiadaný predmet.

Typov vzťahových pojmov je veľa, vrátane vzťahov prostriedok - cieľ, príčina - následok, priestorové vzťahy, časť - celok a pod. Napríklad jedna z funkcií, na ktorú možno použiť malú mincu, je improvizovaný skrutkovač; k tomu sa však nehodí väčšia minca. Väčšina mincí sa priestorovo vzťahuje k takým objektom, ako sú banky, vrecká, peňaženky a pokladnice. Slúžia na dosiahnutie mnohých cieľov - napríklad na nákup sladkostí, odmieňanie detí a platenie účtov. Pri vhození do automatu na loptičky spustia ich vyhadzovanie. Porovnania javov vyskytujúcich sa prirodzene a tých, ktoré vyplývajú z formovania pojmov, sú extrémne dôležité. Slúžia k tvorbe symbolov, ktoré zas naopak pripúšťajú nekonečný počet možných vzťahov v symbolickom myslení.

Tvorba symbolov

Ako už bolo uvedené, ľudské poznanie býva ovplyvnené výberom jednotlivca a transformáciou jeho poznatkov. Preto jednotliviec nevyhnutne triedi podnety, ktoré pôsobia na jeho nervový systém. Informácie pohybom po dráhe od stimulujúceho objektu k *perceptu* menia formu. Vlastnosti podnetu formujúceho abstraktné pojmy limitujú ich počet, čo je použiteľné v každodennom živote. Znamená to napríklad rozdiel medzi poznaním konkrétneho stola a mentálnym pojmom *stola*.

Ďalej sa preto venuje pozornosť jednému z najdôležitejších aspektov kognícií, to jest tvorbe a používaniu *symbolov*. Formy poznatkov diskutované predtým sú úzko spojené so senzorickými skúsenosťami. Aj keď *percepty* a pojmy sú sprostredkované, v protiklade so *symbolmi* sú priamo zviazané so stimulačnými výstupmi. Na druhej strane *symbol* predstavuje krok vzdalujúci sa od tejto bezprostrednosti. Ale *symboly* nie sú jediným prejavom reprezentujúcim iné fenomény. Trieda objektov používaných na reprezentáciu ďalšej kvality sa nazýva *znak*. Aj keď *symbol* je iba jedným typom *znaku*, bude zaujímavé vysvetliť jeho všeobecnú podstatu.

Pri použití *znaku* možno vymedziť tri primárne faktory charakterizujúce jeho používanie:

- 1) ako *znak* sa používa podnet - to jest ľubovoľný objekt, udalosť, kvalita alebo vzťah - ktorý možno vnímať. *Znakom* môže byť oblak, mávanie rukou, zvuk továrenskej píšťalky, únik futbalistu, chrápajúci muž, alebo prenikavý zápach. V skutočnosti mož-

no ľubovoľný aspekt senzorickeho prežívania porovnať s inými vzťahmi spôsobom, ktorý mu umožní *znak* vytvoriť,

- 2) ak to, čoho sa *znak* týka, vyvoláva pozornosť, alebo príčiny, ktoré niektoré organizmy berú do úvahy, predstavujú *referent*. Tým sa môže stať ľubovoľný fakt ľudského prežívania. Navyše, vzhľadom k percepčnej informácii *referentom* môžu byť abstraktné myšlienky, idey a situácie, ktoré sa nikdy predtým nepozorovali. *Znakom* sa preto môžu stať mince vo vrecku, zákruty na ceste alebo sen o zelenom drakovi so siedmimi hlavami,
- 3) aby *znak* fungoval, niektoré organizmy musia chápať vzťah medzi nimi a *referentom*.

Takýmto orgánom je *interpret*. Podobne ako v prípade *perceptov* a pojmov, interpretácia znakov je mentálny proces, ktorý možno odvodiť zo správania alebo z verbálnej výpovede. Preto sa predpokladá, že robotník v továrni vníma húkanie ako *znak*, pretože na tento zvuk zastaví prácu. Pohyb ruky k priateľovi znamená jeho priblíženie alebo zamávanie. Pes I. P. Pavlova odpovedal na zvuk zvončeka slinením, z čoho možno odvodiť, že zvuk fungoval ako *znak* jedla.

Preto, ak nejaký objekt vystupuje ako *znak*, *interpret* presúva pozornosť z objektu na jeho *referent*. Každý stimulačný objekt poskytuje informácie o sebe. Na druhej strane *znak* vedie k dvom typom poznatkov – vnútorným (poznatok o *znaku*) a vonkajším (poznatok o *referente*). V každodennom živote bežný pozorovateľ máva častejšie príležitosti, aby začul zvuk húkačky. Uvedomuje si hlasný zvuk stúpajúci alebo klesajúci v intenzite a frekvencii. Začína pomaly, pokračuje niekoľko minút a potom postupne klesá. *Percepty* pozorovateľom získané z tejto epizódy sú podobné predchádzajúcim a možno ich zastrešiť pojmom *siréna*. Detailnejšiu pozornosť možno venovať aj vnútorným kvalitám tejto udalosti. Pozorovateľ, podobne ako iní obyvatelia miest, sa naučil vnímať sirénu nielen ako obyčajný zvuk. To si od neho vyžaduje určité vedomé úsilie presunúť pozornosť od samotných senzoricých podnetov k pojmu *približovania hasičov, policajtov alebo sanitiek*.

Obyvatelia mesta v každodennom živote nereagujú len na samotný zvuk, ale skôr na širšie súvislosti. Žiaden vodič si nepomýli zvuk sirény s identifikáciou príslušného vozidla. Preto už pri vneme zvuku sirény zaujme prehľadné postavenie s ohľadom na neviditeľné vozidlo, ktoré je *referentom* zvuku a zahne ku kraju cesty. Tento posun pozornosti od *znaku* k *referentu*, ktorý už pozorovateľ predtým zvládol, prebieha nevedome, a preto mu iba zriedka venuje úmyselnú pozornosť. Svoje správanie môže vyjadriť prostredníctvom scenára: „počujem sirénu avizujú-

cu približujúce sa požiarne auto alebo sanitku“. Pozornosť dôsledne zameriava na *referent*, ktorého *znaky* presadzujú akceptáciu prisúdeného významu.

Klasifikácia rôznych druhov *znakov* závisí od vlastností, ktoré si jednotliviec vyberá. Môže sa zamerať na vzťah medzi *znakom* a jeho *referentom*, čo umožňuje rozlíšiť tri hlavné druhy znakov: *ikon*, *index* a *symbol* (Nida, 1964). Ako už bolo uvedené, *percepty* a pojmy jednotlivca zahŕňajú vzťahy medzi javmi, z ktorých sa mnohé voľne vyskytujú v prírode. Listy ležia pod stromom; prší vtedy, keď sa nahromadia mraky; včely sa roja s bzučaním; ak niekto chrápe, obvykle to znamená, že tvrdo spí. Počet možných riešení je nekonečný. Ak jeden prvok v takejto prirodzenej asociácii koná ako znak presunutím pozornosti na iný, ide o *index*. Zaregistrované listy na zemi sú *indexom* blízkeho stromu. Mraky sú *znakom* (*indexom*) dažďa. Bzučanie je *znakom* včiel a chrápanie v spálni sa stáva *indexom* faktu, že v miestnosti niekto spí. Takýto typ *znakov* sa konštantne používa pri normálnom priebehu adaptácie. To umožňuje rozšíriť poznatky pozorovateľa nad senzorickú percepciu a anticipovať budúcnosť. Stopy v snehu sú *indexom* skrytého života zvierat. Človek blúdiaci púšťou hľadá zeleň ako *znak* výskytu vody. Tieto prirodzené asociácie, ktoré sa vyskytujú s určitou pravdepodobnosťou, možno použiť ako *indexy*. Preto aj porekadlo: *kde je dym, tam je aj oheň* vyjadruje základnú podstatu *indexu*.

Druhým typom *znaku* je *ikon*. Je založený na niektorých formálnych vzťahoch alebo na podobnosti medzi dvomi prvkami. Socha pôsobí ako *ikon* človeka, ktorého podobnosť reprezentuje. Dôležitou vlastnosťou, ktorá kladie do vzťahu *ikon* s jeho *referentom*, je fyzická podobnosť.

Tretím druhom *znaku* je *symbol*. Od ostatných *znakov* sa líši náhodným vzťahom medzi stimulmi a *referentmi*. To napríklad znamená, že *percept* jednotlivca tejto strany textu môže byť reprezentovaný mnohými stimulmi. Ak sa zvažujú iba konvenčné písmená a ich možné kombinácie ako potenciálne *symboly*, možno vidieť ľubovoľnú podstatu slova strana. Na rozdiel od *ikonu*, *symbol* nemá žiadnu formálnu podobnosť so svojim *referentom*. Slovo strana sa nepodobá hárku papiera v knihe, do ktorej patrí. Továrnska húkačka nemá priamy vzťah s ukončením pracovnej doby. Nevyskytuje sa žiadna fyzická podobnosť medzi zvukom sirény a pojmom približovania hasičského voza. V rovnakom čase *symbol* nemá prirodzený vzťah s jeho *referentom*, ktorým je *index*. Pohyb ruky nemá priamy vzťah s odchodom priateľa rovnako ako dym nie je nevyhnutne spojený s ohňom alebo oblaky s dažďom. Bzučanie je *indexom* včiel, pretože ich organizmy nevydávajú žiadne zreteľné zvuky.

Tvorba a používanie *symbolov*, ako aj ich interpretácia závisí od *pravidiel*. *Pravidlá* obsahujú inštrukcie správať sa určitým spôsobom. Každý *symbol*, pretože je ľubovoľný, skryte zahŕňa *pravidlá* pre pripojenie k jednotlivému *referentu*. Ak zazvoní telefón pozorovateľa, môže si myslieť, že niekto sa dožaduje vstupu. Namiesto toho on zvuk interpretuje ako pojem *niekto si želá telefonicky hovoriť so mnou*. Následne môže, ale nemusí akceptovať príslušné *pravidlo*, ktoré ho inštruuje zdvihnúť slúchadlo a povedať *prosím*.

Je nevyhnutné zamyslieť sa nad niektorými dôsledkami ľudskej schopnosti používať *symboly*. Tvorba *symbolov* redukuje závislosť človeka od okamžitého sensorického prežívania. Aj keď sa možno deliť so súčasnými objektmi a udalosťami, možno ich tiež prekračovať až k stupňu, nedostupnému pre iné živočíchy. Udalosť, ktorá sa vyskytla vo vzdialenej minulosti, dokonca pred narodením pozorovateľa, môže sa stať časťou dlhodobej pamäti prostredníctvom *symbolov*. Minulé udalosti nesporne ovplyvňujú odpovede jednotlivcov v súčasnosti.

Podobne možno reprezentovať budúcnosť a odpovedať na udalosti, ktoré sa možno nikdy nevyskytnú. Študent univerzity na konci štúdia prirodzene anticipuje získanie hodnosti. Rodičia sporiaci peniaze na vydaj svojej dcéry používajú *symboly* na predbežné poznanie vzdialenej budúcnosti. *Symboly* tiež umožňujú preklenúť ukotvenie jednotlivca v čase. Jednotlivec neraz vie veľa aj o miestach, ktoré nikdy nenavštívil, a preto sa dokonale pripraví aj na podmienky, ktoré ho očakávajú na potulkách vo vzdialených krajinách. Keď americký režisér Orson Welles v slávnom rozhlasovom vysielaní informoval vystrašených Američanov o fiktívnej invázii Martanov, mnohí obyvatelia panicky utekali zo svojich domovov. Človek sa pasívne adaptuje nielen na fyzikálne, ale aj na symbolické prostredie, zahŕňajúce aj vzdialené úseky reality.

Druhým dôsledkom používania symbolov ako kódov poznania je schopnosť komunikovať. Veľa konkrétnych poznatkov možno preniesť na množinu podnetov, ktoré môžu ostatní ľudia vnímať. Človek obvykle pohybuje svojim telom viditeľnými spôsobmi: zatvára oči, zdvíha ruky a otáča hlavou rôznym smerom. Zvuky vytvára vibráciou hlasových orgánov, tleskaním alebo bubnovaním. Predmety v reálnom prostredí poskytujú ostatným ľuďom sensorické informácie. Ľubovoľné produkty možno využiť ako symboly, reprezentujúce poznanie jednotlivca. Aby komunikácia prebiehala úspešne, je nevyhnutné, aby si všetci jej účastníci osvojili rovnaké *pravidlá* zaradovania podnetov medzi primerané pojmy. Bez *symbolov* je komunikácia prostredníctvom poznatkov nemožná.

Ľudská interakcia má symbolický charakter. Takmer každý pohyb, zvuk, vôňa alebo dotyk inej ľudskej bytosti pôsobí ako *symbol*, ktorý je nevyhnutné interpretovať. V rámci rôznych spoločností sa kódy menia, a preto jednotlivé akty správania nadobúdajú rôzne významy. Hlasné grganie môže v jednej kultúre znamenať uspokojenie z jedla zatiaľ čo v inom sociálnom okruhu dokazuje slabú socializáciu.

Ďalší dôsledok využívania *symbolov* spočíva vo výraznom zvýšení kapacity jednotlivca generovať nové poznatky. Veľká väčšina *pojmov* nevyplýva ani z vlastných *perceptov*, ale skôr z kombinácie iných pojmov v symbolickom myslení. Jednoduchá idea *poznaj ma* vyjadrená zdvihnutými rukami zahŕňa kombináciu prinajmenšom troch pojmov: *ty*, *poznaj* a *mňa*. Jedna z hlavných výhod verbálnych a písaných *symbolov* je ľahkosť, s akou ich možno preskupiť pri vytváraní nových ideí a pojmov. *Symbols* nielen redukujú závislosť jednotlivca od senzorického prežívania; ale tiež umožňujú vytvárať aj svety, ktoré nemajú žiadnu empirickú realitu (vo forme predstáv).

Generatívna kapacita symbolického myslenia je jedným z primárnych faktorov kultúrnej zmeny. Väčšina inovácií v kultúre vzniká kombináciou starých elementov do nových schém, čo umožňuje používanie *symbolov*.

Pravidlá

Všestrannosť *symbolov* dáva možnosť vysvetliť veľkú rôznorodosť ľudskeho správania. Pretože *symbols* sú rozdielne, ľubovoľný stimul môže reprezentovať akúkoľvek možnú entitu univerza. *Symbols* sa vytvárajú v nespočetných kombináciách. Možno si predstaviť, že človek narazí na široký oceán piesku rozprestierajúci sa tak ďaleko, kam len zrak dohliadne. Každé jednotlivé zrnko piesku môže nahradiť iným zrnkom v ľubovoľnej kombinácii zrníek alebo v celom mori piesku. Okrem toho zrnká vyberajú, aby pôsobili ako *symbols*, možno usporiadať do nekonečných sérií kombinácií a vzorov. Ide o druh potenciálnych zmien, ktoré vyplývajú z kapacity jednotlivca pre *symbols*.

Neprekvapuje, že človek iba s problémami zvláda svoj potenciál. Podobne ako deti naberajúce piesok vedierkami z veľkej kopy, každá spoločnosť si vyberá iba takú proporciu činností, ktorá je ľudsky zvládnuteľná. Dôležité však je, že tieto činnosti nie sú usporiadané náhodne ako zrnká piesku nasypané do nádoby. Konanie ľudí v ľubovoľnej spoločnosti prebieha podľa osvedčených vzorov, čiže má charakter scenára. Jednotlivci očakávajú od seba i ostatných ľudí určité štandardné správa-

nie. Preto každá spoločnosť využíva iba niekoľko možných spôsobov jedenia, spania, poskytovania darov, pomenovania detí, prípravy manželstva, organizovania ľudí a ostatných sociálnych činností. Pre kultúrne správanie jednotlivca je obvyklé, že ľudské činnosti sa nezoskupujú náhodne, a preto niektoré formy konania všetky sociálne skupiny vylučujú zo svojho repertoáru.

Inak povedané, vyskytujú sa podmienky, ktoré obmedzujú rozsah, ale aj organizáciu ľudského správania. Dôležitými obmedzeniami sú *pravidlá*, osvojené členmi určitých spoločenstiev. Iné faktory limitujúce správanie človeka zahŕňajú ľudskú podstatu, fyzické prostredie a rôzne druhy učenia. Napríklad, mrkanie jedným alebo oboma očami možno interpretovať podľa prevládajúcich sociálnych *pravidiel*. Pravidelné mrkanie sa vyskytuje u väčšiny živočíchov a často sa vysvetľuje ako reflex. Okrem toho býva dôsledkom rôznych environmentálnych vplyvov ako je prach v ovzduší alebo silný vietor, prípadne prievan. Navyše mrkanie môže vyvolávať podmienený reflex ako dôsledok experimentálnej manipulácie a posilňovania. Avšak žiadna z týchto verzíí nedokáže vysvetliť všetky aspekty mrkania. Ak mladé dievča stretne muža a jej očné viečka sa rýchle rozkmitajú, možno predpokladať, že jej správanie ovplyvňujú naučené sociálne pravidlá. Ak je odpoveď muža primeraná, je pravdepodobné, že akceptuje rovnaké *pravidlá* a je schopný mrkanie správne interpretovať. Pritom pohyb očného viečka veľmi často riadia *pravidlá*, ktoré sa môžu v jednotlivých spoločnostiach významne líšiť.

Značný nesúlad medzi sociálnymi vedcami panuje pri úvahách o význame *pravidiel*. Problém vyplýva najmä z faktu, že jednotlivé pojmy nadobúdajú rôzne významy. Pre niektorých jednotlivcov sú *pravidlá* aplikovateľné iba na ideálne správanie. Pre iných platí, že *pravidlami* sú iba tie nariadenia, ktoré môže aktér jasne formulovať, pretože správanie je mimo pozornosti. Iný zdroj nedorozumení vyplýva z používania rozdielnych pojmov na vyjadrenie rovnakej idey. Napríklad normy, zákony, zvyky, obyčaje, očakávania a regulácie sa v niektorých prípadoch používajú ako synonymá pre *pravidlá*. S ideou, že človek je aktívny činiteľ využívajúci kultúru, sa ponúka aj modifikácia, že kultúra ovplyvňuje človeka.

Konečne, *pravidlá* sú natoľko výraznou časťou určitej kultúrnej tradície, že tento pojem má veľa ľudových významov (Black, 1962). Už deti sa učia *pravidlám*, ktoré vnímajú vo svojom okolí. *Pravidlá* sú rozmiestnené okolo bazénov, v šatniach a v parkoch, hlásajú ich rodičia i učitelia, čítajú ich v knihách a mládežníckych časopisoch. Príslušníci jednotlivých sociálnych skupín si osvojili *pravidlá* riadenia, parkovania,

bojovania, hrania spoločenských a športových hier, absolvovania testov, posielania balíkov a prihlasovania príjmov. Známe sú aj *pravidlá* umožňujúce prežitie v divočine, hranie šachu a správne zatáčanie pri zjazdovom lyžovaní.

Väčšina sémantických nedorozumení vyplýva zo zlyhania pri zvládaní dvoch faktov. Po prvé, všetky *pravidlá* majú určité spoločné vlastnosti. Formuluje ich matka, ktorá prikazuje dieťaťu: *Nechod' cez križovatku!* a psychológovia pri opise manželských praktík v tradičnej spoločnosti. Po druhé, medzi *pravidlami* sa vyskytujú významné inter a intrasociálne rozdiely. Niektoré *pravidlá* sú jasné viac a iné menej. Viaceré majú výrazný vplyv na správanie, zatiaľ čo iné väčšina ľudí ignoruje. I sankcie za rôzne priestupky bývajú rozdielne. Rovnaký priestupok môže vyvolať všeobecný súhlas, ale aj trest smrti. Preto je vhodné venovať *pravidlám* detailnejšiu pozornosť, najmä kvôli regulácii správania. Ich podstatu možno zhrnúť do niekoľkých bodov:

1. *Pravidlá* regulujú správanie určitým spôsobom. Kultúrne správanie je kontrolované učením a plnením príkazov. Riadenie auta zahŕňa rôzne *pravidlá*, vrátane vymedzenia strany cesty alebo obmedzenia rýchlosti pri jazde. Rozprávanie určitým jazykom, pečenie koláča, branie stopára – všetky tieto činnosti zahŕňajú inštrukcie, predpisy alebo výkony. Predpisy pre pečenie koláča obsahujú inštrukcie pre výber prísad, ich miešanie v určitých proporciách, vloženie do špecializovaných nádob určitej veľkosti a pečenie zmesi vo vymedzenom čase. Kultúrne *pravidlá* ľubovoľného druhu sú podobnou zbierkou inštrukcií pre spojenie jednotlivých elementov správania. *Pravidlá* zahŕňajú aj kultúrne poznatky. Jednotlivci sa učia inštrukcie regulujúce percepciu špecifikujúcu vlastnosti používané pri formovaní pojmov. Pripojenie *symbolov* k ich *referentom* je regulované *pravidlami*. Aj dodržiavanie inštrukcií pri interpretácii správania iných ľudí.

2. *Pravidlá* sú prvkami ľudského poznania. Predpokladá sa, že inštrukcie sa vo forme proteínov alebo RNA molekúl skladujú v mozgu. Je všeobecne známe, že DNA a RNA molekuly vďaka komplexnej štruktúre kódujú veľké množstvo informácií. Podobne ako program skladovaný v počítači, *pravidlá* vytvárajú bity informácií uložené v mozgu, ktoré možno použiť na spracovanie iných informácií, ako aj na organizáciu správania. Podobne ako iné mentálne javy, *pravidlá* môžu reprezentovať *symbols* prichádzajúce zvonka. Zatiaľ čo *pravidlá* sú niektorým jednotlivcom známe, ich známosť nemusí byť všeobecná. Podobne ako pri aplikácii gramatiky alebo fonetiky, veľa inštrukcií je ťažké verbalizovať.

Významnou úlohou pre expertov vo výskume kultúry a kognícií je formulovanie skrytých *pravidiel*, ktoré členovia určitej spoločnosti využívajú pri organizácii svojho správania. To bolo dôležitou úlohou aj pri koncipovaní tejto monografie. Fakt, že *pravidlá* sa nekódovali v *symboloch* neznamena, že ich jednotlivci nepoznajú. Aj ak človek nedokáže presne špecifikovať, kde sú umiestnené jednotlivé *symboly* na klávesnici počítača, napriek tomu má skryté poznatky o tom, kde sa nachádzajú. Používateľ dokáže rýchle a presne písať bez potreby vizuálnej kontroly. *Pravidlá* pre produkciu písmen a slov sú súčasťou skrytých poznatkov jednotlivca.

3. *Pravidlá* sa osvojujú prostredníctvom symbolickej komunikácie a dedukcií odvodených z vonkajšieho správania.

Tieto spôsoby učenia používajú sociálni a kognitívni vedci tak úspešne, ako deti podstupujú socializáciu. Ak sa inštrukcie kódujú v *symboloch*, je komunikácia pomerne jednoduchá. Najčastejšie sa *pravidlá* spoločnosti aplikujú pri školení o vhodnom správaní. Najmä deti sú príjemcami stabilného prúdu *pravidiel*: *Dávaj si pozor na križovatke!*, *Umy si ruky!*, *Je čas ísť spať* a podobne. Významný podiel pri prenose *pravidiel* novým generáciám majú najmä školy.

Pravidlá možno tiež dedukovať z vonkajšieho správania. Ak sa predpokladá, že mladé dvojice držiace sa v tradičnej spoločnosti za ruky sú heterosexuálne orientované alebo sú ženy; z čoho možno predpokladať, že väčšina mužov sa takémuto správaniu vyhýba. Pri svadbe, ak vchádza nevesta, sa svadobčania postaví a z toho možno odvodiť, že toto *pravidlo* je všeobecne platné. Mnohí pozorovatelia sa zúčastňujú sociálnych udalostí, pri ktorých nevedia, aké *pravidlá* regulujú ich správanie. Môžu sa niekoho spýtať alebo podľa pozorovania odvodiť, ako sa majú správať. Napríklad podľa správania iných ľudí možno odhadnúť, kedy odísť z večierka, ktorú vidličku použiť pri špeciálnom rybacom menu, alebo či zostať sedieť, ak niekto vstúpi do miestnosti.

Zatiaľ čo lingvista odvodzuje gramatické *pravidlá* z verbálnych prejavov, nie je jediný, kto sa usiluje dospieť k poznatkom vyplývajúcim z určitých *pravidiel*. Deti v rôznych spoločenstvách získavajú inštrukcie ako konštruovať a interpretovať vety, ktoré tvoria pozorovaním rečového správania dospelých, žijúcich v ich blízkosti. Pozorovaním iných ľudí pri používaní týchto termínov možno odvodiť *pravidlá*, ktorými sa riadia. Ak ich jednotliviec intenzívne používa a ostatní ho opravujú, sám sa rozvíja rýchlejšie. Experti študujúci kultúru a kognície u detí majú podobnú úlohu. Odvodzovaním a inštrukciami sa snažia získať komplexný poznatok o skrytých i otvorených kultúrnych *pravidlách*. Ak

tieto *pravidlá* zohrávajú v správaní dominantnú úlohu, umožňujú spoločnosti primerane konať.

4. *Pravidlá* sú naučené na rôznych úrovniach, čo reguluje ich vplyv na správanie.

Intuitívne si možno uvedomiť, že niektorí jednotlivci sa rigidnejšie riadia *pravidlami* než iní. Ak dieťa povie: *Bol som dobrák - vypil mlieko*, dospelí obvykle opravia jeho nesprávnu výslovnosť. Fakt, že sa úplne neriadi gramatickými pravidlami, okolie príliš neruší. Reakcie pozorovateľov sú silnejšie, ak si niekto po jedle hlasne odgrgne, ak šofér začiatovník nedodrží dopravné pravidlá alebo ak učiteľ nespravodlivo známkuje odpovede svojich študentov. Jednou z príčin sémantického nedorozumenia, ktoré vzniklo kvôli *pravidlám*, je zlyhanie v poznaní rôznych stupňov učenia. Tieto úrovne učenia začínajú osobou, ktorá sa práve dozvedela o pôsobení nového *pravidla*. Nemusí mu rozumieť, ani sa usilovať o pochopenie.

Na druhej strane škály je jednotlivec prisvojujúci si *pravidlo* tak, aby sa stalo súčasťou jeho skrytých poznatkov, ktoré nie je možné porušiť. Zaiste, ak ide o *pravidlo* pre komplexnú motorickú aktivitu, je veľmi zložitú ho porušiť dokonca aj vtedy, ak je súčasťou inštrukcie. Zatiaľ čo k dispozícii je takmer nekonečný počet gradácií stupňov, s akými sa dali *pravidlá* naučiť, podľa Spira (1966) možno vymedziť päť stupňov učenia ideových pojmov:

- a) aktéri sa naučili ideové pojmy, ktoré sa im exponovali určitým spôsobom, počínajúc formálnymi príkazmi až k neformálnym klebetám,
- b) aktéri sa nielen naučili pojmy, ale tiež chápu význam, ktorý im text alebo kľúčový informátor pripisuje,
- c) pozorovateľ tým, že chápe význam pojmu verí, že je správny, pravdivý a platný,
- d) pojem tým, že tvorí nápadný prvok v kognitívnych systémoch jednotlivcov, slúži k informovanosti aktérovho prostredia,
- e) ku kognitívnej nápadnosti pojmu prispieva, že bol zvnútornený ako dôležitý prvok v aktérovom motivačnom systéme tak, že slúži nielen ako sprievodca, ale tiež iniciuje správanie aktéra (Spiro, 1966).

Rovnaký autor argumentoval, že pri posudzovaní vplyvu ideí na správanie je nevyhnutné identifikovať aj úroveň naučenia pojmov. Podobne to platí pri *pravidlách*.

5. *Pravidlá* odvodené pozorovateľom zo správania aktéra nie sú izomorfné s *pravidlami*, ktoré používal aktér. To znamená, že ak si po-

zorovateľ interpretuje správanie jednotlivca, nesmie ho miešať s mentálnym javom, ktorý toto správanie aktivuje. Existuje široký súhlas s faktom, že kognitívne modely nemožno formulovať s ideálnou psychologickou validitou. Napríklad možno pozorovať rozdiely v spôsoboch, akými pozorovatelia diskutujú o mentálnych *pravidlách*, formulovaných *pravidlách* a reálnom správaní, ako aj o vzťahoch medzi týmito pojmami.

6. Kultúrne *pravidlá* tvoria direktívy pre konštruovanie, kombináciu, interpretáciu a inú manipuláciu so *symbolmi*. Konštruovanie *symbolov* - ako je napr. dodržanie slova, potrasenie rúk, zapnutie červeného svetla alebo vyvolanie vymedzeného rituálu - musí prebehnúť určitým spôsobom. *Pravidlá* naznačujú spôsob realizácie. Prejavuje sa široký rozsah možností: slovo možno zašepkať alebo vykriknúť, ruku potriať pomaly alebo rýchle, svetlo môže obsahovať veľa červených odtieňov a rituál môže prebehnúť flexibilne. *Pravidlá* obsahujú inštrukcie pre udržanie týchto situácií v rámci určených limitov. Navyše naznačujú, aké usporiadanie je pre symbolické správanie prípustné.

Potrava má rozhodujúci význam v každej spoločnosti a jednotlivci sa učia *pravidlám* pre organizáciu stravovacích návykov. Napríklad viaceré kultúry zakazujú miešať jedlá a nápoje v jednej nádobe. Podobne kultúrne *pravidlá* regulujú spôsob, akým sa kombinujú jednotlivé symboly, či už písmená, slová, odevy, nábytok, knihy, zvuky, gestá alebo obrady. Sociálny život je plynulý prúd symbolického správania, ktorým sa značne rôznorodé symboly konštruujú, kombinujú, interpretujú, ukladajú a spracovávajú. Tento prúd správania je organizovaný kultúrnymi *pravidlami*.

Pravidlá sú inštrukcie, ktoré obmedzujú správanie – použitím *týchto* svalov jednotlivec vyslovuje slovo mačka; identifikuje, že *tento* predmet je strom; preukáže súhlas pokývaním hlavy *takýmto* spôsobom; vyjadří lojalitu vystavením *tejto* vlajky v *tejto* pozícii. Pri každom *symbole* sa vymedzujú prvky, ktoré treba zaradiť alebo vylúčiť.

Pri učení pojmov, ktoré formujú určité kultúrne poznatky, nevyhnutne pôsobia určité *pravidlá*. Napríklad v kategórii pes sú implicitnou charakteristikou štyri nohy. Dve nohy, šesť nôh alebo ich kombinácia (okrem štyroch) ich z tohto pojmu vylučuje. Pojem „teta“ zahŕňa *pravidlo*, ktoré sa odvoláva na ženy a vylučuje mužov. Termín „bratranec/sesternica“ na druhej strane vyzdvihuje osoby oboch pohlaví a nepripúšťa ostatné kombinácie. Používanie pojmov vždy zahŕňa *pravidlá* pre spracovanie informácií. To znamená, že štúdium kultúrnych poznatkov

sa podobá práci kryptoграфov. Každý z nich sa snaží identifikovať *pravidlá* použité na spracovanie informácií a vyriešiť použitý kód.

7. Kultúrne *pravidlá* dodržiava jednotlivec v súvislosti s ostatnými informáciami. Antropologická literatúra udržiava mýtus, že kultúra využíva človeka. Homo sapiens býva pokladaný za socializovanú bytosť návykov. Je otrokom spoľahlivo sa prispôsobujúcim *pravidlám* svojej kultúry. Avšak tento prípad nie je všeobecne platný. *Pravidlá* pôsobia skôr ako nástroje remeselníka než bič otrokára. Inak povedané, človek používa kultúru, pretože sa snaží organizovať svoje správanie. Avšak používanie *pravidiel* vždy závisí od vonkajších podmienok a vnútorných stavov, čo možno ilustrovať výrokmi *ak ste v nebezpečenstve, jazdíte rýchlejšie, než vám dovoľuje rýchlostný limit* alebo *neožeňte sa, ak nemáte svoju partnerku dosť rád*.

Podľa Goodenougha (1963), každé *pravidlo* vyžaduje určitý stabilný stav javov vo fenomenálnom svete, v súlade s ktorým človek koná. Pri rozhodovaní o aplikácii určitých *pravidiel* sa využívajú informácie o sankciách pre ich porušenie, ciele, o ktoré sa jednotlivec usiluje, správanie iných ľudí, *pravidlá*, ktoré sa použili už predtým, čas dňa a veľa iných informácií sa využíva pri rozhodovaní o aplikácii určitých *pravidiel*. Úvaha, že každá kultúra má *pravidlá* uplatňované pri ich porušovaní znamená, že aplikácie ľubovoľných *pravidiel* závisia v značnej miere od ostatných informácií. Aj keď človeka nemožno stotožniť s počítačom, dokonca aj počítačové programy operujú podľa prichádzajúcich informácií.

8. *Pravidlá* sú rekurzívne a vypovedajú o jednotlivcovej schopnosti generovať a interpretovať potenciálne nekonečnú množinu kultúrnych aktov. Ľubovoľné správanie spadajúce medzi limity rôznorodosti uznávané príslušníkmi spoločenstva, je kultúrnym aktom. Ľudia obvykle rozoznávajú, ak niekto hovorí žiaduco, vychováva deti tolerantnejším spôsobom, podporuje väčšinové myšlienky a akceptovateľne koná. To pochopiteľne neznamená, že výkony sú identické, ale odlišujú sa v určitom rozsahu. Limity môžu byť neurčité alebo presné, avšak správanie, ktoré nie je s nimi v súlade, sa hodnotí ako nevhodné alebo nekultúrne. Mnohé dôkazy naznačujú, že ľudia rozoznávajú nekultúrne správanie, čo prejavujú napríklad pohybom obočia, šepotom, smiechom, krikom, reakciami na dvojzmyselné narážky a pod.

Možností správania zahŕňajúceho všetky kultúrne akty ľubovoľnej spoločnosti, je nekonečne veľa. Žiaden pozorovateľ ich nedokáže komplexne zaregistrovať. Preto nik nezdokumentuje všetky vety, ktoré možno v slovenskom jazyku vytvoriť. Takisto žiaden gurmán neochutná

všetky možné kombinácie ani tých jedál, ktoré sa konzumujú pomerne pravidelne. Dokonca aj jednoduchý motorický akt, akým je potrasenie rúk, je zakaždým jedinečný a nik nedokáže prežívať všetky varianty tohto správania aplikovateľného v určitej spoločnosti. Vonkajší pozorovateľ rôznych foriem kultúrneho správania bojuje s dvomi problémami: prvým, ako možno generovať a interpretovať originálne akty, s ktorými sa predtým nedalo stretnúť a nakoľko sú ešte kultúrne žiaduce? Po druhé, ako je možno opísať množinu správania, ktorá je nekonečne veľká?

Pravidlá určitej kultúry umožňujú kontrolovať, nakoľko sú jednotlivci vhodne oblečení, dokonca aj vtedy, ak nosia každý deň iné oblečenie. Nové objekty, ktoré sa ešte predtým neregistrovali, možno podľa rekurzívnych *pravidiel* ľahko roztriediť do príslušných kategórií. Napríklad pri čítaní sa v našej kultúre jednotlivci nielen naučia jednotlivé písmená abecedy – pričom v ich konštrukcii môžu byť značné rozdiely – no jedno *pravidlo* sa učí aplikovať opakovane: to znamená, že číta slová zľava doprava. Jednotlivé vety môžu byť zverejnené na televíznej obrazovke, v knihách a ilustrovaných týždenníkoch, na balíčkoch a škatuľkách a na mnohých iných miestach. Môžu byť napísané na rôznych miestach rozdielnymi spôsobmi. Ak jednotlivci zvládnu *pravidlo* pohybu očí z ľavej strany na pravú, naučia sa aj čítať. Jednoduché rekurzívne pravidlo sa tak používa na generovanie, interpretáciu alebo opis veľkej množiny kultúrnych aktov.

Možno sa stretnúť s množstvom *pravidiel* umožňujúcich predvídanie správania iných ľudí. Jednotlivci odvodzujú *pravidlá* a mentálne generujú činnosti, v ktorých tieto *pravidlá* aplikujú.

*

Celkovo možno usudzovať, že obvyklé správanie ľudí, prejavujúce sa v každej spoločnosti, čiastočne vyplýva z kultúrnych skúseností, ktorými sa riadia jej členovia. Je nevyhnutné uvažovať o základných prvkoch týchto poznatkov a o skúmaní vzťahov medzi kogníciami a správaním. Mnohé z nich sú známe zo štúdií senzorického prežívania, ktoré nikdy nie je identické s vonkajšími objektmi. Informácia je transformovaná prostredníctvom procesu myslenia, skôr, než vznikne *percept*. Selekciou, abstrahovaním a aranžovaním vlastností objektov pri formovaní pojmov sa poznatky jednotlivca odsúvajú ešte výraznejšie z empirického sveta. Ale k najvýznamnejšej transformácii dochádza, ak objekty a udalosti pôsobia ako *znaky*, ktoré sa týkajú iných javov, vrátane tých, za ktorými sa neskrýva žiadna fyzikálna realita. *Symboly* otvárajú pre duchovný svet jednotlivca nespočetné možnosti. Oslobodzujú ho od závislosti od bezprostredného senzorického sveta. Umožňujú mu spojiť

vlastné myslenie s myšlienkovým svetom iných ľudských bytostí a komunikovať s nimi o prežívaní ich mentálnych svetov. Okrem toho možno s nimi manipulovať v nekonečnej variete vzorov slúžiacich na vytvorenie symbolických svetov nezávislých alebo odkopírovaných zo sveta senzorickeho prežívania. Avšak žiaden z nich nie je možný bez súladného správania ľudí s ohľadom na *percepty*, *pojmy* a *symboly*. To sa dosahuje prostredníctvom *pravidiel* ako sa správať určitými spôsobom, zatiaľ čo sa vylučujú ostatné. *Pravidlá* sa podobajú programu uloženému v mozgu pre konštruovanie, kombináciu, interpretáciu a iné konanie so *symbolmi*. Samé o sebe nedeterminujú správanie, pretože ľudské správanie vyplýva zo spracovania veľkej časti iných informácií prostredníctvom *pravidiel*. Zatiaľ nie je možné sformulovať jednoznačné *pravidlá*, identické pre všetkých jednotlivcov, primárnym cieľom kultúrneho a kognitívneho výskumu je rozlúštiť kódy a zistiť skryté *pravidlá*, ktoré každá spoločnosť používa na udržanie odlišného symbolického sveta.

Stredoveká univerzita v Paríži, 14. storočie

HISTORICKÉ ASPEKTY KULTÚRY A VZDELÁVANIA

Pri štúdiu kultúrnych zvláštností sa bádateľ nevyhnutne dostáva k historickým kontextom. Rozdiely medzi ľuďmi z jednotlivých sociálnych a ekonomických skupín majú svoje počiatky v dávnoveku ľudstva. V obdobiach, keď veľká migrácia lovcov a pastierov vytvárala rôznorodé spoločenstvá, ktoré materiálne i duchovné potreby uspokojovali rozdielnym spôsobom. V niektorých oblastiach boli podmienky jednoduchšie a prvotnému človeku po zaistení materiálnych potrieb umožňujúce prežitie a rozmnožovanie zostával čas a prostriedky aj na uspokojenie spirituálnych potrieb. Inde boli podmienky značne náročnejšie a človek všetku energiu a inteligenciu spotrebovával na zaistenie základných životných potrieb. Ide najmä o oblasti vo vysokých horách, v nehostinných púštnych oblastiach alebo v ťažko dostupných regiónoch pokrytých večným snehom a dlhou severskou nocou. Každodenný boj o život, obrana pred vonkajšími nepriateľmi, zaisťovanie potravy a oblečenia regulovali rozdielne kognitívne a emočné aspekty osobnosti pôvodných obyvateľov. Odlišné životné podmienky formovali aj rôznorodé kultúrne vplyvy, ktoré sa reprezentovali v odlišných fyzických i psychických podmienkach.

Je pochopiteľné, že vedci rôznych špecializácií sa často zamýšľajú nad minulosťou svojej vednej disciplíny. Načo vôbec históriu študovať? Čo je história? Môže historik poskytnúť objektívnejšie informácie než len svoje subjektívne názory? To sú otázky, na ktoré sa neodpovedá najľahšie. Avšak validné odpovede obohacujú aj poznanie vlastného odboru.

História ako kľúč k pochopeniu budúcnosti

Sigmund Freud (1856-1939) v monografii *Budúcnosť ilúzie* predpokladal, že čím menej sa vie o minulosti a súčasnosti, tým neistejšie sa hodnotí budúcnosť. Pri podobných úvahách Benjamin Franklin (1706-1790) konštatoval, že história informovaním o minulosti umožňuje ľuďom posudzovať budúcnosť; čo im pomôže poznať iné časy a iné národy. Predpokladom pre platnosť týchto tvrdení však je, aby sa história interpretovala reálne, čo je dôležité pre pochopenie a možnú kontrolu prítomnosti a budúcnosti. Štúdium histórie môže tak mať pragmatickú

hodnotu. Napríklad poznanie jednotlivých fáz vývoja psychológie môže výrazne prispieť k pochopeniu súčasných trendov, ako aj novej budúcej vedeckej i spoločenskej orientácie.

História ako príspevok k liberálnemu vzdelaniu

Iným dôvodom v prospech štúdia histórie je tendencia, že prispieva k formovaniu liberálnych a informovaných perspektív pri posudzovaní rôznych stránok reality. Ako uviedol Watson (1966), história pomáha prekonávať provinčné, triedne a regionálne predsudky. Upozornil, že najmä psychológovia by nemali podliehať nedostatočne overeným vplyvom. Výhodou histórie je, že pomáha jednotlivcovi dosiahnuť perspektívu a integráciu poznania, ku ktorej by sa nemohol inak dopracovať. Poznatky z histórie určitej vednej disciplíny umožňujú pochopiť vplyvy a súvislosti prispievajúce k tomu, že poznanie odborníka je informovanejšie a integrovanejšie. Už tento samotný fakt pôsobí tak presvedčivo, že zdôvodnenie zmyslu štúdia histórie akéhokoľvek odboru nepotrebuje iné argumenty.

História učí skromnosti

Súčasníci majú oproti ľuďom žijúcim v minulosti výhodu, že môžu budovať na poznatkoch a objavoch minulosti a odmietajú opakovanie minulých chýb. Perspektívy vyplývajúce z poznatkov minulosti sú väčšie a informovanejšie než perspektívy poskytované samotnou prítomnosťou. Štúdium histórie vedie ku konštantnej pokore pred géniami a talentovanými jednotlivcami, ich úsilím a kreatívnym postrehmi. História neraz naznačuje, že objavy súčasníkov sú iba opakovaním dávnych poznatkov. Nemožno zabudnúť na parafrázovaný výrok starého egyptského kňaza, ktorý pokarhal gréckeho filozofa: *Solón, Solón, vy Gréci ste ako malé deti. Stále sa vychvaľujete a napriek tomu všetky vaše zistenia tu už boli dávno známe.*

Zdravý skepticizmus histórie

Poznatky z histórie môžu zmierňovať potrebu neprimerane uctievať významné ideály. V rôznych historických obdobiach masy ľudí vzývali veľké revolučné postuláty, ktoré sľubovali viac, než mohli dosiahnuť, ponúkali univerzálne lieky na sociálne neduhy a utopické sny. Aj v histórii psychológie sa objavovali rôzne idey vyvolávajúce značné

nádeje. Medzi nimi mesmerizmus, frenológia, kraniometria, prípadne niektoré súčasné psychoterapeutické smery. História učí opatrnosti nielen pri veľkých výzvach, ale aj pri aplikácii jednotlivých metód a zjednodušených definícií. Helson (1972) varoval pred ľahkomyselnou akceptáciou presvedčenia, že budúcnosť spočíva na jednom univerzálnom riešení – napríklad na počítačových modeloch alebo na mozgových funkciách, prípadne na existencii jedného psychofyziologického zákona alebo na predpoklade, že trendové analýzy sú posledným výdobytkom štatistického výskumu. Historické poznatky vedú k opatrnosti pri posudzovaní módnych vedeckých výstrelkov alebo neprimerane nafúknutých ideí. Aj vedy majú svoje módy. Preto história môže pomôcť k oslobodeniu od módnych presvedčení. Najmä očakávaním, že fakty z histórie zbavia ľudstvo zbytočnej naivity.

Poznanie histórie ovplyvňuje ľudské myslenie

Ako upozornila Henleová (1976), zo štúdia kognitívnych procesov vyplýva, že väčšina ľudí iba ťažko akceptuje svoje chyby a iba málokedy prejavuje potrebu kriticky hodnotiť vlastné limity. Argumentovala, že kognitívny proces vytvára štruktúru obvykle rezistentnú voči kritike a nápadnú stupňom určitej rigidity v udržaní vlastných názorov. Poznanie histórie umožňuje odstup nielen od vonkajších situácií, ale aj od vlastného myslenia. História poskytuje predpoklady pre uvedomenie si chýb iných ľudí, ale aj pre udržanie myslenia v logických rámcoch. A nakoniec možno konštatovať, že neznalosť histórie obvykle vedie k opakovanému riešeniu rovnakých problémov.

Každého, kto má detailnejší záujem o históriu, obvykle trápia rovnaké problémy: čo je história? Môže byť história objektívna? Možno vytypovať určité smery histórie? Čo história vytvára?

Odpovede na tieto otázky sa formujú v rámci filozofie histórie a historiografie. Podľa Vineya (1993) pojem historiografie sa v užšom slova zmysle týka štylizácie, avšak v širšom slova zmysle tiež zahŕňa filozofické otázky o histórii a historických metódach.

Čo je história?

Podľa populárnych predstáv sa pojem histórie často používa na deskripciu chronológie udalostí slúžiacich ako surový materiál pre historikov, ktoré reprezentujú minulosť. Slovníkové vymedzenia často zdôrazňujú oba významy (to jest história ako chronológia minulých udalostí

a história ako naratívne alebo interpretatívne štúdium minulosti). Možno tiež upozorniť, že môže mať *empirické* a *výkladové* zložky. *Empirické* zložky zhromažďujú údaje ako sú nepublikované listy, novinové opisy, audio alebo video záznamy ako aj oficiálne dokumenty. *Výkladové* zložky sumarizujú pokusy historikov o dosiahnutie zmysluplnosti týchto údajov.

Ako možno definovať históriu? Na úvod snáď patrí úvaha, či má história *empirickú* zložku. To znamená, nakoľko reálne udalosti, ktoré sa odohrali v minulosti, prostredníctvom záznamov rozširujú súčasné poznanie. *Empirická* zložka môže tiež zahŕňať svedecké opisy alebo osobné skúsenosti pre aktuálnejšie historické udalosti. Úlohou historikov je zoznámiť sa s maximálnym množstvom údajov. Zberanie údajov môže spočívať v realizácii interview, v cestovaní za archívmi slúžiacimi na preskúmanie nepublikovaných listov a dokumentov, v čítaní starých časopisov a podobne. Po zozbieraní údajov sa historik ponára do interpretatívneho štúdia, ktorým sa zameriava na analýzu protikladov diskriminovaním medzi tým, čo je a čo nie je relatívne, ako aj na priradenie váh jednotlivým dôkazom. Neraz akoby išlo o komplikovanú skladačku, pri ktorej je vopred známe, že bude chýbať určitý kúsok celku.

Pri vymedzení histórie pravdepodobne možno súhlasiť s Vineyom (1993), že história je interpretatívnym štúdiom udalostí ľudskej minulosti. Definícia predpokladá *empirické* a *výkladové* zložky historikovej práce. Ľudská minulosť je špecifikovaná detailnejšie, pretože metódy na jej analýzu sa nehodia na analýzy geologickej alebo biologickej minulosti.

Môže byť história objektívna?

Ak aj panuje všeobecný súhlas s názorom, že história predstavuje interpretatívne štúdium ľudskej minulosti, problémom zostáva validita alebo pravdivosť interpretácií. Abraham Lincoln pred rokmi usúdil: *História nie je históriou, pokiaľ nie je pravdivá*. Neraz sa pozorovatelia stretávajú s ilúziou, že historické materiály o náboženských, politických, vedeckých alebo všeobecne sociálnych témach, ponúkajú presný obraz minulosti.

Objektivita je jednou z najdôležitejších požiadaviek na filozofiu histórie. Niekedy sa usudzuje, že historikov sa netýka, pretože sa nevenujú priamym empirickým pozorovaniam. V skutočnosti sa objektivita historikov stáva spornou. Problém spočíva vo fakte, že historici bývajú selektívni s ohľadom na dostupnosť údajov a nemusia mať k dispozícii

vhodné kritériá pre selekciu. Okrem toho žijú v súčasných sociálne – poznávacích podmienkach, a preto neraz interpretujú minulosť vo svetle prevládajúcich osobných a kultúrnych perspektív. Tým, že sú skôr maliari než fotografi, možno ovplyvňujú realitu. Aj preto sa absolútna objektivita stáva skôr žiaducim ideálom než realitou. Nie div, že aj mega oslavy rôznych významných spoločensko-politických udalostí ako bolo výročie objavenia Ameriky prinášajú značne diferencované hodnotenia prostredníctvom historickej pamäti.

Prezentizmus versus historizmus

Problém objektivita sa tiež manifestuje v časovej perspektíve historikov. Predtým sa predpokladalo, že historici sú pozorovateľmi súčasnosti. Jeden z najdôležitejších a najzaujímavejších problémov v historiografii sa zameriava na podstatu obmedzení alebo limitov uložených vo všetko prekrývajúcich súčasných referenčných rámcoch. Ako extrém sa konštatuje, že historici, podobne ako psychoterapeuti, musia mať dobre vyvinutú empatickú kapacitu pre subjekty svojho skúmania. Pri pôsobení tejto kapacity kontrolujú alebo neutralizujú súčasné tendencie; to jest môžu *cítiť*, že ich cesta späť je taká, že hlboké a autentické chápanie je reálne možné. V takejto orientácii sa historici pokúšajú zachytiť subjekt historického výskumu

Aj keď sa zdá, že sa takáto orientácia všeobecne neakceptuje, Viney (1993) zaviedol pojem *historizmus* a definoval ho ako *úlohu pochopiť minulosť pre samú o sebe*. *Historizmus* zdôrazňuje kontext historickej postavy alebo udalosti a súčasne preferuje porozumenie v porovnaní s posudzovaním. Tento prístup odmieta glorifikáciu minulosti prostredníctvom súčasnosti. Preto sa adekvátna história nevyhýba ani nepopulárnym príbehom, ktoré poškodzujú súčasné záujmy a perspektívy.

V rámci opačnej orientácie, *prezentizmu*, sa zdôrazňuje podstata ľudskej skúsenosti a následné ťažkosti vyplývajúce z oddeľovania historických faktov od súčasných záujmov a vplyvov. *Prezentisti* uvažujú o miere, nakoľko historici objektívne zachytávajú priebeh minulých udalostí. Napríklad nie je potrebné skúmať psychologickú literatúru o podstate perцепčných a lingvistických procesov kvôli doceneniu výzvy *prezentizmu*. *Prezentisti* argumentujú proti liberalizmu s presvedčením, že historici nedokážu zachytávať minulosť intaktne. Uznávajú pôsobenie osudovo selektívnych, kritických a kontextových vplyvov, ktoré pôsobia v historickom poznaní. Historici môžu reagovať, avšak tým, že si tieto vplyvy uvedomujú, môžu tieto efekty neutralizovať.

Diskusie medzi *historizmom* a *empirizmom* prebiehali najmä v humanitných a spoločenských vedách. K diskusiám dochádzalo najmä kvôli rozdielom vo vzdelaní medzi expertmi, ktorí organizujú výskum a učiteľmi histórie spoločenských vied. História mnohých špecializácií (ako napríklad umenia, hudby, filozofie, psychológie a pod.) neučili profesionálni historici, ale ľudia vzdelaní vo svojich disciplínach s hlbším záujmom o históriu vlastných vedných odborov. Preto sa zameriavajú skôr na historický vývin ideí a problémov v rámci jednotlivých disciplín. Neraz majú sklon k nadnesenej chvále osobnosti a prezentovanie tých aspektov minulosti, ktoré glorifikujú alebo ospravedlňujú prítomnosť, čo znamená, že ich prístup je *prezentistický*. Naopak, možno sa stretnúť s historikmi vedy, ktorí sa špecializujú na sociálne a spoločenské vedy. Takíto profesionálne trénovaní experti obvykle venujú väčšiu pozornosť externým a kontextovým úvahám v popisovaní histórie bez zdôrazňovania *prezentizmu*.

Pochopiteľne, že oba prístupy sa môžu pri rozširovaní ľudského poznania uplatňovať súčasne. *Historizmus* možno platnejšie aplikovať v špecializovanejších historických prehľadoch pripravovaných pre profesionálov a pokročilých študentov. Hlbšia citlivosť k problémom *prezentizmu* a *historizmu* je žiaduca, pretože poskytuje študentom kritický hodnotiaci nástroj.

Pôsobia v histórii jednotlivé smery?

Pýtať sa, či má história smer, znamená uvažovať o význame histórie. Všeobecne sa predpokladá, že história niekam smeruje, čo by mali naznačovať hypotézy cyklické, lineárne – progresívne ako aj hypotézy chaosu.

Cyklické hypotézy. Podľa cyklických hypotéz sa história opakuje. Opakovanie je založené na striedaní cyklov rastu a úpadku. Kráľovstvá rastú a upadajú, aby sa neskôr znova rozvíjali, slobodu možno získať a stratiť, aby sa opäť presadila. Vyskytujú sa obdobia chudoby a bohatstva, vojny a mieru, objavov a intelektuálnych stagnácií, nevinnosti a korupcie a revolúcií a stability. Dokonca aj formy chápania sú podľa tohto názoru cyklické. Preto sa môže rozvíjať racionálna a vedecká éra, ktorú však po čase vystriedajú politické alebo náboženské autority, aby ich po čase nahradili racionálne – vedecké metódy.

Cykly možno objavovať v rôznych vedách, vrátane psychológie. Na ilustráciu možno spomenúť lateralizáciu funkcií v mozgových hemisfé-

rách. Základná otázka znie: nakoľko pravá a ľavá hemisféra sprostredkujú rôzne emočné a intelektuálne procesy alebo či hemisféry fungujú integrovane? Záujem o túto otázku nie je nový. Už roku 1890 anglický lekár Charles E. Brown-Sequard (1817-1894) napísal článok pod názvom *Máme dva alebo jeden mozog?* ktorý je iba jedným z mnohých pokusov z tohto obdobia riešiť lateralizáciu funkcií. Podľa iného príkladu sa v niektorých obdobiach psychológie kládol dôraz na vedomie a skúsenosti, avšak redukcionizmus behavioristickej revolúcie viedol k odmietnutiu tejto orientácie. Naopak v súčasnosti možno sledovať obnovenie záujmu o štúdium týchto kľúčových fenoménov.

Lineárne-progresívne hypotézy. Lineárne hypotézy môžu byť síce progresívne i regresívne, no pozornosť sa obvykle venuje skôr progresívnym. Podľa lineárne progresívnej hypotézy každá generácia buduje na objavoch predchádzajúcich. Preto štartuje zo širšieho základu a dochádza k rastu a pokroku v ľudskom poznaní a inštitúciách. Dochádza tiež ku krátkemu regresu a vznikajú prekážky, avšak vo vývoji prevažuje progres a rast. O modernú teóriu progresu sa zaslúžil nemecký filozof Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716). Leibnizova teória histórie vznikla v období optimizmu vyplývajúceho z rozvíjajúcich sa vedeckých objavov. Teória rýchlo dosiahla veľkú popularitu a podľa niektorých historikov progres je zákonom prírody. V psychológii sa podarilo využiť lineárne – progresívne hypotézy najmä pri výskume percepcie a krátkodobej pamäti. Iné oblasti ako napríklad osobnosť, motivácia alebo terapia emočných porúch, sa rozvíjajú značne zložitejšie.

Hypotézy chaosu. Prechod ľudstva do obdobia nukleárneho veku zoslabil pôvodný optimizmus o neodvratnosti ľudského pokroku. Je zrejmé, že komplexná štruktúra ľudských výtvarných a technologických neuhodami alebo nedostatkami politických systémov. Svetové vojny, holokaust, hlad, nedostatok pitnej vody, ľudská bezmocnosť pri nehodách veľkého rozsahu a iné „náhody“ jasne spochybnili hypotézu, že progres ľudstva je neodvratný.

Podľa hypotézy chaosu história sama o sebe nemá žiaden identifikovateľný a univerzálny význam. Podľa Vineya (1993) história je hrou nepredvídaných a neočakávaných vplyvov. Významy, ktoré možno v histórii identifikovať sú tie, ktoré im ľudia udeľujú, nevyplývajú zo samotnej histórie. Podobné úvahy sa nachádzajú aj v liste Jean-Paul Sartra Albertovi Camusovi: *História, odhliadnuc od človeka, ktorý ju*

realizuje, je iba abstraktný a statický pojem, o ktorom nemožno povedať, že či je objektívny alebo nie...

Stopy chaosu možno vymedziť aj v histórii psychológie. Podľa amerického psychológa Kocha (1969) psychológia sto rokov generovala veľký počet pseudopoznatkov a bezvýznamných úvah. História vedeckej psychológie možno podľa neho vnímať ako postupnosť meniacich sa doktrín o tom, čo možno napodobňovať v prírodných vedách, najmä vo fyzike. Preto psychológia zlyhala pri nachádzaní adekvátnej metodológie štúdia jej unikátnej podstaty a je ďaleko od možnosti demonštrovať, že ide o progresívnu a kumulatívnu vedu.

Na druhej strane sa ani hypotézy chaosu nevyhnú kritike. Najmä kvôli nedostatku motivácie aspoň sa pokúsiť o zodpovednosť za budúcnosť. Budúcnosť je podľa tohto predpokladu nezávislá od individuálneho ľudského presvedčenia a konania. Prejavuje sa len minimálna snaha o zmenu histórie.

Pochopiteľné, že história žiadneho vedného odboru neprebíha jednoducho. Uplatňujú sa aj pluralistické koncepcie, podľa ktorých sa nerozvíja len jedna, ale viac histórií. Všeobecne platnú históriu nemožno vymedziť ani v psychológii. Z toho vyplýva, že časť histórie má chaotický charakter, zatiaľ čo v iných prípadoch skôr lineárny a progresívny alebo cyklický priebeh.

Významná osobnosť

Pochopiteľne, že história kladie aj množstvo ďalších otázok. Napríklad pre filozofiu i psychológiu zohrávajú dominantnú úlohu predstavy o tom, nakoľko *významná osobnosť* alebo *duch času* ovplyvňuje históriu. Pohľad do histórie naznačuje, že Ralph Waldo Emerson (1803-1882) v eseji *Sebadôvera* (1841/1882) konštatoval, že spolu s Cesarom vznikla Rímska ríša, s Lutherom reformácia, s Foxom kvakerska cirkev a s Wesleyom metodizmus. Zoznam by bolo možné aktualizovať asociáčnou väzbou medzi Wundtom a formálnou disciplínou psychológiou, Freudom a psychoanalýzou, Rorschachom a testom atramentových škvŕn, Festingerom a kognitívnu disonanciou, Ellisom a kognitívnu terapiou a podobne. Teória významnej osobnosti zdôrazňuje kauzálnu úlohu jednotlivcov a ich schopnosť kontrolovať alebo ovplyvňovať priebeh udalostí.

Pravdepodobne možno súhlasiť s predpokladom, že teória významnej osobnosti je výsledkom zjednodušených názorov o aktuálnych silách pôsobiacich vo svete. Príčinnosť býva v histórii extrémne kom-

plexná, a preto je nevyhnutné, aby sa pozorovatelia naladili na premenné umožňujúce vznik ideí, udalostí alebo inštitúcií. Dokonca aj jednoduché udalosti alebo vynálezy ťažko spájať s individuálnym úsilím. Jednotliviec nedokáže individuálne skonštruovať lietadlá, turbíny alebo základné zákony aerodynamiky. Za každým vynálezom stála tvorivá invencia, materiálne vybavenie, kultúra, vzdelanie a sociálna podpora spoločnosti. Predpoklad, že významná osobnosť je za všetko zodpovedná, ignoruje komplexnosť života a histórie. *Duch času (Zeitgeist)* a *duch miesta (Ortgeist)* musia pôsobiť v súlade. Aj výnimočne tvorivé typy ako Sigmund Freud a Carl Gustav Jung popri medicínskom vzdelaní nadväzovali na duchovné výdobytky šamanov, starých gréckych lekárov a alchymistov.

Na druhej strane môže byť škodlivá aj jednostranná orientácia na situačné, neosobné príčiny. Napríklad klasik modernej psychológie William James (1842-1910) v monografii *Veľkí ľudia a ich prostredie* (1897/1979) upozornil, že vo filozofii, kde sa vývin chápe podľa kauzálnych rolí osobností, sa uplatňuje aj úloha *Zeitgeistu* a fyzikálneho prostredia. Tvrdil, že historickú zmenu možno adekvátnejšie vysvetliť vo forme osobnostných i kognitívnych faktorov. Uzavrel, že zanedbávanie individuálnych prínosov k zmene reprezentuje odbočenie od *vedeckého determinizmu k stredovekému orientálnemu fatalizmu*. Jamesova rovnováha prínosov naznačuje, že ani výnimočná idea jednotlivca bez sociálnej a materiálnej podpory nedospeje k realizácii. Na druhej strane, mnohé idey by sa nikdy nestali súčasťou života určitej komunity, ak by sa nezrodili v myslení jedinečného a kreatívneho jednotlivca.

VZDELÁVANIE V KULTÚRNYCH KONTEXTOCH

Významnú úlohu v ľudskom poznávaní oddávna zohrávalo vzdelávanie. (Anglické *education*, je odvodené z latinského *educare* a znamená *zvyšovať, vychovávať, učiť a pestovať*).

Možno pri prevládajúcich stereotypoch o prehistorických civilizáciách sa zdá nepravdepodobné, no poznatky a ich šírenie sa v živote tradičných spoločenstiev tešili značnému záujmu. Významnú úlohu zohrávala optimálna organizácia. V živote týchto ľudí kľúčovú úlohu mal výber adeptov na rozhodujúce posty. Bolo nevyhnutné, aby sa do funkcií dostávali kandidáti s dostatočnými osobnostnými i kognitívnymi schopnosťami. Zatiaľ čo pozície bojovníkov zaberali najmä telesne silní jednotlivci, role obchodníkov obsadzovali ľudia spĺňajúci určité intelektuálne požiadavky, medzi remeselníkov sa zaraďovali manuálne zruční

jednotlivci a náčelnikom kmeňa sa stával človek spĺňajúci vysoké intelektuálne i fyzické nároky. Nedodržanie týchto požiadaviek nutne viedlo k existenčnému ohrozeniu celého kmeňa.

Je pozoruhodné, ako súčasná civilizácia pomerne bezstarostne toleruje neschopných predstaviteľov rôznych ekonomických i sociálnych zoskupení. Aj tento krátky výpočet naznačuje, že už v prehistorických spoločnostiach sa prejavoval významný tlak na výber a vzdelávanie jednotlivých činiteľov, že pre jednotlivé sociálne skupiny bolo otázkou života či smrti, nakoľko dokázali udržať krok s okolitými konkurenčnými zoskupeniami.

Preto nie div, že aj dnes v priebehu dňa dopravné prostriedky na cestách Európy, ale aj ostatných regiónov dvakrát denne ožívajú zástupmi detí ráno sa ponáhľajúcich do škôl a popoludní domov. Návšteva školy sa stala všeobecne akceptovanou činnosťou, ktorú musia mladí ľudia absolvovať, aby sa pripravili na svoju budúcnosť.

Život v dnešnom svete je pravdepodobne zložitejší než kedykoľvek predtým. Prosperita modernej spoločnosti nepriniesla mladým ľuďom stabilitu alebo bezpečnosť. Okolité svet vnímajú ako ostro rozdelený pôsobením hladu, netolerancie a hrozby vojen. Prežívajú bezmocnosť pri neúspešnom ovplyvňovaní priebehu udalostí a sú súčasne deprivovaní pri ventilovaní naliehavej potreby prežívať dobrodružstvá a redukovať nadmernú energiu. V tomto zložitom svete ťažko možno udržať rovnováhu. Vo svetle takejto reality chodenie do školy získava novú perspektívu.

Svet predstavuje protikladný obraz. Nikdy v minulosti nemal človek k dispozícii toľko materiálneho bohatstva a techniky, nedokázal liečiť nebezpečné ochorenia a súčasne sa usilovať o spravodlivé rozdeľovanie prostriedkov a dosahovať optimálne riešenie veľmi zložitých problémov, ktoré stoja pred súčasnými civilizáciami.

Vo svetle meniacich sa ideológií a presvedčení staré hodnoty zaniškajú. Nadmerná komplexnosť modernej civilizácie vytvára zmätok v myslení, v ktorom jednotlivec tápe pri hľadaní uspokojivého spôsobu života a odpovedí na závažné otázky.

V čo veriť a čomu možno naučiť svoje deti? Tieto otázky sú blízke každému, dokonca aj vtedy, ak ich ignoruje a odpovede mávajú vážne dôsledky. Vzdelávanie je problémom, týka sa mnohých životov. Milióny detí aj v tejto chvíli získava vedomosti v škole i doma. Avšak aký druh vzdelania ich najlepšie pripraví na požiadavky každodenného života? Možno súhlasiť s kritickými poznámkami Jeffreysa (1967): *To, čomu veríme pri vzdelávaní ovplyvňuje naše presvedčenia o všetkom inom.*

Ciele a prostriedky vzdelávania treba vnímať vo vzťahu s hlavnými problémami života... Zatiaľ čo z jedného hľadiska je vzdelanie špecializovaným štúdiom, s vlastnými technikami a je problémom expertov, z iného hľadiska sa týka každého a zahŕňa všetko, čo život sám o sebe vyžaduje.

Úloha vzdelávania

Avšak, čím je vzdelávanie? Je to otázka stará ako ľudstvo a v každom období ľudskej existencie sa vynárali experti tvrdiaci, že poznajú odpoveď. Aj dvadsiate prvé storočie znova nastoľuje tieto otázky a pomerne neúspešne hľadá relevantné odpovede. Takmer každodenne možno stretnúť odborníkov, ktorí z rukáva vysypú jednoduché odpovede na všetky otázky a fanatikov, ktorí trávia čas usilovným a často beznádejným hľadaním.

Aj dnes sa vyskytuje široká varieta interpretácií vzdelávacích teórií a praktických prístupov, od úzko tradičných a formálnych až k modernejším, využívajúcim voľnejšie metódy (často preberané zo zahraničia). Pochopiteľne, že obe skupiny sa vzájomne kritizujú, aj keď vecných argumentov v týchto diskusiách odznieva pomerne málo. Oba smery majú však spoločné, že sa často odvolávajú na ťažko preukázateľnú praktickú užitočnosť bez hlbšieho zarámovania problematiky nielen do pedagogickej teórie, ale hlavne bez širšieho filozoficko-psychologického kontextu.

Nie div, že dochádza k ostrým diskusiám medzi prívržencami názorov, že vzdelávanie je iba vecou tréningu inteligencie a učenia z kníh a tými, ktorí veria skôr v pôsobenie všeobecných aspektov všestrannej výchovy netýkajúcej sa len inteligencie, ale celej osobnosti, jej prežívania, tvorivých možností, imaginácie i spirituality.

Kde sa vlastne zrodila idea, že vzdelávanie čerpá z druhej ruky a má literárny charakter, že múdrosť je obsiahnutá hlavne v knihách a len málo má do činenia s reálnym životom?

Školy a vzdelávanie

Školy a vzdelávanie nie sú nevyhnutne totožné. Vzdelávanie je staré ako človek, avšak školy majú novší pôvod. Aj v industriálne vyspelých krajinách v minulosti pôsobil podstatne menší počet škôl než dnes, čo znamenalo, že väčšina obyvateľov bola negramotná alebo len čiastočne

gramotná. To však automaticky neznamenalo, že títo ľudia boli nevzdelaní.

V pôvodných spoločenstvách formálne školy nepôsobili. Deti sa síce postupne učili všetkému, čo potrebovali vedieť o každodennom živote kmeňa, avšak vedomosti získavali imitáciou a účasťou v pracovných činnostiach a sociálnych rituáloch.

Vzdelávanie ako kognitívna aktivita začala v časoch, v ktorých sa nevyskytovali žiadne záznamy. Nepoužívali sa knihy. Učiť sa dalo len imitáciou z každodenného života. Deti sa učili skúsenosťami, praxou a napodobňovaním dospelých, najmä v domácom prostredí. Mladí ľudia sa učili prostredníctvom každodenného života.

K zmene vzdelávania viedol vynález písma, najskôr v Egypte a Babylone a neskôr v Grécku. Postupne vznikali školy, pretože učenie sa stávalo príliš kvalifikované, než aby prebiehalo v domácich podmienkach. Príbeh školského vzdelávania nie je jednoduchý. Časy osvietenia sa striedali s obdobiami temnej konformity a sterility. Dochádzalo k ustavičným prerušeniam a novým štartom. Vplyv progresívnych mysliteľov nebol nepretržitý. Mnohé experimenty, samé o sebe úspešné, len málo ovplyvňovali iných expertov. Avšak tenká nitka poznania prebiehala ďalej; iskra tlela, žiarila a neskôr sa strácala. Rovnaká téma sa objavovala, mizla a znova sa vynárala v rôznych obdobiach a svetlo poznania postupne svietilo stabilnejšie.

Je veľmi zložitá hodnotiť úroveň vzdelávania v minulosti. Čo si experti minulosti predstavovali pod určitými pojmami? Majú tieto pojmy rovnaký význam aj dnes? Je veľmi ľahké vkladať subjektívne významy do cudzích myšlienok a následne pripisovať autorom hĺbku, o ktorú sa vlastne nikdy neusilovali.

Poznanie by sa malo hodnotiť v kontexte svojich čias. Vzdelávanie reprezentuje hodnoty a presvedčenia doby, v ktorej vzniklo. Všeobecne možno konštatovať, že to, čomu ľudia veria, kryštalizuje sa v ich systéme poznania a vzdelávania. Súčasné vzdelávanie reprezentuje vplyv priemyslu a technológií prednostnou orientáciou na prírodné vedy, matematiku a moderné jazyky. Väčší dôraz na získanie vyššieho vzdelania môže tiež súvisieť s určitou kompenzáciou za štandardizáciu života rýchle miznúcimi možnosťami individualizácie v modernej spoločnosti v 21. storočí.

Pre plné porozumenie vzdelávacích ideí minulosti je žiaduce študovať myslenie a každodenný život v časoch, v ktorých boli tieto idey aktuálne. Napríklad vzdelávacie teórie Platóna je nevyhnutné sledovať

na pozadí jeho predstáv o podstate človeka a štátu a v súlade s vtedajšou históriou.

Vhodná metóda štúdia však vyžaduje knižnicu a nie jednotlivé knihy. Bádania sa často dostávajú len k niektorým autoritám a často len k ich náhodne vybratým myšlienkam. Ostatné zapadli do zabudnutia.

Pavučina vzdelávania má celosvetový rozsah, aj keď nie je možné sledovať všetky jednotlivé nite. Žiaci sa preto neraz stávajú zajatcami minulosti. Mnohé moderné idey mali korene v minulosti a ich autormi neboli vždy známe mená so všeobecnou dôverou, ale menej známymi mužmi a ženami. Reformátori ako Rousseau, Pestalozzi a Froebel v 18. a 19. storočí žali slávu za vzdelávacie reformy, avšak neraz sa dostatočne nebralo do úvahy, že nadväzovali na svojich predchodcov, ktorí toto poznanie rozvíjali už predtým.

Prvé písomné doklady o vzdelávaní pochádzajú z piateho storočia pred Kr. Počas nasledujúcich storočí signálny oheň poznania takmer vyhasol. Časom horel nebezpečne slabo, avšak v každom období ho udržiavali aspoň jednotlivci dúchajúci do pahreby. Neraz sa zdalo, že temnota oheň pohltí, avšak pomaly sa svetlo zväčšovalo a veľkí reformátori prinášali vlastné myšlienky a skúsenosti.

Tieto myšlienky často zanikali a udržiavali sa napriek silnej opozícii. Ak by bolo možné vysledovať spoločnú tému, ktorá ich spájala, bolo ňou presvedčenie o vnútornej sile osobného zdokonaľovania, to jest toho, čo smeruje prirodzenú podstatu človeka k svetlu poznania. Zdokonaľovanie vnútorných a skrytých síl človeka a vzdelávateľa môže tento proces urýchliť.

Zdokonaľovanie je prirodzený proces. Úlohou učiteľa nie je len učiť v obvyklom zmysle slova, ale formovať podmienky, za ktorých si dieťa dokáže uspokojivo osvojovať poznatky pre seba. Učiteľ podobne ako záhradník môže veriť vo vitálnu silu semien, pripravovať pôdu a robiť všetko pre to, aby vytvoril dobré podmienky pre rast bylín, avšak nerastie namiesto nich - rastie rastlina.

Z tohto základného presvedčenia o *vnútornom svetle* možno dospieť k ďalšiemu postupu, podľa ktorého konečným cieľom vzdelávania je primeraný spirituálny vývin človeka. Pozornosť by sa nemala preto venovať len rozvoju inteligencie, ale tiež kultivácii prežívania, usudzovania a kreatívnych síl. Cieľom je formovanie charakteru, nielen myslenia. Samotné poznanie nestačí k primeranej kultivácii osobnosti, skutočné vzdelávanie musí rozlišovať medzi poznaním a chápaním, múdrosťou a poučovaním. Deti sa učia z vlastných skúseností a objavov, s rastom a vývinom potrebujú zmenu, a preto by vzdelávanie malo prebiehať

v súlade s ich meniacimi sa potrebami a záujmami. Každé dieťa sa má vzdelávať s prihliadnutím na individuálne schopnosti. Forma vzdelávania má preto vychádzať z poznania detí a ich spôsobu učenia. Deti nie sú malí dospelí a ich vzdelávanie nemá predstavovať zjednodušenú verziu vzdelávania dospelých. Vzdelávanie musí mať prirodzený priebeh, bez nátlaku, prinucovania alebo trestu, s prirodzenou motiváciou. Kľúčovú úlohu zohráva vzťah medzi žiakmi a učiteľmi. Deti sa najlepšie rozvíjajú v spoločnosti rovesníkov, s ktorými spoločne žijú a pracujú, disciplína má byť regulovaná vnútornou sebakontrolou a nie zvonka navodenými schémami a scenármi.

Treba priznať, že súčasná škola trpí vážnym nedostatkom vzdelávacích ideálov. Školy sú závislé od vonkajších tlakov, od požiadaviek spoločnosti na vysoké výkony merané skúškami a testami bez náležitej inšpirácie a motivácie. Spoločnosť bude musieť postupne pochopiť, že vzdelávanie má rovnakú dôležitosť ako obrana, bezpečnosť, výživa, zdravie a iné národné priority.

Možno pripomenúť novú líniu myslenia spojenú s Mannheimovým a Rankovým pojmom spontánnosti. Presvedčenie, že prežívanie a emócie by mali mať rovnakú dôležitosť ako inteligencia, nie je nové. Korene tohto chápania ležia v kresťanskej doktríne spirituálneho osudu človeka ako aj v hodnote a významnosti duše. Preto sa do popredia záujmu znova dostáva dôležitosť kreatívnych síl dieťaťa a ich význam vo vzdelávaní.

Pripomenúť možno aj poznatky z psychoanalytických prameňov. Dieťa dvadsiateho storočia sa neraz zmieta v záhadách nevedomého myslenia ovplyvňujúceho jeho vývin, a preto vzdelávanie musí brať do úvahy vnútorné motívy detskej osobnosti. Tým prekračuje bežné odovzdávanie poznatkov a posudzovanie intelektuálneho rastu. Učiteľ musí nielen poznať subjekty svojho pôsobenia, ale postupne sa prepracovať k širokému a hlbokému chápaniu osobnosti dieťaťa, ktoré učí.

Tiež sa zdá, že odpor k vzdelávaniu na adolescentnej úrovni neraz vzniká následkom zlyhania alebo chybnéj výchovy v detstve. Preto je nevyhnutné poskytnúť mladému človeku dostatočný počet alternatív na sebarealizáciu aj pomocou takých neformálnych aktivít, ako sú umenie, pohyb, šport, dráma alebo záujmové činnosti, v ktorých je dieťa úspešné a tým získava sebadôveru.

TAJNÉ POZNANIE

Pochopiteľne, že ľudské poznanie prebieha neformálnymi spôsobmi. Ľudstvo prežíva zrýchlené poznanie. Deväťdesiat percent ľudí, ktorým spoločnosť vďačí za nové poznatky a za novú moc, žije dnes. Šírku a zložitosť reality nedokáže jednotlivec plne obsiahnuť. Moc a vedenie sa stáva tajomstvom. Rozvoj vedy a techniky v niektorých obdobiach viedol až k medznému využitiu možností. Progres civilizácie v najbližších dvadsiatich či tridsiatich rokoch bude založený aj na poznatkoch, ktoré sú neznáme nielen masám obyvateľov, ale aj riadiacej sfére.

Je možné, že skutočný progres bude vyžadovať prechod od materiálneho pokroku k psychickému sebazdokonaľovaniu, od pôsobenia človeka na javy vo svojom okolí k pôsobeniu človeka na seba samého. Akoby človek budúcnosti nadväzoval na tradičné myslenie starých zasvätených. Tajné spoločnosti minulých čias ako aj miesta a priebeh ich rituálov je nutné chápať ako svojrázny mechanizmus, cieľom ktorého je uvoľnenie zvláštnych síl ľudského mozgu. Každý vyvolenec, ktorý prešiel skúškami a dostalo sa mu predbežného ponaučenia, mohol byť súčasťou tohto mechanizmu. Mlčanie o posvätných veciach bolo treba zachovávať preto, aby sa udržal odstup od obyčajného sveta.

Ak existujú prostriedky na rozšírenie ľudského poznania, najmä na zvýšenie inteligencie, zdokonalenie spoločnosti v jej najjemnejších štruktúrach múdrosťou, je na získanie poznania nutné nasadiť všetky páky. Je nevyhnutné klásť otázky, či už posvätným starobylým šamanom a veľťcom, moderným neurofyziológom, príslušníkom tajných spoločností i vedcom v prírodovedných a psychologických laboratóriách.

Africké jaskynné maľby

70

PREHISTÓRIA A AFRIKA

Je známe, že znalosť geografického prostredia má pre poznanie kultúry jednotlivých etnických skupín, ktoré v určitom prostredí žijú, dvojaký význam. Na jednej strane geografické prostredie prirodzene ovplyvňuje základný spôsob hospodárenia, významne determinujúci kultúru, na druhej strane môže človek najrôznejším spôsobom využívať prírodné prostredie, ktoré ho obklopuje, v súvislosti so znalosťami, ktorými disponuje a so stupňom svojej sociálnej organizácie.

Na úsvite dejín

Podľa paleoantropológov život na zemi začal pravdepodobne pred viac než stopäťnásť miliónmi rokov. Približne pred 35 000 rokmi sa zrodil homo sapiens sapiens. V tom čase nadobudol súčasnú lebečnú kapacitu a začal vyrábať nástroje, čím zahájil reguláciu svojho vonkajšieho prostredia. Všetky úspechy človeka od toho času záviseli od aplikácie existujúcich fyzikálnych a mentálnych schopností. Používanie nástrojov podnecovalo vývoj techník pre ich výrobu a využívanie, čo viedlo k ich ďalšiemu rozvoju – k formám sociálneho života, v ktorom sa nástroje stávali základnými inštrumentmi. Organizácia spoločnosti okolo výroby a používania nástrojov predznamenávala počiatky kultúry – to jest akumuláciu prostriedkov, ideí a inštitúcií, prostredníctvom ktorých sa rozvíjal sociálny život. V ranej kultúre človeka zdokonaľovanie výroby nástrojov sprevádzali abstraktné koncepcie, preukazované zárezmi geometrických vzorov na nástrojoch a kameňoch a realizácia jaskynných malieb, akým bolo napríklad slávne paleolitické umenie v jaskyni Lascaux vo Francúzsku, spreď 13 000 rokov. Tieto maľby naznačovali vývin kapacity myslenia, pretože schopnosť abstrahovať vizuálne tvary z prostredia a prisudzovať im grafickú reprezentáciu je pojmovou schopnosťou najvyššej mentálnej úrovne. Významnú úlohu pri získavaní abstrakcie zohrával jazyk. Pochopiteľne, že vývoj jazyka nepodlieha detailnému zdokumentovaniu. Niežeby sa nedostávalo teórií, no často zostávajú špekulatívne, a preto nie je možné ich preceňovať. Jazyk a grafická reprezentácia umožnili kultiváciu symbolických aktov písania a počítania, čo prispievalo k formovaniu civilizačných základov. Ich prostredníctvom človek formoval mnohé činnosti a procesy, ktorými realizoval svoje aktivity, umožňujúce transcendenciu času a priestoru, ako aj uvoľnenie od momentálne pôsobiacich motívov a náhod. Pro-

stredníctvom týchto symbolov sa postupne konštruoval svet ideí, ktorý bolo možné ďalej skúmať.

Konštantné hľadanie foriem regulácie, oslobodzovania a expanzie charakterizovalo človeka od jeho počiatkov a časť úspechov pri vypracovávaní efektívnych mechanizmov spočívala v schopnosti zaistiť kultiváciu takýchto schopností prostredníctvom vzdelávania. Vzdelávanie zahŕňa tie kultúrne procesy, ktorými sa prenášajú techniky pre riadenie prostredia. Pretože prostredie človeka od konca neolitu bolo nielen fyzikálne, ale aj sociálne a intelektuálne, proces vzdelávania preberal sociálnu a intelektuálnu podobu a v priebehu histórie sa stával symbolicky sprostredkovaný. Postupne sa prostredie človeka menilo: s rozšírením symbolickej regulácie sa znižoval význam fyzikálneho prostredia a zvyšovala sa úloha sociálnych a psychologických aspektov prežívania. So zvyšujúcou sa závislosťou od pojmových výkonov sa sociálne prostredie stávalo menej náhodné a zvyšovala sa úloha intelektuálnych a kognitívnych aktivít.

SVET PREDCIVILIZOVANÝCH ĽUDÍ

Pomerne zložito si možno predstaviť každodenný život ľudí pred 15 000 rokov. Čomu sa podobal? Ľudia boli intenzívne konfrontovaní s mnohými zážitkami, medzi nimi s bleskami, hrmením, dúhou, fázami mesiaca, polárnou žiarou, smrťou, narodením, chorobami, snami (vrátane nočných mor), meteoritmi, zatmením slnka a mesiaca, prípadne so zemetraseniami, požiarimi, tornádami, záplavami, suchami a vulkanickými výbuchmi. Pretože tieto javy bezprostredne ovplyvňovali život ľudí, je prirodzené, že sa ich snažili nejako zaznamenať. Ale ako? Veď veľa z týchto udalostí, napríklad blesk, nedokážu vysvetliť ani dnešní priemerní obyvatelia vyspelých krajín. Zväčša sa uspokojia s očakávaním, že podstatu javu vysvetlia vedci, čo ich poteší a uspokojí. Aj keď sa pozorovanie a vysvetľovanie stáva kľúčovou zložkou vedy, vysvetľovanie podstaty javov prvými ľuďmi nemohlo byť vedecké.

Animizmus a antropomorfizmus

Prvé ľudské pokusy vysvetľovať podstatu prírodných udalostí zahŕňali prisudzovanie ľudských atribútov prírode. Napríklad oblaky alebo zem sa môžu posudzovať nakoľko ich pozorovateľ vníma ako rozčúlené alebo pokojné. Pohľad na prírodu ako živú sa nazýva *animizmus* a projekcia ľudských vlastností na prírodu *antropomorfizmus*. Obe for-

my posudzovania pôsobili už v prvých pokusoch ľudí hľadať zmysel mimo živého. Prví ľudia pôvodne nerobili žiadne rozdiely medzi živými a neživými alebo medzi materiálными a nemateriálnymi objektmi.

Iný prístup použitý na vysvetľovanie sveta predpokladal, že duchovia prebývajú vo všetkom, vrátane ľudí a sú reálni ako ostatný svet. Udalosti v prírodnom i ľudskom konaní sa vysvetľovali ako rozmarný duchov sídliačich vo všetkom. Slovo duch je odvodený z latinského pojmu pre *dych*. *Dych* (neskôr duch, duša a psyche) poskytuje veciam život a keď opúšťa objekt, nastáva smrť. Tento vitálny duch niekedy zanecháva telo a vracia sa, ako k tomu údajne dochádza v prípade sna. Keďže jednotlivec môže snívať alebo myslieť na človeka aj po jeho biologickej smrti, očakávalo sa, že táto osoba musí ešte existovať. Táto logika predpokladala, že všetky produkty myslenia sú reálne. Preto predstavivosť a sny ponúkali démonov, duchov, strašidlá a neskôr bohov, skrývajúcich sa za jednotlivé prírodné udalosti.

Magické

Pretože sa verilo, že vo svete pôsobí množina duchov s ľudskými vlastnosťami, pokusy o komunikáciu s duchmi pôsobili ako prirodzené impulzy. Ak napríklad duch zosielal príliš veľa alebo príliš málo dažďa, ľudia ho presvedčali, aby uplatnil svoj vplyv. Podobne sa predpokladalo, že aj chorý človek je posadnutý zlým duchom, ktorého treba prinútiť, aby opustil telo. Prepracované magické metódy zahŕňali aktivity určené na ovplyvnenie duchov. Ľudia verili, že vhodné volené slová, predmety, ceremónie alebo činnosti môžu duchov ovplyvniť.

Jednotlivci sa vždy snažili pochopiť, predpovedať a kontrolovať prírodu. Animizmus, antropomorfizmus, magika, náboženstvo, filozofia a veda tiež prispievali k uspokojeniu týchto potrieb.

Obyvateľstvo starovekého Orientu

Archeologické záznamy naznačujú, že paleolitický človek rovnomerne migroval v regiónoch Afriky, Ázie a Európy. Na konci poslednej doby ľadovej, približne okolo roku 8000 pred Kr., skupiny ľudí na styčných plochách týchto kontinentov, v regiónoch nazývaných ako staroveký Orient, menili produkciu nástrojov alebo potravy. V týchto oblastiach bola klíma natoľko priaznivá, že oslobodzovala človeka od úsilia o holé prežitie. Mohol používať jednoduché úkryty a rastlinná potrava mu bola relatívne dostupná. Paleolitické obdobie sa postupne menilo na novú

kultúru, neolitickú. Objavili sa nové typy nástrojov – sekera, motyka a kosák – a skvalitňovala sa výroba kamenných nástrojov. Na Mt Carmel na pobreží dnešného Izraela sa našli pravdepodobne najstaršie neolitické nástroje, vrátane dreveno – kamenného kosáka používaného pri žatve. Neolitické sídla sa rozširovali v starovekom Oriente po roku 8000 pred Kr. a predstavovali usadlé poľnohospodárske aktivity, domestikáciu zvierat ako aj používanie pomerne pokročilých artefaktov – či už hrnčiarskych, alebo leštených hláv sekeriek a nástrojov na obrábanie zeme. Vývoj ľudskej kultúry postupoval pomerne rýchlo a zhruba okolo roku 6500 pred Kr. sa už na pahorkoch na severe Mezopotámie, kde vznikli dve z najstarších známych osád Jarmo a Bada Balka, prejavoval organizovaný dedinský život. K nim možno pripojiť aj sídlo Catal Huyuk v modernom Turecku, pozoruhodné mesto z pred – neolitického obdobia, s bohatstvom archeologických pamiatok v podobe ruín, svätýň a domových nástenných malieb.

V priebehu nasledujúcich 2000 rokov neolitický človek v tejto oblasti reguloval svoje prostredie tým, že zostupoval z pahorkov, kde príliš závisel od primitívneho poľnohospodárstva, dopĺňaného zberom rôznych poľnohospodárskych produktov a lovom, do úrodných riečnych údolí riek Tigris, Eufrat alebo Níl. Do týchto oblastí si v priebehu relatívne krátkeho obdobia tisíc rokov preniesol kamenné nástroje, zvieratá a kultivované rastliny. Okolo roku 4000 pred Kr. usídlené poľnohospodárstvo, založené na zavlažovaní, významne prispievalo k rastu populácie a rozsiahlejšie osady vytvárali jednotky sociálnej organizácie.

V priebehu štvrtého tisícročia sa začal používať bronz a výraznejšie využívanie tohto kovu medzi rokmi 4000 a 3000 pred Kr. prispelo k vstupu mnohých neolitických skupín do chalkolitu alebo doby bronzovej. Civilizácia starého Orientu nadobúdala osobitnú formu. Poľnohospodárske aktivity postupne prevládali nad lovom a usadlý život roľníkov sa v osadách stával bežný. V tomto období urbanizácie nadbytky z riadeného poľnohospodárstva sa stávali rozhodujúcim faktorom umožňujúcim uvoľnenie časti populácie z procesu získavania potravy pre vykonávanie iných aktivít, ako sú remeselná činnosť a služby. Bolo možné sledovať súvislosti medzi rozširovaním mestských sídiel v riečnych údoliach a zvyšovaním obchodných aktivít a v priebehu štvrtého milénia vznikali zložité kombinácie karaván a riečnych tratí určených na dopravu produktov rastúceho obchodu so zlatom, meďou, drahými kameňmi, drevom, rôznymi zariadeniami, oslami a ťavami. Súčasne vznikali aj niektoré ďalšie vynálezy: sezónne poľnohospodárstvo spojené so zavlažovaním, pluh, bronzové nástroje, úžitková sila zvierat a koleso.

Osady postupne prerastali na mestá, najmä v Mezopotámii, kde na Eufrate postupne vznikali veľké centrá vtedajšieho sveta ako boli Uruk, Lagaš, Ur, Eridu a Umma, ktoré možno pokladať za kolisky súčasnej civilizácie. Z tejto pôvodnej kultúry vznikla mytologická tradícia, ktorá zahŕňala správy o Stvorení a mýty o potope sveta, zatiaľ čo budovanie veľkých miest sa oslavovalo prostredníctvom *Eposu o Gilgamešovi*, príbehu legendárneho kráľa Uruka ako aj biblického Erecha.

Obyvatelia Afriky

Afrika ako kultúrno–geografický región, z ktorého pochádza súčasný človek, siaha hlbšie do minulosti, než ľubovoľné iné miesto na zemi. Pochopiteľne, že spočiatku nebola hustota ľudského osídlenia príliš vysoká a prví ľudia sa živili zberom plodín a konzumovaním mäsa zo zvierat, ktoré zabili silnejší predátori. Postupne začali používať kamenné nástroje a oheň a naučili sa aj loviť. Títo prví ľudia pravdepodobne pôsobili na juhovýchode Afriky (pravdepodobne na území dnešnej Južnej Afriky).

Genetické dôkazy naznačujú, že pred 60 000 rokmi bola Afrika jediným miestom vtedajšieho sveta, kde žili moderní ľudia. Z juhu kontinentu postupovali pozdĺž pobrežia až k Arabskému polostrovu a do Indie. Neskôr až do západnej Ázie, kam sprevádzali stáda zvierat.

Nálezy kostrových zvyškov paleolitických obyvateľov Afriky poskytujú predstavu o nositeľoch týchto dávnych pravekých kultúr na území africkej pevniny. K najstarším nálezom patrí lebka neandertálskeho človeka objavená roku 1921 v cínových baniach v Broken-Hill vo vtedajšej Rodézii. Nasledovali neandertálske pozostatky v južnej Afrike, Maroku, Etiópii a Tanganike. Sú dôkazom, že Afrika bola osídlená už v najstarších obdobiach existencie človeka a je možné, že tvorila pravlast ľudstva (Holý, 1964).

Zdrojom obživy paleolitických obyvateľov Afriky bol lov divých zvierat a zber divoko rastúcich plodín a nižších živočíchov. Veľký podiel zberu na výžive dokazujú hromady ulít mäkkýšov v severnej Afrike. V týchto hromádkach škrupín sa nachádzali aj kosti lovenej zveriny – jeleňov, gaziel, byvolov, divokých prasiat, oviec, koní, nosorožcov, slonov, hrochov, líšok, hyen, leopardov, levov a pod. V náleziskách v Egypte a južnej Afrike sa našli aj kamenné drvidlá, ktorými sa mleli divoké plody a zrná divoko rastúcich tráv. Svedčia o tom, že už v mladšom paleolite poznali ľudia ich význam pre svoju obživu, avšak ešte neprikročili k ich cieľavedomému pestovaniu.

Oblasťou, v ktorej došlo na africkej pôde k prechodu od loveckého a zberačského spôsobu života k poľnohospodárskemu obrábaniu pôdy – teda k prechodu od paleolitu k neolitu – bolo údolie dolného Nílu. Čiže počiatky poľnohospodárstva v tomto regióne začali asi 5 tisícročí pred Kr. Títo obyvatelia žili usadlým štýlom života v dedinách. Zdrojom ich obživy bolo cieľavedomé obrábanie pôdy a pestovanie obilnín – najmä pšenice a jačmeňa. Dopĺňalo sa chovom domácich zvierat. K výrobe nástrojov slúžili takmer výlučne kamene, vzácne aj kosti. V údolí Nílu sa našli aj umelecké výtvary z pálenej hlíny, najmä ľudské figúrky, hlavička býka, čln a pod. Obyvatelia už dokázali spracovávať kožu i tkať látky. Okrem toho už mali aj pomerne rozvinuté vzťahy s inými krajinami, najmä s prednou Áziou.

Údolie dolného Nílu a západný Sudán boli dôležitými centrami, odkiaľ sa znalosti poľnohospodárstva šírili do ostatných častí Afriky. Postupne dochádzalo k prechodu od loveckého štýlu života k obrábaniu pôdy aj na ostatných územiach Afriky.

Pre ďalší rozvoj afrického hospodárstva malo značný význam rozšírenie železa. Prvé železné predmety sa našli v Egypte, kam ich priniesli pravdepodobne Hyksósovia a pochádzali z 15. storočia pred Kr. Vlastné tavby uskutočnili asi až v 6. storočí pred Kr., keď sa táto zručnosť preniesla z prednej Ázie. Dôležitým centrom tejto technologickej činnosti bolo mesto Meros v dnešnom Sudáne, odkiaľ sa tavby rozšírili do celej Afriky.

Keď sa Európania začínali zoznamovať s Afrikou, bolo železo známe takmer všetkým africkým kmeňom. Iba najzaostalejšie skupiny železo nepoužívali.

Spracovávanie železa však malo aj pozitívne sekundárne dôsledky najmä v tom, že viedlo k rozvoju rôznych odvetví výroby a remesiel. Malo základný význam pre rozvoj poľnohospodárstva, najmä vzhľadom na výrobu výkonnejších výrobných nástrojov. Nie div, že dodnes sú v afrických kultúrach kováči váženými osobnosťami s vysokým sociálnym statusom. Pravdepodobne sa stali aj prvými špecializovanými remeselníkmi.

V živote jednotlivých tradičných spoločenstiev sa od nepamäti doposiaľ uplatňujú tradičné antropologické a psychologické scenáre. V rodových societach pôsobia jednotlivé lokálne pospolitosti – dediny – väčšinou nezávislé politické útvary, ktoré spolu nespája žiadna vyššia politická autorita.

Na ilustráciu možno uviesť výrez zo spoločenského života sudánskej dedinskej pospolitosti, ktorá si dlhodobo udržiava svoj patriarchálny ráz (Holý, 1964).

Rodinné spoločenstvá

Najvyššiu autoritu mal dedinský staršina, väčšinou súčasne staršina rodu, obývajúceho dedinu a kolektívne vlastníaceho pôdu. Tento staršina, ktorého autoritu dopĺňala rada starších zložená často z predstaviteľov jednotlivých rodín, disponoval voľnou pôdou, riadil záležitosti dediny a vykonával rôzne náboženské úkony a obrady. Miestami sa prejavoval aj zvláštny nábožensky podmienený vzťah rodu k pôde. Staršina dediny býval pravidelne staršinom rodu, ktorý ako prvý osídlil pôdu. Často ho nazývali *pánom pôdy*. Obetoval pôdu pri sejbe i žatve a bol zodpovedný za blahobyt obyvateľov dediny. Jeho postavenie bývalo dedičné. Bol najvyššou autoritou aj v náboženských otázkach. Každá dedina mala svojho ducha (*desiri*) alebo posvätného predka, ktorý žil v niektorom strome, kde mu prinášali obete. Údajne občas strom opustil, avšak jazdil na niektorom zvierati, ktoré sa tiež stávalo posvätným.

Takmer v celom Sudáne vládla polygamia a muž mohol mať niekoľko žien. Prvoradé postavenie v rodine mávala prvá žena. Rodina, to jest muž, jeho niekoľko žien a detí tvorili spoločnú domácnosť. Vyššou jednotkou bola tzv. patriarchálna veľkorodina, ktorú tvoril otec a jeho najbližší súrodenci s rodinami. Veľkorodina zväčša pracovala spoločne, rozdeľovala si vypestované produkty a do spoločného majetku sa započítavala nielen pôda a dobytok, ale aj pracovné náradie, zbrane, odev a ozdoby.

V dobe dospievania sa mládež podrobovala iniciačným obradom, ktoré predstavovali zasväcovanie do znalostí kmeňa a náboženských predstáv. Veľmi často prebiehali mimo dediny a mávali presne vypracovaný scenár. Neraz býval spojený s obriezku.

Typickým náboženstvom rodovej spoločnosti bolo uctievanie predkov spojené s obeťami. Zväčša existovalo úzke spojenie medzi kultom predkov a kultom zeme. Príslušníci kmeňov v Hornej Volte sa nazdávali, že predkovia žijú v zemi a oplodňujú ju. Túto *deifikáciu* zeme obvykle riadil miestny kúzelník.

Centrom rôznych náboženských kultov a magických praktík boli tajné spolky. U niektorých kmeňov sa rozšíril aj rituálny kanibalizmus.

Avšak rodovým usporiadaním vývoj afrických spoločenstiev nekončil. Na mnohých miestach Afriky dochádzalo aj k formovaniu väčších sociálno-politických celkov.

Rast obyvateľstva

Približne od roku 6000 pred Kr. sa podnebie v Afrike postupne otepľovalo. Vznikla saharská púšť a potrava sa dopestovala čoraz zložitejšie. Aby ľudia v Afrike získali viac potravy, začali postupne farmárčiť (k čomu dostali podnet pravdepodobne zo západnej Ázie).

Farmárčením sa populácia rýchle rozvíjala. Od roku 3000 pred Kr. žil už v Afrike dostatok ľudí, ktorí sa postupne združovali do kráľovstiev. Prvé africké kráľovstvo (a jedno z najväčších vo vtedajšom svete) vzniklo v Egypte. Južne od Egypta, pozdĺž rieky Níl, pôsobilo kráľovstvo Kušitov (dnešný Sudán). Kušiti a Egypťania v západnej Ázii čulo obchodovali s Babylončanmi a v Indii s Harappanmi a Aryanmi. Okolo roku 1550 pred Kr., po ustanovení Nového kráľovstva, Egypťania dobyli Kušitov a podriadili si ich na ďalších 450 rokov, až po kolaps Nového kráľovstva roku 1100 pred Kr. Kušiti neskôr znova získali nezávislosť a roku 715 pred Kr. pod vedením kráľa Piankhu dobyli Egypt.

V tomto čase dochádzalo vo väčšine úrodných častí Afriky k rastu populácie. Od roku 300 pred Kr. v západnej Afrike pozdĺž rieky Níger výrazne narástla populácia kmeňa Bantuov. Západná Afrika (teraz Nigéria a Kamerun) bola síce v zóne medzi Saharskou púšťou a dažďovými pralesmi úrodná, avšak zaberala pomerne malú plochu. Bantuovia preto postupne migrovali zo svojich domovov do iných častí Afriky, najmä na juhu a východe, prípadne cez dažďové pralesy putovali k trávnatým regiónom na druhej strane kontinentu.

V priebehu niekoľkých ďalších storočí v južnej Afrike dochádzalo k politickým zmenám. Staré kráľovstvo Kušitov nahradilo nové kráľovstvo Aksum (dnešná Etiópia), ktoré tiež obchodovalo s Partisianmi, Indmi a Rimanmi. Keď sa rímska severná Afrika priklonila ku kresťanstvu, mnohí Aksumovia ich nasledovali. V rovnakom čase sa naďalej rozširovali Bantuovia a učili sa farmárčiť a vyrábať železné zbrane. Od roku 400 po Kr. sa Bantuovia rozšírili po celom východnom africkom pobreží a po zelených pastvinách v južnej Afrike. V západnej Afrike používali viacero jazykov, spomedzi ktorých sa najznámejším stal jazyk kmeňa Jorubov. Títo roľníci a remeselníci si v 12. storočí po Kr. vytvorili vlastnú ríšu, ktorú vojnami so susedmi postupne rozširovali.

Na ilustráciu emancipačného hnutia Afričanov možno uviesť aspoň niekoľko príkladov z regiónu dnešného Sudánu a jeho okolia.

Okolo roku 1000 pred Kr. vznikla na tomto území nezávislá ríša Napata, štruktúrou pripomínajúca Egypt. Na poliach kňazov a slobodných otrokárov rovnako ako v zlatých baniach pracovali otroci pochádzajúci z okolitých krajín. V 9. storočí pred Kr. ríša dosiahla najväčší rozvoj tým, že dobyla horný Egypt až po nilsku deltu. Ríša však postupne upadala a v 6. storočí sa jej centrum prenieslo do Meroe, križovatky obchodných ciest. Neskôr sa Meroe stalo známym strediskom výroby železa, odkiaľ sa táto zručnosť rozšírila do ostatnej Afriky. Nositelia merojskej kultúry neskôr rozvinuli aj hieroglyfické písmo starých Egyptanov a vytvorili vlastnú abecedu (jazykom patrili do kušitskej skupiny).

V africkej histórii sa v tomto regióne preslávila aj ríša Ghana. Kráľ disponoval obrovským množstvom zlata a v prípade potreby mohol postaviť dvesto tisíc vojakov.

Po úpadku ríše jej úlohu v tejto časti Afriky prebrala susedná Mali. Do krajiny prichádzali obchodníci zo severnej Afriky a z Egypta nielen so soľou a látkami, za ktoré nakupovali zlato a otrokov, ale aj s arabskými knihami. Ríša priťahovala i arabských staviteľov a Mali sa stalo známym strediskom moslimskej vzdelanosti. V 14. storočí ríši vládol panovník Mansa Musa, ktorý sa preslávil neobyčajne honosnou púťou do Mekky.

Slávu získalo aj nástupnícke kráľovstvo Songhai na území dnešného Nigeru. Významným centrom ríše sa stalo mesto Timbuktu, kde arabskí učenci z Káhiry a Fezu i miestni vzdelanci vyučovali teológiu, moslimské právo, rétoriku a literatúru. Na vtedajšieho historika Lea Africana veľmi zapôsobilo bohatstvo obyvateľov a pozitívny postoj panovníka k učencom. Veľký záujem sa prejavoval o rukopisné knihy. Na obchode s knihami sa dalo zarobiť oveľa viac než v hociktorom zamestnaní.

Krátky prehľad sa týkal štátov len na území terajšieho Sudánu a príľahlých území. Pochopiteľne, že v celej Afrike ich bolo oveľa viac, čo sa však už vymyká plánovanému rozsahu monografie.

Ako je všeobecne známe, africká populácia sa rozdrobila do veľkého množstva etnických skupín, ktorých počet presiahol 1000. Ich rôznorodosť je podmienená značnou klimatickou, religióznou i jazykovou variabilitou populácie. Pritom národné rozloženie podliehalo rôznym zmenám. Len na ilustráciu možno uviesť, že z pra-berberov sa vyvinuli Arabo-Berberi, Niloti boli predchodcami súčasných Masajov a Dinkov, Etiopidi sú predkami súčasných Fuldov a podobne. Rozdielny spôsob života viedol k formovaniu odlišných antropologických znakov. Na

savanách žili štíhli Sudánci, v lesoch malí Bantuovia so svetlou pleťou a na východe vysokí Etiopidi. Ako už bolo uvedené, napriek tejto rôznorodosti základnou jednotkou africkej spoločnosti zostáva viacgeneračná veľká rodina.

Obchod a remeslá

Africkí obchodníci intenzívne predávali rôzne produkty do západnej Ázie a Indie a prinášali odtiaľ nielen osvedčené tovary, ale aj technologické novinky. Kočovní obchod sa stal výraznou súčasťou celoafrického života. Afričania ponúkali na predaj najmä slonovinu. Zruční remeselníci z nej vyrábali ozdobný nábytok a šperky. Okrem toho predávali aj zlato, pštrosie vajcia, drevo, vzácne kamene diorit a žulu. Africkí obchodníci z Kušu kupovali plátno, bavlnené látky, sklo, šperky, voňavky a víno z Egypta a západnej Ázie (v tomto období najvýznamnejšími producentmi skla boli Feničania). Neskôr obchodovali aj s otrokmi a predávali ich za pšenicu, víno a látky. Komunikovali s byzantskou ríšou a slonovinu vymieňali za sklo a šperky. Medzi dopravnými prostriedkami prevládali lode a ťavie karavány. Lode križovali Indický oceán i Perzský záliv. Spoľahlivé ťavie karavány prepravovali tovar po suchu. Značne náročný bol najmä prechod Sahary. Pútnici sa úzkostlivo pridŕžovali trasy od jednej studne k druhej, inak im hrozila smrť. Ako vodcovia sa osvedčovali najmä nomádi. Cesta od severu na juh trvala až tri mesiace, no späť len mesiac a pol, pretože ťavy neniesli ťažký náklad, ale zlato. V trans-saharskom obchode sa používal arabský váhový a merací systém. V niektorých oblastiach pôsobili aj profesionálni dopravcovia Diolovia, ktorí túto tradíciu presadzovali v celej západnej Afrike.

V tomto období ľudia v západnej Ázii inšpirovali Afričanov k používaniu železa na výrobu zbraní a toto poznanie významne ovplyvnilo aj úspešnosť v miestnych vojnách, ktoré, žiaľ, už od nepamäti patrili k negatívnemu komunikačnému repertoáru homo sapiens. Preto nie div, že ďalší rozvoj afrického regiónu významne ovplyvňovali následné vojenské výboje. Používali sa rovnaké zbrane ako vo vyspelých regiónoch Afriky – oštep, kópia, kožené štíty ako aj luky a šípy. Núbijskí lukostrelci sa tak preslávili vojenským umením, že slúžili ako žoldnieri na dvore egyptských kráľov už v období Stredného kráľovstva okolo roku 2000 pred Kr. Podobná situácia sa vyskytovala aj medzi bojovníkmi v západnej a východnej Afrike.

Okolo roku 700 pred Kr. Feničania dobyli časť severnej Afriky a založili mesto Kartágo. Roku 664 pred Kr. Asýrčania obsadili Egypt. Kušiti sa naučili vyrábať železo od Asýrčanov a používali ho na zvýšenie svojej vojenskej i ekonomickej sily. Keď roku 539 pred Kr. Peržania porazili Feničanov, Kartágo sa stalo nezávislým kráľovstvom, ktoré vládlo nad väčšou časťou západného pobrežia Stredozemného mora.

Na území Afriky vznikali aj prvé stabilné obydľia, pravdepodobne z blata a drevených tyčí. Od roku 3000 pred Kr. africká architektúra produkovala aj kamenné stavby, najmä pyramídy (2700-2500 pred Kr.) z obdobia Starého kráľovstva, ako aj kamenné hrobky známe ako mastaby. V Egypte, v období prvého kráľovstva (1500-1200), vznikli aj prvé veľké chrámy.

Náboženstvo

Duchovný rozvoj Afriky výrazne ovplyvnilo náboženstvo. Najstaršie dôkazy o prejavoch náboženskej viery v Afrike pochádzajú z Egypta, kde ľudia od roku 3000 pred Kr. uctievali Isis, Osirisa, Ra a Amona. Pravdepodobne aj Kušiti uznávali rovnakých bohov. Na druhej strane, Bantuovia žijúci mimo Egypta v západnej Afrike, boli skôr monoteistickí. Uprednostňovali jedno božstvo, Nebeského alebo Slniečného boha. Od roku 1300 pred Kr. prvé snahy o monoteizmus v Egypte presadzoval Achnaton. Avšak po jeho smrti triumfoval polyteizmus a monoteizmus sa obnovil až po obsadení severnej Afriky Feničanmi a Grékmi a neskôr Rimanmi, ktorí priniesli do severnej Afriky vlastných bohov, ako bola bohyňa Tanit.

Okolo roku 300 po Kr. začalo obdobie druhej veľkej zmeny v africkom náboženskom presvedčení a veľa Afričanov zo severu a východu postupne konvertovalo ku kresťanstvu. Aj sv. Augustín pochádzal zo severnej Afriky. Približne od roku 500 po Kr. sa kresťanstvo presadilo vo väčšine severnej Afriky, vrátane Egypta a tiež v kráľovstve Aksum na juh od Egypta. Kresťania Severnej Afriky sa rozdeľovali medzi donatistov, katolíkov a vandalských Arianov.

V rovnakom čase Bantuovia postupne pendlovali po južnej Afrike a prenášali si pôvodnú vieru zdôrazňujúcu polyteizmus a vyjadrujúcu vieru v duchov a ich pôsobenie na veriacich. Niektorí duchovia vystupovali ako mŕtvi rodičia alebo starí rodičia veriaceho. Na obyvateľov mohli významne pôsobiť aj duchovia mŕtvych kráľov alebo hrdinov. K uctievaniu predkov slúžili rituály, ako sú obete, modlitby alebo zariekanie. Afričania boli animisti a svet chápali ako jeden vzájomne súvi-

siaci celok, spojený s jednou životnou silou, ktorý tvorili veci, zvieratá, rastliny i ľudia. K ucteniu svojich bohov Afričania vyrábali rituálne predmety ako masky, figúrky, hudobné nástroje a iné. Niektoré predmety najmä masky mávali aj vysokú umeleckú hodnotu a nie div, že ich obdivoval aj Pablo Picasso.

V religióznom živote Afričanov významnú úlohu zohrávali aj kúzla, ktoré sa realizovali pomocou kúzelníkov. V africkom duchovnom svete kúzelník vystupuje ako dobrá alebo zlá bytosť. Príprava na túto činnosť je dosť zložitá a prebieha pomerne dlho. Napríklad dobrý kúzelník sa učí poznávať choroby a cvičí sa v používaní rôznych prostriedkov, nevyhnutných k odhaleniu a prekazeniu plánov zlého čarodejníka. V niektorých regiónoch sa predpokladá aj spojitosť medzi ženami a čarodejníkmi.

Približne roku 600 po Kr. sa v Afrike bleskovo rozšírila iná monoteistická viera, islam. Najskôr v Egypte a následne po severnej Afrike. Postupne zaujal víťazné pozície na Saharskej púšti, na trávnatých plošinách juhu Sahary. Aj v oblasti veľkých dažďových pralesov mnohí obyvatelia konvertovali k islamu. Vďaka arabským a indickým obchodníkom východné pobrežie Afriky postupne získalo moslimský ráz, vrátane juhu Mozambiku.

Avšak na juhu od dažďových pralesov, to jest v centrálnej a západnej Afrike, si Bantuovia svoje tradičné náboženstvo udržali. Bantuom príbuzní Sanovia, žijúci na púšti Kalahari si tiež uchovali svoju vieru, najmä v duchov predkov. Neskôr Bantuovia emigrovali na juh Afriky, kde vytvorili nové významné jazyky Xhosa a Zulu.

Africké vzdelávanie

Staroveká africká spoločnosť nevytvárala také priepastné rozdiely medzi chudobnými a bohatými obyvateľmi, aké súžili európske a ázijské regióny. Výnimkou bola snáď len severná Afrika ako súčasť stredomorskej komunity, ale v malých kráľovstvách na juhu Sahary miestni králi a kráľovné neboli oveľa bohatší než ich poddaní. Obchodníci často získavali výraznejšiu moc než kráľovské veličenstvá.

Ako je známe, veľký význam v africkej spoločnosti nadobudli rodiny. Mnohé obchody prebiehali podľa sietí vytvorených na základe rodinných zväzkov, vrátane vzdialených príbuzných. Vzájomná pomoc sa poskytovala aj pri zvýšenej núdzi ako boli hladomory alebo záplavy. Na druhej strane podľa etnografov sa priateľstvo v ľudovej slovesnosti

natoľko nezdôrazňovalo, čo pravdepodobne naznačuje, že nepôsobilo tak silnou sociálnou väzbou ako rodina.

V afrických krajinách, ktoré prijali islam, vznikla základná školská dochádzka prostredníctvom mešít, kde sa deti učili recitovať Korán. Dievčatá z kmeňa Bantu, či už moslimské alebo z tradičného prostredia, absolvovali predmanželskú prípravu. Chlapci sa pripravovali cvičeniami bojových umení a zodpovednosti. Je pozoruhodné, že v tomto období bola príprava na život formálnejšia v Afrike, než medzi roľníkmi v Európe a Ázii.

V Afrike od nepamäti vládol kult otrokov ako osobných služobníkov. Neskôr ich začali predávať, čo viedlo k núdzi celých regiónov. Mnohí otroci patrili pravdepodobne medzi Bantuov. Mnohých z nich prinútili k prechodu Saharskej púšte a k otroctvu v severnej Afrike, najmä v saharských soľných baniach. Iných naložili na lode do Indie a Perzského zálivu. Pred rokom 1500 takto násilne presídlili okolo desať tisíc otrokov.

Najstarší spôsob zápisu čísel tvorili vyrezávané zárezy na záznamových paličkách a táto metóda sa šírila z Afriky do ostatného sveta. Záznamové paličky, ktoré sa našli v jaskyni Lebombo, sa v Južnej Afrike začali používať zhruba pred 35 000 rokmi. Niektorí do paličky vryli 29 zárezov. Nie je známe, čo zobrazovali, no v každom prípade vyjadrovali potrebu vtedajších obyvateľov južnej Afriky vyhotovovať záznamy a tým posilniť individuálnu pamäť.

Obr. 3: Zárezová palička z jaskyne Lebombo

Na severe, vo východnej Afrike, sa používali podobné prostriedky pamäťového záznamu. Pred 20 000 rokmi v Išango, pri rieke Níl, vznikli iné počítacie paličky s vyrezávanými značkami, reprezentujúcimi prvé náznamy matematických výpočtov alebo kalendára.

Skôr ako 7000 pred Kr. v Egypte a v Sudáne vznikli hlinené žetóny evidentne slúžiace na počítanie. Je možné, že idea ich využitia prišla zo západnej Ázie, kde sa žetóny začali používať skôr.

Avšak už okolo roku 9000 pred Kr. sa v západnej Ázii začali používať odlišné metódy počítania. Namiesto záznamových paličiek ľudia vyrábali hlinené žetóny v rôznych formách, predstavujúcich rozličné predmety. Preto malé hlinené guľky znamenali ovce, zatiaľ čo hlinený ihlan reprezentoval ošípanú. Týmto spôsobom sa počítali rôzne predmety a ostatní pozorovatelia pri pohľade na žetóny identifikovali ich využitie. Napríklad tri guľky a štyri ihlany znamenali tri ovce a štyri ošípané. Pravdepodobne príčinou, prečo ľudia vyžadovali zmenu spôsobu počítania, boli počiatky farmárčenia a chov dobytka. Tieto žetóny sa používali v západnej Ázii, v Indii, východnej Afrike a v Grécku.

Približne od roku 4000 pred Kr. ľudia zdokonalili matematické metódy kombináciou záznamových paličiek a žetónov tým, že na žetónoch vytvárali zárezy. Preto žetóny poskytovali aj zložitejšie informácie typu *olivový olej najlepšej kvality* alebo *olej nízkej kvality*. Praktický život nastoloval aj pragmatické otázky. Lahko si možno predstaviť situáciu, zobrazujúcu farmára, ktorý poslal otroka pre olivový olej do susednej dediny. Súčasne mu odovzdal určitý počet žetónov na zaplatenie tovaru, avšak nebol si istý tým, či otrok časť oleja neukradne a súčasne neodhodí príslušný žetón. Farmári a obchodníci neskôr prišli na to, ako žetóny zabezpečiť. Vytvorili z nich náhrdelníky, ktoré uzatvárali kúskami hliny. Aby zabránili otrokom hlinu rozdrobiť, zahodiť žetóny a novou hlinou zalepiť, hlinený uzáver zapečatili.

Inou metódou prevencie proti zlodejom bolo zapečatenie žetónov do vnútra hlinenej gule. Majiteľ mohol označiť vonkajšok gule svojou pečatou. Jediným spôsobom, ako žetóny zahodiť, bolo rozbiť hlinenú guľu. Ale na druhej strane, ak žetóny boli vo vnútri, nik ich bez rozbitia hlinenej gule nemohol spočítať. A čo ak niekto chcel ovládnuť dodávku počas jej prepravy? Aby k tomu nedošlo, ľudia vtláčali žetóny do hliny pred zapečatením gule. Tým signalizovali, že žetóny sú vo vnútri.

Ďalšie úvahy sa rozvíjali pravdepodobne nasledovne: *Načo používam všetky tieto malé žetóny? Z toho vznikol nápad vryť obrázky žetónov do hlinenej gule, opečiatkovať ich súkromnou pečatou majiteľa a úplne zabudnúť na pôvodné žetóny*. Tak sa pravdepodobne, okolo roku 3500 pred Kr. začalo používať klinové písmo v západnej Ázii, hieroglyfy v Egypte a piktografy v Indii.

Keď Feničania okolo roku 800 pred Kr. kolonizovali severnú Afriku priniesli so sebou západoázijské systémy písania a počítania čísel, ktoré sa dlho používali v severnej Afrike. Rimania po príchode do Afriky otvorili školy a učili svojich žiakov grécke geometrické dôkazy. Dôležitou učiteľkou a výskumníčkou rímskeho obdobia bola Hypatia z Ale-

xandrie v Egypte, ktorá pracovala na dôkazoch týkajúcich sa geometrie kužeľov a zaoberala sa možnosťami preseknutia kužeľov rovinou.

Arabskí dobyvatelia prišli do severnej a východnej Afriky okolo roku 900 po Kr. Spolu so svojim novým náboženstvom si priniesli aj nové spôsoby počítania, ktoré sa naučili najmä na obchodných cestách do Indie. V Kairouane roku 800 po Kr. matematik Ab Sahl al-Quayrawn napísal *Knihu o indickom počítaní* vysvetľujúcu používanie nuly ako nositeľky umiestnenia. To bola významná zmena, ktorú Arabi odovzdali do pokladnice ľudského poznania. Nula umožňovala podstatne jednoduchšie počítanie. Neskôr sa väčšina ľudí v severnej a východnej Afrike priklonila k indickému počítaciemu systému. Vhodná kombinácia gréckej geometrie a indického numerického systému viedla k vytváraniu nových matematických ideí.

Avšak nie všetci Afričania mali k dispozícii tento arabský systém. Okolo roku 1000 po Kr. ľudia v západnej Afrike (napr. z kmeňa Joruba) používali systém, založený na desiatkovom a čiastočne aj dvanástkovom základe. V západnej Afrike sa na počítanie používali aj kaurí ulity, podobne ako hlinené žetóny v západnej Afrike.

Nový indický numerický systém viedol matematikov k významným objavom. Medzi rokmi 1100 a 1200 po Kr. niektorí matematici, ktorých mená sa uchovali, pracovali v severnej Afrike. Medzi nich patril al-Quarsh, expert v algebre, ktorý objavil novú metódu redukcie zlomkov. Iný severoafriický matematik al-Hassar v rovnakom čase vyvinul moderný spôsob písania zlomkov, s čiarou oddeľujúcou vrch od spodku, ako $1/2$ alebo $5/6$. Al-Hassar tiež navrhol učebnicu v arabčine poskytujúcu návody, ako spočítať celé číslo so zlomkom, ako odvodiť druhé a tretie mocniny. Ide pravdepodobne o knihy, ktoré slávny taliansky matematik Leonardo Pisano Fibonacci (1175-1250) používal pri matematických prednáškach v severnej Afrike a neskôr ich prostredníctvom svojho hlavného diela *Liber abaci (Kniha výpočtov)* preniesol do Európy.

Čierny berberský matematik z Marakéša Ibn al-Yasamin ako prvý písal o používaní nového indického systému v geometrii pri výpočte povrchov. Neskôr Ibn Muncim a Ibn al-Bann skúmali numerické systémy na iných než na desiatkových systémoch, čo bolo pravdepodobne ovplyvnené stretávaním sa s ľuďmi z kmeňa Jorubov na juhu, ktorí, ako už bolo uvedené, používali dvanástkový základ. Veľa matematických kníh sa dostávalo aj z Marakéša a Kairoanu do Timbuktu v západnej Afrike. Viacero matematikov pravdepodobne pracovalo aj v tomto známom africkom centre, no ich mená sa nezachovali.

Africká veda

Keďže Afrika je kolískou ľudstva, Afričanom patria najstaršie vedecké objavy. Medzi nimi sa nachádzali aj také kľúčové činnosti, ako používanie nástrojov, ohňa a čísel. Treba pripomenúť, že prvé nástroje začali vyrábať pred 1,9 miliónom rokov, dokonca ešte pred definitívnym vývojom veľkého mozgu. Umenie používať oheň Afričania získali pred 800 000 rokmi. Pravdepodobne pred 250 000 rokmi sa vyvinuli moderní ľudia. Pred 60 000 rokmi začali postupne opúšťať Afriku a emigrovali do Indie, Austrálie a neskôr do Ázie, Európy a Číny. Neskôr vznikali aj nové vynálezy, napríklad pred 50 000 rokmi rybársky háčik. Pred 35 000 rokmi Afričania používali záznamové paličky na prenášanie čísel. O desať tisíc rokov neskôr konštruovali luky a šípy, nielen na lov divých zvierat, ale aj na obranu.

Je pozoruhodné, že v starovekej Afrike sa ženy relatívne frekventovanejšie zapájali do vedy a technológií než v Grécku, v Ríme alebo v západnej Ázii. Zodpovedali za výrobu hrnčiarskych produktov a neskôr tiež za odlievanie železa ako aj výrobu látok. Muži a ženy sa rovnako podieľali na domorodom liečiteľstve.

Ženská participácia skončila pod nadvládou Feničanov a Rimanov. Tieto trendy dovŕšil nástup islamskej kultúry vylučujúci ženy nielen z vedeckých aktivít, ale aj z liečiteľstva. Avšak v severnej a východnej Afrike ako aj v Timbuktu vznikli silné skupiny vedcov i lekárov. Vďaka islamu, ich spoločnému náboženstvu, komunikovali arabsky a vymieňali si názory o nových postupoch a ideách a často cestovali či už po Afrike, ale aj po západnej Ázii a Indii, prípadne až do Číny. Situácia sa mierne odlišovala v izolovanejšej južnej a strednej Afrike, kde ženy vo vede zohrávali dominantnejšiu úlohu.

Významné miesto v živote kontinentu zohrávali aj mestské centrá Tekrur v Senegale, Kumbi Saleh a Tegdaust v Mauretánii, Djenne a Gao v Mali, Mogadišo v Somálsku, Sofala v Mozambiku a viaceré ďalšie. Medzi týmito mestami významné miesto zohrávalo aj spoločenské a ekonomické stredisko Timbuktu. *Perla Sudánu* bolo aj významným intelektuálno-náboženským centrom s dvanástimi mešitami a dvomi stovkami moslimských škôl. Preslávila sa aj miestna univerzita Sankoré, na ktorej sa prednášalo právo, filozofia, astronómia, teológia a filológia.

Je pozoruhodné, že pôvodná africká veda (vrátane tavenia železa) sa nevyhla rôznym spirituálnym rituálom. Afričania boli presvedčení, že všetky zručnosti získali od bohov, preto ich pred začiatkom každého

diela oslavovali, žiadali ich o priazeň a následne im ďakovali. Podľa antropológa Malinowského (1948) ide o *produktívnu magiku*. Poznamenáva, že úlohou magiky je vrhnúť plášť posvätnosti na technologický proces, podoprený systémom odmien a trestov, čím sa zvyšuje serióznosť vykonávateľa. Technológia tavby sa pokladala za pomerne zložitú a pre zvýšenie pravdepodobnosti úspechu sa preto vyžadovala pomoc nadprirodzených síl. Napríklad u kmeňa Phoka sa tavby zúčastňovali hlavný tavič *murungu* (niekedy ho pokladali za proroka) zabezpečujúci technologickú stránku akcie a *msofi* (medicínman), organizátor rituálov a alternatívnych medicín (*sepo*) tvoriacich najmä živočíšne, rastlinné a minerálne produkty. Sila *sepo* sa zvyšovala pomocou rituálov modlitieb a dodržiavaním tabu príkazov. Metaforou pre tavby u Phoka bola plodnosť, v limitovanejšej forme ľudská reprodukcia. Je pozoruhodné, že ani v modernejšej dobe sa technologické procedúry nestali úplne spoľahlivé, a nestratili nádych spirituality, ako pripomínajú severské ságy, história rituálneho meča Excalibur, prípadne aj slávnych japonských mečov.

Nie div, že v africkej spoločnosti sa úcte tešili najmä kováči vyrábajúci nástroje a zbrane a pritom používajúci železo a oheň. Kováč mohol pri výkone povolania bojovať proti neplodnosti, zaháňať zlý osud a odolávať čarodejníkom.

O vynikajúce výsledky sa zaslúžili aj prví egyptskí vedci, všeobecne zainteresovaní v pozorovaní prírody a v praktickom inžinierstve, ktorí v oboch oblastiach dosahovali vynikajúce výsledky. Najmä pyramídy a chrámy nevyhnutne vyžadovali ich nadpriemerné zručnosti. Egyptskí inžinieri využívali Pytagorovu vetu, tisíce rokov pred narodením údadného autora.

Vedci sa venovali aj nilským záplavám, veľmi dôležitým pre egyptských farmárov, pričom si všímali najmä každoročne dosahovanú výšku vody a starostlivo si zaznamenávali presné údaje, ako aj pravidelnosť ich výskytu. Prístroj používaný na meranie výšky rieky sa nazýval *nilometer*. Okrem toho vymysleli systém zavlažovania, ktorý ručnými pumpami (*shadufs*) vháňal vodu do kanálov. Do repertoáru významných objavov egyptských vedcov pravdepodobne patrí aj použitie kvasníc pri príprave chleba.

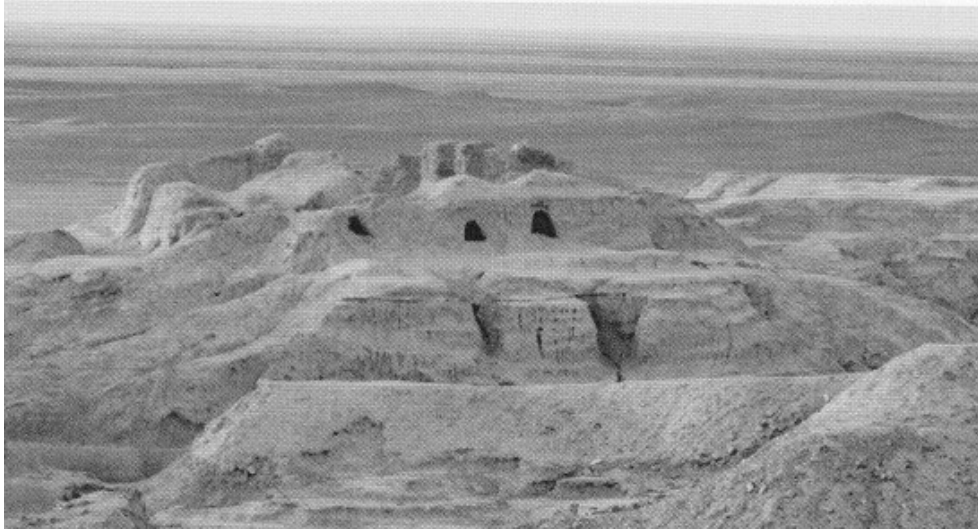
O kognitívny pokrok v tomto regióne sa zaslúžili aj islamskí vedci. Pretože západná India tvorila významnú ekonomickú križovatku, nadväzujúcu na Hodvábnu cestu, spájajúcu Čínu s Indiou, s východom Európy a s Afrikou, iniciovala aj dostatok nových vedeckých myšlienok. Vzdelaní západoázijskí učitelia ich využívali k vytváraniu nových vedeckých

teórií a prístupov. Ako príklad môže slúžiť použitie *arabských čísel*, ktoré v skutočnosti putovali z Ázie okolo roku 630 po Kr. Arabský pojem pre čísla v skutočnosti znie *hindash*, čo znamená z *Indie*. Arabský vedec perzského pôvodu Mohammed al-Khwarizmi využíval okolo roku 830 po Kr. nové čísla (a možno aj nápady gréckych matematikov ako boli Diophantus z Alexandrie) na vytvorenie algebry (z jeho mena je odvodený pojem algebra).

V rokoch 800 po Kr. veľké vzdelávacie inštitúcie v Córdobe pôsobiace pod Umayyadovými zákonmi, inšpirovali mnohých učencov k novým vedeckým ideám. Medzi nimi významné miesto zaujal aj Berber Ibn Firmas, ktorý navrhoval prvý vetroň a neďaleko Córdoby uskutočnil roku 875 po Kr. prvý úspešný let v histórii. Z islamského Španielska pochádzal aj prvý ďalekohľad a veľké zakrivené zrkadlá využívajúce slnečnú žiaru. Okolo roku 1000 po Kr. sa kováči v západnej Indii naučili vyrábať kvalitnú damascénsku oceľ využívanú aj v bojoch proti križiakom. Praktické využitie získal v islamskom regióne aj papier a kompas.

Arabskí učitelia čítali knihy gréckych filozofov Platóna, Aristotela, rímskeho encyklopedistu Plínia staršieho a prekladali ich do arabčiny. Zaujímali ich najmä štúdie o zvieratách a rastlinách, často vybavené detailnými a presnými ilustráciami. Tieto aktivity viedli k opisu a klasifikácii mnohých nových druhov a súčasne aj k pokroku v medicíne. Nie je náhoda, že v stredoveku medzi najlepšími lekármi vtedajšieho sveta pôsobili z islamského regiónu pochádzajúci Ibn Sina (Avicenna) a Maimonides.

Vykopávky v meste Uruk

90

ODKAZ MEZOPOTÁMIE

Geografia Mezopotámie

Okolo roku 6000 pred Kr. po poľnohospodárskej revolúcii sa zo severnej časti *Úrodného polmesiaca* začali šíriť neolitickí farmári do okolitých regiónov. Aj keď tieto široké planiny nemali dostatok vlhky na úspešné pestovanie plodín, východnú časť zavodňovali rieky Tigris a Eufrat. Územie známe v starovekých časoch ako Mezopotámia (grécky pojem označujúci miesto *medzi riekami*), prípadne Babylon. Babylon súčasne zahŕňal dve geografické územia – Akkadské na severe a Sumerské ako delta tohto riečného systému na juhu. Sumerický región brázdnený riečnymi kanálmi hemžiacimi sa rybami a opätovne zúrodňovaný naplaveným bahnom z nekontrolovaných záplav, mal znamenitý poľnohospodársky potenciál. Medzi rokmi 3500 a 3100 pred Kr. vznikli nové formy ekonomiky a sociálneho poriadku, značne rozdielneho od všetkých doterajších systémov.

Ukazuje sa, že sumerská civilizácia kládla otázky výnimočného významu. Ak nie sú pochybnosti o tom, že zoskupenie protoiránskych obyvateľov dosiahlo už okolo 5. tisícročia pred Kr. určitý kultúrny stupeň a ak naproti tomu vývin mezopotámskej civilizácie bol v porovnaní s Indiou alebo s Egyptom pomerne stály, nie je potom menej pochýb ani o tom, že Sumeri boli dobyvatelia s neznámym pôvodom. Okrem toho možno poznamenať, že na území súčasného Iraku zodpovedajúcemu rozlohe starej Mezopotámie, sa nenašla žiadna jaskynná maľba, ani soška či figúrka, paleolitická či neolitická.

Sumeri a Akkadčania

Ako je známe, Sumeri nie sú Semiti a ich jazyk sa nepodobá žiadnemu známemu systému. Do Mezopotámie priniesli nielen písmo, ale aj sochárstvo, ktoré tam doposiaľ neexistovalo, ako aj značne prepracovaný stavitel'ský štýl.

Tri tisíc rokov pred vznikom primitívnych kresťanských svätostánkov postavili v meste Uruk chrám s predsieňou a s hlavnou chrámovou loďou o rozmeroch 62 m x 11,30 m. Múry, vystužené pilastrami mali rôzne výklenky a povrch bol natretý ochranným náterom proti erózii. Stĺpy pokrývali čierno-červeno-biele mozaiky geometrických tvarov, najmä v tvare trojuholníkov a kosoštvorcov. Od začiatku 3. tisícročia

pred Kr. sa začali hojne využívať kovy ako meď, bronz, zlato a striebro. Kolesá pokrývali kovové doštičky chrániace drevo a zlepšujúce ich priľnavosť k povrchu cesty. Žiadna civilizácia od polovice 3. tisícročia pred Kr. nezanechala po sebe podobne technicky i umelecky dokonalé výrobky, akými boli majstrovské diela z kráľovských hrobov v meste Ur.

Ponúka sa hypotetická otázka, či Sumeri neboli práve Atlantovia, ktorých príbehy sa prostredníctvom egyptských kňazov dostali až k Platónovi.

Nemožno pochybovať, že značný význam pri poznávaní sveta získalo písmo, spočiatku vyhradené len veľmi úzkemu okruhu elity posvätných pisárov. Vynález písma siahal približne do roku 3000 pred Kr. Písmo objavené v Uruku obsahovalo 900 znakov, čísla nepočítajúc. Štylizované a spočiatku piktografické znaky (kresbou vyjadrujúce konkrétne predmety) sa používali na značne zložitú reprezentáciu pojmov. Preto sa písanie stalo poslaním malej skupinky špecialistov schopných znaky nielen vytvárať, ale aj čítať.

Tento posledný bod bol veľmi dôležitý. Ak pisár dokázal zo schematizovanej podoby skutočných predmetov vyčítať ešte iný zmysel, než poskytovala táto podoba sama o sebe, ako by potom nemal byť niekým, kto má v rukách kľúč k vesmírnym znameniam i iným javom, než sú viditeľné?

Pisári boli úzko spätí s veštcami a ako dokazujú babylonské texty, postupne vytvárali zárodky prvých tajných spoločností disponujúcich ezoterickými poznatkami, pretože dokázali čítať staré texty. Tým si osvojovali rôzne tajomstvá ľudských dejín a snažili sa pochopiť znenia vyjadrujúce priania bohov. Pisársky zasvätenec mal vedomosti nedostupné obyčajným ľuďom: o čase a večnosti, o ovládaní pozemských bytostí a o riadení pohybu nebies.

Znalosť písma navyše predstavovala i značnú hospodársku moc, pretože jedine pisári dokázali spočítavať predmety, zvieratá a robotníkov, prípadne zmerať pozemky a polia. Bezprostredným dôsledkom ich zručností bolo, že získavali aj kľúče k remeselnej technike úzko závislej od súpisu zdrojov a od vlastností potrebných materiálov.

Sumerčinu si odovzdávali generácie pisárov celé tri tisícročia a študovala sa aj za perzskej dynastie Achaimenovcov v 6. až 3. storočí pred Kr. Ako však v tejto mimoriadnej kontinuite náboženského používania sumerčiny neidentifikovať aj prejavy hlboké potreby zachovať tajomný poklad vedomostí, odkázaný prvej z veľkých ľudských civilizácií?

Odkiaľ tieto tradície pochádzali: podľa pogrécťeného babylonského kňaza Berossa, súčasníka Alexandra Veľkého, priniesol ich Oannes, mytologická bytosť s telom ryby, ktorá pod rybou hlavou niesla ešte druhú ľudskú hlavu, pod rybím chvostom mala ľudské nohy a ovládala ľudskú reč. Obraz tejto bytosti sa zachoval dodnes. Oannes trávil celé dni medzi ľuďmi a obetavo ich učil bez toho, aby niečo zjedol. Pretože bol obojživelný, po západe slnka vstúpil do mora a strávil noc vo vlnách. Berossos pripomenul, že tento človek - ryba naučil ľudí písmu, vedám, poľnohospodárstvu, stavbe miest a chrámov. V podstate pôsobil ako neformálny patrón vedy a poznania.

Toto historické svedectvo je tým významnejšie, že *obojživelná bytosť* je podľa Berossa oblečená ako kňazi sumerského boha Enki, ktorý sa neskôr stal aj babylonským bohom kúzelníkov Ea.

Boh Enki vládol nad magickým svetom slova a zvukov. Sumerské texty o ňom hovoria ako o *majstrovi kúzelného zariekavania, čarodejníkovi bohov, o tom, kto pozná všetko, čo má meno, sudcovi (apkal) medzi bohmi*.

Enki prispieval k civilizačnému pokroku: chránil staviteľov, remeselníkov, hrnčiarov, zlatníkov a ľudí pracujúcich s kovmi. Dokázal vynaliezať všetko, čo mohlo zlepšovať alebo skrášľovať podmienky ľudského života. V mezopotámskom mýte o potope Enki zachraňoval babylonského Noema pod menom Uta-Napištim. Enki mu nadiktoval plán na zostavenie archy, ktorá umožnila zachrániť sa pred potopou aspoň skupine ľudí a zvierat a nakoniec im poskytla nesmrteľnosť.

Berossos v spise o babylonských pamiatkach *Babyloniaca* uviedol, že Chaldejci uchovávajú najpočetnejšie a najrozmanitejšie doklady o časovom priestore siahajúcom cez 150 000 rokov do minulosti; majú archívy o dejinách neba, zeme a mora, o prvotnom zrode vecí, o análoch kráľov a o výpočte ich skutkov.

Aj preto možno predpokladať, že u Sumerov sa zrodili prvé magicko-religiózne inštitúcie. Šírili sa v širokom civilizačnom mezopotámskom prúde zo sumerských svätýň do antického sveta tromi hlavnými prúdmi: egyptským, gréckym a indickým. Tento široký kultúrny vplyv sa zdá tým pravdepodobnejší, že v ňom prebiehal obchod medzi jednotlivými oblasťami, aj veľmi vzdialenými. Bohatstvo Mezopotámie malo pôvod v poľnohospodárstve a väčšina materiálov, s ktorými pracovali ich umelci a remeselníci, sa dovážala. Transakcie, nevyhnutné pre sumerskú výrobu, predpokladali civilizáciu schopnú poskytovať široký odbyť, zaistiť ochranu ciest a zorganizovať dopravu. Za týchto podmienok za mezopotámskou hospodárskou expanziou ľahko mohlo nasledo-

vať šírenie ideí, znalostí, vied a rôznych magických a náboženských praktík.

Dokladom tohto predpokladu môže byť podobnosť napr. egyptských a sumerských náboženských koncepcií. V Egypte vládol *nun*, ako prvotná hlbina a zdroj vitálnych síl. U Sumerov pôsobil *abzu*, zdroj síl plodnosti. *Pánom nunu* bol boh Re, prvý organizátor vesmíru a *Pánom abzu* tvorca sveta Enki.

V Egypte, podobne ako v Sumere, pri diskusiách o prvopočiatku sa konštatovalo, že *boh spal*, pričom boh splýval s prvotnou hlbinou. Sumerický Enki spal *za oceánom, v zemi čistej, panenskej a jasnej, kde nikto nenarieka ani nechodí so svojim nárekom pozdĺž mestských hradieb*.

Výraznou črtou egyptského náboženstva ako dedičstva starších čias bolo uctievanie posvätných stromov. V Memfise sa kult smútočného stromu od najstarších čias pestoval na južnej strane Ptahovho chrámu. Bohovia tam naberali vodu a potraviny pre mŕtvych, i pochovaných pod ich ochranou. Tento príbeh pripomínal sumerský mýtus o strome *zasadenom na posvätných brehoch Eufratu*, ktorého uctievanie bolo súčasťou kultu boha Enki.

Tieto a ďalšie skutočnosti známe z archeologických nálezov potvrdzujú tézu, že starobylá Mezopotámia mala významný vplyv na egyptské náboženstvo a jeho prostredníctvom na mystériá antických civilizácií, najmä na zasvecujúce obrady svätýň v Grécku a na Kréte. Je však treba pripomenúť, že antické mystériá mali ešte iné zdroje, ktorými boli miestne pradávne magické rituály, pôsobiace v Grécku i v Taliansku nepochybne už od prehistorických dôb, ktoré sa príliš neodlišovali od obdobných rituálov tajných spoločností afrických pôvodných obyvateľov.

NÁBOŽENSTVO MEZOPOTÁMIE

Ako je všeobecne známe, Mezopotámiu tvorí úrodné údolie riek Eufratu a Tigrisu. Územie Mezopotámie nebolo tak izolované ako Egypt, ležiaci uprostred púšte, vzdialený od ostatných rozvinutých lokalít starovekého Východu. Prechádzali tade dôležité obchodné cesty spájajúce strediská bronzovej metalurgie na arménskej vysočine s bezlesným Sumerom, chudobným na kovy a kameň. Križovali tu aj cesty z Iránu do obchodných fenických miest a k cédrovým lesom a striebornej rude chetitských kniežatstiev. Rozvíjala sa tovarová výroba a vznikali aj veľké obchodné strediská, ako boli Babylon a Aššur.

Prvé štáty v Mezopotámii vybudovali Sumeri. Postavili mestá, vynali klinové písmo, začali vyrábať keramiku na hrnčiarskom kruhu a stavať budovy z kameňa. V druhej polovici 3. tisícročia boli nejednotné sumerské mestá podmanené Akkadmi, hovoriacimi semitským jazykom. Tí prebrali sumerskú kultúru, pretvorili ju a zo sumerského jazyka, ktorým sa postupne prestávalo rozprávať, sa postupne stal bohoslužobný a literárny jazyk.

Najväčšieho rozmachu dosiahla Mezopotámia počas vlády kráľa Chammurapiho (1792-1750 pred Kr.) s hlavným mestom Babylonom. Časom sa však o nadvládu nad Babylonom rozpúťali ťažké boje. Najskôr medzi dobyvateľov patrili asýrski králi, no po smrti posledného asýrskeho kráľa Aššurbanipala (669-633) sa jeho ríša rozpadla a krajinu ovládli chaldejskí panovníci. Roku 538 Babylon pokorili Peržania a pripojili ho k Perzskej ríši.

Celkovo však možno vyzdvihnúť, že pri kolíske babylonskej, asýrskej i chaldejskej civilizácie stála pôvodná sumerská civilizácia. Podobné postupy možno identifikovať aj pri šírení mytológie a náboženských predstáv. Relatívne najbližšie mali k sebe predstavy sumerské a babylonské.

Podobne ako v egyptskej kultúre, i v sumerskom regióne sa prejavovali totemistické predstavy, ktoré sa reprezentovali zoomorfnými podobami niektorých bohov. Boli to napríklad býk s ľudskou hlavou, orol s levou hlavou, had alebo opica a okrídlený lev. Niektoré predstavy mali matriarchálny charakter – napríklad sa uctievala nebeská hadia matka Amaušumgalama. Dokonca aj stvoriteľka sveta mala byť matka v podobe hada. Podľa neskoršieho patriarchátu však zem stvoril boh Marduk.

Významnú úlohu zohrával aj kult prírody. Prírodné sily sa často predstavovali v podobe najvyšších bohov. Napríklad bohom neba bol Anu, otec bohov, jeho ženou bohyňa zeme *Ki*. Praktické úlohy plnili aj bohovia Enlil a Ea. Enlil kontroloval hojnosť a bohatú úrodu, vyrábal motyky zo zlata a lazuritu a vynašiel pluh. Ea sa staral o rastliny a staval ohrady pre dobytok. Avšak Ea neskôr v hierarchii postúpil na boha múdrosti. Významnú rolu plnila aj bohyňa plodnosti Innini, ktorú neskôr zatičila semitská bohyňa Ištar.

Babylonské náboženstvo podobne ako egyptské označovalo kráľovskú moc aureolou božstva. V oboch prípadoch išlo o kult kmeňového náčelníka, magického nositeľa blahobytu kmeňa. *Hojnosť vody a blahobytu som im dal*, tvrdil babylonsky kráľ Chammurapi poddaným. Istú závislosť svetskej moci od náboženskej museli prakticky demonštrovať

aj králi. Babylonskí králi a ich následníci sa raz ročne podrobovali magickému očisťovaniu. Dostavili sa do chrámu boha Marduka, kde ich prijal hlavný kňaz a kráľovské odznaky predložil pred sochu boha. Po krátkom obrade panovníka pokladali za očisteného. Pretrvával aj hlboký zádušný kult, ktorý sa pestoval po smrti panovníka.

Na druhej strane sa zdôrazňovali aj limity a ohraničenosť ľudskej existencie. O márných pokusoch získať nesmrteľnosť rozprával babylonský *Epos o Gilgamešovi*. Optimistický príbeh o mocnom hrdinovi víťaziacom nad obludami bol naplnený dôverou vo víťazstvo človeka nad strašnými silami prírody. Nebojácny hrdina Gilgameš porazil obludu chrániacu cédrový les i nebeského býka, avšak nedosiahol šťastie a nezbažil sa vlastnej menejcennosti, nedokázal premôcť nespravodlivosť panujúcu vo svete. Pozitívnu úlohu však zohral boh múdrosti Ea. Keď sa bohovia rozhodli potopou vyhubiť ľudstvo, Ea prezradil toto tajomstvo kňazovi Uta-napištimovi a nariadil mu, aby si postavil archu. V báji o potope sveta akoby sa reflektovali pravidelné povodne na Tigri-se a Eufrate, s ktorými obyvatelia súperili. Ea preukázal aj umiernenosť, ako dôležitú zložku múdrosti a kritizoval Enlilov zámer s tým, že ak bohovia chcú ľudí potrestať, mohli na nich miesto potopy poslať levov, šakalov, hlad a choroby.

Pri praktickom vykonávaní náboženských rituálov významnú úlohu zohrávali kňazi. Vyžadovala sa od nich zvláštna čistota i určité fyzické prednosti. Okrem iného museli mať vysokú postavu a zdravé zuby. Vykonávali obetné obrady, magickými formulkami vyhánali zlých duchov a zývali bohov piesňami a modlitbami. Ich dôležitou aktivitou bolo veštenie budúcnosti založené na interpretácii vytia psov, krákania vrán, výskytu švábov, prípadne letu vtákov, tvaru hviezd, pečene zabíjajúcich zvierat a podobne.

Babylonské náboženstvo bolo podobne ako egyptské polyteistické, s veľkým množstvom bohov. Napríklad zoznam bohov asýrskeho kráľa Aššurbanipala obsahoval 2 500 mien a nemecký asyriológ Deimel napočítal dokonca 3 300 mien. Najvyšším bohom babylonského panteónu sa stal Marduk, miestny boh mesta Babylonu, ktoré sa z provinčného sídla stalo hlavným mestom rozsiahleho štátu. Mardukove hrdinské činy mu priniesli rešpekt ostatných bohov, až mu odovzdali žezlo – odznak kráľovskej moci.

Ostatní bohovia pôsobili v hierarchickom systéme. Najvyššie postavenie medzi nimi mali Anu, Enlil a Ea, nasledovali Sin, Šamaš, Adad, Nergal, Tammúz a pod. Na nižšom stupni než bohovia s menami pôsobili duchovia zeme *anunakovia* a duchovia neba *igigovia*. V najnižšej

kategórii sa nachádzali zlí démoni a dobrí géniovia. Zachovali sa najmä sochy dobrých géniov (*šedu*) v podobe mohutných okrídlených býkov s ľudskými hlavami.

Náboženstvá starého Babylonu a Egypta zanikli spolu s týmito štátmi. Bohovia starých národov boli príliš spätí s konkrétnymi mestami a krajinami, a tak osud bohov sa podobal osudu týchto miest a krajín. Proste nezostalo pre nich miesto v období, keď svoj predchádzajúci lesk stratili Babylon a Théby. Napriek tomu sa viaceré témy dostali aj do náboženských predstáv iných národov. Babylonská mytológia významne ovplyvnila myslenie Chetitov a predovšetkým starých Židov.

Mestá so svojimi komplexnými aktivitami záviseli od primeraného vývoja sociálnej regulácie samotného človeka, pretože život v meste mohol prebiehať uspokojivo iba vtedy, ak bolo správanie jeho obyvateľov predpovedateľné. Morálne príkazy sa formovali u Sumerov v priebehu predliterárnej doby medenej a v dobe bronzovej sa postupne stabilizovali. Dôkazy z predliterárnej periódy naznačovali pokusy vtedajšieho človeka o konsolidáciu svojej komunity a z týchto pokusov sa vyvinuli prostriedky pre udržanie sociálnej kontinuity: morálny kód vykladaný v literárnej forme, aj keď všeobecne v nepísanej podobe, a inštitúcia, ktorá tento proces sprostredkovávala – chrám.

Raný mezopotámsky chrám

Pôvod chrámu ležal v prehistorickom období. Aj keď prakticky nemožno spoľahlivo odhaliť konkrétne počiatky, pravdepodobne ide o obdobie, v ktorom významné úrady kráľa a najvyššieho kňaza vykonávala rovnaká osoba. V období veľkých ríš sa tieto úrady kombinovali tak, že vysokí kňazi sa stávali vice-regentmi kráľa a lokálni bohovia menšími božstvami väčšieho kozmického boha. Pretože suverenita sa v tejto ranej perióde urbanizácie medzi individuálnymi mestskými štátmi nešírila, chrám výhradne reguloval sociálny život a prostredníctvom jeho inštitúcií prebiehali všetky spoločenské aktivity. Málo je doposiaľ známe o fungovaní chrámov raného chalkolitu. Precízny priebeh histórie možno relevantne odvodiť iba z priamych dôkazov, ktoré sú však z obdobia spred 3000 rokov pred Kr. nedostupné. Z archeologických nálezov a z nepriamych dedukcií z neskorších období možno usúdiť, že chrámy sa zameriavali najmä na zaistenie kontroly poľnohospodárskej produkcie. Napriek urbanizácii spoločnosti každodenný život prebiehal podľa poľnohospodárskych cyklov a regulácia týchto aktivít tvorila väčšinu administratívnych činností chrámu.

Svet raného orientálneho človeka bol panteistický: ešte nedošlo k intelektuálnemu oddeleniu subjektu a objektu. Cyklický priebeh poľnohospodárskych prác a ich príležitostné zlyhania boli súčasťou mystéria bohov. Bohovia často neboli známi, ich pôsobenie bolo nevyspytateľné, čo človek musel akceptovať. Chrám uľahčoval akceptáciu tejto možnosti a vysoký kňaz sprostredkoval vzťah medzi človekom a bohom. Človek plnil svoje povinnosti poskytovaním obetí a platením poplatkov chrámu, takže chrámy postupne kumulovali značné bohatstvo, kontrolované združením kňazov. Hlavnou povinnosťou chrámov bola regulácia kalendára, to jest aktivity značnej dôležitosti pre spoločnosť, pretože predpovede záplavových cyklov riek zohrávali pre poľnohospodárske potreby kľúčovú úlohu. Kňazi vytvorili lunárny kalendár a kompenzovali jeho nedostatočnú presnosť pridávaním mimoriadnych mesiacov v nepravidelných intervaloch. Kalendár a astronomické pozorovania sa spájali s predpoveďami. Z týchto aktivít sa postupne vyvinula astrológia, ako prejav štúdia vplyvu prírody na človeka - významnej súčasti mezo-potámskeho myslenia.

POČIATKY POČÍTANIA A PÍSANIA

V prostredí, ktoré kládlo čoraz vyššie nároky na kognitívne schopnosti expertov, sa postupne zrodilo aj písanie a čítanie. Neskoršia mezo-potámska mytológia pripisovala pôvod písma *Nabuovi*, veľkému bohovi – pisárovi. V priebehu niekoľkých ďalších tisícročí vysokej civilizácie v regióne Ľud Mezopotámie pokračoval v kultivovaní úcty k písaniu. V ich mysliach bolo písmo mysticky nabité. Prvý vývin tejto aktivity nemožno preukázať priamymi dôkazmi. Jednotlivé prvky písma veľmi pravdepodobne pochádzali z grafického umenia paleolitickej doby, pripomínali vizuálne zobrazenia, ale o ich prispôbení k rečovému prejavu a o presnom spôsobe, akým sa tieto označenia spojili do symboliky počítania a písania, existujú len hypotézy, overované iba náhodnými čiastkovými dôkazmi.

Najstaršie využitie grafických symbolov pre takéto účely sa objavilo vo forme znakov vtlačených do malých hrudiek hlíny, slúžiacich ako oficiálna pečať na nádobkách, pravdepodobne ako doplnok k chrámovému účtovaniu. Ekonomická dôležitosť chrámov a ich veľké bohatstvo viedlo kňazov k aktivitám vyžadujúcim udržiavanie záznamov, čo na jednej strane predstavovalo posvätnú povinnosť k bohom, ale slúžilo aj ako prejav svetskej moci. Časom sa nádobky s pečaťami vyvinuli na primitívny záznamový systém s číslami a obrázkami spočítavaných

predmetov, vyrytými do tabuliek s vlhkou hlinou. Vykopávky odhalili tabuľky s týmito elementárnymi poznámkami v Erechu, v Jamdat Nasr a v iných sídlach. Zápisy na týchto tabuľkách ukazovali na konvenčné použitie znakov spoločných pre sídla v rôznych oblastiach. Tiež naznačovali prioritu počítania pred písaním. A ich značné rozšírenie tiež naznačovalo možnú výmenu pisárov medzi regiónmi.

V treťom tisícročí sa systémy záznamov rozšírili po celej Mezopotámii. Celkovo možno predpokladať, že Mezopotámci poznali desiatkový základ a zaznamenávali prvých deväť prirodzených čísel vhodným počtom mesiačkovo-tvarovaných odtlačkov, šikmo vtlačených guľatým počtom písacieho náčinia do hlíny. Tieto do klina tvarované odtlačky sú známe ako klíny alebo klinové písmo (lat. *cuneus*, odtlačok). Desiatka vznikla priamym vtlačením písadlá do hlíny, čím vznikla okrúhla stopa. Neskôr sa obrázky a čísla nekreslili ani nevyryvali. Tvárnosť hlinených tabuliek a písadiel (všeobecne z dreva, alebo z kostí prípadne zo slonoviny), jediný pohotovo dostupný materiál na písanie, viedol k zjednodušeniu a konvencionalizácii symbolov.

Niektoré piktogramy sa tiež používali na symbolizáciu iných asociovaných ideí, ako boli ideogramy, takže rovnaký symbol reprezentoval rôzne zvuky (polyfóny). Pretože slovník Sumerov obsahoval veľa slov s identickou výslovnosťou (homofóny), ale s rôznym významom, niektoré existujúce ideogramy sa použili pre tieto homofonické výrazy. Prostredníctvom tohto procesu a s pripojením *determinantov*, znaky pridané k slovám vyvažujú nejednoznačnosť, ktorá v takomto systéme nevyhnutne narastá.

Sumeri dominovali v nižšej, juhovýchodnej časti mezopotámskeho údolia v prvej polovici tretieho tisícročia a ich kultúra vtlačila ranej civilizácii v celom starovekom Oriente svoj odtlačok. V čase, keď Sumeri formovali svoj zvláštny svet, iní ľudia pohybujúci sa na okraji regiónu zostávali v predliterárnom stupni, nezanechali však žiadne trvalé záznamy. Spomedzi nich sa aktívne prejavovali najmä Akkadčania obývajúci hornú, severozápadnú časť údolia. Postupne aj Elamiti vytvárali svoje proto-klinové písmo. Neskôr adoptovali sumerské písmo, ako to urobili aj Akkadčania, a tak v priebehu tretieho tisícročia niektoré jazyky získali písomnú symboliku.

Zistilo sa, že skoršie tabuľky, či už akkadské alebo sumerské, odhalili účel takmer výlučne komerčný: skladali sa z účtovníckych zápisov, kontraktov, fragmentov právnych kódexov, zoznamov chrámových produktov a zmlúv. Niektoré sa zameriavali na liturgické a historické témy, avšak tie boli v menšine. A v treťom prípade obsah tvorili zoznamy

mien a slov, v podstate značne zjednodušený slovník a poskytovali prvé indicie vzdelávacích materiálov. Akoby ponúkali prototypy neskorších komplexnejších zoznamov používaných pri formálnom vzdelávaní pisárov. Sumeri ako aj Akkadčania vyvinuli klinové písmo do fonetickejšej formy, znižovali počet symbolov a zlepšovali kaligrafické kvality písma. Od roku 2500 Akkadčania získali dominanciu na úkor Sumerov, ich jazyk sa zdegradoval na formálnu úroveň a využíval sa takmer výlučne v chrámoch. Preto sa v nasledujúcich storočiach náboženská literatúra zaznamenávala v sumerskom jazyku. Na druhej strane sa akkadčina stala jazykom každodenného života, používaným verejnosťou. Tak vznikol jazykový dualizmus – koexistencia školského a bežného jazyka.

Dnes nie je jasné, ako sa v tomto období vyučovalo písanie a počítanie. Vykopávky neponúkajú model žiadnej školy a jediné údaje, ktoré sú k dispozícii, sú zoznamy slov v akkadčine a sumerčine, spojené s výkladom znakov. Tie pravdepodobne tvorili vzdelávacie texty. Existencia symbolizmu naznačuje, že na konci tretieho tisícročia mal človek k dispozícii racionálne metódy školenia pisárov a významne ovládal procesy ich sociálnej kontroly.

Napriek tomu, že Akkadčania prebrali väčšiu časť sumerského jazyka, v krajine nedominovali. V čase okolo 2350 pred Kr. sa obe kultúry dočasne zjednotili pod akkadským kráľom Sargonom z Agady. Avšak o storočie neskôr Sargonovu ríšu dočasne obsadili barbarskí Gutiani. Po okupácii trvajúcej sto rokov Sumeri okolo roku 2125 pred Kr. opäť získali nezávislosť pod vedením Ur-Nammu z Erechu. Tým sa postupne začínalo rozvíjať obdobie vysokej kultúry, významné najmä pre vývin vzdelávania. Avšak okolo roku 1760 pred Kr. sumerská nadvláda v regióne skončila, keď semitská populácia v Babylone pod vedením Chamurapiho presadila svoju hegemoniu a v priebehu nasledujúcich tristo rokov vybudovala veľkú babylonskú civilizáciu. Neskôr sa centrum politickej moci presunulo na sever a región ovládli Asýrčania a ich dominancia pokračovala až po 7. storočie pred Kr.

Vyspelé kultúry Mezopotámie (2000 – 500 pred Kr.)

Približne 1500 rokov, od roku 2125 až po rok 625 pred Kr. sa v tomto regióne rozvíjala silná tradícia intelektuálneho života, relatívne nezávislá od zmien politickej moci. Avšak po kvalitatívnej stránke dochádzalo skôr ku konzervácii súčasného stavu než k prejavom tvorivosti. Pri skúmaní zoznamu údajov týkajúcich sa vzdelávania sa vynorili prinajmenšom tri významné aspekty politického a sociálneho života:

úsilie o širokú zvrchovanosť, formovanie organizovanej štátnej byrokracie a rozvrstvenie spoločnosti do stabilných sociálnych tried.

Zvrchovanosť a právne pravidlá

Na rozdiel od Egypta, kde kvitla civilizácia pozdĺž rieky Níl, región Mezopotámie nemal k dispozícii také silné oblasti, ktoré by udržiavali politickú jednotu krajiny. Naopak, široké naplavené pláne, obkolesené relatívne pohostinnými pahorkami a horami, umožňovali rôznym ľuďom pohybovať sa a formovať konštantne presúvanie sociálnych a politických koalícií charakteristických pre prvé tisícročia alebo počiatky urbanizácie v regióne. Sociálnu harmóniu chránilo množstvo právnych kódexov s rôznym stupňom efektívnosti. Poznatky sa vo väčšine komunit udržiavali prostredníctvom orálnej tradície, aj keď neskôr sa viaceré rozhodnutia zaznamenávali a niektoré z nich prežili prostredníctvom *Kódexu z Lipit - Ištar*. Následne babylonský kráľ Chammurapi odvolávajúci sa na slová hlavného babylonského boha Marduka, rozšíril svoju suverenitu na väčšinu údolia. Presadil zjednotenie nariadení lokálnych kódexov do jednotného dokumentu zvaného *Chammurapiho kódex*, zobrazeného na stéle, nachádzajúcej sa v súčasnosti v Louvri. Tento kódex stáročia tvoril základ právneho vedomia regiónu. Jeho pôsobenie znamenalo koniec lokálneho práva.

Vyspelé chrámy

Sociálny a politický život pokračoval najmä organizáciou spoločenského života okolo chrámov, ktoré sa od čias Chammurapiho architektonicky a funkčne stávali plne komplexnými, čím zobrazovali rozšírenie kráľovskej suverenity na náboženstvo. Ak sa Chammurapi stal kráľom, Marduk zaujal postavenie hlavného boha. Z titulu svojho úradu kráľ zostal hlavným kňazom, avšak svoju autoritu presadzoval najmä prostredníctvom delegovaných hodnostárov. Protekcia sa všeobecne rozširovala a spoločenská prax vyžadovala, aby kráľovi synovia a ostatní príbuzní získavali významné, najmä miestodržiteľské posty. Pod úrovňou kráľov sa rozkladala hierarchia kňazov v štyroch rôznych stupňoch – pomocné úlohy plnili najmä mladší kňazi a chrámový personál. Hlavní kňazi patrili medzi *shangu*, boli dôstojní a prísni, fyzicky silní, zachovávali očistné rituály vrátane symbolicky oholenej hlavy a pôsobili ako všeobecní organizátori chrámových aktivít. Asistovali im pomocníci v troch pozíciách: *baru* (veštec), *kalu* (hlavný spevák) a *ashipu* (zarieká-

vač). Mladší kňazi a chrámový personál popri svojich náboženských úlohách plnili v chráme aj početné sociálne a ekonomické funkcie. Medzi nimi pôsobili aj pisári a učители.

Rozdelenie kňazov do jednotlivých skupín bolo súčasťou prebiehajúcej kategorizácie babylonskej spoločnosti. *Chammurapiho kódex* vymedzil delenie medzi slobodnými ľuďmi, bývalými otrokmi a otrokmi, napríklad článok č. 17 tvrdil, že *ak slobodný občan chytí utečeného muža alebo ženu a vráti ich vlastníkovi, ten by mu mal zaplatiť dva šekely striebra*. Rozdiely sa prejavovali aj medzi trestami za rovnaké prečiny, najmä ak ich spáchali príslušníci rôznych spoločenských tried. Právne riadenie takejto pomerne komplexnej spoločnosti vyžadovalo veľké skupiny gramotných administrátorov – kňazov, pisárov a iných úradníkov. Ich príprava sa v babylonskej ére tešila veľkej pozornosti a bola prejavom úsilia o organizovanie procesu vzdelávania na systematickom, inštitucionalizovanom základe.

Gramotnosť a vzdelávanie (2000 – 1500 pred Kr.)

Vzdelávanie sa v treťom tisícročí dlho zdalo byť výsadou kňazov úzko spojených s chrámami alebo palácami. Na počiatku druhého tisícročia sa však táto situácia značne zmenila, aj keď sa učenie úzko spájalo s náboženskými mystériami. Samotné písanie vyvolávalo posvätnú úctu a strach. Enormná zložitosť jazyka a jeho zvládnutie podporovala takéto závery. Kňazi sa pokladali za strážcov a konzervátorov poznania. Vzdelávanie sa stalo procesom zasväcovania. Pretože sociálny systém vyžadoval veľké skupiny gramotných jednotlivcov, vzdelávanie bolo starostlivo odstupňované. Najdôležitejšie tradície tvorili dobre strážené tajomstvá, ktoré sa prenášali iba ústne. Menej významné informácie sa zachytávali aj písomne, avšak iba kryptografickou formou.

Pokiaľ je známe, formálne vzdelávanie prebiehalo najmä na úrovni základnej gramotnosti v rámci *Domu tabuliek* alebo *edubby*. Na počiatku 20. storočia vykopávky v starovekom Šuruppaku objavili veľké množstvo školských tabuliek z cca 2500 rokov pred Kr. Avšak iba malý počet z nich jednoznačne slúžil školským účelom. Najstaršie nálezy sa týkali palácov kráľovnej Mari vo vyššej časti údolia s pravdepodobným pôvodom okolo roku 2000 pred Kr. Táto škola nebola lokalizovaná pri chráme, ale medzi administratívnymi úradmi a súkromnými izbami paláca, čo viedlo k predpokladu, že od obdobia Tretej dynastie (cca 2100 pred Kr.) sa školy už tak úzko nespájali s chrámami a pravdepodobne smerovali k plne sekulárnym inštitúciám. Tento predpoklad podporovali

školské tabuľky, ktoré sa väčšinou našli v svetských častiach ubytovacieho komplexu.

Škola v Mari sa skladala zo vstupného priechodu a z dvoch miestností, z ktorých väčšia mala rozlohu 44 x 25 stôp, menšia jednu tretinu tejto rozlohy. V hlavnej miestnosti sa nachádzali štyri rady kamenných lavičiek poskytujúcich vhodné učebné príležitosti štyridsiatim piatim žiakom a v menšej miestnosti dvadsiatim trom. Múry boli bez okien a osvetlenie pravdepodobne prichádzalo zo stropu. Na podlahe okolo základov múrov boli hlinené misky, asi na zvlhčovanie hlinených guľiek, používaných ako tabuľky. Podlaha bola posiata škrupinkami, ktoré sa mohli používať na nácvik počítania.

O tréningu písárskych aktivít a vývine písárskeho profilu toho zatiaľ vieme len málo. Súčasné poznanie pochádza hlavne z jednoduchej kompozície v sumerskom jazyku, datovanej cca roku 2000 pred Kr..

Všeobecnú kontrolu *edubby* vykonával *ummi*, to jest expert s autoritou, plniaci funkciu rektora. Zastupoval ho asistent v úlohe zástupcu, *adda edubba*, čiže v úradnom jazyku otec *Domu tabuliek*. Lekcie viedol učiteľ, *dubsar*, (alebo pisateľ tabuliek) a asistoval mu *sesgal* (alebo veľký brat), ktorý väčšinou absolvoval špecializovaný tréning u *dubsara*. Pozícia *dubsara* mala aj špecializácie, ako *dubsar nishid* (pisár počítania), *dubsar zaga* (pisár merania) a *dubsar ashaga* (pisár vymeriavania), aj keď posledné dve zručnosti týkajúce sa aritmetiky a geometrie mohol vykonávať jeden človek. Základom vyučovania bolo písanie, ktoré poskytoval *dubsar kengira*, pisár sumerčiny. Niektoré objavené tabuľky ilustrovali vyučovanie kreslenia a počítania, čítania, prekladania (medzi akkadčinou a sumerčinou), ako aj účtovníctva.

Frekventované odkazy na tresty vo vtedajšej literatúre naznačovali, že všeobecnou metódou trestania bol nátlak ako hlavný prostriedok motivácie pri udržiavaní primeraného úsilia žiakov. O tom svedčili nasledovné citáty:

*Nesmiem sa oneskoriť, pretože môj učiteľ zoberie na mňa trstenicu alebo
Tvoja ruka nie je dobrá a švihol ma.*

Texty pre štúdium *pripravených riadkov* zhromažďovali *dubsari* v *eddubach* (učitelia v *Domoch tabuliek*) a organizovali ich do vyučovacích sekvencií. Začiatocníci mali k dispozícii jednoduché výroky (aforizmy) na opis a memorovanie. Ako pomôcku používali hlinené guľky, z ktorých si uhnetli tabuľky. Tieto tabuľky spočiatku robili určité ťaž-

kosti archeológom, než identifikovali ich pravé využitie. Obvykle *dub-sar* alebo jeho asistent *sesghal* napísali riadok, ktorý bolo potrebné reprodukovat'. Model a jeho kópia sa obvykle vyskytovali v paralelných stĺpcoch, tabuľka sa po úprave uhnetla späť do guľky a po vyvalkaní bola pripravená na ďalšie cvičenia. Od malej tabuľky sa nováčik prepracoval k väčšej.

Tieto cvičenia boli už zložitejšie, avšak princíp založený na požiadavkách inštruktora kopírovať, zostal zachovaný. Vedľa seba sa predkladali dve verzie – jedna gramaticky správna, s kvalitnou kaligrafiou a druhá v oboch ohľadoch menej presná. Prvé cvičenia vyžadovali transkripciu jednoduchých výrokov do tabuliek, postupným zdokonaľovaním novica sa pasáže predlžovali. Tieto aktivity dopĺňal lingvistický tréning. *Dubsari* postupne zostavovali zoznamy slov a fráz, kategorizovaných do viacerých významových skupín ako sú zvieratá, krajiny, mestá alebo kamene, ktoré sa žiaci učili. Niektoré tabuľky tvorili prototypové učebnice a obsahovali veľmi dlhé zoznamy týchto slov. Písalo sa pravou rukou červeným písmom a písanie prebiehalo z ľavej strany na pravú, zhora nadol. Po zvládnutí učiva v *Dome tabuliek* sa nováčik stal mladším písařom a jeho nový status mu priniesol titul *dumu edubba* alebo *dub-sar tur*. Tým bol pripravený na absolvovanie vyššieho štúdia.

Vyššie vzdelanie: *Domy múdrosti*

Zatiaľ sa nepodarilo zistiť, či *dumu edubba* patrili pod priamu úradnú inštitúciu alebo pod *Domy múdrosti*. Možné boli obe verzie. *Domy múdrosti* v druhom tisícročí predstavovali miesto pokročilého vzdelávania, navštevovali ich graduovaní písaři a štúdium prebiehalo na vyššej úrovni. Nie je pravdepodobné, že v *Domoch múdrosti* sa pestovalo vyššie myslenie na úrovni špekulácií. V babylonskom období došlo k pokrokom v zapisovaní a počítaní. Zlomky sa vytvárali v šesťdesiatkovom systéme, čo svedčilo o pôsobení kostolných škôl. Je pomerne málo dôkazov z najstarších textov, či sa šesťdesiatkové zlomky používali na riešenie problémov v architektúre, vo vojenskom inžinierstve a pri výmenách peňazí. Zachovali sa len niektoré dôkazy čistého matematického experimentovania, týkajúceho sa riešenia problémov.

Teoretické myslenie sa v tejto kultúre príliš nerozvíjalo – množstvo matematických babylonských textov riešilo konkrétne problémy, ktoré možno riešiť aplikáciou štandardizovaných procedúr. Písařské povolanie bolo úzko spojené s remeselnými tradíciami, najmä v prírodných vedách a týkalo sa hlavne riešenia špecifických problémov. Babylonské mysle-

nie v podstate naznačovalo tenzie medzi špekuláciami a tradíciami v priebehu ich kultúrnej evolúcie. V literatúre sa kládli analógie medzi matematické skúmanie a empirické procedúry. V období medzi rokmi 2000-1500 pred Kr. sa vyskytovali intenzívne literárne aktivity, vznikli prvé mystické príbehy v histórii, ako boli *Epos o Gilgamešovi*, *Mýty o bohu Irra* a *Epos stvorenia (Enuma-Eliš)*. Neskôr boli ako produkty ústnej tradície zachytené na tabuľkách, či už v sumerčine, ale aj v každodennej akkadčine. V tomto období prevahu získavalo najmä používanie akkadčiny. Dobře zdokumentovaný bol zvyšujúci sa počet ich pisárov, aj keď učítelia akkadského jazyka nedosahovali prestíž sumerských majstrov. Potreby pisárov boli doložené zvyšujúcim sa počtom dvojzložných zoznamov slabík a slov.

Úpadok mezopotámskeho myslenia

Čo zapríčinilo tento úpadok? Príčiny možno hľadať pravdepodobne v podstate sumerskej písomnej kultúry a jej imitátorov. Tradícia písárskej vzdelanosti vyžadovala od žiakov poslušnosť a súhlas. Neumožňovala kreatívne myslenie alebo špekulatívne úvahy. Akkadčania a Babylončania používali ľudový mezopotámsky žargón a tým dosahovali určitú dynamiku, zatiaľ čo Sumeri zostávali v podstate konzervatívni, aj keď pisári neraz riskovali, keď dynamický orálny žargón používali na zachovanie diel sumerských klasikov v písomnej forme. Nie je preto náhodou, že množstvo sumerskej literatúry bolo prvýkrát zapísané v čase, keď tento úctyhodný jazyk stál na pokraji zániku. Zachovaná literatúra však vyjadrovala len málo špekulatívnych trendov. Väčšina literatúry demonštrovala rezignáciu a dobrovoľnú akceptáciu ľudských limitov. Jedna z hymien, *Chcem chváliť Pána Múdrosti*, napísaná v akkadskom období (cca 2300-2000) obsahovala témy, ktoré sa vyskytovali veľmi často:

*Ja som prichádzal, ja som prechádzal rozpätím života.
Pozeral som okolo seba, zlo nad zlo!
Moje utrpenie sa zväčšovalo, právo som nedokázal nájsť.
Zaprisahával som boha, avšak on nezmenil svoj výraz,
modlil som sa k svojim bohom, avšak oni nezdvihli svoje hlavy.*

*Kto môže pochopiť rady bohov v strede nebies?
Plány bohov sú hlboká voda, kto ich môže pochopiť?
Kde sa malo otupené ľudstvo naučiť božiemu riadeniu?*

Záznam takejto literatúry ukazuje na určité nahradenie vysoko hodnotenej a pravdepodobne dynamickej orálnej tradície. V rovnakom čase dochádzalo v semitskom prostredí k zrejším konfliktom medzi konzervatívnym použitím písomného jazyka a jeho zvyšujúcou sa inštrumentálnou funkciou.

Konzervatívny štýl myslenia sa presadzoval v literatúre i v matematike. Vysoko sa hodnotila ústna tradícia, ako to ilustrovali dva dokumenty z obdobia Kassitov (okolo roku 1500 pred Kristom). Napríklad v *Mýtoch boha Irra* sa uvádza:

*Pisár, ktorý sa naučí tento text naspamäť,
unikne svojmu nepriateľovi, je vážený.
V zhromaždení učeníých, kde sa moje
meno stále spomína,
otvorím mu uši.*

A v *Enuma-Eliš (Epos Stvorenia)* sú napríklad verše:

*Mudrci a učenci budú spolu
premyšľať, otec bude vyprávať
synovi a učiť ho, uši pastiera a pasáka budú otvorené...
...Táto tradícia, že starý človek súvisel
v dňoch dlho predtým a zapísal to
ako poučenie prichádzajúcim generáciám.*

Tieto dve tvrdenia sa vyskytli v období kassitskej dominancie (1500-1200 pred Kr.), ktorá nasledovala po babylonskom období a bola časom kultúrnej a sociálnej stagnácie. Dôraz na konzervativizmus v týchto dvoch pasážach ilustroval rastúcu rigiditu pisárov organizovaných do cechov, zatiaľ čo širšia spoločnosť bola do určitej miery ovplyvnená pridelovaním pôdy. Pisárska fráza „syn...“ sa vyskytovala častejšie a stáročia ju používali pisárske rodiny. Tento pojem sa netýkal príbuzenstva, ale rastu cechov a učňovského systému. Najvýznamnejší aspekt výskytu pisárskych cechov je absolútny nedostatok informácií o *edubbe*. Analýza pisárskych rodín z Uruku preukázala, že všetci boli úradníkmi chrámu, čo mohlo viesť k záveru, že od kassitských čias sa pisárske povolanie vrátilo do chrámu a predpokladalo sa, že pisári opäť získali kňazské poslanie a venovali sa konzervácii minulých tradícií, najmä opisom a štylizovaním literárnych diel.

Dôraz na výkonové aspekty pisárskych úloh sa reprezentuje v literatúre, ktorá udržiava a dokonca zdôrazňuje tradičnú religiozitu, ako aj ľudské zlyhania pri úsilí o bezpečné poznanie:

Ľudstvo je hluché a nevie nič...

Jedným z hlavných diel kassitskej periódy je *Ludul bel nemeqi* (Poéma spravodlivého trpiaceho), kde sa konštatuje:

*Kto pozná vôľu bohov na nebesiach?
Kto rozumie plánom bohov z podsvetia?
Kam mali smrteľníci naučenú cestu boha?*

Finálna intervencia *Mardu*ka nesie podtext spirituálneho vykúpenia. Z kassitského alebo dokonca neskoršieho obdobia pochádza tzv. babylonská *Teodicea* – najstarší existujúci text cca 1000 rokov pred Kr. Uvádza sa v ňom sťažnosti proti podmienkam, v ktorých ľudia žijú, v tomto prípade nadmerné uprednostňovanie prvorođených. Rečník predniesol:

*V časoch mojej mladosti som hľadal vôľu svojho boha,
s pokorou a modlitbou som nasledoval svojich bohov.
Ale ja som vykonával nerentabilnú prácu ako jarmo,
môj boh zariadil namiesto bohatstva chudobu.*

Spravodlivosť nie je zabezpečená – sťažovateľ nie je v živote úspešný. Preto jeden poradca predpokladá:

*Ledaže hľadáte vôľu boha, aké šťastie máte?
On tak nesie božie jarmo, ktoré nikdy nedostáva jedlo, myšlienka je to riedka.*

Dochádza ku kontrastu medzi poznaním a zbožnosťou a jasne prevláda druhá možnosť. Spolutrpiteľ je varovaný:

*Ó múdry, ó učenec ovládajúci poznanie,
v tvojom súžení sa môžeš rúhať bohu,
božská myseľ, ako centrum nebies je vzdialená:
toto poznanie je neutešené, no masy to nevedia.*

Každý príhovor sám o sebe môže byť zdrojom možných chýb, dvojzmyselným darom bohov:

*A pani Mami, kráľovná, ktorá ich formovala,
viedla zvrhlú reč s ľudskou rasou,
s ľžami a nie pravdou ich vybavila navždy.*

Tabuľky sú miestami nekompletné a ťažko z nich pochopiť úplný text, no možno sa zhodnúť na požiadavke, aby životná cesta človeka prebiehala v poslušnosti a podriaďovala sa božím príkazom. Oveľa neskôr, storočia po kassitskom období, okolo roku 1000 pred Kr., sa opakovala rovnaká téma:

*Mysel' boha, podobne ako stred nebies, je vzdialená,
jej poznanie je obťažné, človek to nemôže pochopiť.
Výtvorom rúk bohyně Aruru je život vo všeobecnosti.*

Na konci druhého tisícročia sa tvorivá dynamickosť Mezopotámcov vyčerpala. Ústna tradícia sa naďalej tešila pozornosti, avšak skôr v literatúre, než v praxi. Pisárov vo svojich úradoch čoraz výraznejšie zamestnávali mechanické zručnosti a literárne štúdie sa zameriavali na aktivity, ktoré prejavovali záujem o mystické významy slov. Napriek tomu výkony týchto ľudí boli pozoruhodné. Vo svojom protoliterárnom období dosiahli významné abstrakcie vytvorením pojmu panteónu, a tým počiatku intelektuálneho úsilia o oddelenie človeka od jeho prostredia, čo viedlo k pokusom o zvýšenie objektivity myslenia. Objavenie reči a písma poskytovalo potenciálne významné nástroje na postupné rozvíjanie vzťahov medzi objektom a subjektom. No napriek tomu, v predvečer takého vývinu, sa Babylončania obrátili iným smerom.

Dynamickosť orálnej tradície sa odklonila od písanej literatúry, ktorá sa tým stávala formalizovaná a konzervatívna a jej štúdium sa silno viazalo na existujúce kultúrne tradície. Možnosti písania, ako inštrumentálnej zručnosti použiteľnej na riešenie problémov vyplývajúcich zo špekulatívneho myslenia, sa tým neuplatnili. Namiesto toho písanie slúžilo skôr na obmedzovanie než na oslobodzovanie človeka a nevyučovalo sa ako praktická pomôcka, ale ako konečný cieľ. Civilizácie Babylonu a neskôr Asýrie vytvorili písárske kultúry, ktoré neposkytli širšej verejnosti pozitívne možnosti gramotnosti. V priebehu týchto tisícročí podobný vývin prebehol aj v Egypte, kde vznikla podobná písárska kultúra.

MÚDROSLOVNÁ LITERATÚRA

V Mezopotámii sa významne rozvíjala aj múdroslovná literatúra vo forme krátkych aforizmov, prísloví a porekadiel. Jej dominantný záujem je poznanie sveta a spoločnosti a úsilie o dobré a efektívne ľudské bytie. Najstaršie rukopisy vznikli v rokoch okolo 2500 pred Kr. a zahŕňali obdobia (Sumer, Babylon a pod.) až po 1000 rokov pred Kr. Autori textov boli literáti a pisári z mezopotámskych (sumerských) akadémií. Tieto zbierky sa často používali v školách ako učebnice a reprezentovali počiatky kánonov hodnotiacich „dobré“ a „efektívne“ správanie.

Úplne počiatky mezopotámskej múdroslovnej literatúry sú pochopiteľne nejasné. Medzi ne patrí nesporne didaktická poéma zvaná *Učenie Šuruppaka* (cca 2500 r. pred Kr.) a podobné zbierky prísloví ako sú *Rady o múdrosti*.

Učenie Šuruppaka je zostavené vo forme rád, ktoré otec udeľuje svojmu synovi. Paradoxne sa však v týchto prísloviach častejšie spomínajú matky než otcovia.

V podobne pôsobiacich babylonských *Radách o múdrosti* možno identifikovať deväť kategórií informácií: vyhýbanie sa zlej spoločnosti, neslušná reč, odmietanie hádok a pacifikácia nepriateľov, láskavosť k tým, čo to potrebujú, nežiadúcnosť sobáša s otrokyňou, nevhodnosť prostitútky ako ženy, pokúšanie vezíra (radcu alebo vysokého úradníka), povinnosti a výhody náboženstva a podvádzanie priateľov. Zo zoznamu vyplýva, že ide skôr o praktické problémy každodenného života alebo podľa Rudolpha (1987) o *spojenie činu a dôsledku*.

Je pozoruhodné, že poznanie kultúr Mezopotámie a ich písaného dedičstva je založené na pomerne obmedzenom množstve originálnych materiálov. Avšak zdokonaľujúce sa techniky dekódovania starých textov otvárali nové informácie i o existujúcich úsloviach a prísloviach. Napr. Falkowitz (1980) ponúkol provokatívny nový pohľad na význam mezopotámskych zbierok prísloví a porekadiel. Argumentoval, že často neboli pokladané za zbierky normatívnych ponaučení o ľudskom správaní, ale za lingvistický učebný materiál. Preto nie je ani prekvapujúce, ak podľa súčasného pohľadu je obsah múdroslovnej literatúry pomerne zastaraný.

Egyptskí pisáři

112

POSOLSTVO EGYPTA

Raný vývin egyptskej civilizácie predstavoval pomalý a prirodzený proces prebiehajúci viac než 3200 rokov pred Kr. V priebehu tohto obdobia intenzívne obrábanie pôdy viedlo k vyšším úrodám. Vyššie úrody napomáhali k zvýšeniu populácie. To si vyžadovalo ďalšie postupy, pretože staré návyky a činnosti už neuspokojovali náročnejšie požiadavky a vyšší počet obyvateľov vyvolával ďalšie výzvy. Zvýšenie populácie prinášalo ďalšiu deľbu práce ako aj nové pracovné špecializácie, ktoré viedli k hromadeniu bohatstva a k zvýšeniu voľného času, využiteľného na vzdelávanie a rast kvalifikovaných profesií. A postupne sa formovala aj vládnuca vrstva.

V tomto období bol už Egypt v užšom kontakte so Sumermi a prebral od nich niektoré technológie a poznatky. Medzi ne patrilo používanie písma a rôznych postupov, po ktorých zostali viditeľné stopy – valcové pečate, dekoračné tehly, monumentálna architektúra, ale aj konkrétne poznatky z astronómie, medicíny, poľnohospodárstva. Naopak, zdá sa, že Sumeri od Egyptanov neprebrali žiadne konkrétne poznatky.

Počiatky

V čase medzi rokmi 3200 a 3000 pred Kr. jedna z vedúcich rodín horného Egypta prešla na sever, dobyla deltu, založila spoločné kráľovstvo s hlavným mestom Memfis a tým aj prvú dynastiu.

Niektorí autori upozornili na určité charakteristiky myslenia spoločné pre Egyptanov a Sumerov, znižujúce rozdiely medzi nimi a významne ich odlišujúce od moderného západného človeka.

Najväčší rozdiel spočíva v tom, že sa nevytýčili jasné rozdiely medzi človekom na jednej strane a spoločnosťou a prírodou na druhej. Uplatňujú sa tu dve formy kognícií. Podstata individuálnej ľudskej bytosti bola podľa nich zakotvená v kozmických silách, alebo prirodzený jav sa chápal podľa ľudského prežívania.

Javy sa potom nechápali ako dôsledky pôsobenia mechanických príčin alebo predchádzajúcich činov, ale skôr ako objavenie nadčasového a bezhraničného univerza. Toto univerzum je ríšou bohov a podlieha ich kontrole alebo intervencii. Ale žiaden jav, ani kontrola alebo intervencia bohov, nie sú vrtošivé alebo náhodné. Naopak, pôsobí na ne kozmická sila, harmónia a poriadok.

Táto koncepcia je vyjadrená v egyptskom pojme *maat* (pravda, spravodlivosť, správnosť, poriadok, harmónia). *Maat* je univerzálnym princípom harmónie a stability. Odvodzuje sa zo svojho stvorenia a predstava-vuje trvalý princíp harmónie, organizácie a kozmu vo všetkých javoch. Podľa tzv. memfiskej teológie skorších dynastií inteligencia pôsobila mimo stvorenia. Súčasne sa upozorňovalo na určitú podobnosť medzi ideou racionálneho princípu a *logos* doktrínou v gréckej a pojmom *tao* v čínskej kultúre. Tým je podstata človeka zakotvená v pojme univerza.

Vtedajší Egypt v podstate tvorili delta Nílu a horné údolie južne od prvého kataraktu. Deltu chránila okolitá púšť a more a Horný Egypt obkolesovala púšť a kamenné múry. Katarakty tvorili efektívne bariéry proti dobyvateľom. Okrem toho životodarne záplavy rieky prebiehali pravidelne a spoľahlivo. Tým sa hlboko vryli do prežívania Egyptanov. Navyše, táto kombinácia geografickej bezpečnosti proti nepriateľom a ekonomickej bezpečnosti pre zabezpečenie zdrojov obživy viedla k tomu, že Egyptania žili pod priamym riadením boha. Faraón bol bohom žijúcim na zemi medzi smrteľnými ľuďmi. Riadil obe krajiny – deltu i Horný Egypt, ako boh však priamo nepôsobil v žiadnej z nich. A pretože Egyptania žili pod ochranou božích zákonov, boh im garantoval bezpečnosť.

Je pravdepodobné, že k egyptskej dôverčivosti a optimizmu prispievali aj iné faktory. Od počiatkov svojej civilizácie prijímali výzvy a obvykle úspešne riešili zložité situácie a problémy. Prečo však neboli toho schopní v budúcnosti?

O tomto období, ako aj o najvyšších vtedajších hodnotách významné svedectvo poskytla múdroslovná publikácia dvornej etiky pre úradníkov *Učenia Ptahhotepa*. Podľa tejto knihy ideálny obraz správneho človeka spočíva v tom, že múdro odmieta vonkajšie impulzy a prispôsobuje sa slovom i činom administratívne a sociálne systému. Očakáva ho stabilná kariéra úradníka. Neberie do úvahy morálne pojmy ako dobro alebo zlo. Človek, ktorý sa venuje úradníckej kariére je bystrý, v opačnom prípade je hlúpy. Pravidlá v podstate určujú kariéru človeka. Ak im venuje pozornosť, je bystrý a vďaka svojej obratnosti nájde vo všetkých životných situáciách východisko a vďaka sociálne žiaducim postojom dosiahne úspech v kariére.

Okolo roku 2200 pred Kr. šiesta a posledná dynastia Starého kráľovstva dospela ku koncu a začalo obdobie anarchie a násilia, bratovražedných vojen medzi malými štátmi a lokálnymi dynastiami, ako aj straty sebaurčenia.

Protoliterárny človek

Paralelne so Sumerom sa v širokom údolí rieky Níl sformovala veľká a historicky významná egyptská kultúra. Predpokladá sa, že prvá civilizácia sa rozvinula najskôr v Mezopotámii, avšak kedy postúpila do Egypta, je predmetom špekulácií, pretože sa vyskytuje pomerne málo dôkazov poskytujúcich jasné predstavy o ranom osídlení údolia Nílu. Napriek príležitostným paleolitickým kremenným nástrojom, ktoré sa našli v naplaveninách a dôkazom neolitického osídlenia v oblastiach okolo delty, nie je k dispozícii nič, čo by bolo porovnateľné s vývinom v Mezopotámii. Archeologické dôkazy predpokladajú, že v tomto období bolo riečne údolie príliš bahnité a vlhké, než by mohlo byť obývateľné. V obklopujúcich náhorných oblastiach sa našli početné dôkazy o dlhom období osídlenia spodného paleolitu. Nálezy vrchného paleolitu sú oveľa vzácnejšie a nič dôkazného sa doposiaľ nenašlo v následnej mezolitickej kultúre.

Prví ľudia, o ktorých sú neklamné záznamy, boli Badariani, do istej miery usadlí, ale ešte poloviční kočovníci vlastiaci medené artefakty, hoci nie je známe, či ich aj vyrábali. Badarianov nasledovali ľudia kultúry Naqada a do týchto oblastí migrovali pravdepodobne ako dobyvatelia. Naqada I pochádzali z neznámej ázijskej populácie, postupne násilne obsadzujúcej údolie rieky Níl. Išlo o obdobie doposiaľ detailnejšie nevyhradené, avšak osídlenie umožnili veľké zmeny klimatických podmienok, ku ktorým došlo vysúšaním okolitých lesov. Druhá skupina, známa ako Naqada II, bola pokročilejšia. Ľudia z tejto kultúry už využívali inštitúciu kráľovského majestátu a ovládali písmo, ktoré priniesli do Egypta. Postupne založili kráľovstvo dolného Egypta a ovplyvňovali aj komunity horného Egypta. Na začiatku 3. tisícročia ich Menes spojil do jednotného kráľovstva, čím zahájil obdobie usadlej vlády známej ako Prvá a Druhá dynastia (cca 3000-2700 pred Kr.) znamenajúce počiatok urbanizácie v regióne.

EGYPTSKÉ KONCEPCIE POZNANIA

Napriek tomu, že egyptskú civilizáciu detailne opísali už starovekí grécki a rímski cestovatelia, priame písomné odkazy sa nezachovali, pretože hieroglyfy sa *dekodovali* až na počiatku 19. storočia. Hlavnú úlohu pri ich rozluštení zohral fyziológ a lekár Thomas Young (1773-1829), ktorý pomocou tzv. Rosettskej dosky objavenej Napoleonovým

vojakom, dešifroval obsah textu, vyrytého v gréckom a démotickom písme a v egyptských hieroglyfoch. Text definitívne prepísal francúzsky archeológ Jean Champollion (1790-1832). Ako je všeobecne známe, egyptská literatúra zväčša neobsahovala filozofické úvahy (popri iných nesporných prednostiach tejto civilizácie) možno preto, že na rozdiel od Grékov medzi pisateľmi dominovali kňazi. Napriek tomu je však k dispozícii dostatok poznatkov o predstavách starých Egyptanov o podstate vesmíru a myslenia.

Zatiaľ čo ľudia z iných civilizačných okruhov verili, že ich stvorili bohovia z hmoty, starovekí Egyptania boli presvedčení, že za svoj pôvod vďačia bohom, ktorí vytvorili aj vesmír. Pokladali sa za boží národ a svojho kráľa hodnotili ako boha, aj keď so smrteľným telom. Boli výnimočne veriaci. Vyznávali oveľa viac bohov než ostatné civilizácie. Ich úvahy svedčili o extrémne animistickom chápaní prírody – nebesá i všetko na zemi riadia bytosti, ktoré sú často nepriateľské. Hostilných duchov neraz predstavovali nebezpečné zvieratá, napríklad vlci, krokodíly a jedovaté hady v minulosti ohrozujúce Egypt. Čím intenzívnejšie pôsobila bezprostredná hrozba, ako napríklad záplava z nilských vôd, tým vplyvnejší bol boh zodpovedný za uvedenú oblasť. Nie div, že boh slnka bol mocnejší než boh mesiaca. Avšak veľa bohov bolo pomerne benevolentných, prípadne ich náklonnosť sa dala získať modlitbou alebo obetným darom.

Pôsobenie bohov a duchov

Mnohých bohov alebo duchov zamestnávali rutinné procesy prebiehajúce v prírode. Všetko dianie záviselo od ich zámerov, významnú úlohu zohrávala aj mágia. Napriek tomu, že tieto vyššie bytosti reagovali aj na želania alebo prosby smrteľníkov, magické sa hodnotilo pomerne vysoko. Pravdepodobne aj preto sa v starovekom Egypte veda rozvíjala menej intenzívne, než v Babylone. Chýbala jej predstavivosť a preto sa sústreďovala hlavne na riešenie praktických problémov. Balzamovaním získali starovekí Egyptania významné poznatky z anatómie, chirurgie a stomatológie (napríklad si všimli, že miestnym obyvateľom zuby poškodzoval jemný piesok zachytený v potravinách), avšak ich poznanie matematiky a prírodných vied bolo obmedzené a v literatúre sa provokujúce otázky a hlboké diskusie objavovali pomerne zriedkavo. Prekvapujúco impozantne zvládali mechanickú manipuláciu s veľkými kamenými blokmi a konštruovanie mohutných stavieb z kvádrov, vážiacich niekoľko ton. Egyptania okrem toho značne pokročili aj pri meraní

času, i keď svoje poznatky využívali hlavne pre praktické účely. Aby zvládli aritmetické výpočty, najmä násobenie, vypracovali dvojité tabuľky, no ich predstavy o geometrii boli pomerne jednoduché a praktické, avšak bez systému dôkazov o správnosti jednotlivých tvrdení (ktoré zaviedli neskôr Gréci). Dokonca aj sám Imhotep napísal matematický traktát v rámci Rhindovho papyrusu.

Bohom, či už egyptskej alebo babylonskej proveniencie, miestni pozorovatelia pripisovali nielen reč, ale aj ľudskú inteligenciu, ľudské vášne a morálku. Egyptské usudzovanie o smrti sa neorientovalo na bohov alebo ľudí, ale aj na ich vzájomnú rovnováhu. Táto rovnováha v usudzovaní poslúžila mnohým bohom, vrátane boha múdrosti, učenia, jazyka a čísel - ktorým bol Thovt - spodobňovaný s hlavou vtáka ibisa (alebo paviána). Tieto zvieratá súčasníci všeobecne pokladali za veľmi inteligentné.

Egyptské hieroglyfické spisy vznikli okolo roku 3000 pred Kristom. Poskytli pozoruhodný príklad využitia záznamu obrázkov ako formálnych symbolov na reprezentáciu významu. Aj keď obrázky priamo nesprostredkovali stanoviská, presvedčenia, príkazy alebo požiadavky, prípadne logické vzťahy, dokázali vyjadriť živočíšne charakteristiky – ako je napríklad sila a plodnosť býka asociovaná so slnkom a kontrolujúca Níl – ako aj reprezentáciu ľudskej motoriky a gest. Preto napríklad pojem *nie* vyjadrovalo rozhodenie ramien. Je prekvapujúce, že jazykovední odborníci venovali doposiaľ pomerne malú pozornosť štúdiu starovekých obrázkových záznamov napriek tomu, že sa v nich pravdepodobne nachádzajú významné informácie o podstate ľudskej komunikácie a myslenia.

Rozkvet egyptskej literatúry nastal v 18. dynastii (1570-1293 pred Kristom). V literatúre z tohto obdobia, najmä jeho druhej časti, sa objavovali zmienky o duši, myslení, osobnosti a ich vzťahu k podstate. Predpokladalo sa, že človek sa skladá z viacerých entít, pričom každá z nich je samostatná, ale pre úspešné fungovanie človeka nevyhnutná. Uvádza sa najmä prirodzené a spirituálne telo, srdce, duch, tieň, nehmotný obal tela, podoba a meno.

Anatómia

Telo ako celok, to jest *khat*, je spojené s rozpadajúcimi sa predmetmi. Telá mŕtvych sa pôvodne pochovávali v suchom piesku, ktorý, ak bol zavlažovaný Nílom, udržiaval telá tisíce rokov. Ak ich však vkladali do kamenných rakiev, ich ostatky zmizli – predpokladalo sa, že ich

strávil kameň. Z tejto predstavy je odvodený aj grécky pojem *sarcophagus* ako pojedanie mäsa, čo reprezentuje prehistorický predpoklad, že telo a duch smrťou vstupujú do kameňa a uchovávajú sa v ňom.

Mozog podľa Egyptanov dôležitú úlohu nezohrával a nevenovala sa mu veľká pozornosť. Naopak, sídlom životnej sily, ako aj dobra a zla, bolo srdce. Podľa *Knihy mŕtvych* srdce v prípade smrti zaisťovalo rovnováhu medzi dobrom a zlom. Archeológ Budge (1895, podľa Gregory, 2006) upozornil na komplikovaný vzťah medzi bohmi a ľuďmi. Úzke spojenie s prirodzenými a spirituálnymi telami zaisťovalo srdce alebo skôr tá jeho časť, v ktorej spočívala životná sila a zdroj dobrých a zlých myšlienok. Na dôvažok možno uviesť, že človek má okrem prirodzeného a spirituálneho tela aj abstraktnú individualitu alebo osobnosť vybavenú charakteristickými vlastnosťami. Táto abstraktná osobnosť vedie samostatnú existenciu. Môže sa slobodne premiestňovať z miesta na miesto, podľa vlastnej vôle sa oddeliť alebo spojiť s telom a tešiť sa zo života s bohmi na nebesiach. Týmto pojmom bolo *ka*, slovo sprostredkujúce rôzne významy ako predstava, génius, charakter, dispozícia a psychické vlastnosti. Pre *ka* boli určené pohrebné dary ako mäso, koláče, pivo, víno a vonné masti. Vôňa spáleného kadidla vyjadrovala vďaku. *Ka* pretrváva v ľudskom tele rovnako, ako *ka* boha spočíva v božom tele. Z tohto hľadiska je *ka* identické so *sekhem* alebo predstavou. V predchádzajúcich obdobiach mali hroby špeciálne komory, kde sa *ka* nielen uctievalo, ale kam sa ukladali aj dary.

Ka prijíma potravu a preto je nevyhnutné mu jedlo plynule prisúvať. V dvanástej dynastii a v neskorších obdobiach bohov žiadali, aby *ka* zásobovali mäsom a nápojmi. Niekedy sa zdá, že podľa egyptského myslenia spokojnosť spirituálneho tela závisí od udržania konštantných zdrojov hrobových obetí. Ak okolnosti neumožnili dodať jedlo z materiálneho zdroja, *ka* sa nasýtilo darmi zobrazenými na stenách hrobov, ktoré sa na vhodnú potravu transformovali modlitbami živých ľudí.

Aj pojem *sekhem* reprezentoval silu alebo vitalitu človeka, avšak jeho skutočný význam možno vymedziť len približne.

Egyptania tiež akceptovali pojem *duše* nazývaný *ba*. Opätovne možno pripomenúť Budgea (1895, podľa Gregory, 2006). Tú časť človeka, ktorá mala bez všetkých pochybností zaistiť večnú existenciu na nebesiach, Egyptania pomenovali *ba*. Tento pojem bolo možné vyjadriť adjektívami úžasný, šľachetný a v podstate sa prekladal ako *duša*. *Ba* nie je nehmotný, preto prebýva v *ka* a v určitom ohľade, podobne ako srdce, je životným princípom človeka, pričom má obsah i formu. Forma býva zobrazená v podobe sokolej hlavy.

Príbuzných pojmov je viac: tieň človeka – *khaibit* – reprezentuje pojem, ktorý možno prirovnať termínu *umbra* u Rimanov. *Khaibit* existoval pomerne nezávisle a v prípade potreby sa oddelil od tela. Preto sa mohol voľne pohybovať a podobne ako *ka* alebo *ba* sa podieľal na obetných daroch v hrobch, ktoré navštevoval podľa priania.

Vzhľadom na pôsobenie ľudskej inteligencie sa do popredia pozornosti dostal pojem *khu*. *Khu* človeka môže cestovať na nebesách podľa toho, nakoľko mu to umožnia modlitby, odznievajúce nad mŕtvym telom.

Kognitívny význam nadobudol aj pojem *ren* – to jest meno človeka. Prejavuje vlastnú existenciu a žije na nebesiach medzi bohmi.

Od egyptológov možno získať informácie o súdobých predstavách o mysli a o formách myslenia a porozumenia. Avšak prejavujú sa aj limity moderného chápania pojmov *ka*, *ba* a *khaibit*, pretože nemajú ekvivalenty v súčasnosti. Nie div, pretože dnes je veľmi zložitá presne definovať tak univerzálne pojmy ako sú duša alebo myslenie, pretože jednotliví predstavitelia rôznych filozofických smerov ponúkajú značne rozdielne vymedzenia. Napríklad aj Egypťania využívali *khaibit* v širšom kontexte, než je súčasné chápanie ľudského tieňa. Napriek tomu je nesporné, že analýzy prameňov ľudského poznania sú užitočné, pretože rozširujú predstavy o tom, čo myslitelia minulosti akceptovali, spochybňovali a čomu, neraz aj iracionálne, verili.

EGYPTSKÁ KULTÚRA

Staroegyptské myslenie sa vyznačovalo archaickými prejavmi. Vyskytovalo sa v nich veľa prejavov totemizmu, najmä zobrazovanie posvätných zvierat. Napríklad strediskom kultu posvätného býka bolo mesto Memfis. Veľmi rozšírený bol aj kult mačiek. Preto si Egypťania predstavovali bohov vo zvieracej podobe. Často si ich zobrazovali ako ľudí s hlavou vtáka alebo hada, barana, prípadne šakala. Zoomorfni bohovia neraz pôsobili ako nepriateľská, zastrašujúca i trestajúca sila.

Pestoval sa aj kult prírody, zeme a kozmických síl. Zem pre Egypťanov reprezentovalo mužské božstvo Geb, ktoré dopĺňala bohyňa neba Nut. Keďže život vo vtedajšom Egypte výrazne ovplyvňovalo poľnohospodárstvo, veľká pozornosť sa venovala umelému zavlažovaniu. Preto sa z náboženského hľadiska v prežívaní Egypťanov pevne uhniesdil kult vody, najmä nilskej. Níl často stotožňovali s bohom obilia Usírevom, synom bohyne Nut a Geba. Usírevovou úlohou bolo nasýtiť ľudí. Táto jeho úloha sa zachovala aj v náboženskej literatúre: *Ludia plesajú*

radosťou nad zrnom, ktoré vzišlo z tela Usírevovho. Aj slnko ako zrno umiera a vstáva z mŕtvych. Slnčný boh Atum Re každý deň zostupoval na západe do podzemnej ríše, plavil sa po podzemnom Níle a zápasil s obludou Apopom, ktorá chcela Níl vypiť. Okrem slnečného boha uctievali Egypťania aj boha mesiaca Thovta, zobrazovaného ako človeka niekedy s hlavou vtáka ibisa, inokedy s hlavou paviána. O vážnosti kognitívnych funkcií vo vtedajšej spoločnosti svedčí aj skutočnosť, že Thovta neskôr pokladali za boha písania, počítania a múdrosti.

Egyptské náboženstvo

Staroegyptské náboženstvo bolo polyteistické. Egypťania verili v množstvo bohov ako aj v posmrtný život. Duša sa odlúči od tela podobne, ako náhle zosnulého odovzdajú zemi. Verilo sa, že človek má niekoľko duší. Duša *ba* sa vznesie k slnku a duša *ka* sa usídli v hrobke. Avšak človeka možno vzkriesiť. Aby mohlo dôjsť k vzkrieseniu, je nutné telo ochrániť pred rozkladom, vytvoriť duši *ka* najlepšie podmienky pre pobyt v hrobke a znova spojiť dušu *ba* s telom. Preto sa veľký význam prikladal mumifikácii. Vzkriesenie mŕtvych bolo pre Egypťanov tak reálnym javom, že zomrelým príbuzným písali dokonca listy.

Veľký náboženský význam malo splývanie kráľovskej a náboženskej moci. Kult faraónov sa vyvinul zo známej predstavy o magickom, tajomnom spojení medzi náčelníkovým zdravím a blahobytom kmeňa. Faraón bol nositeľom blahobytu, predstavoval život, zdravie a silu zeme a bol taký mocný, že umieral len z vlastnej vôle. Faraón mohol prikázať hoci aj Nílu, aby sa rozvodnil. Preto Egypťania považovali faraónov za bohov a nazývali ich ako Usíreva dobrými bohmi. Zahŕňali ich božskými poctami. I šľachtici v ich prítomnosti padali na tvár a ako prejav zvláštnej milosti bozkávali vladárovi sandále. Sami sa ponížene pokladali za *otrokov a psov*. Výrazne pôsobil aj posmrtný kult faraónov. Kráľovské hrobky dosahovali obrovské rozmery: V 3. tisícročí začali faraóni stavať pyramídy (najväčšia z nich je pyramída Chufevova čiže Cheopsova, vysoká 147 metrov). Pod pyramídou bola pohrebná sieň so sarkofágom s faraónovou múmiou.

Kvôli náboženskému kultu sa v Egypte budovali chrámy. Spočiatku z hliny a rákosia, neskôr sa ich architektúra podstatne skomplikovala.

Egyptská teológia časom vypracovala učenie o hriechu a odpate. Napríklad v *Knihe mŕtvych* ukladanej s múmiou do hrobky sa vypočítavalo 42 smrteľných hriechov. Od mŕtveho sa napríklad vyžadovalo, aby bol v živote spravodlivý, aby nebral chlieb chudákovi, neodvádzal vodu

z cudzích polí a nepreťažoval nadmernou prácou otrokov. V období Novej ríše sa prvýkrát objavila idea posmrtnej odplaty za pozemské skutky.

Popri posmrtnej odplate sa formovali aj zárodky monoteizmu. Tento trend na jednej strane pravdepodobne ovplyvňovali centralizačné tendencie pri zjednocovaní krajiny. Na druhej strane mohla k tomu prispieť aj určitá nespokojnosť s prílišným rozvrstvením polyteizmu. Vznikla spirituálna potreba kompetentného boha schopného zaistiť duchovné potreby veriacich. Tento trend možno ilustratívne sledovať na postupných premenách kultu boha Amona. Pôvodne predstavoval miestneho thébskeho boha slnka, často uctievaného v podobe barana. V období Strednej ríše sa Théby stali hlavným mestom a kult Amona sa širil po celej krajine. Neskôr Amon splynul s Atumom Re a stal sa celoegyptským bohom Amon Re. V Novej ríši získal status bojového boha, ktorý obdaroval faraónov silou a pomáhal im pri dobýjaní okolitých krajín. Tak sa Amon Re stal v Novej ríši najvyšším bohom egyptského panteónu. Postupne sa menila aj podoba barana na neurčitú siluetu boha príliš mocného a príliš skrytého, než by si ho ľudský rozum mohol predstaviť.

Monoteistický pohľad presadzoval aj faraón - reformátor Amenhotep IV, ktorý prijal meno Achnaton. Zmenil orientáciu a namiesto tradičnej spolupráce s vojenskou aristokraciou a thébskymi kňazmi sa opieral popri mestskej aristokracii aj o *nemchu*, to jest o prostých ľudí. Jeho náboženská reforma nahradila Amona kultom nového boha slnečného disku Atona. Avšak po smrti Achnatona sa kult Amona vrátil do pôvodného stavu.

Neskôr egyptské náboženstvo postupne splyvalo s náboženstvami susedných národov. Napríklad intenzívne vzťahy Egyptanov s Feničanmi spôsobili, že sa v Egypte rozšíril kult fenických bohov Baala, Anatu a iných. Avšak aj egyptské náboženské myslenie ovplyvnilo ľudí v okolí. Egyptský monoteizmus napomáhal utváraniu biblického jednobožstva a neskôr, v období helenizmu, sa kult egyptských bohov, najmä Isidy, rozšíril ďaleko za hranice nílkeho údolia.

Rané egyptské chrámy

Aj keď najdôležitejšou staršou egyptskou inštitúciou bol, podobne ako u Sumerov palác, chrám zohrával veľmi dôležitú úlohu. Doposiaľ je k dispozícii pomerne málo informácií o pôvode a funkciách chrámov počas prvých dvoch dynastií a v nasledujúcom období Starej ríše. Uchované dôkazy naznačujú, že chrám mal nielen spirituálne, ale aj kognitívne úlohy. Okrem iného sa zameriaval na reguláciu kalendára a faraón,

podobne ako u Sumerov kráľ, vďačil získaným informáciám za časť svojej autority. Preto sa vyžadovali presné predpovede pravidelných záplav Nílu. Za vlády Menesa vznikol kalendár, založený na cykloch mesiaca. Variabilita lunárneho roka a potreba vkladať mesiac navyše každých niekoľko rokov viedla neskôr k zavedeniu druhého civilného kalendára s fixnou dĺžkou. Navyše sa použilo heliakické vychádzanie hviezd so psom Sothis, pretože tým vznikli fixné chronologické body. Takto sa egyptskí faraóni úzko spájali s rytmiami prírody. Zatiaľ čo u Sumerov bol kráľ najvyšším kňazom, v Egypte bol priamo bohom a synom boha slnka, Ra. Úrad kráľa vyžadoval plnenie mnohých funkcií sprostredkujúcich vzťahy medzi bohmi a ľuďmi.

Architektúra chrámov sa vzájomne líšila, no opäť je evidentná funkcia chrámu ako ekonomickej inštitúcie pri vykonávaní komerčných aktivít a získavaní a regulácii bohatstva.

Za 900 rokov Starej a Strednej ríše (cca 2700-1800 pred Kr.) egyptská civilizácia prosperovala, relatívne nezávisle od vonkajšieho sveta. Hlavné vonkajšie kontakty sa rozvíjali najmä s prístavným mestom Byblos na východnom pobreží Stredozemného mora - dôležitým zdrojom ihličnatého dreva. Chrámy sa naďalej architektonicky rozvíjali, avšak zostávali lokalizované, bez náznakov centrálnej autority.

Chrámy v priebehu Novej ríše

Nová ríša venovala veľkú pozornosť chrámom ako silným inštitúciám, dominujúcim sociálnemu, politickému a ekonomickému životu. Jednoduchšie svätyne raného kráľovstva nahradili komplexnejšie inštitúcie. Svätyňa, ktorá za čias Starej ríše ovplyvňovala veľkosť chrámu, bola teraz skrytá a prekonaná veľkým počtom úradov a komôr. V chrámoch dochádzalo aj k regulácii udalostí charakteristických pre každodenný egyptský život.

Časom sa komplexnejšie organizovalo aj spoločenstvo kňazov. Aj keď egyptská teológia nemala popri faraónových výrokoch žiadnu zjavenú literatúru, náboženský život bol vysoko rozvinutý a usmerňoval ostatné aspekty sociálneho života. Kňazi často pochádzali zo vznešených rodín. Napríklad v Amonovom chráme pôsobili tri kategórie kňazov. Kňazi *uabovia* sprevádzali sochy boha pri procesiách, ale magickej obradov sa nezúčastňovali. Kňazi *cherchebovia* boli *učencami*, znalcami mágie. Najvyššie postavenie mali *veštc*i, o ktorých sa predpokladalo, že otvárajú brány nebies.

Ako vrcholok spoločnosti, ďalší v poradí za faraónom, ktorý bol sám bohom, stál hlavný kňaz štátneho kultu. Vysokú prestíž mali aj ďalší vysokí kňazi – najmä od Ptaha a Re - tak ako aj iní dôležití administratívni úradníci, ako napríklad vezír a kancelár. Pretože Egyptania nerobili rozdiely medzi posvätným a sekulárnym, spirituálnym a svetským, všetky autority sa odvádzali od faraóna a vysokých kňazov a počas Novej ríše mali absolútnu moc. Kňazov podobne ako v Mezopotámii organizovali do hierarchickej štruktúry podľa štyroch stupňov, pričom piaty stupeň tvorili chrámoví sluhovia. Zatiaľ čo do prvých dvoch pozícií patrili vysokí kňazi a ich okamžití zástupcovia, do tretieho a štvrtého stupňa zaraďovali nižší klérus. Postup v rámci stupňov bol možný. Nižší duchovní neboli úplne rovnocennými obyvateľmi chrámových komplexov, niekoľko mesiacov sa venovali aj iným povolaniam. Avšak v čase služby sa aj od nich vyžadovalo plnenie základných úloh: izolácia od bežných ľudí, sakrálna čistota, fyzická čistota, ako aj asketické držanie tela a správanie. Vyžadovalo sa tiež plnenie značného počtu náboženských a ceremoniálnych úloh zamestnávajúcich veľký počet kňazov všetkých stupňov. Posvätný imidž vyžadoval dennú osobnú starostlivosť. Kňazi sa líšili od ostatných Egyptanov zovňajškom a oblečením. Nosili zvláštne archaické rúcho v podobe zástery a vlasy mávali krátko ostrihané. Tešili sa privilegéiam a oslobodzovali ich od budovania a opráv zavlažovacích zariadení.

Chrám neplnil len špecifické náboženské funkcie. Snažil sa aj o udržanie politického a ekonomického života a počas obdobia Novej ríše chrámy zhromažďovali enormné bohatstvo, čo vyžadovalo aj pôsobenie mnohých menších úradníkov, medzi ktorých patrili aj pisári. Navyše, chrámy pisárov aj vzdelávali, najmä na pokročilejších úrovniach, keď pisári boli aj kňazmi, na rozdiel od sekulárných predstaviteľov civilných služieb. Zachovala sa napríklad informácia o tom, že v 12. storočí pred Kr. patrilo chrámu boha Amona 83 lodí, 433 záhrad, 421 362 kusov dobytka, 81 322 otrokov a rôzne klenoty a drahocenné nádoby.

Raná egyptská literatúra a myslenie

V tomto období možno len ťažko získať informácie o literatúre i o myslení. Zdá sa však, že už vtedy sa medzi Egyptanmi i Sumermi nachádzali kreatívne skupiny ľudí, napríklad speváci a rozprávači. V predliterárnych časoch svoje skladby prednášali ústne. Postupne s rozvojom gramotnosti sa ich diela zapisovali. V období Stredného Egypta vznikli dva druhy literatúry. Bola to tzv. múdroslovná literatúra

a literatúra rôznych štýlov, ktorú tvorili zápisy mýtov, rozprávky, piesne, poémy, právne a historické texty, rituály, modlitby, hymny alebo listy. Táto literatúra zahŕňala vymyslené príbehy a krátke poviedky, z ktorých najpopulárnejšie je *Rozprávanie o Sinuhetovi*. Tieto diela boli pravdepodobne aj súčasťou morálnych a didaktických aspektov prevažujúcej religiozity egyptského spoločenského života.

Ako v Mezopotámii, aj v Egypte sa vyskytovali zmienky o analýzach podmienok ľudskej existencie. Takou bola skladba zo Starej ríše, známa pod názvom *memfiská teológia*. Tieto zmienky naznačovali vysokú prestíž mesta Memphis, v ktorom boh Ptah, ako sa verilo, spojil dve kráľovstvá. Navyše sa vyvolávali špekulácie o akte stvorenia na boží príkaz. Tu možno identifikovať pokus o racionálne vysvetlenie pôvodu vesmíru, odpoveď na otázku *Prečo bol svet stvorený?* Pri hľadani účelu kozmu a cieľa jeho existencie, raní Egypťania sa dopracovali k počiatkom filozofického myslenia.

V tisícročnej perióde, okolo rokov 3000 až 2000 pred Kr. Egypt, podobne ako Mezopotámia, prešiel z obdobia predliterárneho stupňa do protoliterárneho stupňa. V tomto období vznikli dva základné symboly zápisu a písania. Aj keď dôkazy vyzdvihujú skôr prvenstvo Mezopotámie, s vysokou pravdepodobnosťou možno predpokladať, že analogické činnosti sa stimulovali aj v Egypte. Tieto dve kultúry sa vyvíjali relatívne nezávisle, aj keď je pravdepodobné, že k malým kontaktom priebežne dochádzalo. Napríklad koleso bolo v Mezopotámii známe už cca 3000 rokov pred Kr., no v Egypte sa neobjavilo skôr, než o tisíc rokov neskôr. Podobne Sumeri používali meď a cín, z ktorých vyrábali bronz oveľa skôr než Egypťania. Tieto rozdiely sa však neskôr zmazali a v druhom tisícročí sa Egypt podieľal na čulých ekonomických a kultúrnych stykoch s Mezopotámiou, vrátane výmeny pisárov a literatúry. Obe tieto civilizácie sa usilovali aj o koordináciu procesu vzdelávania.

Rozvinutá egyptská kultúra v rokoch 1800 – 525 pred Kr.

Zatiaľ čo Egypt v tomto období riadili panovníci Strednej ríše, sumerskú reštauráciu vyvolal vývin babylonskej dynastie. Bolo to v rovnakom období, ako keď semita Chammurapi okolo roku 1760 zmieril Akkadčanov a Sumerov prostredníctvom veľkého a silného kráľovstva. Niektoré semitské kmene, Hebreji, migrovali z Mezopotámie do východného stredozemného teritória Kanaanu, zatiaľ čo do Egypta postupovali mystické skupiny okupantov, to jest Hyksósovia. Pôvod Hyksó-

sov nie je známy, informácie sú k dispozícii len z archeologických vykopávok. Zhruba 110 rokov (1680-1570 pred Kr.) vládli Egyptu.

Po vyhnaní Hyksósov nasledovalo obdobie politickej veľkosti a interného vývinu známe ako Nová ríša, ktoré trvalo, aj keď sa jeho moc zmenšovala hlavne po roku 1100 pred Kr., pokiaľ Egypt neobsadili Peržania roku 525 pred Kr. Počas prvého obdobia Novej ríše sa Egypťania rozšírili po Sinajskom polostrove a neskôr okupovali východné pobrežie Stredomoria od Sinaja až po Aleppo. Kontakty s mestom Byblos, ktoré mali Egypťania od roku 2050 sa obnovili, podobne ako obchodné vzťahy s Babylončanmi a nasledovalo obdobie relatívne mierumilovných vzťahov. Akkadské nárečie z Babylonu malo medzinárodný dosah – diplomatické hlásenia sa písali v tomto jazyku. Egypťania najímali písačov z tohto regiónu, aby rozšírili rýchle sa rozrastajúcu civilnú službu.

GRAMOTNOSŤ A VZDELÁVANIE ZA NOVEJ RÍŠE

Vynález abecedy

Keď Hebreji dosiahli Kanaan, boli po mnohých zmenách schopní rozpracovať svoju teológiu, založenú na prísnom, trestajúcom, ale spravodlivom Bohu. Zatiaľ čo Hebreji bojovali za svoje teritoriálne práva pod vedením Jošuu, v susedných oblastiach dochádzalo k iným významným udalostiam. Pobrežné regióny na bezprostrednom severe Kanaanu nikdy Babylončania plne efektívne nekontrolovali. Z dôkazov, ktoré poskytovali právne kódexy obnovené v tomto období, politická štruktúra sa vytvárala najmä posunom koalícií medzi malými kráľmi a šejkami, podieľajúcimi sa na jednotnej kultúre vazalov Egypta. Po týchto udalostiach niektorí z nich, napríklad Ugariti a Amuru, prešli pod dominanciu Chetitov, ktorá trvala až po rok 1200 pred Kr. Okolo tohto času, so zmenami zapríčinenými úpadkom Egypta a silovými presunmi v Mezopotámii z Babylonu do Asýrie, pobrežné mestá regiónu – Byblos, Sidon, Tyros a niekoľko ďalších miest menšej dôležitosti – sa po exode Hebrejov dostali do nezávislej moci Fenície. Takto sa celé pobrežie stalo scénou sociálnych a politických zmien, ako aj intenzívnejších kontaktov medzi ľuďmi. V tomto čase fixovaný a usadlý poriadok nahradili čerstvé stimuly a svoj počiatok zaznamenala aj abeceda.

Mezopotámske klinové písmo ani egyptské hieroglyfy nie sú priamo spojené s abecedou. Z dostupných dôkazov sa však zdá, že tieto dva historické smery gramotnosti ponúkli podnety a idey a prispeli prvkami, ktoré tvorcovia abecedy prevzali a adaptovali. Avšak vynález abecedy

ako takej, ako zbierky 22 spoluhlások, bol kreatívny výkon neznámych tvorivých jednotlivcov. Abeceda sa vyvinula do troch hlavných foriem – aramejskej, ranej hebrejskej a fenickej. Z aramejskej formy sa abeceda presúvala na východ, aby poskytla písmo klasickej hebrejčine, sýrčine, arabčine, a iným jazykom regiónu. Z feničtiny sa formovala grécka abeceda a postupne vznikli jednotlivé európske varianty. Cez možnosti otvorené týmto veľkým vynálezom, pojmový vývin človeka sa uberal vpred do novej éry kreativity, prejavujúcej sa v ďalšom období v Grécku.

V prostredí relatívne slobodnom od kultúrnej paralýzy, ktorá zachvátila Orient, Gréci vytvorili kultúru prekvapujúcej vitality, s kreatívnym využitím inštrumentov gramotnosti a kultiváciou a systematizáciou špekulatívneho myslenia spôsobom, o aký sa človek predtým nepokúsil.

Všeobecné vzdelávanie

Babylonská civilizácia bola v takom úzkom vzťahu s predchádzajúcou sumerskou, že ju možno v určitých aspektoch pokladať za pokračovanie predchádzajúcej. V niektorých aspektoch však vykazuje aj určité odlišnosti. Jej počiatky možno zaradiť do prvej štvrtiny 14. storočia pred Kr. Perióda rastu trvala do roku 1000 pred Kr. Čas ťažkostí trval od jej pádu do roku 610 pred Kr., dátumu ustanovenia neo-babylonskej ríše ako univerzálneho štátu. Ríša pretrvala iba do roku 539 pred Kr., keď ju pohltila Achaimenská ríša, univerzálny štát Sýrskej civilizácie.

Sumerská civilizácia významne pôsobila na babylonskú kultúru a jazyky spôsobom, ktorý je podobný situácii, keď rímska kultúra ovplyvňovala kultúru a jazyk mladšej západnej civilizácie. V babylonskej spoločnosti klasický sumerský jazyk hral rovnakú rolu ako klasická latinčina v stredovekom západnom svete.

Údaje o vzdelávaní v tejto civilizácii sú také obmedzené, že zostávajú na úrovni fragmentov. Pre babylonské deti navštevujúce školy bolo obdobie vzdelávania pomerne dlhé. Nebolo obmedzené len na chlapcov, dievčatá sa učili najmä písaniu a hudbe. Zachoval sa údaj o tom, že od kandidátov na kňazstvo sa vyžadovalo úspešné zvládnutie záverečných skúšok, a tieto požiadavky pravdepodobne platili aj pre laických kandidátov.

Obsah tohto vzdelávania možno nepriamo odvodiť z výpovedí niektorých súčasníkov. Napríklad Aššurbanipal o vlastnom vzdelávaní uviedol, že okrem fyzického tréningu sa venoval jazyku. Dokázal prečítať nápisy na kameňoch, ktoré pochádzali ešte z obdobia spreď potopy

a rozumel aj tabuľkám so sumerskými a akkadskými nápismi. Dodal tiež, že študoval veštenie, geometriu a aritmetiku a z jeho komentárov vyplývalo, že sa od neho vyžadovalo extenzívne memorovanie textu.

Okrem všeobecne orientovaných škôl existovali aj špeciálne zariadenia pre tréning v teológii, práve, medicíne a astronómii. Elitných učencov a technikov zaradovali do akejsi akadémie, kde získavali ďalší výcvik.

S chrámovými školami bývali úzko spojené dve ďalšie inštitúcie: archív a knižnica. Veľké chrámy potrebovali pre svoje aktivity zoznamy, registre a kópie dokumentov a rôznych textov. Úpravy váh a meraní sa nachádzali v archívoch. Všetky typy štátnych dokumentov tiež skladovali v tomto depozite. Knižovníci udržiavali dokumenty trvalej hodnoty ukladaním do hlinených alebo trstinových krabíc. V Babylone boli tieto knižnice výlučne chrámové a na mnohých posvätných miestach slúžili ako sklady pre cenné obchodné knihy a literárne poklady.

Pozoruhodné je, že štátne archívy existovali v protiklade s chrámovými už v najstarších časoch, na rozdiel od štátnych knižníc. Aššurbanipal založil prvú takúto knižnicu v Ninive, kam prikázal uložiť kópie mnohých významných literárnych diel. Ninive sa tak stalo dôležitým centrom vtedajšieho poznania.

Vzdelávanie pisárov

Administratívne potreby Novej ríše a zodpovedajúci rast byrokracie vyžadoval aj primeraný výber a výcvik pisárov. Skutočne, písárske školy boli v tomto období extrémne aktívne, aj keď o ich činnosti sa nezachovali priame dôkazy. O ich činnosti možno získať prehľad skôr z nepriamych údajov. Jazyk Stredného Egypta sa počas Novej ríše presadzoval a býval ovplyvnený extenzívnymi kontaktmi s inými kultúrami. Dovozy babylonských a tréning egyptských pisárov v Babylone vplýval na vývin jazyka; v ich slovníku možno identifikovať vplyvy východných oblastí. Proces je analogický s tým, ktorý sa odohral v Mezopotámii – zvyšujúci sa počet populárnych nárečí v protiklade so staršou, zasvätenejšou a vzdialenejšou formou jazyka. V Egypte sa tento konflikt netýkal dvoch súťaživých jazykov; namiesto toho došlo k transformácii hovorovej verzie jazyka Stredného Egypta do každodenného jazyka Novej ríše. Postupne sa jazyk Stredného Egypta degradoval na formálne nápisy a tým upadol.

Hieroglyfické písmo sa uchovávalo pre jazyk Novej ríše, aj keď obrázkové symboly sa používali pre dekoračné a formálne práce - na dôle-

žité dokumenty a maľby na kostolných múroch a hrobch - a pre duchovnú literatúru. Jednoduchšia, plynulá pestrosť z počiatkov Starej ríše sa pri dennom využívaní stala univerzálnejšou, aj keď kaligrafická kvalita písma sa zhoršovala. V časoch Novej ríše práca pisárov bola kaligraficky i ortograficky menej náročná. Papyrus, či už v individuálnych hárkoch alebo zvinutý do dlhších roliek, bol materiálom, vhodným pre väčšinu administratívnych prác.

V rovnakom čase došlo k výraznému rastu písanej literatúry a v skutočnosti väčšina v súčasnosti známej egyptskej literatúry zo Strednej a Starej ríše pochádza z kópií vyrobených v rámci písárskych aktivít v období Novej ríše. Z interných textových dôkazov sa možno domnievať, že originály dôležitých dokumentov ako sú *Knihá mŕtvych*, *Chirurgický papyrus* a *Rhindov matematický papyrus* existujúce len v kópiách zo Strednej ríše a pravdepodobne z obdobia okupácie Hyksósov, vznikli pravdepodobne v počiatočných storočiach Starej ríše alebo dokonca ešte skôr, v prvých dvoch dynastiách. Ak sú tieto dedukcie správne, možno očakávať, že Nová ríša bola obdobím širokej konsolidácie a konzervácie. K dispozícii je len veľmi málo indikátorov novej produkcie, či už v literatúre alebo aritmetike. Nie sú napríklad pozorovateľné matematické aktivity dokazujúce špekulatívne používanie symbolov. Predchádzajúci kreatívny vplyv spevákov a rozprávačov v literatúre chýbal; zachované záznamy naznačujú progresívny úbytok dynamiky. Staršie výtvory sa v Novej ríši glorifikovali a postupne sa vzdŕaľovali od originálu. Prílišná úcta k minulosti sa prejavovala v činnosti škôl, v tréningu pisárov a v poskytovaní gramotnosti.

Významnú úlohu pri vyučovaní písania zohrávali používané materiály. Na počiatku tretieho tisícročia Egyptania vynali zvláštny materiál na písanie, papyrus. Základ vznikol z papyrusovej byliny, ktorá rástla hojne, poskytovala cenný príspevok egyptskej ekonomike a slúžila okrem písania aj ako potrava pre ľudí, krmivo pre zvieratá alebo ako materiál na stavbu člnov a domov. Jednotlivé trsy sa spolu lepili a tvorili súvislú plochu. Okrem toho sa na zápisy používala aj koža. Prvé kožené dokumenty pochádzali z obdobia cca 2500 rokov pred Kr.

Dôkazy, ako vlastne vyučovanie písania a počítania v protoliterárnom období prebiehalo, nie sú k dispozícii. Napriek nedostatku priamych dôkazov umelecké artefakty a iné neverbálne zdroje naznačovali, že pisár, podobne ako v mezopotámskej kultúre, bol váženým členom spoločenstva. Na konci Druhej dynastie, cca roku 2700 pred Kr., na počiatku Starej ríše, pisári boli verejnými zamestnancami, čím založili tradíciu pretrvávajúcu niekoľko tisícročí.

Tréning pisárov

Ako už bolo uvedené, kňaz a pisár boli hlavnými členmi egyptského literárneho sveta. V Starej a Strednej ríši rozdiel medzi nimi nebol jasne vymedzený: vysokí kňazi a úradníci ovládali väčšinu, ak nie všetky písárske aktivity. Avšak v priebehu Novej ríše medzi týmito dvomi profesiami vznikli značné rozdiely. Aj keď duchovné a písárske úlohy plnili skôr kňazi, väčšina pisárov patrila k civilnej byrokracii, diferencovanej podľa mnohých a komplexných hierarchií. Konsolidovaním obdobia Novej ríše sa postupne rozširovala medzera medzi kňazmi – pisármi a civilnými úradníkmi. Týchto úradníkov trénovali priamo na výkon určitých povinností; od gramotnosti sa neočakávalo ideologické pôsobenie; naopak, doposiaľ preferované sociálne hodnoty individuality a výrečnosti nahrádzalo mlčanie a poslušnosť. Od pisára sa očakávala motivácia pre disciplinované plnenie mechanických úloh vo vládných službách. Pôvodne na výkon písárskeho povolania ašpirovali chlapci zo všetkých sociálnych skupín. Avšak v priebehu Novej ríše sa situácia zmenila a prednosť dostávali príslušníci vyšších sociálnych tried, rozlišovaní podľa byrokratických pozícií.

V minulosti pravdepodobne vzniklo viacero možností pre výkon písárskeho povolania. Zmienky o školách sa objavujú v rôznych dokumentoch a predpokladá sa, že kandidáti sa spočiatku učili od svojich otcov alebo príbuzných. Vyskytovala sa tiež možnosť priameho učenia v oddeleniach civilnej služby. Tento prístup sa používal s ohľadom na značný počet menších úradov vyžadujúcich len minimálny tréning. Syn alebo synovec pisára pravdepodobne patrili medzi mladých ľudí, ktorí prví dostali najjednoduchšie základy gramotnosti, často od súkromných učiteľov, ktoré potom použili v oddeleniach svojich rodičov. Priame učenie sa extenzívne používalo v pokročilom tréningu na výkon špecifických povolaní, ktoré mali zvládať mladí ľudia. V kurze zvládania svojich povinností sa naučili vykonávať rutinné funkcie oddelenia a po preukázaní vyžadovaných schopností kandidát postúpil na vhodnú písársku pozíciu. Vtedajší statusový systém zaraďovania pisárov im umožňoval, aby v tomto povolaní zotrvali celý život.

Pisári boli úzko spojení s vládnucimi vrstvami a prestíž, ktorej sa tešili starší pisári a kňazi, bola vysoká. Zdá sa, že toto atraktívne povolanie priťahovalo najmä ambiciózných a inteligentných mladých mužov. Aj keď prijímanie záujemcov nebolo obmedzené, aspoň teoreticky, súťaž bola značná a akceptácia sa tešila vysokej prestíži.

Atraktivitu písárskeho povolania posilňovalo výrazné delenie egyptskej spoločnosti na gramotných a negramotných občanov. Do druhej skupiny patrili najmä roľníci, remeselníci a námezdne pracujúci. Aj keď poézia *Duaufových otváracích slov* vypovedala o reflexii hodnoty kníh, Egypťanov silne motivovali najmä sociálne výhody písárskeho povolania. Aj keď v podstate išlo o remeselnú činnosť, písárstvo vyjadrovalo sebaistotu a bezpečnosť a bolo všeobecne prítiažlivé, čo čiastočne vysvetľuje sebaglorifikáciu pisárov vo väčšine múdroslovnej literatúry. Napríklad *Inštrukcie Duaufa* vyjadrovali pozitíva písárskeho povolania: zatiaľ čo bežný remeselník je unavený používaním dláta, obuvník trávi svoj čas rezaním kože, kováč prácou vo vyhni a potením, pričom zapácha viac než vnútornosť rýb.

Pozri, žiaden pisár nemá nedostatok potravy, ani vecí z kráľovského domu.

Meskenet (bohyňa narodenia) poskytna úspech písárom; sú na čele úradníkov, a ich otec a matka vyslovujú za to bohu chválu...

Tréning v *Škole kníh* sa prelínal s informáciami o kňazských povinnostiach a pôvode kandidátov. Od novicov sa očakávalo dodržiavanie zásad asketického a disciplinovaného správania:

Dodržiavaj diétu. Ak ťa tri bochníky neuspokoja, vypi dve konvy piva, a ak žalúdok ešte nie je uspokojený, bojuj proti tomu.

Nevyslovuj žiadne skryté slová a nevyslovuj žiadne drzé slová...

Prepisovanie

Pozadie písárskeho tréningu sa spájalo s takýmto morálnym podmieňovaním. Obsah inštrukcií bol vymedzený v *Škole kníh*. Procedúry, ktoré ovplyvňovali prvé kroky pri učení písárskeho umenia nie sú zdokumentované, ale pretože písanie hieroglyfov je náročný kognitívny proces, značný čas sa musel stráviť cvičením s puškvorcom – štúdiom umenia kaligrafie. Súčasne prebiehalo paralelné štúdium ortografie – používanie správnych symbolov.

Začiatočníci písali na najlacnejšie a najjednoduchšie písacie povrchy, niekedy na kúsky vápenca alebo na kúsky rozbitej keramiky, *ostraka*, ktoré poskytli dôležité podklady pre rekonštrukciu každodenného života v starom Egypte. Napriek určitým nepresnostiam neraz

poskytovali informácie vhodne dopĺňajúce zachované literárne záznamy. Po zvládnutí jednoduchých zápisov na *ostrakach* nováčik pokračoval v kopírovaní dlhších zápisov, obvykle na sadrou obtiahnutých tabuľkách a v pokročilejšom stupni na papyrusových hárkoch. Tabuľky sa používali pravdepodobne na strednom stupni. Dobrým príkladom školskej aktivity je kopírovanie textu hymny na boha Thovta na veľkej tabuľke. Chlapci sa tiež učili písať na rovné drevené tabuľky rovnakej veľkosti, zviazané do kníh pomocou kožených remienkov. Tieto tabuľkové knihy sa po naplnení jednoducho vymazali, avšak pôvodné stopy zostávali neraz čitateľné.

Prvé úlohy v prepisovaní obvykle začínali jednoduchými moralizujúcimi napomenutiami obsahujúcimi množiny takých výrokov, ako *Nebud' vozataj, nebud' vojak, nebud' pekár* a podobne, obsahujúce nasledovné napomenutia:

Maj svoje srdce aby si bol pisárom, tak aby si riadil celý svet.

Ale pisár môže riadiť hocijakú prácu, ktorá sa na tejto zemi vyskytuje.

Pre didaktické účely sa často kopírovali aj ďalšie literárne útvary ako *Hymna o Níle, Inštrukcie Duaufa a Inštrukcie Amnemheta*.

Podobne ako v Babylone, egyptské morálne napomenutia sa spájali aj s fyzickým nátlakom, v tom čase pomerne krutým. V didaktickej literatúre sa možno stretnúť aj s radami prospešnými pre každodenný život.

Netráv žiadne dni lenivosťou, lebo budeš bitý. Ucho chlapca je na jeho chrbte a počúva, ak je bitý!

Počítanie

Poučenia sa ako empirické a rutinné procedúry poskytovali aj pre počítanie. Egyptský systém kalkulácie bol v mnohých ohľadoch ťažkopádny, čo viedlo skôr k vytváraniu literatúry o riešeniach, než o otázkach a špekuláciách. Učiaci sa pisár sa naučil ako aplikovať fixné metódy na dané situácie, a nie ako tvorivo zvažovať každý problém. Preto ani egyptská matematika neprekročila jednoduché lineárne rovnice. Učenie počítania, kalkulácie a jednoduchej matematiky bolo obvykle osobným majetkom učiteľa. Existujúce matematické myslenie najlepšie zachytáva najmä *Rhindov matematický papyrus* približne z rokov 1680-1570 pred

Kr., z obdobia Hyksósov, uložený v Britskom múzeu, aj keď pravdepodobne ide o kópiu originálu, ktorý vznikol už o 1000 rokov skôr. Problémy v ňom zachytené možno ilustrovať príkladmi:

*Deľte dve piatimi
a dva siedmimi.*

Tieto riešenia potom pisár aplikoval na praktické situácie z každodenného života. Napríklad potreba častého mapovania polí za účelom vymedzenia hraníc a území po záplavách, alebo pre platenie daní.

Príklad z *Moskovského matematického papyrusu* - výpočet zrezanej pyramídy:

Ak vám niekto ukazuje zrezanú pyramídu z 6 lakťov na výšku, 4 lakťov na spodnej strane k 2 lakťom na vrchnej strane.

Následná procedúra:

*Počítajme 4 na druhú, to je 16,
zdvojte 4, to je 8.
Počítajme s tým 2 na druhú, to sú 4.
Spočítajme spolu 16 s 8 a 4. To je 28.
Počítajme $1/3$ z 6, to sú 2. Pripočítaj 28×2 , to je 56.
Je to 56, dostal si odpoveď.*

Podobne ako v Babylone, aj egyptské počítanie - sotva už matematika - bolo určené na špecifické problémy, najmä na meranie plôch, priamych a kruhových, počítanie objemov, najmä ako skladišť obilia a počítanie zárezov. Tak sa empirické procedúry prenášali do učebníc pisárov.

Poskytovanie rámca pre všetky operácie v *Škole kníh* bolo významnou požiadavkou pre poslušnosť, dôstojnosť, zdržanlivosť a úctu k minulosti. Nováčik zohľadňujúci tieto kvality spolu so zručnosťou v pisárskom remese mohol očakávať úspešný postup v byrokracii štátnej administratívy. Pochopiteľne, očakávať sa dali aj tresty za zlyhanie.

Zatiaľ napomenutia boli vyvážené chválou a niektoré didaktické práce naznačovali, že úspech v pisárskom štúdiu mohol dokonca viesť k nesmrteľnosti, ako to bolo v prípade administrátora *Kai*, syna *Meseheta*.

Niektorí nováčikovia sa po získaní príslušných zručností dostali k rozšíreniu vlastných vedomostí, či už z medicíny, astrológie (vrátane

astronómie a kalendárových štúdií), ako aj tajnejších aspektov iných remesiel. Presné fungovanie týchto štúdií nie je známe, aj keď významnú úlohu nepochybne zohrávala špeciálna inštitúcia vyššieho vzdelávania známa ako *Dom života*.

Vyššie vzdelávanie: *Dom života*

Presnú funkciu *Domu života* možno len ťažko presne vymedziť. Zachoval sa iba jeden odkaz z obdobia Starej ríše a niekoľko zo Strednej ríše. Odkazy z obdobia Novej ríše sú podstatne frekventovanejšie. Prvá takto identifikovaná budova pochádza z náleziska pri Tell El - Amarna z 18. dynastie (1570-1305 pred Kr.). Bola súčasťou extenzívneho komplexu administratívnych budov, vrátane palácov a chrámov ako aj Úradu záznamov, kde sa udržiavala faraónova úradná korešpondencia. Samotný *Dom života* mal samostatný vchod vedúci do centrálnej miestnosti obkolesenej štyrmi miestnosťami. Okrem nich sa tu nachádzala aj piata miestnosť vedúca do malého nádvorja.

Pretože písárske remeslo sa vyučovalo priamym učením doma alebo v *Škole kníh* a literatúra o *Domoch života* prinášala len nepriame odkazy o učení vo vlastných priestoroch, môže to znamenať, že tieto inštitúcie neboli primárne školami. Zdá sa, že sa nachádzali v každom väčšom meste a najvýznamnejšiu úlohu zohrávali v období Novej ríše. Pravdepodobne pôsobili ako centrá učených diskusií a kompozícií. V nich sa asi zrodili aj také významné diela ako *Kniha mŕtvych*, primárne pohrebný svedecký text pre práve zosnulých.

Predpokladá sa preto, že *Dom života* bol priamo zahrnutý do procesu oživenia a z tejto aktivity je v skutočnosti odvodený jeho názov. Egypťania sa intenzívne zaujímali o problematiku nesmrteľnosti a mnohé z ich mystických a magických úvah o smrti a posmrtnom živote sa preniesli do písomnej formy. Knihy predstavovali viac než fyzikálne objekty; boli nositeľmi psychologických doktrín, *emanáciou* a *duchom* Ra, *boha – stvoriteľa*. V takomto prípade *Dom života* slúžil ako integrátor vyššieho egyptského vzdelávania alebo ako inštitúcia pre udržanie sociálnej a osobnej kontinuity v posmrtnom živote.

Samotné *vyššie vzdelávanie* sa zväčša skladalo zo zvykových aktivít, praxe a presvedčení prenášaných bez špecifických odkazov na skúsenosti. Experimentovanie v čase Novej ríše nepatrilo medzi silné stránky egyptského života. Dokonca aj také empiricky orientované remeslá ako boli medicína a chirurgia sa príliš neopierali o pozorovanie. Poznanie anatómie bolo pozoruhodne nedostatočné, okrem praxe mumifikácie,

hieroglyfické symboly pre ľudské vnútorné orgány boli založené na starších piktografoch zvieracích orgánov. Z tohto hľadiska sa vymykal empirický medicínsky spis z tohto obdobia, *Chirurgický papyrus Edwina Smitha*, založený na pozorovaniach a liečbe. Pravdepodobne vznikol oveľa skôr, v kreatívnejšom období histórie.

Egyptské vyššie vzdelávanie v časoch Novej ríše degenerovalo – bolo presiaknuté mýtami, nekrofilou a formalizovanými procedúrami značne vzdialenými od údajov, získavaných pozorovaním a skúsenosťami. História sa opierala o zázraky, svet sa prežíval ako kontinuálny a prirodzené základy štruktúry sveta a vesmíru neboli dostatočne vysvetlené. Preceňovala sa staršia múdroslovná literatúra, literárne štúdie bývali orientované na mystériá, spočívajúce v slovách. V príkrom rozpore pôsobil kontrast medzi rigiditou a kultúrnym konzervativizmom egyptského štátu v období Novej ríše a kreatívnym vývinom, ku ktorému dochádzalo mimo Egypta. Z kognitívneho hľadiska možno vyzdvihnúť v tejto geografickej oblasti vynález abecedy a hebrejskú doktrínu mono-teizmu.

Expanzia Orientu: staré kultúry Stredomoria

Súčasne s obdobím, keď rástla moc Novej ríše okolo roku 1570 pred Kr., nasledovalo vyhnanie Hyksósov, politická kontrola v Mezopotámii sa presúvala z Babylonu v juhovýchodnej časti údolia do Asýrie, s centrom v Ninive, na severozápade. Pri zmenách, ktoré charakterizovali túto periódu, východné pobrežie Stredomoria sa sformovalo ako nárazníkový región medzi dvomi mocnosťami Egypta a Babylonu a stalo sa relatívne nezávislé. Na počiatku druhého tisícročia, semitský kmeň nejasného pôvodu, Hebreji, migrovali z Mezopotámie do pobrežného regiónu nazývaného Kanaan, usadili sa tu a vytvorili vlastnú kultúru, aj keď ovplyvnenú mezopotámskym pôvodom. Hebrejcov pôvodne tolerovali Hyksóvia, ale Egyptania po svojom návrate k moci zahrnuli Kanaan do Novej ríše a odvedli značný počet Hebrejov do Egypta. Tu zostali niekoľko storočí, než sa dokázali oslobodiť spod moci postupne slabnúcej ríše a vrátiť sa do Kanaanu, pravdepodobne okolo roku 1250 pred Kr.

Múdroslovná literatúra

Staroveký Egypt predstavoval druhý hlavný zdroj múdroslovej literatúry na blízkom Východe. Historicky ovplyvnil aj vznik Starého

zákona. Egypťská múdroslovná literatúra sa primárne skladala zo zbierok výrokov o hodnotách a spôsoboch, ako sa stať produktívnym a dobre fungujúcim členom ľudskej spoločnosti. V Egypte však pribudol pojem kozmického poriadku (*maat*), ktorý je základom idey múdrosti. Čo je dostupné z egypťskej múdroslovej literatúry (kde je nevyhnutné si uvedomiť, že sa uchoval iba malý zlomok starovekých textov) však napovedá, že napriek pojmu *maat* nie sú k dispozícii žiadne integratívne formulácie o teórii múdrosti alebo pôsobení múdrych ľudí (ako je to napr. v konfucianizme).

Egyptológ Jan Assmann (1991) opísal niekoľko starovekých egypťských múdroslovných textov najmä prostredníctvom *Papyrusu Chester Beatty IV* (13. storočie pred Kr.). Assmann argumentoval, že tieto písomnosti sa objavili už okolo roku 2000 pred Kr. Tento papyrus obsahuje texty ôsmich klasických egypťských autorov (napr. Ptahhotep, Cheti a pod.). Podobne ako staršie mezopotámske texty tohto druhu, egypťské výroky sa často prezentovali ako rady starnúceho otca svojim synom a niektoré rozvíjajú tieto scenáre viacerými smermi....

Pozornosť špecifických porekadiel z papyrusu je zameraná na konkrétne situácie každodenného života, napríklad v konaní s administratívnymi autoritami: *Nerozprávaj sa so svojim nadriadeným, než ťa on neosloví, smej sa, keď sa on smeje, to poteší jeho srdce*. Takéto porekadlá môžu pripadať triviálne a príliš pragmatické. Avšak je nevyhnutné vnímať ich v kontexte celého papyrusu a iných podobných múdroslovných zdrojov (ako napríklad *Učenie Amenemopa* zameraného viac religiózne). Papyrus tiež obsahuje dlhšie opisy úloh a fungovania *maat*, vrátane ponaučení o tom, čo je správne, pravdivé a dobré (Assmann, 1991).

Avšak podľa Assmanna tieto staršie múdroslovné texty sa vyvíjali v priebehu storočí, zameriavali sa viac a viac na špecifické názory a informácie o podstate múdrosti (*maat*) a dôležitosti niektorých vnútorných riadených osobnostných vlastností v rámci väčšieho spoločenského systému. Takto, aj keď výroky zahŕňali väčšinou poučenia o vonkajšej účinnosti, tiež prezentovali ideu, že múdri ľudia sú zaujatí nielen vonkajšou účinnosťou, ale tiež stavom vnútorných životov a kontrolou takých zlovykov, ako je chamtivosť. Skutočne, Assmannova interpretácia zasahuje hlboko. Argumentoval, že také známe pojmy ako *vnútorný a tichý muž* a *zmysel spoločenstva* možno rozvinúť v spojení s týmito egypťskými múdroslovnými textami.

Múr nárekov, Jeruzalem

138

HISTÓRIA IZRAELITOV

Egypt a Mezopotámia zohrávali v starovekých dejinách Blízkeho východu významnú úlohu na rozdiel od Palestíny, ležiacej mimo hlavných obchodných ciest. Jej mestá sa stávali korisťou silnejších susedov.

Nálezy ľudských kostier v tomto regióne pochádzajú už z najstaršieho paleolitu, trvalé osídlenie je však doložené až v 8. tisícročí pred Kr., keď na mieste Jericha vznikla opevnená osada. Vtedajšia Palestína mala pomerne dobré podmienky pre poľnohospodárstvo. K rozvoju sídel došlo medzi rokmi 4000-3200 pred Kr., keď vznikli osady Be'er Ševa či Megiddo.

Na počiatku doby bronzovej, medzi rokmi 3200-2200 do oblasti začali prenikať semitské kanaanské kmene zaoberajúce sa poľnohospodárstvom a pestujúce hrozno, olivy, figy a granátové jablká. Remeselníci zhotovovali bronzové pracovné nástroje, majoliku a umelecké tkaniny.

Avšak neskôr zaútočili z tohto územia na Egypt Hyksósovia a Churriti a egyptský protiútok v 16. storočí pred Kr. viedol k obsadeniu mnohých kanaanských miest. O kanaanskom náboženstve zostali len sporadické svedectvá sprostredkované archeologickými vykopávkami. Napríklad v údolí rieky Jordán v lokalite Bét-Šeán sa objavili zrúcaniny chrámov, v ktorých domáci uctievali sýrsko-fenicckých bohov. Vo fenicckých mýtoch patrilo najdôležitejšie miesto bohyni plodnosti Anate a bohovi úrody Alejonovi-Baalovi. Fenicckú mytológiu významne ovplyvňovali poľnohospodárske predstavy miestnych obyvateľov.

V 13. storočí pred Kr. vtrhli do Kanaanu starožidovské kmene z arabských stepí alebo z delty rieky Eufratu. Starovekí Židia boli kočovnými chovateľmi dobytky, u ktorých sa ešte v dobe vpádu do Palestíny udržiavalo rodové zriadenie. Podmanili si Kanaančanov, prijali ich vyššiu kultúru, zaoberali sa poľnohospodárstvom a stavali opevnené sídliská. Majetkové rozvrstvenie a vznik sociálnych tried narúšali rodové poriadky a vytvárali predpoklady pre vznik štátu. Prvé židovské štáty vznikli v 11. storočí pred Kr. Medzi najväčšie z nich patrilo izraelsko-južské kráľovstvo s hlavným mestom Jeruzalemom.

Historické začiatky

Samotný pôvod izraelského národa nie je úplne jasný, teórie založené na starozákonných podkladoch opisujú ľudí z dvanástich kmeňov ako potomkov patriarchov, zatiaľ čo teórie vyplývajúce z archeologického

skúmania naznačovali skôr násilnú ako pokojnú infiltráciu semitských kmeňov. Tieto zistenia si niekedy odporujú. Podľa biblických prameňov vzniklo v Palestíne v 10. storočí pred Kr. izraelské zjednotené kráľovstvo s centrom v Judei a Samárii, no archeologické dôkazy pre takýto štátny útvar nie sú k dispozícii. Archeológia dokázala až existenciu izraelského a judského kráľovstva o storočie neskôr. Izraelské kráľovstvo zaniklo roku 722 pred Kr. v dôsledku asýrskej expanzie, judské kráľovstvo roku 586 pred Kr. kvôli babylonskej agresii, pričom v oboch prípadoch okupanti odviekli časť obyvateľov do zajatia. Počínajúc týmto obdobím sa už nehovorí o izraelskom, ale o židovskom národe.

O histórii izraelského národa svedčia najmä archeologické pramene ako bola Méšova stéla, roľnícky kalendár z Gezeru, ostraky zo Šomronu a Lakiša, nápisy v tuneli Šiloa, rôzne pečatidlá a mince, ale aj staroveká dedina v judských horách.

Popri priamych archeologických dôkazoch sa vyskytujú aj viaceré písomné pamiatky. Najdôležitejší je *Starý zákon*, ktorý podáva teologickú interpretáciu dejinných udalostí. Dôležitým prameňom informácií sú aj mimoizraelské písomné pamiatky ako sú stély, nápisy a pamätníky (*Merenptahova stéla*, *Chammurapiho kódex*), el-Amarnská korešpondencia medzi Egyptom a Asýriou, klinopisné tabuľky z Mari alebo tabuľky z ugaritského Ras Šamra. O neskorších obdobiach informácie poskytovali či už *Zvitky od Mŕtveho mora*, židovský historik Jozef Flavius, texty gréckych, rímskych a neskôr aj kresťanských historiografov.

Podľa biblickej interpretácie izraelský národ pochádza z troch patriarchov, Abraháma, Izáka a Jáкова. Keďže vtedajšie obyvateľstvo sa významne rozrastalo, Egypt sa cítil ohrozený a hrozbe sa snažil čeliť zotročovaním tohto národa. Boh nakoniec povolal Mojžiša, aby vyviedol Izraelitov z Egypta a na hore Sinaj prijal *Tóru*. Po štyridsiatich rokoch blúdenia v púšti nakoniec Izraeliti vstúpili do Kanaanu, dobyli mestá a územie si rozdelili podľa kmeňov na dvanásť častí. Ďalej žili v pomerne nezávislých celkoch pod vedením vojensko-organizačných náčelníkov, tzv. sudcov.

V priebehu osídlenia dochádzalo ku kolísaniu medzi usadlým a kočovným spôsobom života, ktorý do značnej miery závisel od stavu poľnohospodárstva v Kanaane. Tým dochádzalo aj k migrácii medzi obyvateľmi nížin a horských oblastí. V 12. storočí pôvodná kanaanská kultúra upadla.

Starý zákon, najmä *1. a 2. kniha Samuelova* opisuje obdobie postupného zjednocovania dvanástich izraelských kmeňov a nastolenia prvého kráľa Saula. Jeho nástupca Dávid vytvoril organizovaný štát s

hlavným mestom Jeruzalemom, ktorý vojenskými výbojmi dobyl rozsiahle územia. Šalamún podporoval skôr expanziu diplomatickú a hospodársku a v Jeruzaleme dal postaviť Chrám a palác. Avšak po jeho smrti sa ríša rozpadla.

Postupne sa významne rozmáhali mestá na severe. Tento trend vyvrcholil v rokoch 884-842 pred Kr., keď dochádzalo k územnej expanzii a výstavbe veľkých mestských opevnení. V polovici 8. storočia pred Kr. však izraelské kráľovstvo zasiahli mocenské súboje, ktoré využil asýrsky panovník a dobyl ho.

Pád izraelského kráľovstva paradoxne pomohol zaostalému judskému kráľovstvu a pomerne provinčný Jeruzalem, do ktorého prúdilo množstvo emigrantov, sa náhle stal politickým i náboženským centrom. Popri politickej koncentrácii prežíval aj náboženskú centralizáciu. Negatívne sa však v Palestíne prejavili politické zmeny v Asýrii, keď plienenia asýrskym vojskom zostal ušetrený iba Jeruzalem. Po postupnom úpadku Asýrie historickú scénu postupne ovládli Egypťania, ktorí zajali judského kráľa. Avšak roku 586 pred Kr. Jeruzalem dobyli vojská chaldejského kráľa Nebukadnesara II. (Nabuchodonozora) a obyvateľstvo odviekli do Babylonu (tzv. babylonské zajatie). Po podmanení Babylonu Peržanmi (rok 538 pred Kr.) sa na základe výnosu Kýrosa II. časť zajatých Židov vrátila do vlasti a znova postavila zbúrané mesto. V meste však dochádzalo k významným napätiam medzi pôvodným obyvateľstvom a navrátilcami, zväčša medzi Židmi a Samáranmi. Faktickú moc vykonával perzský miestodržiteľ.

Babylonská katastrofa však ovplyvnila aj samotný judaizmus. Zdôrazňoval sa monoteizmus a zmluva medzi Jahvem a jeho ľudom, ktorá kládla morálne i hodnotové nároky na každého jednotlivca. Tieto úvahy sa stali aj súčasťou rodiacej sa biblickej literatúry. Jeruzalem zostal pod nadvládou Peržanov pomerne dlho a až po dvoch rokoch nadvlády Judsko dobyl Alexander Veľký. Avšak jeho predčasná smrť znova toto územie destabilizovala. Po Ptolemaiovcoch moc získali Seleukovci. Po pomerne dlhom období neistoty, ktorého súčasťou bolo aj povstanie v Jeruzaleme, lepšie dopadlo Makabejské povstanie, po ktorom Judsko za Šimona Makabejského, zakladateľa hasmoneovskej dynastie, postupne dosiahlo samostatnosť.

Avšak ani tieto úspechy nezabezpečili trvalú jednotu obyvateľov týchto území, odstredivé tendencie presadzovali najmä farizeji a esejci. Po zdĺhavých občianskych nepokojoch rozvadené tábory pozvali roku 63 do krajiny rímskeho vojvodu Pompeia. Novú vládu upevnil Herodes, Riman s titulom židovského kráľa. Na jednej strane trýznil obyvate-

Ťov hromadnými popravami, no na druhej strane sa zaslúžil o hospodársky rozkvet oblasti a prestavbu jeruzalemského Chrámu. Po jeho smrti sa nestabilita prehĺbila a Rimania túto oblasť premenili na provinciu Judeu, ktorú tvorilo najmä Judsko so Samárskom. Necitlivosť rímskej nadvlády viedla k nespokojnosti obyvateľov a vypukla prvá židovská vojna. Pri potláčaní povstania bol Jeruzalem dobytý a spolu s Chrámom zrovnaný so zemou. Židia tak stratili miesto na vykonávanie bohoslužieb.

Ďalšie povstanie - Bar Kochbovo - vyvolal Hadrián snahou presadiť v Judei pohanstvo. Potlačenie povstania viedlo k masovej emigrácii obyvateľov a Ťažisko židovského osídlenia sa presunulo do Galiley a diaspory. Časom sa politická situácia zlepšila a náboženský život sa postupne rozvíjal.

Neskôr sa v Rímskej ríši postupne rozvíjalo aj kresťanstvo, no vzťahy medzi kresťanmi a Židmi sa postupne zhoršovali, najmä kvôli krstom a stavbe kresťanských kostolov. Aj preto sa Židia pozitívne stavali k Peržanom, od ktorých čakali náboženskú toleranciu. Roku 629 Palestínu dobyli Byzantínci. Avšak o niekoľko rokov celé územie obsadili moslimskí Arabi, čím zavřišli staroveké dejiny celej tejto Ťažko skúšanej oblasti.

Duchovné základy

Základným zdrojom informácií pre štúdium židovského náboženstva je *Biblia*, známa či už z verzie hebrejskej, ale aj z prekladov do gréčtiny, latinčiny a ďalších jazykov. Slovo *Biblia* pochádza z gréckeho biblia, *knihy* (svätej), ktoré zas vzniklo z pojmu byblos (papyrus) odkazujúce na mesto Byblos a jeho niekdajší monopol na obchod s papyrusom (Fouilloux et al., 1992).

Biblia vznikala stáročia z prameňov ústneho podania starej hebrejskej literatúry, ktorá bola postupne usporadúvaná a prepisovaná do súboru kníh, nakoniec kanonizovaných.

Židia rozlišujú tri hlavné časti a 24 kníh. Sú to: *Tóra* (alebo *Zákon*, zvaný tiež *Pentateuch*, pretože ho tvorí päť kníh Mojžišových), *Nebiim* (Proroci) a *Ketúbim* (*Knihy*).

Podľa kresťanov *Biblia* sa delí na *Starý zákon* (*Stará zmluva*) a *Nový zákon* (*Nová zmluva*). *Nový zákon* sa skladá zo štyroch evanjelií, Skutkov apoštolov, listov a Zjavení (Apokalypsy). Pôvodný text *Starého zákona* je v hebrejčine, obsahuje však niektoré pasáže v aramejčine (Fouilloux et al., 1992).

Ideové centrum *Starého zákona* tvorí *Pentateuch* veriacimi pokladaný za *bohom vnuknutý*. V prvej knihe *Pentateuchu* zvanej *Genesis* sa rozpráva o stvorení Zeme, živých bytostí a prvých ľudí – Adama a Evy. Ďalej sa opisuje ich vyhnanie z raja, potopa a Noemova archa, patriarcha Abrahám, Izák, Jakub a Jozef. V ostatných knihách *Pentateuchu* sa píše o legendárnom zákonodarcovi Mojžišovi.

Za *Pentateuchom* nasledujú letopisy začínajúce *Knihou Jozue* vypovedajúcou o udalostiach zo života Židov v zemi Kanaan. Ďalej obsahuje *Biblia* *Knihu prorokov*, *Knihu žalmov*, *Knihu prísloví* a niekoľko literárnych pamiatok typu *Pieseň Šalamúnova*, *Knihy Jób*, *Kazateľ* a iné.

Pentateuch vznikol z rôznorodých prameňov zapísaných približne v 8. storočí pred Kr. a spojených do jedného celku kňazmi v 5. storočí pred Kr. Bájne a tradície, obyčaje a zákony, o ktorých sa hovorí v *Pentateuchu*, pochádzajú čiastočne z viery a pravidiel správania židovských kmeňov, čiastočne z babylonských literárnych tradícií.

Napríklad biblický Jahve je antropomorfné božstvo. Staré tradície obsiahnuté v *Genesis* rozprávajú o tom, ako Adam a Eva často videli Jahveho v raji, počuli jeho kroky i hlas, keď sa za horúceho poludnia prechádzal rajskou záhradou.

Židovské náboženstvo zdôrazňovalo ničotnosť a hriešnosť človeka, odsúdeného k utrpeniu z vôle všemohúceho boha. Trpiacim a opusteným zostáva iba jedno – eschatológia, viera v koniec sveta, v budúcnosť, keď spravodliví budú odmenení. S eschatológiou sa tesne spája mesianizmus, to jest viera v budúci príchod Mesiáša (pomazaného), izraelského kráľa.

V židovskom náboženstve sa postupne vyvíjali monoteistické črty. Časom Židia začali pokladať Jahveho nielen za prvého z bohov, ale aj za boha jediného. Kult iných bohov sa zakazoval a bohoslužby sa sústreďovali do jeruzalemského chrámu. Definitívne sa však židovský monoteizmus sformoval až v období po zajatí, keď sa Palestína ocitla pod vládou perzských a neskôr grécko-macedónskych panovníkov. V časoch diaspory videli Židia v monoteizme prostriedok k spirituálnemu stmeleniu, k upevneniu národnej identity. V cudzom a často nepriateľskom prostredí snivali o obnovení svojho štátu a ich sny o jednote národa sa prejavovali v podobe jediného Boha. Takého, ktorý svoje deti učí tým, že ich trestá a až príde vhodný čas, umožní im zvíťaziť nad tými, ktorí v neho neveria.

Strediskami židovského kultu boli chrámy. V jeruzalemskom chráme boha Jahveho sa zhromaždili veľké poklady z vybraných daní a obetných darov. Okrem hlavného jeruzalemského chrámu pôsobilo

v Palestíne aj veľa miestnych svätýň a oltárov. Veľký význam sa prikladal magickým obradom.

Kult organizovali kňazi, leviti, prehlasujúci sa za priamych Mojžišových potomkov. V Palestíne vznikla pomerne prísna hierarchia kňazov. Najvyššiu úroveň tvorili kňazi vykonávajúci bohoslužby v Jahveho jeruzalemskom chráme, na nižšom stupni pôsobili leviti s hodnosťou služobníkov Jahveho chrámu a početná skupina kňazov celebrujúcich vo vidieckych svätyniach.

Vzdelanie

Významnú úlohu v rozvoji židovského myslenia a poznávania zohrávalo vzdelávanie.

Základnou charakteristikou staršieho židovského vzdelávania bola spirituálna orientácia. Malý hebrejský národ obkolesený materialistickými a barbarskými kmeňmi podriadil svoju národnú existenciu spirituálnym hodnotám. Tomuto trendu prispôbil aj vzdelanie, ktoré nebolo založené len na zvyšovaní inteligencie, ale aj na kultivácii ducha. Knižné vyučovanie a intelektuálne aktivity sa podriadili veľkému cieľu, ktorý reprezentoval výrok *Strach z Pána je počiatkom múdrosti*.

Morálne vzdelávanie nebolo založené len na poučkách, ale prebiehalo aj v každodennom živote. Išlo skôr o výcvik než o učenie. Deti sa učili pracovať podieľaním sa na prácach v domácnosti alebo na poli. Učili sa odvahe a lojalite v reálnych situáciách. Už od útleho veku sa zúčastňovali života kmeňa alebo komunity, v súlade so zvykmi a inštitúciami, čím sa formovalo ich myslenie a kultivoval sa charakter.

V časoch pred exilom, keď ešte nepôsobili formálne školy, vzdelávanie prebiehalo v rámci kmeňa alebo rodiny. Rozhodujúcu úlohu v získavaní vedomostí zohrával praktický nácvik prostredníctvom skúseností. Vzdelávanie sa realizovalo najskôr hrou a neskôr aktívnou pracovnou činnosťou alebo používaním zbraní. Chlapci sa učili všetkému, čo potrebovali pre život v kmeňovej spoločnosti, ktorú tvorila najmä blízka rodina, vedená otcom a príbuznými.

Postupne sa zvyšovali požiadavky na vyššie formy poznávania. Akceptácia písaných zákonov a predpisov predpokladala aspoň základnú gramotnosť. Rozvoj obchodovania kládol požiadavky na poznanie peňazí, váh a mier. Pisári boli prvými učiteľmi a po exile písaná literatúra zvyšovala možnosti vzdelávania. Značný rozsah *Písma* naznačoval široké možnosti štúdia tejto literatúry, ktorá nemala len spirituálny dosah. *Písmo* propagovalo poznatky z práva, histórie, morálky, etiky, ako aj

učenie o podstate prírody, čo deťom postupne umožňovalo pozorovať a poznávať svet.

Je pozoruhodné, že veľké intelektuálne hnutia založené na racionalite a vyspelej kultúre, ktoré v okolitých kultúrach šírili v tomto období ideály poznania, Hebrejov obchádzali. Židia ignorovali bohatstvo svojich pohanských susedov a podmaniteľov a neposkytovali im svoje skúsenosti. Tým dosiahli, že ich vzdelávanie sa síce redukovalo, no na druhej strane si udržiavali národnú a spirituálnu individualitu.

Vzdelávanie a náboženstvo

Ako už bolo uvedené, pre Židov počas celej ich staršej histórie až po exil roku 586 pred Kr. vzdelávanie prebiehalo učňovským spôsobom. Vzdelávacie inštitúcie tvorili kmeň a rodina. Kňazi a proroci od deviateho po siedme storočie pred Kr. tvorili staršiu hebrejskú národnú literatúru. Táto literatúra sa vytvárala a po generácie prenášala iba orálne až po obdobie, než sa zachytila písomne. Pred exilom časť literatúry existovala vo fixovanej písomnej forme, avšak zdá sa pravdepodobné, že Starý zákon ako písanú verziu možno zaradiť do obdobia medzi exilom a vzostupom Makabejcov v druhej štvrtine druhého storočia pred Kr.

To, čo sa ľudia naučili a prenášali orálne, sa stalo *Národnou knihou učenia*, aj keď veľa odkazov naznačuje, že písomná forma bola známa a používaná. Medzi nimi je aj výrok, že Zákon bol napísaný jasne na veľkých kameňoch. Každý kráľ a vodca mal čítať *Zákon* alebo každý deň recitovať z neho časti. Všetci ľudia, muži, ženy a deti sa mali zhromaždiť každých sedem rokov, aby počúvali čítanie alebo recitáciu *Zákona* a naučili sa ho. Z tohto biblického nariadenia je odvodený zvyk jedného nepretržitého čítania *Pentateuchu* počas sabatu každý tretí rok.

V priebehu času *Tóra* pôvodne znamenajúca *Zákon* získala význam ako *náboženské učenie*. Takto sa náboženstvo pre Židov stalo synonymom všeobecného vzdelávania. Avšak v predexilovom období ešte nepôsobili samostatné školy. Kňazi a proroci sa zamerali na dospeých - úsilím učiť ich poznatky zo *Zákona*. Zodpovednosť za vyučovanie dieťaťa spočívala na otcovi a tak tomu bolo celé prvé storočie pred Kr.

Takto rodinné a kmeňové vzdelávanie v priebehu tohto obdobia bolo v podstate náboženské. Zámerom bolo vyvolať v dieťati prežívanie osobnej zodpovednosti k Bohu, ako aj povinnosť a záväzok udržať *Zákon*, ktorý Boh odovzdal svojmu ľudu. Pritom sa predpokladalo, že dieťa učiace sa naspamäť celé časti *Zákona* bude mať pravdepodobne sklon aj k inej literatúre, ako sú napríklad *Žalmy*.

V posledných rokoch pred exilom, ako aj počas tohto obdobia v priebehu ktorého sa Hebreji kontaktovali s ľuďmi pokročilejších kultúr, náboženské a morálne princípy *Zákona* predpokladali záväzný tvar a formu ako presvedčenie a náboženstvo židovského ľudu. Po ukončení exilu stalo sa nutné udržať toto učenie a pomaly dochádzalo ku kodifikácii a k písaniu literatúry. Židia sa tak stali ľuďom *Knihy*. Z praktického prepisovania a komentovania kníh *Zákona*, *Prorokov* a *Pisma* vznikla trieda učných mužov, pisárov a do ich rúk sa postupne dostávalo vzdelávanie ľudí. Pisár sa stal učiteľom namiesto proroka. V tomto období pisár Ezra oslavovaný ako reštaurátor *Tóry* zhromaždil okolo seba dôležitých mužov a čítal a vysvetľoval im *Zákon*. Patril do kňazskej kasty a za jeho čias (5. storočie pred Kr.) učiteľia a pisári pochádzali najmä z Leviho kmeňa.

V počiatkoch židovskej histórie pôsobila organizovaná skupina učiteľov. Prorokov nasledovali kňazi, z ktorých sa stávali pisári, to jest *učení* a *múdri*. Štúdium *Pisma* sa stalo centrálnym bodom života ľudí a zároveň dochádzalo k ich deleniu na dve skupiny: triedu erudovaných pisárov a oveľa väčšiu skupinu nevzdelaných.

Najskôr pisári zameriavali vzdelávacie aktivity najmä na dospelých. Lekcie poskytovali v synagógach a na verejných miestach. Zodpovednosť za vzdelávanie detí však zostávala predovšetkým na otcov rodín.

Špecializované školy pre židovské deti vznikli najskôr v prvej štvrtine posledného storočia pred Kr. za vlády Makabejcov v Jeruzaleme. Školy koncipoval rabín Simon ben Shatach, vodca Sanhedrinov, kritizujúci nedokonalosť systému, v ktorom jedinými učiteľmi detí boli ich rodičia a deti vyrastajúce bez otcov boli preto značne hendikepované. Preto sa usiloval o založenie vzdelávacej inštitúcie, poskytujúcej rovnaké vyučovanie všetkým.

Počas obdobia chaosu nasledujúcom po páde Makabejcov sa tieto požiadavky nerealizovali a skutočným zakladateľom židovského základného vzdelávania sa stal až vysoký kňaz Jošua ben Gamla. Spočiatku pôsobili základné školy v Jeruzaleme a vo väčšine palestínskych dištriktov. Jošua postupne zakladal, krátko po polovici prvého storočia po Kr., elementárne školy v každom meste. Výroky v Talmude naznačujú, že tieto školy obyvatelia nadšene vítali, aj keď sa stávalo, že niektoré náboženské zbory bolo potrebné potrestať, pretože zanedbávali svoje vzdelávacie povinnosti.

Príklad Židov v Palestíne podnecujúcich vzdelávanie mladých nasledovali aj Židia v Babylone, kde sa systematicky podporovalo vyššie náboženské vzdelanie a vznikli aj dve akadémie. Elementárne školy sa

z Palestíny a Babylonu neskôr rozšírili do iných oblastí so židovskými komunitami.

Školy

Metódy, zámer a detaily elementárneho vzdelávania sú zaznamenané v *Talmude*. Jadro osnov je náboženské: tvorí centrum, okolo ktorého sa zoskupujú všetky ostatné subjekty štúdia. Priebeh štúdia bol rozdelený na tri vekové stupne, z ktorých každý trval päť rokov. V piatom roku života dieťa začalo študovať jazyk a materiály z 24 kníh *Starého zákona*. V desiatich rokoch memorovalo ústny *Zákon* a predpisy praktických pozorovaní a povinností. V pätnástich rokoch prišlo na rad exaktné štúdium náboženstva založeného na *Talmude*. Toto vyššie štádium vzdelávania rozvíjalo aj poznávacie procesy ako sú dedukcia, porovnávanie a analýza, rozhodovanie podľa tradičných pravidiel o veciach viery vo všetkých aspektoch prežívania.

Tieto osnovy predpokladali znalosť čítania a písania. Akonáhle dieťa čítalo texty, učilo sa ich vysvetľovať. Pri učení čítania sa písmená písali na veľké bridlicové tabuľky používané na všeobecné účely alebo na menšie tabuľky, ktoré malo každé dieťa. Keď sa dieťa naučilo čítať, malo k dispozícii zvitky alebo tabuľky, a potom sa učilo memorovať uvedený text. Nakoniec dostalo zvitok s napísanými počiatočnými písmenami slov v celom texte a malo spamäti zopakovať celý text. Veľký dôraz sa kládol na bezchybnosť reprodukcie a na správnosť reprodukováných textov, z čoho sa dala odvodiť aj úroveň pamäti jednotlivých žiakov. Zdá sa, že tieto školy neposkytovali systematickejšie vzdelávanie v histórii, geografii alebo v matematike, poznatky získavali žiaci najmä z učiva, ktoré vychádzalo zo *Zákona*.

Školy fungovali najskôr v učiteľských príbytkoch alebo v synagógach, neskôr sa však pre ne stavali samostatné školské budovy. V týchto školách spočiatku nedochádzalo k prílišnému návalu žiakov, pretože napríklad babylonský *Talmud* priamo predpisoval, aby jeden učiteľ vyučoval dvadsať päť detí. Ak ich bolo päťdesiat, museli učiť dvaja učители a v prípade štyridsiatic žiakov mal učiteľ asistenta (Myers, 1960). Učiteľ požíval v komunite vysoký status. Podľa *Talmudu* ideálny učiteľ viedol čistý a nepoškvrnený náboženský život, bol umiernený v jedle a pití, mal rád svoju profesiu, bol trpezlivý, svedomitý, skromný, bystrý a dobre naladený.

Spočiatku učители nedostávali plat, pretože svoje povinnosti pokladali za duchovné poslanstvo a výzvu. Od druhého storočia im platy už

vyplácali, avšak len učiteľom *Písma*. Učítelia výkladov naďalej pôsobili bezplatne. Neskôr sa však mzdy vyrovnali. Učítelia mali právo časovo obmedzovať svoje úväzky, avšak odvolať ich bolo možné len v prípade preukázanej neschopnosti alebo šírenia falošných doktrín. Požívali aj imunitu pri neprimeranej prísnosti pri vyučovaní, ak to bolo pre ich prácu nevyhnutné.

Talmud obsahoval mnohé praktické pedagogické predpisy. Učenie malo prebiehať úmerne veku a schopnostiam detí, vyžadovalo stimuláciu žiakovej motivácie, pričom sa prihliadalo na obťažnosť učiva, aby sa postupovalo od blízkeho k vzdialenému a od známeho k neznámemu. Učiteľ bol povinný aspoň štyrikrát predniesť učebný text. Musel ho opakovať 'potiaľ', pokiaľ ho nepochopili všetky deti. Deti sa naučili naspamäť toľko učiva, na koľko podľa svojich schopností stačili. Učili sa nahlas a pritom im pomáhali rôzne mnemotechnické pomôcky. Často sa učili pomocou pesničiek. Vzdelávanie síce formovala prísna disciplína, no neodporúčalo sa vyvolávanie strachu z trestu. Učiteľov viedli k ovládaniu žiackych emócií a k prejavovaniu trpezlivosti s pomalšími žiakmi. Vyššie vzdelávanie sa v *Talmude* príliš neodporúčalo ženám. Preto napriek niektorým výnimkám väčšina z nich absolvovala len písaný *Zákon*, to znamená, že dosiahli iba základný stupeň vzdelania.

Avšak aj vtedy, keď sa vzdelávanie postupne stávalo povinné, určitá miera zodpovednosti zostávala aj na otcoch rodín. Zodpovedali za vyučenie svojich synov v obchodovaní a v plávaní. Evidentne sa predpokladalo, že neustále teoretické vyučovanie môže viesť k jednostrannej výchove a abstraktné poznatky, ktoré nemožno využiť pri obchodovaní, sú nepraktické a nekompletné.

Významnú úlohu v živote židovskej spoločnosti vždy zohrávali vyššie vzdelávacie inštitúcie *ješivy*. Hebrejský pojem akadémie – *ješivy* (sedenie) bol odvodený z fixných miest na sedenie pridelovaných rabínovi a jeho žiakom. Aramejský ekvivalent *metivta* sa používal v Babylone. Prvé akadémie vznikli v Palestíne a Babylone. Zariadenie viedol *roš ješiva* alebo *reš metivta*. Pri vedení školy spolupracoval s vedúcimi úradníkmi a siedmimi učencami, známymi ako *aluf* alebo *reš kallah*, zodpovedajúcimi za desať svojich študentov. V predných radoch učebne sedávali starší a schopnejší študenti, vzadu mladší a menej skúsení. Akadémie vychovávali mentálne zdatných jednotlivcov, ovládajúcich najmä rôzne oblasti práva.

Veľa intelektuálnych a osobných podnetov prijímali Židia aj zo svojej múdroslovnej literatúry, ktorá ich podporovala pri neľahkej ceste cez

nástrahy histórie. Prim v nej zohrávali ponaučenia a výroky *Starého zákona*.

MÚDROST' STARÉHO ZÁKONA

Ako je známe, múdrosť (heb. *hokmah*) má široký rozsah významov v rôznych súvislostiach. Najčastejšie vyjadruje prefiikanosť, morálne rozlišovanie, chápanie spravodlivosti, encyklopedické vedomosti, literárne schopnosti a schopnosti vládnuť. V knihách *Jób* a *Ekleziastikus* vyjadruje inteligenciu. Múdrosť často zobrazovala nadpriemerné mentálne schopnosti alebo špeciálne zručnosti, niekedy bez žiaducej morálnej konotácie: *Hľadte, Pán po mene povolal Beseléla, syna Uriho, syna to Hurovho, z kmeňa Júdovho a naplnil ho duchom Božím, zmyslom pre umenie, dôvtipom, vedomosťou a zručnosťou pre každú prácu... Dal mu však aj vlohy poučovať iných... (Ex 35, 30-35).*

Konotácie múdrosti

Nositeľ múdrosti *hokmah* bol chytrý, inteligentný človek, vystupujúci v role učiteľa alebo poradcu: *Bláznovi sa zdá jeho cesta správnou, múdry však poslúcha radu (Prís 12, 15)*. Svoje schopnosti získaval učením, nácvikom (*musar*) alebo zvládnutím náročných životných situácií (*ezah*), preto úlohou *Príslovi* je:

aby sa človek naučil múdrosti a kázni a porozumel rozvážnym rečiam,

aby dosiahol poučenie o múdrom konaní, spravodlivosti, práve a statočnosti,

aby dali neskúsenému rozumnosť a mládeži poznanie a rozvahu,

ak múdry poslúcha, rozmnoží si vedomosti, rozumný získa umenie dať sa viesť, chápať príslovia a podobenstvá, slová mudrcov a tiež hádaniek (Prís 1, 1-6).

Ideálom bolo dosiahnutie takého životného štýlu, ktorý umožní človeku úspešne žiť, to jest žiť v súlade s božimi i ľudskými požiadavkami.

Špecifické významy *hokmahu* sú:

- chápanie snov a znamení: *A faraón hovoril Jozefovi: Mal som sen, ale nikoho niet, čo by ho vyložil. I počul som o tebe, že tebe stačí sen počuť a ty ho vyložíš (Gn 41, 15),*

- poznanie patriace samotnému Bohu: *Potom im riekol Pán, Boh: Hľa človek sa stal ako jeden z nás! Poznal dobro i zlo. Len aby teraz nenačiahol ruku svoju po strome života a nejedol a nežil naveky (Gn 3, 22-23)*
- snaha o spravodlivosť v záhrobí.

V kultúrnom okruhu Izraela sa okrem hokmahu používalo aj niekoľko ďalších pojmov, ktoré vyjadrovali sapienciálne súvislosti. Napríklad:

- *Amora* (z aramejského amora'im) bol učencom talmudskej éry, ktorý analyzoval staršie rabínske texty.
- *Bejt Hilel* a *Bejt Šamaj* tvorili súperiace školy halachických mudrcov. Zatiaľ čo Hilel pri interpretácii textov presadzoval skôr miernosť, Šamaj a jeho stúpenci sa viac prikláňali k prísnosti.
- *Bejt midraš*, dom učenia alebo študovňa bola miestom, kde sa talmudskí mudrci schádzali k dlhým diskusiám. V mnohých židovských sídlach sa udomácnil zvyk vydržiavať desať učencých mužov.
- *Chaver*, „kolega“, pôvodne príslušník skupiny učencov, ktorí prísne dodržiavali zákony. Dnes sa tento pojem vyskytuje najmä v sociálnych súvislostiach.
- *Magid* bol vykladačom Božieho učenia, prípadne ako *magid mejšarim* hlásal spravodlivosť.
- *Maskila* poznali ako múdreho alebo bystrého človeka. Z pôvodného určenia pre talmudských učencov tento pojem označoval stúpencov židovského „osvietenstva“ či Haskaly.
- *Rabín* (z rabi, to jest „môj pán“), z historického hľadiska predstavoval mudrca alebo učenca, ktorý dbal na dodržiavanie zásad vyplývajúcich zo svätých kníh. Inou verziou bol aramejský raban.
- *Sanhedrin* bol židovský Najvyšší súd, ktorého členov volili podľa učenia, zbožnosti a múdrosti.
- *Sofer* pôvodne znamenal opisovača alebo pisára, prípadne učenca a mudrca. Medzi nimi občas dochádzalo k akademickej rivalite (hebr. *kin'at sofrim*).
- *Talmid chacham* (*žiak múdreho*) učenec, vykladač *Tóry*, od ktorého sa očakávalo, že bude skromný, avšak nekompromisný.

- *Tana*, aramejský pojem pre učiteľa, ktorý primerane zvládol ústny zákon (Ruisel, 2005).

Ak tieto pojmy reprezentovali židovský ideál dosiahnutia poznania a učenia, hebrejský výraz *am ha-arec* vyjadroval opačný pól, ignoranta, ktorý postrádal noblesu a duchovné zážitky.

Ako historický fenomén múdrosť vyjadruje charakteristickú kultúrnu tradíciu a učenie aktivitu, či už v histórii starého Izraela alebo neskôr raného judaizmu a kresťanstva. Bol to štýl myslenia a postoj k životu, zdôrazňujúci skúsenosti, formy usudzovania, morálku a riešenie univerzálnych problémov. Generalizovaný náboženský prvok spočiatku vyjadroval skôr kritérium správnosti určitého životného poriadku, neskôr sa múdrosť, najmä od čias Ben Siru, spojila s národno-náboženskými tradíciami. V snahe udržať poriadok a rovnováhu v spoločnosti učiteľia múdrosti dodržiavali pravidlá a boli osobným príkladom.

Historické tradície múdrosti

Históriu a tradície múdrosti v Izraeli možno načrtnúť iba v pomerne nejasných kontúrach. Preto je málo priamych dôkazov a nie sú vždy jednoznačné. Múdrosť predstavovala tradíciu takú starú, ako je samotná izraelská spoločnosť, skôr ako konštantný faktor v dennom živote než sebauvedomené hnutie. Ľudová múdrosť tohto obdobia zakorenená v obyčajoch rodiny a kmeňa zanechala stopy v populárnych prísloviach, napríklad *Bol udatným poľovníkom pred Pánom, takže sa hovorievalo: Udatný poľovník pred Pánom ako Nimród! (Ex 10, 9-10)* - a vo výrokochoch lokálnych mudrcov. S nástupom monarchie významný vplyv získavali kráľovskí poradcovia, čím sa niektorí z nich stávali ministrami.

O spisbu múdroslovej literatúry sa zaslúžili najmä profesionálni pisári a literárna elita na Šalamúnovom dvore, čo sa neskôr pripisovalo samotnému kráľovi. Chrámoví pisári pravdepodobne pôsobili aj pri spisovaní žalmov.

Ctitelia múdrosti to nemali vždy ľahké. V 8. storočí Ezechiášovi muži zhromažďovali Šalamúnove príslovie: *Toto sú tiež Šalamúnove porekadlá, ktoré zozbierali ľudia júdskeho kráľa Chizkiju (Prís 25, 1)* a pravdepodobne tiež hromadili náboženské a iné písomnosti Judey a severného Izraela. Izaiáša ako učiteľa mládeže oponenti prijímali s výsmechom. Izaiáš a Jeremiáš sa dostávali do konfliktov s kráľovskými radcami, ktorí sa pokladali za múdrych a za politických expertov. *Takto hovorí Pán: Mudrc nech sa nechváli múdrosťou, silák nech sa nehonosí silou, boháč nech sa nechváli bohatstvom... (Jer 9, 22)*. Jeremiáš sa

dostával do sporov aj s chrámovými pisármi. *Ako len hovoríte: „Múdri sme, a zákon Pánov máme my! Nuž hej, na lož obrátil lživý grif pisárov. Zahanbení sú mudrci, potkli sa, zakosílili; hľa, opovrhli slovom Pánovým, akúže potom majú múdrosť“ (Jer 8, 8-9).*

Avšak profesionálni pisári vykonávali aj užitočnú prácu, čo tiež Jeremiáš priznal: *Kúpil som teda od Hanameela pole... napísal som listinu, zapečatil som ju, pribral som svedkov a na vážkach som odvážil striebro. Vzal som zapečatenú kúpnu zmluvu podľa predpisov a nariadení a... odovzdal som ju Baruchovi... Vezmi tieto listiny, túto zapečatenú kúpnu zmluvu, aj zmluvu otvorenú, a ulož ich do hlinenej nádoby, aby sa zachovali na dlhý čas (Jer 3, 9-14).* Po obsadení Jeruzalema Babylončanmi pisári nepochybne niesli so sebou aj zvitky, ktoré slúžili na literárne aktivity v ich novej komunite.

Po návrate z exilu, keď v Judei vznikol čiastočne nezávislý chrámový štát pod vládou perzského guvernéra, kňazi a pisári sa stali kustódmí národno-náboženskej tradície. Táto tradícia sa sformovala prostredníctvom *Tóry* a iných kníh, ktoré zobrazovali zmeny v statuse spoločnosti. Kňaz Ezra získal oficiálny titul *sekretár Práva nebeského Boha*. *Tóra* ustanovila zbierku zákonov a vyznanií viery a súčasne aj definovala izraelskú náboženskú múdrosť. *Hľa, učil som vás prikázaniam a ustanoveniam, ako mi to nariadil Pán, Boh môj, aby ste ich plnili aj uprostred zeme, do ktorej tiahnete, žeby ste si ju ako vlastnú udržali. A zachováte a splníte ich napospol, lebo to bude vaša múdrosť a rozumnosť pred národmi, ktoré o každom prípade tomto zvedia a budú vraviť: Naskrz múdry a rozumný je tento veľký národ! (Dt 4, 5-7).*

Chrámoví pisári a učitelia múdrosti obrátili svoju pozornosť na štúdium *Tóry*, a tak vznikol nový druh zbožnej múdrosti (Ž 119, 1). Súčasne pôsobila aj ľudová múdrosť domácností a trhovísk, ale už s pozitívnejšou etickou a náboženskou orientáciou, ako naznačujú Príslovia 1-9, napríklad: *Počiatok múdrosti je bázeň pred Hospodínom, a poznať Najsvätejšieho je rozumnosť (Prís 9, 10)*. Na druhej strane nezávislí myslitelia ako *Kohelet* a autor *Šalamúnovej múdrosti*, ktorý pôsobil pravdepodobne v helenistickom období, začínali písať filozofickým jazykom.

Medzinárodné pozadie

Medzinárodné zaradovanie hebrejskej múdrosti do reálií Stredného východu sa črtá už v samotných biblických textoch. Múdrych mužov Egypta spomínajú v knihe *Genesis*: *...a rozkázal povolať všetkých vykladačov písma a všetkých mudrcov, čo boli v Egypte, a sám im faraón*

rozprával svoj sen (Gen 41, 8). Edomčanov (krajina južne od Júdska) spomínal Jeremiáš: *O Edome. Toto hovorí Pán zástupov. Či v Temane už niet múdrosti? Či mudrci ostali bezradní? Či sa ich múdrosť skazila?* (Jer 49, 7). Je pozoruhodné, že časť územia Edomu, Teman, bola známa múdrosťou svojich obyvateľov.

Ezechiel spomínal múdrych Feničanov: *Ludia zo Sidonu, Aradu, boli ti za veslárov. Týrus, tvoji mudrci boli kormidelníkmi. Gebalskí starci a mudrci zaprávali v tebe trhliny* (Ez 27, 8-9). S perzskými mudrcmi sa možno stretnúť prostredníctvom ich kráľa Asuera. *Preto sa kráľ rozhneval a náramnou prchivosťou rozpálený opýtal sa mudrcov, ktorí podľa obyčaje kráľovskej vždy pri ňom boli, a tak podľa ich rady konal všetky veci, lebo sa vyznali v zákonoch a ustanoveniach predkov. Boli to poprední a po kráľovi najbližší mužovia: Charsena a Setar, Admata, Tarsis, Mares, Marsana a Mamuchan, sedem vojvodov z Peržanov a Médov, ktorí vidali tvár kráľovu a prví po ňom podľa zvyku sedávali* (Est 1, 13-14).

Avšak nad všetkými mudrcmi vynikal Šalamún, ktorého múdrosť prekonávala všetky ostatné: *Šalamúnova múdrosť bola väčšia než múdrosť všetkých východných kultúr a všetka múdrosť Egypta. Bol múdrejší od všetkých ľudí, od Ezrahitu Etana, od Hemana, od Maholových synov Chalkola a Dordu, takže bol chýrny u všetkých okolitých národov* (1 Kr 5, 10-12).

Podľa egyptského myslenia tej doby kozmický a morálny poriadok sa prekrývali, čo sa odrážalo v myslení, reči a správaní ľudí. Charakteristickými dokumentmi tejto doby boli *Inštrukcie*, ktoré písali vysokí hodnostári ako boli Ptahhotep, Merika-Re, Ani a Amen-em-opet. Amen-em-opetove písomnosti boli veľmi podobné *Prísloviám*. Iné diela egyptskej múdrosti sú *Sväté atribúty faraóna*, *Pieseň Harpera*, *Výrečný roľník* a *Dišputa o samovražde*. Posledné dve diela, podobne ako *Jób*, sa venujú utrpeniu nevinne trpiaceho, hľadajúceho spravodlivosť.

BIBLICKÉ KNIHY MÚDROSTI

Úvahy o múdrosti sa v biblických textoch objavovali veľmi často. Spomeňme preto niektoré najčastejšie zdroje sapienciálnej literatúry.

Kniha prísloví

Hebrejský názov tejto knihy znie *Mišlé Šelómó* alebo jednoducho *Mišlé*. Nemyslia sa ním len príslovia, ale aj múdre výroky, podobenstvá,

vtipné výpovede a vôbec každá myšlienka, ktorá má väčšiu hĺbku. Je charakteristické, že v rímskom misáli sú kapitoly z tejto knihy označené ako *Liber Sapientiae*, to jest *Knihá múdrosti*. Autorstvo knihy sa všeobecne prisudzuje kráľovi Šalamúnovi. Avšak jednotlivé časti majú rôzne starý pôvod. Druhá časť *Knihy prísloví* je pravdepodobne staršia než prvá.

Knihá nie je úplne jednotná. Popri krátkych dvojveršových prísloviach sa možno stretnúť s dlhšími podobenstvami, vývodmi a staťami, v ktorých básnik chváli múdrosť. Najväčšia časť prísloví bola venovaná rôznorodým vzťahom, vzťahu ľudí k Bohu, k blíznym, vzťahu predstavených k podriadeným, muža k žene, detí k rodičom a naopak, vzťahu priateľov a nepriateľov. Autor tiež skúmal protiklady medzi kladnými i zápornými vlastnosťami, medzi ktorými sú múdrosť - hlúposť, spravodlivosť - nespravodlivosť, zbožnosť - bohaprázdnosť, statočnosť - zbabeľnosť, usilovnosť - záhaľčivosť, prckosť - krotkosť, nadutosť - skromnosť, nenávisť - láska, bohatstvo - bieda. Odporúčal kultivovať najmä také kladné vlastnosti, ako sú bohabojnosť, dobročinnosť, miernosť, striednosť, mlčanlivosť, rozvážnosť a obozretnosť v rečiach. Naopak, odsudzoval cudzoložstvo, nečistotu, necitlivosť, krutosť, neúprimnosť, nestatočnosť, podplateľnosť, nespravodlivosť, lakomosť, pokrytectvo, hnevľivosť. Autor *Knihy prísloví* dôrazne pripomínal, že nik, kto sa previnil, neujde trestu. Naopak, kto konal dobre, bude odmenený, aj keď nie na zemi, ale vo večnosti.

Najviac miesta venoval autor prirodzeným mravným činnostiam. Zameral sa na Boha a na boží zákon: *Počiatok múdrosti je bázeň Pánova* (Prís 9, 10). Pôvod všetkej múdrosti je v Bohu. Nemyslí sa tu však na ľudskú, ale na vyššiu múdrosť. Autor však nestrácal zo zreteľa ani praktické aspekty ľudských motívov, pretože vedel, že veľa ľudí viac dbá o pohnútky čisto pozemské než o vyššie.

Knihá Kazateľ

Knihá Kazateľ (hebr. *Kohelet*, gr. *Ecclesiastes*) je zvláštnym múdroslovným spisom *Biblie*. Obsah tohto spisu tvoria úvahy a myšlienky, ktorými ich autor chcel dať odpoveď na otázku, aký je zmysel života. Kým *Knihá Jób* sa snaží odpovedať na otázku: prečo trpí spravodlivý a aký je zmysel utrpenia, zatiaľ *Knihá Kazateľ* rozširuje svoj záujem a pýta sa: Aký je zmysel života vôbec? Prečo hodno žiť na svete? Myšlienky *Kazateľa* nemajú pevné logické poradie. Prvá časť si všima biedy života a príčiny rozličného súženia v ľudskom živote. Druhá časť podá-

va návody a povzbudenie, ako človek môže zmierniť bolesť svojho pozemského života, aby na svete dosiahol aspoň čiastočnú blaženosť.

Kazateľ skepticky konštatuje, že všetko je márne, nestále, pomíjateľné, čo je na svete. Ľudská duša túži po stálej a trvalej blaženosti. Avšak nič na svete nie je stále. Preto aj vedúca myšlienka spisu znie:

Márnosť, len márnosť - hovorí Kazateľ.

Márnosť, len márnosť, všetko je iba márnosť (Kaz 1, 2)

Márnosť (hebr. hebel) znamená vánok, dych, paru a vôbec vec, ktorá rýchle uniká, nemá dlhú stálosť. Tým je naznačená pomíjateľnosť sveta i života.

Kniha Kazateľ je súčasťou tzv. sapienciálnych kníh *Starého zákona*, ktoré sa snažia odpovedať na otázku, v čom spočíva pravá životná múdrosť, akým životom si možno zaistiť blaženosť a spokojnosť duše na svete. Vedúcou zásadou zostáva bázeň Božia, lebo ona je vrcholom všetkej múdrosti. Naproti tomu hriešnosť, zanedbávanie povinností oproti Bohu a blížnemu je hlúposťou, bláznovstvom. V knihe možno identifikovať tri hlavné myšlienkové prúdy:

- 1) Na svete je všetko dočasné, prechodné, teda nestále. Všetko pripomína nedokonalosť vecí, a preto je všetko aj *márne a zho- nom za vetrom*. Smrť tvorí ponuré pozadie všetkého ľudského úsilia. Smrť olúpi všetkých o majetok. Stanovisko knihy o od- plate skutkov v záhrobnom živote rovná sa už stanovisku *Nové- ho zákona*.
- 2) Druhý myšlienkový prúd tvorí predstava o velebnosti a všemo- húcnosti Božej, ktorá stanovila nezmeniteľný poriadok svetové- ho diania. Zákon Boží je večný a človek je slabý na to, aby ho mohol zmeniť. Preto sa všetko musí podriadiť poriadku, ktorý sa uplatňuje vo svetovom diani, i keď mu človek vo všetkom nerozumie. Tu je na mieste rozumná bázeň Božia, ktorá tvorí jadro a základ všetkej zbožnosti a úcty voči Bohu.
- 3) Tretí myšlienkový prúd tvoria praktické pokyny, ktoré vyviera- jú z predchádzajúcich prúdov. Podľa nich človek tým, že pod- lieha Božej vôli, nedokáže sám od seba vytvoriť trvalé hodnoty. Často zažíva trpkosť a sklamanie. Preto nech prijíma život a je- ho dary tak, ako ich dostáva, a nech užíva slasti života v prime- ranej miere ako protiváhu za svoje útrapy. No vo všetkom nech sa spravuje bázňou Božou a presvedčením, že zo všetkého, čo robí, bude sa zodpovedať Sudcovi sveta.

Kniha Kazateľ sa pripisovala kráľovi Šalamúnovi, no neskôr sa zis- tilo, že hebrejčina, ktorou je napísaná, je novšieho pôvodu.

Kniha Jób

Kniha Jób v hebrejskej *Biblii* patrí do tretej skupiny *spisov (ketubim)*. Meno Jób (v heb. Ijjob) vyjadruje adjektívum prenasledovaný. V knihe ide o riešenie páľčivých záhad ľudského života a Božej prozreteľnosti. Na konkrétnom prípade bohatého, úspešného a súčasne bohabojného Jóba autor vysvetľoval mučivú záhadu: prečo spravodlivého človeka stíha nešťastie? Údery, ktoré dopadli na Jóba boli skutočne dramatické. Prišiel o svoje stáda, paholkov, majetok, svoje deti, vážne ochorel na malomocenstvo. Logika káže pochopiť, že utrpenie je zaslúžený trest za hriech. Spravodlivý človek si však trest nezaslúžil, a keď spravodlivý trpí, aký zmysel má utrpenie? Podľa knihy utrpenie nemusí byť vždy trestom za hriech, lebo aj spravodlivý človek trpí, hoci by si to utrpenie svojimi činmi nezaslúžil. Riadenie Božie ostáva pre nás nevysspytateľné. Avšak Boh, ktorý všetko predvída a všetko najlepšie pozná, vidí aj dobro, pre ktoré zoslal utrpenie na spravodlivého človeka. Navštívenie Božie nemá za účel len trest, ale podľa potreby človeka skúša, pretože utrpením ho očisťuje a zdokonaľuje. Človek sa má tomuto zásahu podriadiť.

Pozoruhodné je, že Jóbovi priatelia (Elifaz, Bildad a Sófar) múdrosťou preslávení Arabi, hľadali príčiny jeho utrpenia v utajenej hriešnosti. Darmo sa Jób bránil voči nespravodlivým obvineniam. Až ďalší účastník diskusie Elihu zasiahol do sporu konštatovaním, že utrpenie okrem trestu umožňuje aj vnútornú očistu človeka. Súčasne však Jóba upozornil, že svojou prílišnou sebadôverou prekročil správnu mieru sebaobranu. Elihu zdôraznil hodnotu bázne Božej, pretože prozreteľnosť Božia všetko správne vedie.

Záver je pomerne optimistický, Jób sa dožil dvojnásobnej náhrady za všetko, čo pri skúške stratil a jeho priatelia boli pokorení.

Problém vzťahu príčin a dôsledkov ľudského utrpenia sa v biblických knihách objavuje častejšie (napríklad aj v úvahách proroka Jeremiáša).

Kniha múdrosti (Šalamúnova múdrosť)

Originál tejto knihy je v gréckom jazyku a preto ju Židia medzi svoje sväte knihy (kam patrili len hebrejsky alebo aramejsky napísané originálne texty) nezaradili. Autor knihy zostal neznámy, aj keď sa pôvod-

ne predpokladalo, že by ním mohol byť kráľ Šalamún. Patril skôr do egyptského kultúrneho okruhu.

Kniha múdrosti sa skladá z troch častí. Prvá časť nabáda k spravodlivosti a nábožnosti. Dobrým sľubuje večnú odmenu po smrti a hriešnikom hrozí večným trestom.

Druhá časť je apoteózou múdrosti.

Obsah tejto časti vystihujú aj jednotlivé podnadvisy - Kráľ chce opísať múdrosť, Šalamún si len vymodlil múdrosť, Múdrosť Božia matkou múdrosti ľudskej, Prečo sa Šalamún usiloval o múdrosť?, Múdrosť si možno len vyprosiť a Modlitba Šalamúnova. Tretia časť vyzdvihuje, ako sa múdrosť Božia prejavovala v dejinách. I túto časť možno rozdeliť do troch tematických celkov:

Múdrosť pomáhala patriarchom od Adama až po Mojžiša. V tejto súvislosti autor venoval väčšiu pozornosť aj analýze modlárstva.

Pôvod, nerozumnosť, skazenosť a niektoré formy modlárstva a jednobozstvo Izraelitov autor porovnával s mnohobozstvom Egyptanov.

Zázrakmi, ktoré Boh robil pri odchode Izraelitov z Egypta a za ich putovania po púšti, zároveň podľa autora dokazoval, že tými istými živlami a nešťastiami, ktorými trestal Egyptanov, pomáhal Izraelitom.

Celkovo *Kniha múdrosti* prinášala pohľady na múdrosť z rôznych hľadísk. Múdrosť je ľudská cnosť, ktorá vedie človeka k bohabojnému a nábožnému životu. Múdrosť sa však rovná aj Božej podstate. Súčasne je aj vlastnosťou Božou, ktorá riadi svet.

Významnou súčasťou múdroslovej literatúry je aj *Kniha Ekleziastikus*.

Kniha Ekleziastikus (Múdrosť Jezusa, syna Sirachovho)

Táto starozákonná kniha nadväzuje na podobné literárne útvary, známe už v Egypte, Mezopotámii a v iných blízkovýchodných kultúrach. Pôvodcom knihy je Jezus (Ježiš), syn Sirachov (aj keď podľa niektorých prameňov Sirach bol starý otec a Eleazar otec). Pôvodný názov spisu bol snáď ešte jednoznačnejší: Múdrosť. Avšak v hebrejskom jazyku sa názvy obmieňali: *Ben Sira*, *Sefer mešalim (Príslovia)*, *Sefer musar (Kniha dobrej výchovy)*. Grécky preklad uvádza názvy *Múdrosť Jezusa, syna Sirachovho*. Keďže obsah spisu sa orientoval na mnohé ponaučenia, používal sa aj pojem *Panaretos*. V latinských prekladoch sa striedali názvy *Liber Jesu, filli Sirach* prípadne *Ekleziastikus (Cirkevný spis)*.

Obsah *Knihy Ekleziastikus* je podobný obsahu *Knihy prisloví*. Múdrosť, ktorú opisujú biblické knihy, spočíva v úprimnom nábožnom živo-

te a vrcholom všetkej múdrosti je Božia bázeň. Prvá časť knihy sa zameriava na ponaučenia, ktoré by cnostný a dobre vychovaný človek mal spĺňať v rôznych situáciách každodenného života. Mnohé z týchto úvah tým, že vyplývajú z ľudskej skúsenosti, majú aj svetský charakter. Autor odporúča modlitbu, almužnu a pôst, zdôrazňuje výchovu detí. Sľuby a prisahy sú posvätné, preto ich treba dodržiavať. Učí, ako sa správať doma i v spoločnosti, radí, ako konať v príjemných i nepríjemných situáciách. Odporúča dodržiavať skutky milosrdenstva, zabúdať na krivdy a odpúšťať ich. Vypočítava povinnosti detí a manželov, hovorí o voľbe priateľov a poradcov, o zamestnaní obchodníkov, učencov a lekárov. Značne aktuálny dosah majú aj úvahy o nebezpečnosti úplatkov. Niekedy im nedokáže odolať ani mudrc a tým sa vlastne zničí. Vedomosti múdreho nie sú užitočné iba jemu samému, ale slúžia aj ostatným. Ako povodeň rozvodnenej rieky zavlázuje okolie a tým prináša nový život na polia, tak pôsobí aj múdrosť bohabojného na jeho široké okolie. Preto sa máme snažiť nadväzovať styky s múdrymi, lebo sa od nich môžeme veľa naučiť. Značný eticko-výchovný dosah skrýva aj stať venovaná rozdielu medzi múdrom a nemúdrym človekom:

Autor spisu dôrazne upozorňoval, že chytráctvo a prefíkanosť nie sú múdrosťou, pretože ich možno zneužiť na zlo. A od zla je múdrosť vzdialená. Múdrosť je často personifikovaná. Možno si ju predstaviť ako človeka, po ktorom jednotlivец túži ako po svojej láske a nevie sa uspokojiť, kým ju nedostane. Láska k múdrosti je šľachetná ako čistá emócia k milovanej osobe. Múdrosť sa však stáva aj bremenom. Pastier uviaže nohu zvierat'a, aby mu neutieklo a nezablúdilo. Múdrosť tiež kladie jarmo na šiju (to jest vyžaduje plnenie povinností a mravných záväzkov). Posilňuje sa prekonávaním prekážok tak, ako sa telesná zdatnosť zvyšuje namáhavými výkonmi. Múdry nepodlieha momentálnym vplyvom. *Nevystaví plášť každému vetru* a pridrižiava sa správnych zásad. Len takáto vernosť poskytuje človeku mravnú hodnotu.

Druhú, menšiu časť knihy tvoria chválospevy na slávnych predkov vyvoleného národa. Božia múdrosť sa preto uplatňuje nielen v každodennom živote, ale aj v dejinách. Vynikajúci muži dávnej minulosti sú nositeľmi Božej múdrosti pre svoj národ.

Múdrosť pôsobila vždy a nikdy neskončí. Tak ako Božia večnosť. Ani učiteľ múdrosti Sirach sa neuspokojil len s tým, aby ho počúvali v najbližšom okolí, ale túžil povzbudiť aj Židov rozptýlených v ďalekých krajinách. Chcel svietiť ako ranná zora oznamujúca úsvit.

Podobnú problematiku, akej sa venovali autori *Knihy prísloví*, *Knihy Ekleziastikus* alebo *Knihy Kazateľ*, riešili aj autori ďalšieho múdroslovného diela, *Knihy žalmov*.

Knihá žalmov (Žaltár)

Knihá žalmov obsahuje náboženské piesne izraelského národa. Skladá sa zo stopäťdesiatich piesní, ktoré autori napísali z vnuknutia Ducha svätého. V hebrejskom origináli sa uvádza pod názvom *Sefer tehillím* (*Knihá chválospevov*). *Žaltár* je odvodený z latinskeho *Psalterium* (pôvodne z gréckeho *psalmós* a *psaléterion*). Autorstvo knihy sa pôvodne prisudzovalo kráľovi Dávidovi, no spolupôsobenie viacerých básnikov je rozhodne pravdepodobnejšie (medzi nimi sa údajne vyskytovali Koreho synovia a Asaf).

Obsahovo je *Knihá žalmov* rozsiahla. Najčastejšou témou je utrpenie, nielen individuálne, ale aj skupinové, prípadne celonárodné. Časť žalmov vyslovuje poďakovanie za poskytnutú pomoc, za vyslobodenie alebo ochranu. Kajúce žalmy opisujú duševnú biedu človeka, vyplývajúcu z hriechov. Zaklínacie žalmy volajú po spravodlivých trestoch za zločiny.

Žalmy chvály ospevujú Božiu dobrotu, lásku a múdrosť, ktorou Boh riadi tento svet. Mesiášske žalmy vyzdvihujú také pozitívne činnosti, ako sú milosrdenstvo, vernosť, Božia moc, očakávanie Mesiáša. Poučné žalmy sa venujú mravným ponaučeniam o tom, čoho sa treba vyvarovať a čo robiť v konkrétnych situáciách. Historické žalmy ospevujú dejiny vyvoleného národa.

Žalmy sa snád najvýraznejšie venovali antropomorfizácii Boha, ktorému pripisujú ľudské vlastnosti. Boh má oči, uši i ruky a vykonáva ľudskú činnosť. Venuje sa aj posmrtnému životu, keď mŕtvy človek odchádza do šéolu, podzemného miesta, miesta tieňov.

S výrazným sapienciálnym akcentom sa možno stretnúť aj v *Prvej a druhej knihe kráľov*. Ide najmä o časť venovanú kráľovi Šalamúnovi.

Prvá a druhá kniha kráľov

Knihy podávajú dejiny vyvoleného národa od Šalamúna až po babylonské zajatie. Začínajú sa správou o posledných Dávidových činoch a jeho smrti. Sú rozdelené do troch častí:

- dejiny Šalamúna,

- súbežné dejiny kráľov judských a izraelských od rozpadu ríše až po pád Samárie a
- dejiny kráľov judských od pádu Samárie až po pád Jeruzalema.

Z múdroslovného hľadiska najväčšej pozornosti sa teší úvodná časť knihy, venovaná kráľovi Šalamúnovi. Do historického povedomia vstúpil Šalamún najmä vybudovaním chrámu v Jeruzaleme, ale aj rozumnou diplomatickou aktivitou a pre milovníkov múdrosti a inteligencie aj rozsudkom pri súdnom procese medzi dvomi ženami. Podľa vlastného sna Šalamún dostal múdrosť priamo od Boha: *Hľa, dám Ti srdce múdre a chápané, takže nebude takého, ako si ty* (1 Kr 3, 12.)

Svoje schopnosti využíval pri súdnych procesoch. Najväčšiu pozornosť vyvolal rozsudok zo súdneho pokračovania medzi dvomi ženami, ktorý sa svojou originalitou teší pozornosti aj v súčasnej psychologickej literatúre. Opis tejto udalosti očami *Starého zákona* je nasledovný::

V tom čase prišli ku kráľovi dve ženy smilnice a predstúpili pred neho. Jedna zo žien povedala: „S dovolením, pane, ja a táto žena bývame v tom istom dome. I porodila som pri nej v dome. Na tretí deň po mojom zľahnutí porodila aj táto žena. Boli sme spolu a v dome nebol s nami nik cudzí; iba my dve sme boli v dome. V noci zomrel synček tejto ženy, lebo ležala na ňom. Vprostred noci vstala, vzala spovedľa mňa môjho syna, keď tvoja služobnica spala, a položila si ho na prsia. Svojho mŕtveho syna však položila na moje prsia. Keď som ráno vstala a chcela som pridojiť svojho syna, bol mŕtvy. Ale keď som ho pozrela za vidna, nuž nebol to môj syn, ktorého som porodila.“ Ale druhá žena povedala: „Nie, naopak, živý je môj syn a mŕtvy je tvoj syn.“ Tá však vravela: „Nie, ale mŕtvy je tvoj syn a živý je môj syn.“ A dohovárali sa pred kráľom. Nato kráľ povedal: Táto vraví: „Tento živý, je môj syn a mŕtvy je tvoj syn“ a tá hovorí: „Nie, ale mŕtvy je tvoj syn a živý je môj syn“. I rozkázal kráľ: „Doneste mi meč!“ Doniesli meč pred kráľa a kráľ povedal: „Pretnite živé dieťa na dvojce a dajte polovicu jednej a polovicu druhej!“ Nato žena, ktorej synom bolo živé dieťa, povedala kráľovi, lebo sa pohla jej láska k vlastnému dieťaťu: „S dovolením, pane! Dajte jej živé dieťa, ale ho nezabíjajte!“ Druhá však vravela: „Nech nie je ani moje, ani tvoje! Pretnite!“ Nato sa ozval kráľ a povedal: „Dajte jej živé dieťa a nezabíjajte ho, ona mu je matkou.“ Celý Izrael sa dopočul o rozsudku, ktorý vyniesol kráľ, preto sa báli kráľa, lebo vedeli, že je v ňom múdrosť Božia, keď vynáša rozsudok (1 Kr 3, 16-28).

Usudzovanie Šalamúnovo má v tomto prípade niekoľko pozoruhodných aspektov. Najskôr možno vyzdvihnúť zdržanlivosť, ktorá zabránila nerozvážnosti pri vyslovení rozhodnutia. Odmietol riešenie, ktoré by pri

dvoch možných alternatívach malo 50 % pravdepodobnosť správneho záveru. Svoje rozhodnutie podmienil výsledkom *experimentu*, pri ktorom logicky usúdil, že skutočná matka sa radšej vzdá dieťaťa, len aby zostalo nažive, než by prijala jeho *polovicu*. Riešenie sa nepochybne vyznačovalo tvorivosťou i múdrosťou, ktorá v tomto prípade spočívala v racionálnom zväžení faktov, ktoré s prípadom zdanlivo nesúviseli.

Do diskusií o múdrosti však Šalamún prispel aj menej pozitívne. Meacham (1990) pri úvahách o vzťahu veku a múdrosti upozornil, že Šalamún svoje múdre rozhodnutia realizoval najmä v mladom veku. Keď bol starší, *...zvieďli mu jeho ženy srdce za cudzími bohmi, jeho srdce už nepatrilo celé Pánovi...* (1 Kr 11, 4). Preto Pán riekol Šalamúnovi: *Pretože sa vec má s tebou takto a nezachoval si zmluvu moju a predpisy, ktoré som ti dal, odtrhnem od teba kráľovstvo a dám ho tvojmu sluhovi* (1,2 Sm 11, 9-11).

S úvahami o múdrosti sa možno stretnúť aj v niektorých kratších textoch, ako je napríklad *Baruchovo Proroctvo*.

Baruchovo proroctvo

Baruch bol súčasníkom a priateľom proroka Jeremiáša. Obyvateľov Izraela varoval pred stratou múdrosti. *Nauč sa, kde je múdrosť, kde je sila, kde je rozum, tak poznáš zároveň, kde je dlhý život, kde žitie, kde je svetlo očí a pokoj* (Bar 3, 14). Cestu múdrosti nepochopili najmä mladší obyvatelia Izraela. Dokonca ani *rozprávkari a skúmatelia múdrosti tiež nepoznali cestu múdrosti, ani na jej chodníky si nespomenuli* (Bar 3, 23). Nositeľom skutočnej múdrosti je len Boh, a preto sa treba riadiť jeho príkazmi.

Z tohto prehľadu vyplýva aj pomerne veľký rozsah sapienciálnej literatúry v okruhu *Starého zákona*. Tieto spisy majú spoločnú tému, praktizujú múdrosť ako určitý spôsob života a štýl myslenia a využívajú obľúbené literárne formy a charakteristický slovník. Téma sa rozvíja s rôznou orientáciou: či už tradične konzervatívne, didakticky a prakticky, alebo na druhej strane radikálne kriticky a teologicky inovačne. V prvom prípade sa využívajú rôzne metódy autoritatívnych inštrukcií, v druhom prípade sofistikovanejšie metódy - presadzovanie akceptovaných ideí a stimulovanie originálnych myšlienok. Z toho vyplýva, že náboženská zložka učenia k múdrosti sa postupom času stávala výraznejšou.

Múdrosť sa nepokladala za prirodzené nadanie. Múdrosť sa možno naučiť. Pri učení sa používajú dve základné metódy: *musar* (príkazy,

tréning) a *ezah* (rada, presvedčanie), pričom výber závisí od akceptovania učiteľovej autority. Rodičovské príkazy boli záväzné a slúžili ku korekcii neposlušnosti, napríklad: *Neukracuj chlapca na treste; bo nezomrie, keď ho vyšľaháš korbáčom* (Prís 23, 13). Keďže učiteľ v škole využíval otcovské stratégie, jeho slová mali podobne dogmatický tón: *Počúvaj syn môj, napomínanie svojho otca a nezavrhuaj poučanie svojej matky* (Prís 1, 8).

Apelom k rozumu, k svedomiu a k detskej túžbe po poznaní a porozumení bol hlavne učiteľov *musar*. To je evidentné z množstva literárnych foriem, ktoré tvoria súčasť sapienciálnej literatúry: výroky, príslovia, porekadlá, rečnícke otázky, ponaučenia s ich prípadným rozšírením do dlhších diskurzov, monológy a diskusie, deskriptívna, metaforická a meditatívna poézia, prirovnania a alegórie, imaginatívne rozprávanie a ilustratívne anekdoty.

Nariadenia vyjadrujú príkazy vyplývajúce zo sociálneho poriadku alebo náboženského presvedčenia. Učítelia ich formulovali do nabádaní, spojených s tvrdeniami o motívoch alebo dôsledkoch: *Počúvaj radu a prijmi výčitku, pretože takto zmúdrieš napokon* (Prís 19, 20) alebo *Zdržiavaj svoju nohu od príbytku svojho priateľa, aby ťa nemal po krky a neznenávidel ťa* (Prís 25, 17).

Príkazy sú neraz skôr skryté než otvorené: *Jest' veľa medu nie je na osoh, nuž, (priam tak) šetri s pochvalnými slovami* (Prís 25, 27). V *Knihe prísloví 1 - 9* sú príkazy rozvinuté do 10 dlhších diskurzov, začínajúcich frázou: *Moji synovia....*

V dvoch kapitolách *Knihy prísloví* je múdrosť zosobnená a karhá hlúpych, pretože odmietajú počúvať: *Múdrosť kričí na ulici, na námestiach vydáva svoj hlas. Na vrchu hradieb volá, pri vchodoch do mestských brán vraví svoje reči. Vy neskúsení, dokiaľ chcete milovať prôstotu? Dokiaľ budú posmievači túžiť po posmechu a blázni nenávidieť poznanie? Obráťte sa k môjmu karhaniu! Vylejem na vás svojho ducha, dám vám poznať svoje slová* (Prís 1, 20-23). Personifikácia je obľúbenou poetickou stratégiou orientálneho myslenia.

V 8. kapitole *Knihy prísloví* sa apelovalo na dôležitosť primeraného vnímania múdrosti a jej primárnej úlohy pri chápaní dôležitých stránok ľudskej existencie: *Či múdrosť nevolá, či rozumnosť nevydáva svoj hlas? Na temeni výšin, pri ceste, na križovatkách sa postavila; pri bránach, pri vstupe do mesta, pri vchodoch do brán hlasito volá. Na vás volám, mužovia, k synom ľudským nesie sa môj hlas. Priúčajte sa opatrnosti, pocháblí, blázni, priúčajte sa rozumu! Prostí, naučte sa opatrnosti, vy blázni, majte rozum! Počúvajte, lebo zvestujem ušľachtilé veci*

a moje pery otvárajú sa k správnym veciam. Lebo moje ústa vravia pravdu a bezbožnosť oškliví sa mojim perám. Spravodlivé sú všetky reči mojich úst, niet v nich prevrátenosti ani prekrúcania. Všetky sú priame rozumnému a správne tým, čo nachádzajú poznanie. Prijmite moje napomenutie a nie striebro, poznanie radšej ako rýdze zlato. Lebo cennejšia je múdrosť ako korále a nevyrovňajú sa jej nijaké drahocennosti (Prís 8, 1-11).

Ako vidno z textu, príslovia sú krátkymi stručnými výrokmi alebo frázami, ktoré možno využiť v mnohých situáciách a zapamätávajú sa pomocou predstavivosti alebo vtipných formulácií. Tým sa zameriava pozornosť, či už pozitívna alebo negatívna, na usporiadanie života, pravé hodnoty a proporcie. Prozaické ľudové porekadlá sú skôr kratšie a cielenejšie: *Od zločincov vychádza zločin (1 Sam 24, 14 (13))* alebo *Hovori sa: Nech sa opásaný nevychvaľuje ako odpásaný (1 Kr 20, 11)*. Príslovia pôsobiace vo dvoch alebo viacerých paralelných líniách, ktoré sú charakteristické v Šalamúnovej knihe, sa z pedagogických príčin zakladali na pôsobení vybavovacieho kľúča a odpovede, napríklad: *Keď príde pýcha, príde aj hanba, ale u skromných je múdrosť (Prís 11, 2)*, prípadne: *Kto si obrába pole, bude mať dost' chleba, ale kto sa zháňa po márnostiach, nemá rozum (Prís 12, 11)* alebo: *Kto sa mieša do sporu, ktorý sa ho netýka, je ako ten, kto chytá túlavého psa za uši (Prís 26, 17)*.

Niektoré príslovia numericky kulminujú: *Tri veci sú pre mňa podivné a štyri vonkoncom nepochopiteľné: cesta orla k nebesiam, cesta hada po skale, cesta lode po mori, a cesta muža k mladej žene (Prís 30, 19-20)*. Sú hádankami, vhodnými ako nástroj učenia.

K pedagogickým zámerom učiteľov tiež slúžilo skladanie živých príbehov, prirovnania a metafory. Slovo *mashal* (podobenstvo) má širšiu konotáciu než príslovie. Jeho všeobecnou formou je prirovnanie: *Ako oblaky a vietor, ktoré neprinášajú dážď je človek, ktorý sa chváli dávaním, ale nedáva (Prísl. 25, 14)*. Keď sa prirovnanie rozšíri na krátky príbeh, stáva sa podobenstvom. Známe podobenstvá v hebrejskej Biblii pochádzali od proroka Nátana, ktorý pokarhal kráľa Dávida príbehom bohatého muža, vlastníaceho stáda oviec, pričom jeho chudobný sused mal len jednu ovečku, ku ktorej mal silný citový vzťah. Keď boháča navštívil pocestný, bolo mu ľúto vlastných oviec a na pohostenie zarezal chudákovu ovečku. Kráľovi, ktorý bol rozhorčený správaním boháča, však Nátan vytkol, že tým, že zabil Uriáša a zobral si jeho ženu, sa zachoval rovnako (2 Sam 12, 2).

Značný morálny náboj obsahovalo aj *Podobenstvo o vinici*, v ktorom prorok Izaiáš varoval Izraelitov pred nevďačnosťou voči Bohu Jahvemu.

Učítelia múdrosti efektívne tiež využívali ilustrácie. Napríklad v *Knihe prísloví* ilustrácie varovali pred škodlivým pôsobením alkoholu: *Kto bedáka? Kto (vraví): Jaj? Ktože sa vadi? Kto sa sťažuje? Kto bez príčiny rany trýzi? Kto má oči zmútené? Ti, čo sa dlho bavia pri víne, čo chodia vychutnávať víno miešané. Nepozerať ty na víno, jak skvie sa nachovo, ako sa blýska. Kľže sa (dolu hrdlom) lahodne, lež naposledok štipne ako had a kúsne ako zmija. Oči ti budú vidieť veci čudné a tvoje srdce bude myslieť na pochabosti. Budeš sťa (ten, čo) na širave mora spi v koši na sťažni. Nabili ma a nebolelo ma, natkli ma a nič som necítil. Kedy sa zobudím? Pôjdem ho hľadať zas (Prís 23, 29-35).*

Učítelia múdrosti často používali paradigmatické príbehy, ktoré vyvolávali obdiv k hrdinovi alebo k jeho morálnym kvalitám, ktoré zasluhovali napodobňovanie. Príbeh mohol byť historický ako v prípade Jozefa v *Knihe Genezis*. Prípadne mohol byť aj fiktívny, ako sú príbehy Rút, Daniela, Ester a Judit.

V príbehu Jozefa sa zdôrazňuje, že muž neobvyklých schopností, inteligencie a morálnej integrity triumfuje nad všetkými protiventstvami, stáva sa poradcom na dvore faraóna a dokonca odpúšťa aj svojim vinným bratom.

Aj príbeh z *Knihy Genezis* o neposlušnosti človeka a jeho vypudení z raja zdôrazňuje význam múdrosti. Príbeh treba interpretovať ako príklad odcudzenia človeka od Boha neposlušnosťou. Z hľadiska teórie múdrosti je zaujímavý pôvod a ohraničenie ľudského poznania, ako aj vzťah poznania a morálky. Človek sám rozhodoval o tom, čo je dobré a čo zlé, ale pri presadzovaní svojej nezávislosti zistil, že sa dobrovoľne vyhnal zo sveta života a dobra do sveta smrti a zla.

Možno si položiť otázku o hlavnom obsahu múdroslovej literatúry. Vo všeobecnosti možno vymedziť niekoľko odlišných problémových okruhov: krátke pozorovania týkajúce sa podstaty reality, poučenia ovplyvňujúce správanie sa v živote, extenzívny diskurz o hlbšom význame života a organizované opisy duchovnej podstaty múdrosti. Texty sa tiež líšia podľa ich dominantnej orientácie. Preto dostatočný prehľad o múdrosti *Starého zákona* možno získať až v kontexte celého textu.

Napríklad kým *Príslovia* ponúkajú optimistický pohľad na život, *Jób* a *Ekleziastes* sú ladené pesimisticky. Podľa Kidnera (1985) možno uviesť tri stavebné kamene, analogicky vyjadrujúce podstatu troch hlavných historických kníh: prosperujúca (*Príslovia*), zasiahnutá (*Jób*) a roz-

padajúca sa (*Ekleziastes*). Niekedy sa im podobne prisudzujú aj tituly: Úsilie o poznanie (*Príslovie*), Hľadanie božskej prítomnosti (*Jób*) a Hľadanie významu (*Ekleziastes*).

Je nevyhnutné analyzovať, nakoľko biblické múdroslovné texty reprezentujú historické zmeny, napríklad vo vzťahoch medzi náboženstvom a múdrosťou, ktoré prebiehali v historických obdobiach výraznejšie. Z toho prinajmenšom vyplýva, že historicky súčasnejšie biblické texty o múdrosti *Ekleziastikus* (*Ben Sira*) a *Múdrost' Šalamúnova* ukazujú na zvlášť intenzívny vplyv náboženstva na múdrosť. Tento predpoklad naznačuje, že špecifický školský a interpretatívny status tiež závisí od získanej náboženskej pozície.

Podľa Baltesa (2005) významnú úlohu pri rozvoji múdrosti zohral Šalamún, nepríliš odlišný od Konfucia v čínskom civilizačnom okruhu. Jeho osobnosť sa stala prototypickou. Šalamúna pokladali za múdrejšieho než boli všetci mudrci Egypta a Blízkeho východu. Pretože zo špeciálneho postavenia a predpokladanej múdrosti jeho dvora vznikol v ďalšej histórii generalizovaný trend, (čo platilo aj pre iných nositeľov múdrosti ako boli Konfucius a Budha), prisudzovali sa mu aj neskoršie práce o múdrosti. Súčasní historici neraz príležitostne upozorňovali, že skutočný život Šalamúna bol menej pôsobivý, než jeho reputácia.

Sumarizácia hebrejskej múdroslovej literatúry

Po prvé, je dôležité uznať, že hebrejská múdrosť je súčasťou širšieho kontextu staršej blízkovýchodnej a egyptskej literatúry o problémoch, ktoré sa týkajú múdrosti. Po druhé, zachytenie bohatstva a dynamiky pojmov múdrosti - hebrejské knihy - je potrebné vnímať vcelku a tiež ako súčasť celého *Starého zákona*. Napríklad Scott (1970) zoskupil tri hlavné múdroslovné texty: *Čo má robiť človek, aby mal úspech v živote?* pýtajú sa *Príslovie*. *Ako uspokojuje svoje svedomie a svoj smäd po Bohu?* pýta sa *Kniha Jób*. *Ako možno urobiť svoju existenciu znesiteľnou?* pýta sa *Kazateľ*. Po tretie, staroveké hebrejské múdroslovné texty sú zamerané viac teologicky, čo znamená, že sú výraznejšie spojené so židovskou vierou. A nakoniec, posledný text, *Múdrost' Šalamúnova*, reflektuje koncepciu múdrosti zahŕňajúcu idey zo starovekej gréckej filozofie.

Hebrejská múdroslovná literatúra je zaiste bohatá. Avšak ponúka jasne načrtnutú koncepciu múdrosti, alebo ide o primárnu cestovnú mapu k cieľom, otázkam, konfliktným konšteláciám a neistotám múdrosti? Na jednej strane jednotliviec môže zaiste prežívať zúfalstvo

a z toho uzavrieť, že skoro nič nemá zmysel. Na druhej strane, texty môžu byť blízke k životu a k zle definovanej a rôznorodnej realite obkolesujúcej všeobecné koncepcie múdrosti a ich vývin. Inak povedané, hebrejská sapienciálna literatúra má veľa podôb. *Starý zákon* ponúka veľa spôsobov, ako postupovať v každodennom živote (Baltes, 2005).

Ako možno odpovedať na tri otázky položené vyššie: Čo je obsah múdrosti? Kto sú nositelia múdrosti? Ako sa múdrosť získava? Napriek uvedenej rôznorodosti sú odpovede prínosné. Napríklad, čo sa týka obsahu, hebrejská múdroslovná literatúra je bohatá a vo svojej komplexnosti a zameranosti na neistotu reprezentuje ťažké úlohy a problémy každodenného života. V tomto smere táto literatúra vyzýva k dosiahnutiu ideálu a dokonalosti. Tiež predstavuje praktické a teoretické aspekty reality. Teoretické alebo špekulatívne aspekty hebrejskej múdrosti sa napríklad týkajú spravodlivosti, významu života a smrti a vzťahov ľudí a božstiev. Hebrejská múdroslovná literatúra tiež zahŕňa, aj keď na rôznych miestach, štylistické typológie múdrosti, ako sú rozdiely medzi prakticko-konstruktívnou múdrosťou (*Príslovia*) a skepticko-reflexívnou múdrosťou (*Jób, Kazateľ*).

Čo sa týka nositeľov múdrosti, opäť je rozsah široký. Na jednej strane primárnym nositeľom múdrosti je samotná múdroslovná literatúra. Orientácia na múdrych kráľov, prorokov, starších, mudrcov a iných učiteľov múdrosti, ako sú pisári, predpokladá, že prostredníctvom náboženskej orientácie a priamymi alebo nepriamymi zjaveniami sa k skutočnej múdrosti ľudia môžu približovať, avšak úplne ju nedosiahnu. Na druhej strane, niektoré tvrdenia, najmä v neskorších časoch predpokladajú, že múdrosť je duchovná, že spočíva u Boha.

Významnou otázkou sa stáva výber ľudí, ktorí môžu múdrosť dosiahnuť. Text *Prísloví* s prezentáciou konkrétneho reálneho života a praktických zásad, ako aj podobné mezopotámske a egyptské múdroslovné texty predpokladajú, že veľa ľudí, ak je schopných a motivovaných poslúchať božie ponaučenia, starších predkov a texty poskytujúce skupinové skúsenosti minulých generácií, môže dosiahnuť skôr *praktické* časti múdrosti. Podobné je to, ak niekto pridá k *Prísloviám* texty z *Jóba* a *Kazateľa* a zdôrazní ich primárny vplyv na teoretickú a spirituálnu múdrosť a význam života a smrti. V týchto dielach hebrejskej múdroslovej literatúry je cesta k múdrosti ťažká, celoživotná úloha bez záruky úspechu. Múdrosť nie je, ako v budhistických koncepciách osvietenia, stav integrovaného šťastia a nahliadnutia do *conditio humana*. Ide skôr o kontinuálny spirituálny zápas s neistotou, konfliktom a osudom.

Pritom je obťažné povedať o múdrosti niečo, čo už nie je súčasťou hebrejských textov o múdrosti, ale je rovnako zložité použiť ich ako mikroskopy na skúmanie presnej štruktúry alebo rámca definovania podstaty múdrosti ako optimálneho stavu mysle a charakteru. Texty hebrejskej múdrosti definitívne otvárajú myseľ človeka ku komplexnosti múdrosti; vedú k širokému a hlbokému mysleniu, avšak neponúkajú jednoznačné odpovede. Nemožno napríklad v hebrejskej múdroslovnej literatúre (snáď s výnimkou *Múdrosti Šalamúnovej*) hľadať definitívny zoznam cností alebo spôsobov myslenia, ktoré utvárajú múdrosť alebo špecifické opisy, ako konať v konkrétnych situáciách vyžadujúcich múdrosť. A možno, že táto neurčitá kombinácia komplexnosti, neistoty a zápasu bola primárnym kladom podstaty hebrejskej múdroslovnej literatúry.

Hebrejská múdroslovná literatúra sa stala aj súčasťou intenzívnych teologických diskusií. Diskusie sa napríklad týkajú faktu, nakoľko je možné klasifikovať podstatu tejto literatúry do historických kategórií a nakoľko múdrosť predstavuje hermeneutickú kategóriu teologického vzdelávania, použitého neskoršími pisateľmi o múdrosti (Baltes, 2005).

Jednu takúto analýzu ponúkol von Rad (1965), ktorý sa v *Teológii Starého zákona* pokúsil špecifikovať tri historické druhy múdrosti: *staršej* alebo *sekulárnej* múdrosti, *teologickej* múdrosti a *apokalyptickej* múdrosti. Iný pohľad, najmä z hľadiska analýzy *Prísloví* ponúkol aj Lang (1986). Predpokladal, že rámec *Prísloví* vytvára pojem *Pani múdrosti* ako poetickej personifikácie ľudskej múdrosti a božského poriadku. *Pani múdrosti* vznikla ako symbol a v konkrétnych situáciách vystupuje v rôznych rolách v závislosti od sociálneho kontextu - napríklad ako bohyňa alebo ako učiteľka múdrosti.

Konfucius

170

SKÚSENÁ ČÍNA

Pojem Čína (*Čung-kuo* alebo *Riša stredú*) označoval územia Centrálnaj planiny, tradičnej kolísky starovekej kultúry, prípadne priestor ovládaný čínskymi impériami. Najstaršie dôkazy o pravekých ľuďoch na území Číny pochádzajú z oblasti Liou-jang, kde sa našla lebka stará 67 000 rokov. Avšak stopy po predchodcovi človeka, známeho ako *Homo erectus*, sa nachádzajú na území Číny pravdepodobne už z doby pred 2.24 miliónmi rokov.

HISTORICKÉ ZAČIATKY

Prvou historicky zaznamenanou formou vlády bola dynastia *Sia*, ktorá spolu so *Šang* a *Čou* patrí medzi tzv. Tri dynastie čínskeho staroveku. Dynastia *Šang* musela odolávať kmeňom *Čou*, ktoré vládli do 5. storočia pred Kr. Prvé ľudské osídlenia boli zaznamenané v údolí Žltej rieky (*Chuang che*), odkiaľ sa postupne rozširovali kontakty s ďalšími civilizizačnými strediskami na území dnešnej Číny.

Prvá historicky potvrdená dynastia *Šang* (16.-11. storočie pred Kr.) vládla vo východnej časti Číny. Okrem techniky odlievania bronzú *šangská* epocha prispela k vytvoreniu čínskej kultúry ďalšími významnými príspevkami. Objavila sa najstaršia známa podoba čínskeho písma vo forme krátkych, ale obsahom bohatých nápisov. Vznikli mestá, obohnané hradbami, ako administratívne a kultúrne centrá. Pozdĺžne domy boli postavené z hlíny a tvorilo ich niekoľko miestností orientovaných na juh. Potvrdilo sa používanie koní a vozov i bežných domácich zvierat. Obrábanie pôdy tvorilo ekonomickú základňu štátu. Remeslá sa začali oddeľovať od poľnohospodárstva.

Spoločnosť a štát v povodí Žltej rieky (*Chuang che*) vznikli v druhej polovici 2. tisícročia pred Kr. Ich rozkvet spadá do obdobia *Jang-šao*. Tvorcovia tejto kultúry žili v otvorených neohradených osadách a zaoberali sa prevažne poľnohospodárstvom. Pestovali proso a ryžu. Združovali sa v rodových spoločenstvách. V prežívaní týchto ľudí sa prejavovali totemové a matriarchálne kultúry, kombinované s kultom prírody a kozmických síl. Zistilo sa uctievanie zvierat. V jednom z jaskynných hrobov obdobia *Jang-šao* sa našiel amulet v podobe mramorovej figúrky mačky. Udržovali sa totemové legendy o stvorení sveta z vajca, o premieňaní ľudí na zvieratá, o ženách vlkodlakoch prestrojených za líšky a pod. V starej Číne vznikol kult tigra - kráľa zvierat so zlatou korunou.

Zároveň sa šírili legendy o fantastických zvieratách (jednorožcoch, obrovských hadoch a drakoch).

Na prelome prvého a druhého tisícročia pred Kr. ríšu *Šangov* napadli kmene zo západu a severozápadu, medzi ktorými vedúcu úlohu zohrával kmeň *Čou*. Pod dobytí *Šangov* vytvorili druhý čínsky vladársky rod a prebrali všetky ich kultúrne vymoženosti. Táto politická zmena neprišla v kultúrnom vývoji významnejšie zmeny. Rané obdobie *Čou*, to jest prvá polovica prvého tisícročia, ešte patrila k rozvinutej dobe bronzovej. Až okolo polovice tohto obdobia sa objavili v archeologických nálezoch ojedinelé železné predmety a posledné storočie pred počiatkom súčasného letopočtu patrí už k strednej a plne rozvinutej dobe bronzovej, v ktorej v nálezoch prevažovalo železné náradie nad bronzovým.

Takmer tisícročná nadvláda dynastie *Čou* mala svoje pozitívne stránky. Medzi ne patrilo používanie železa, zavedenie peňazí v podobe mincí, zavlažovanie v poľnohospodárstve, ako aj zrušenie spoločného vlastníctva pôdy, ktorá prešla do súkromného vlastníctva, čo vznikom vrstvy priekupníkov a obchodníkov priviedlo ďalekosiahle spoločenské zmeny.

Čínska spoločnosť venovala rozvoju poľnohospodárstva veľkú pozornosť. Na začiatku každého roku sám cisár obradne vyoral na určenej poli prvú brázd, čím zahájil poľné práce. Tento osobný cisárov príklad mal motivovať ľudí k usilovnej práci. Vládca ako *syn nebies* morálne zodpovedal za úspech žatvy, a tým aj za blahobyť poddaných. A práve táto obradná orba *syna nebies*, o ktorom sa verilo, že je nadaný magickými silami, sa pokladala za záruku úspechu. Pokiaľ išlo o kultúrne plodiny, medzi nimi dominovalo tzv. *päť druhov obilia*, to jest dva druhy prosa, pšenica, konope a strukoviny. Oblúbené boli aj rôzne druhy zeleniny. Na juhu krajiny sa rozšírila ryža a cukrová trstina. Čajovník preniesli do Číny budhistickí mnísi z Indie, ktorí pili čaj pri meditačných cvičeniach na zvýšenie koncentrácie pozornosti. Pestré zloženie pestovaných plodín umožňovalo postupne získavať vedomosti o pôde vhodnej pre jednotlivé plodiny, ako aj o nevyhnutnosti striedať plodiny a hnojiť. Pozornosť sa venovala aj zdokonaľovaniu poľnohospodárskej techniky (najmä pluhov), čo viedlo k zvyšovaniu úrody a vytváraniu prebytkov.

Významne sa rozvíjali aj remeslá a technika. O období *Chan* bolo známe, že už pôvodní čínski historici ovládali následnosť doby kamennej, bronzovej a železnej. Doba kamenná začala pred 500 000 rokmi objavením predchodcu človeka na východoázijskej pôde. Okolo roku 1500 pred Kr. začala doba bronzová, po ktorej nasledovala od polovice

prvého tisícročia pred Kr. doba železná. Obdobia sa čiastočne prelínali a popri uvedených materiáloch sa používali aj nástroje z kameňa, dreva a bambusu. Postupne sa rozvíjala výroba rôznych nástrojov ako boli nože, sekery, pilníky, kladivá, vrtáky (vrátane hnacích súprav), ihly, nožnice, kladkostroje, sústruhy a pod. S používaním kovov súvisela aj vysoká úroveň baníctva a hutníctva. Najstarším remeslom bolo hrnčiarstvo, ktoré sa z keramiky postupne prepracovalo na porcelán. Veľký význam získala aj výroba a farbenie textilu a hodvábu. Najmä hodváb vyvolával obdiv vtedajšej vyspelej Európy. Kvalitu čínskeho hodvábu obdivoval rímsky spisovateľ Plínius a neskôr Marco Polo. Na dekoratívne účely sa intenzívne používal lak. Tradičným čínskym vynálezom bola aj kníhtlač a výroba papiera, dôležitého exportného artikla.

Formovalo sa aj sociálne myslenie. V ideologickej oblasti vznikli hlavné smery čínskej filozofie vrátane noriem spoločenského súžitia, v náboženských názoroch vystupoval do popredia kult nebies a v politickej oblasti bol určujúcim faktorom akýsi druh lénneho systému. Obyvateľstvo sa delilo podľa príspevkov štátu do štyroch stavov: šľachta a úradníci, roľníci, remeselníci a obchodníci. Roľníci, ktorých bolo najviac, neboli priamo viazaní na pôdu a nestávali sa nevoľníkmi. Pôdu mohli opustiť a vyhľadať si lepšie životné podmienky. Na druhej strane existoval aj určitý počet otrokov, ktorí sa do otroctva dostávali najmä kvôli dlhom. Spomedzi nich prevládali otroci v domácnosti a tzv. luxusní otroci. Na konci prvého tisícročia pred Kr. bol vývoj prvkov tradičnej čínskej kultúry v ich základných vlastnostiach uzavretý.

V období *Jang-šao* sa u starých Číňanov výrazne vyvinul *animizmus* – kult duchov. Duchovia vystupovali v antropomorfnnej podobe. Napríklad v legendách o nebeskej tkáčke a pastieroch, o zlenivených duchoch, ktorých za trest rozdelili nebeskou riekou, to jest Mliečnou dráhou a pod. Je pozoruhodné, že starí Číňania pôvodne nemali vypracovanú predstavu o mocnom zlom duchovi, spočiatku sa vyskytovali len miestni zlosynovia prepadávajúci a zabíjajúci ľudí. Pred nimi bolo možné ochrániť sa magickými formulkami.

Ako už bolo uvedené, počiatkom 2. tisícročia pred Kr. kultúru *Jang-šao* vystriedala kultúra *Lung-šan*. Nálezy naznačujú rozvoj chovu dobytky zvyšujúceho všeobecné bohatstvo. Obyvatelia *lung-šanských* osád často pochovávali mŕtvych za múrmi hradísk a verili, že ak predkovia zostanú medzi živými, budú im pomáhať. Široko sa rozvinul kult predkov. Číňania sa snažili zistiť vôľu predkov a nakloniť si ich obeťami. Verili, že bdenie a rituálne očisťovanie v dňoch obetných obradov umožní živým, aby na vlastné oči zhládli duše predkov v telesnej podobe.

be. Postupne sa vytváral kult hrdinských činov antropomorfných predkov. Ich slávne činy sa šírili po vtedajšej Číne.

Najstarším hrdinom a akýmsi vzorom pre čínsku mytológiu sa stal prvý človek *Pchan-ku*, dieťa základných vesmírnych síl *jin* a *jang*. Bol to obor, ktorý sa dožil veľmi vysokého veku. Obvykle ho zobrazovali s obrovskou sekerou v ruke, alebo ako budovateľa sveta. Podľa mýtu o jeho narodení na samotnom počiatku času existoval chaos. Chaos sa sformoval do prapôvodného vajíčka a vo vnútri škrupinky sa vyľahol *Pchan – ku*. A keď po osemnásť tisíc rokoch zomrel, z jeho tela vznikli základné živly. Dych vyvolal vetry a mraky, hlas hromobitie, ľavé oko slnko a pravé mesiac. Štyri končatiny a trup sa zmenili na päť základných smerov a na hory, z krvi sa stali rieky a zo žíl cesty. Mäso sa premenilo na stromy a pôdu, vlasy a fúzy na hviezdy na oblohe a chlpy na trávu a kvety. Zo zubov a kostí vznikli kov a kamene a pot vytvoril rosu. Bľchy a paraziti z obrovho tela sa stali predkami rôznych ľudských rás. *Pchan – ku* ovládal aj počasie, ak sa usmieval, svietilo slnko, ale keď bol smutný alebo nahnevaný, prišla búrka.

Uctievaným hrdinom bol tiež *Jü*, boh národa žijúceho v údolí rieky *Jang-c’*. Spočiatku ho spodobňovali ako napoly človeka a napoly draka, no nakoniec prijal ľudskú podobu. V časoch veľkých povodní významne pomáhal ľuďom. Na reťaz pripútal ducha priepasti, prerážal nové riečištia pre rieky a prehlboval prieplyvy. Vybudoval odvodňovací systém odvádzajúci záplavovú vodu do mora. Vďaka tomuto systému, prepájajúcejmu jednotlivé čínske provincie, bolo možné pôdu opäť využívať na pestovanie plodín. Vládnucci cisár bol *Jüovi* natoľko vďačný, že sa vzdal trónu a poveril ho svojím zastupovaním. Neskôr sa stal prvým cisárom dynastie *Sia* a vládol medzi rokmi 2205 a 2197 pred Kr. Každý ďalší cisár sa pokladal za prevtelenie draka *Jü*.

Pozoruhodné však je, že mytologickí hrdinovia Číny neboli bojovníci, ale kultúrni hrdinovia, ktorí naučili ľudí zakladať oheň, stavať domy, obrábať pôdu, loviť ryby a obchodovať, vynášli znaky písma a zaviedli manželstvo a morálku. Podrobné správy o vojnách, ak sa aj zachovali, nemávali podobu eposov a hrdinských spevov, ale suchých správ v dobových kronikách. Informácie o vojnových konfrontáciách, ktoré sa odohrávali v čase utvárania základných črt tradičnej kultúry a čínskeho sveta vôbec, čínska história uvádzala len sporadicky. Preto sa zdá, že rozširovanie pôvodného čínskeho geografického priestoru prebiehalo relatívne mierumilovne, keďže chýbajú hrdinské ságy a mýty charakteristické pre semitské a indoeurópske kmene raného historického obdobia.

NÁZNAKY MODERNIZÁCIE

Najstarší štát v údolí Žltej rieky pomenovali ako ríšu *Jin*. Archeologické pamiatky z konca *jinskej* epochy (14.-12. storočie pred Kr.) dokazujú, že v tom čase sa v Číne zakladali prvé mestá, pracovali prevažne otroci a vzniklo písmo. Z náboženského hľadiska je významné, že postupne prestávali pôsobiť starí predkovia a do popredia sa dostával duch kráľa (*wanga*). Z pôvodných duchov sa vydělil duch neba a postupne sa zmenil na boha. Pohreby *wangov* boli neobyčajne honosné a kráľa do záhrobia sprevádzali nielen mŕtvolý oblúbených zvierat, ale aj ľudia z najbližšieho okolia. Až neskôr vznikali náhradné terakotové sošky. Budovali sa aj chrámy pre vykonávanie kultu predkov. Kráľovi patrilo sedem chrámov, vysokej šľachte nanajvýš päť. K takémuto rozvrstveniu dochádzalo aj medzi duchmi (alebo bohmi). Prvé miesto medzi nimi zaujal boh neba Šang-ti alebo Tchien. Je to antropomorfný boh podobajúci sa pozemskému kráľovi. Býval aj božstvom osudu, zdrojom ľudských trampôt i radostí, prisudzovali mu vôľu a schopnosť zasahovať do pozemských problémov. Duch neba bol aj ochrancom kráľovskej vlády. Popri tomto významnom bohovi Číňania naďalej uctievali aj predkov a rôznych duchov, prípadne aj kulty zeme, slnka a mesiaca. Kult slnka mal pôvodne totemové ladenie. Veriaci si predstavovali, že slnko jazdí po nebi vo voze ťahanom šiestimi drakmi. Slnko pokladali za živú bytosť a snažili sa brániť ju v čase zatmenia proti drakovi.

Náboženský kult sa realizoval v chrámoch. Tam sa prinášali obeť nebu, zemi, horám, riekam, slnku, mesiacu, piatim planétam a prostredníctvom rituálnych tancov sa ľudia mohli stykať so svetom duchov. Najvýznamnejšie obeť prinášal sám cisár.

Významnou súčasťou kultu bolo okrem obetí aj veštenie. K hádaniu sa používali zvláštne kosti z korytnačiny alebo z býčej lopatky. Na prevrútenú kosť písali zvedavci otázky určené nebu alebo predkom.

V 6.- 4. storočí pred Kr. došlo v Číne k závažným zmenám. Rozvíjala sa výroba i obchod. V 3. storočí pred Kr. vznikla centralizovaná monarchia, ktorá na jednej strane prispievala k rastu bohatstva, no súčasne prehľbovala rozdiely medzi ľuďmi. Prvý jednotný štát vznikol za dynastie *Čchin* roku 221 pred Kr., keď sa sformoval aj úrad cisára. Prvým cisárom sa stal Š'-chuang-ti.

Pochopiteľne, že aj v ďalších historických obdobiach dochádzalo k významným spoločensko-ekonomickým udalostiam, pri ktorých sa sociálne aspekty významne prelínali s kognitívnymi. Imperátor, ktorý

zjednotil národ, Š'-chuang-ti, začal budovať *Veľký múr*, aby ochránil krajinu pred cudzincami alebo barbarmi. Za 10 rokov nechal pozdĺž hraníc vybudovať 1500 míľ opevnení. Čínsky feudálny vek skončil zhruba 300 rokov pred Kr. Papier vyrobili zhruba 100 rokov po Kr., knihy sa bežne tlačili blokovou tlačou v 9. storočí. Roku 200 vznikla prvá čínska encyklopédia. Roku 1041 čínsky tlačiar Pi Šeng vyrobil pohyblivý typ keramického kruhu a roku 1611 sa zaznamenalo prvé známe vojnové využitie pušného prachu.

K významnému civilizačnému rozvoju Číny prispelo aj vyššie vzdelávanie. Napríklad k najvýznamnejším starovekým vzdelávacím zariadeniam patrí Univerzita Nanking, ktorú roku 258 založil cisár Sun Xiu počas kráľovstva *Wu* v bývalom hlavnom meste cisárstva. Roku 1920 sa z nej stala prvá moderná čínska univerzita. Strediskom vyššieho vzdelávania bola aj Akadémia Yuelu.

Historik Philip Du Bois pripísal starej Číne popri vynáleze pušného prachu, tlače a kompasu aj objavenie psychologických testov a jednoduchého detektoru lži (dysfágiou u vinných podozrivých). Kvalita administrácie v ríši závisela od gramotných a vzdelaných úradníkov. Preto v období asi 2200 rokov pred Kr. čínsky cisár v dynastii *Sia* začal testovať každý tretí rok ich fyzickú i psychickú úroveň. O tisíc rokov neskôr sa zaviedli aj formálnejšie skúšky úrovne civilných služieb. Schopnosti sa hodnotili podľa výkonov v šiestich umeniach: hudbe, lukostreľbe, jazde na koni, písaní, aritmetike a v znalosti protokolu. Neskôr pribudli testy z geografie ríše, civilného práva, riešenia vojenských problémov, poľnohospodárstva a administrácie príjmov. Aj preto Du Bois nazval Čínu *testovo dominantnou spoločnosťou*. Testovanie prebiehalo pomerne dlho, až do roku 1905, keď klasický systém nahradili technologické reformy.

Roku 1270 Marco Polo prišiel do Číny ako svedok dramatických udalostí (vyvolávaných najmä pôsobením Kublaj chána). Spomínaný sociálny a politický systém dominoval v Číne takmer 1500 rokov. Tento krátky zoznam starovekých čínskych výdobytkov ilustruje letmý pohľad na hĺbku a bohatstvo čínskej civilizácie. Kultúry Západu sú v porovnaní s čínskou civilizáciou výrazne menej skúsené.

POČIATKY ČÍNSKEJ FILOZOFIE

V priebehu tisícročí vznikol špecifický filozofický systém, pôvodne vychádzajúci z úsilia o komentovanie otázok spoločenského života a problémov poriadku v spoločnosti. Ambície čínskych filozofov však

nespočítali v úsilí podať komplexný prehľad svetového názoru. Neusilovali len o poznanie, ale aj o bezprostredné prežívanie vyššej úrovne reality, než je tá, na ktorej sa ľudia spravidla pohybujú. Čínskym mysliteľom nešlo len o to, aby spracovali myšlienky sformulované ľudským rozumom a tam, kde sa vyskytujú neriešiteľné protiklady, ich prakticky preskúmali a korigovali, ale aj o to, aby posunuli myslenie človeka k bezprostrednému styku s reálnymi svetovými súvislosťami tak, aby myslenie dospievalo k nahliadnutiu, ďalej k prežívaniu a tým rozhodne ovplyvnilo celý život. Takým mysliteľom bol napr. Lao-c’.

Filozofiu výrazne ovplyvnila aj čínska civilizácia a písmo, ktoré sa formovalo niekoľko tisícročí. Historický prehľad pripisoval jednotlivým vládom objav písma, inštitúciu manželstva, vytvorenie hudby a iné kultúrne aktivity. Číňania boli aj vynikajúci poľnohospodári, regulovali toky riek a vynašli pušný prach, porcelán, kníhtlač, kompas a papierové peniaze. Cieľavedomé úsilie venovali zdokonaľovaniu výtvarného umenia, výroby keramiky i lyrickej poézie. K vysokej kultúrnej úrovni Číny výrazne prispievala aj vynikajúca organizácia spoločnosti a štátu.

K špecifickému vývoju čínskej filozofie prispeli aj zvláštnosti jazyka. Ako je známe, čínsky jazyk obsahuje len jednoslabičné slová, ktoré sa nečasujú ani neskloňujú a nerozlišuje sa ani slovný druh. Význam slova ovplyvňuje prízvuk a kontext. Preto v čínštine, na rozdiel od európskych jazykov, sa nerozpoznáva predmet a podmet. Problémy sú aj so zápisom abstraktných filozofických pojmov.

Rané filozofie

Jedným z najstarších záznamov čínskej literatúry je metafyzická *Kniha premien (I-t’ing)*. Ide o kanonickú knihu taoizmu i konfucianizmu. Vznikla okolo roku 1120 pred Kr. a pripisovali ju mýtickému cisárovi Fu Si (2842-2738 pred Kr.). Cisár vo svojej ríši údajne zaviedol aj lov, pastierstvo, upravil kalendár, objavil *trigramy* (podklady pre veštenie) a zaviedol binárny zápis číselných údajov.

I-t’ing pojednávala o základných témach čínskej filozofie rozdeľných do troch oblastí:

- náuka o *jin a jang*,
- náuka o ôsmich *trigramoch*,
- náuka o piatich prvkoch.

Kniha sa pokúšala o výklad rôznorodosti javov zákonitosťami, umožňujúcimi predvídanie a veštenie. Z jednoduchých obrazcov z čiar (*trigramov* a *hexagramov*) možno konštruovať viacvrstvovú predstavu

kozmickeho a pozemskeho usporiadania, zalozeneho na pozorovaní prírody i porekadiel v podobe kryptografických aforizmov.

K identifikácii zákonov a prvkov prírody slúžia najmä mystické *trigramy*. Každý *trigram* sa skladá z troch línií. Niektoré línie sú kontinuálne, reprezentujú mužský princíp *jang*, signalizujúci pozitívny smer, aktivitu a produktivitu a zobrazujú nebeské symboly ako svetlo, teplo a život. Iné línie sú prerušované a predstavujú ženský princíp *jin*, indikujúci negatívny smer a pasivitu a poskytujú pozemské symboly temna, chladu a smrti. Fu Si komplikoval záhadné *trigramy* zdvojením záberov (úderov) a zvyšovaním kombinácie línií *jang* a *jin*. Každé usporiadanie predstavovalo určitý korešpondujúci zákon. Celá história, múdrosť a realita sú uložené v kombináciách. Konfucius ich umiestnil vo všetkých svojich dielach. *Dobry život* vyučovaný podľa *I-t'ing* je ideálnou utópiou získanou prostredníctvom kľúčov k realite, obsiahnutých v *trigramoch*. Tým sa zdôrazňuje neistota teológie a relativita morálky. Preto čínska filozofia nepresadzovala hľadanie absolútnej pravdy a univerzálnych princípov, ale smerovala k praktickému prežívaniu.

Lao-c'

Možno najväčším predkonfuciánskym filozofom bol Lao-c' (čínsky Starý majster, cca 6.-5. storočie pred Kr.), autor *Knihy ciest a cností (Tao-te-t'ing)*, pravdepodobne najdôležitejšieho spisu taoistickej filozofie. Tento systém vymedzoval *tao* ako cestu k múdremu životu a odmietal intelektuálne aktivity v prospech jednoduchého života, úzko spojeného s prírodou. Na rozdiel od konfucianizmu presadzujúceho vzťah človeka k človeku, Lao-c' ako predchodca Jeana Jacquesa Rousseaua (1712-1778) a Henry Davida Thoreaua (1817-1862) vyzýval k životu v harmónii a v súlade so zákonmi a poriadkom prírody a odsudzoval triky zavádzajúce ľudí. Žiaducim spôsobom života je formovanie zákonov harmonizovaných so zákonmi prírody.

Jadrom učenia je čínsky pojem *tao* ako základný princíp regulujúci všetko bytie a konanie. *Tao* nie je božstvo, ale neviditeľný, pojmovo nepostihnuteľný absolútny princíp usmerňujúci bytie, a tým aj svet. *Tao* nepôsobí násilnými zásahmi, ale „nekonaním“, čím umožňuje vývoj prirodzenou cestou. Človek usilujúci o *tao* hľadá múdrosť potichu. *Ten, kto o ceste hovorí, ju nepozná*. Prívrženci učenia *tao* spochybňovali pôsobenie inteligencie a upozorňovali na relativitu poznania, neponúkali žiadne realistické recepty na problémy života v spoločnosti. Preferovaný návrat k prírode môže viesť k masívnej bezbrannosti ľudí voči

silám, ktoré sú súčasťou prírody – agresivite, chudobe a ignorancii, súčasťami každodenného života. Vnútorňá harmónia a pokoj sa nastoľuje prostotou myslenia a pokojným hľadáním osudu – vlastnou cestou *tao*. Prostota sa dosahuje odmietaním ťižiadostivosti a predpokladá sa láska k blížnemu, nevynímajúc ani nepriateľov, čo vyvoláva analógie s kresťanskou láskou. Človek sa má trpezlivo usilovať o osvietenie, osvietený človek sa vracia k detskej jednoduchoťi. Vládca má byť múdрым vodcom šíriacim vládu *tao* v celej ríši, pretože kde panuje *tao*, tam vládne mier.

Obr. 4: Symbol *tao*

Žiaci Lao-c' predpokladali, že človek plným stotožnením s *tao* získa nadprirodzené schopnosti a stane sa nesmrteľným. *Tao* sa snažili ovládnuť pomocou rôznych magických a mystických prostriedkov ako je

napr. askéza, meditácia, alchýmia a podobne. Do tohto systému sa zaradili aj početné božstvá starého ľudového náboženstva. Vznikol rozsiahly panteón božstiev, dobrých a zlých duchov, s vierou v zázraky a s kúzelníckymi praktikami. Pod budhistickým vplyvom dochádzalo postupne k vytvoreniu vlastnej taoistickej cirkvi, na čele ktorej stál *nebeský učiteľ*. Vznikli tiež taoistické kláštory. Úlohou mníchov, niekedy žijúcich osamelo mimo kláštornej komunity, bolo vyháňať a zariekavať zlých duchov a démonov a v prípade úmrtia slúžiť obrady za zosnulých. Taoistickí mnísi často vystupovali spoločne s budhistickými.

Taoizmus a jeho idylické verzie v priebehu histórie obvykle provokovali reakcie. V Číne sa o najvýraznejšiu reakciu pričínal Konfucius.

Konfucius

Pred Konfuciom (latinizovaná podoba čínskeho mena Kchung-fu-c' (551-478 pred Kr.) nehrali etické motívy v náboženských predstavách takmer žiadnu rolu. Za podstatné sa nepokladalo dodržiavanie etických zásad a povinností, ale presné vykonávanie obetných obradov. Až v Konfuciovom učení sa objavil pojem morálneho správania, nezávislého od rituálov. Preto svoju etiku založil na myšlienke humánnych vzťahov ako morálnej zásady, ktorou sa má riadiť rodina i spoločnosť.

Informácie o rodinnom pôvode Konfucia sú pomerne obmedzené, pokladali ho dokonca za nelegitímneho potomka legendárneho cisára Chuang-Ti (Žltý cisár). Napriek tomu, že nezískal systematické vzdelanie, už v dvadsiatich rokoch vyučoval dejiny, básnické umenie a slušné správanie študentov, ktorí s ním žili. Prednostne sa venoval morálke. Milovník hudby učil študentov iba štyrom predmetom: poézii, oddanosti trónu, pravidlám správania a úprimnosti.

Správy o jeho sklone k múdrosti a čestnosti sa lavínovite šírili. Stal sa vládnym úradníkom na úrovni ministra spravodlivosti a zastával viacero postov. Preslávil sa reformami a čestným vykonávaním administratívnych činností. Avšak žiarlivým neprajníkom sa podarilo dosiahnuť jeho prepustenie a Konfucius trinásť rokov putoval po krajine so svojimi žiakmi a žil zo skromných milodarov. Neskôr sa dožil očistenia svojho mena, avšak posledných päť rokov života sa venoval výlučne študiu.

Konfuciove najdôležitejšie myšlienky sú zaradené do deviatich kníh. Prvých päť sa zaoberalo spoločenskými normami, komentármi ku knihe *I-t'ing*, chválospevmi opisujúcimi princípy morálky, históriou vlastného štátu a legendárnou históriou štátu. Tieto pedagogické práce

sú zaujímavé napríklad kvôli výberu lekcii z histórie na demonštráciu princípov cnosti, múdrosti a dokonalosti. Posledné štyri knihy, zozbierané študentmi po Konfuciovej smrti, obsahovali majstrove filozofické úvahy.

Najvýznamnejšou kanonickou knihou je *Knih premien*, ako najstarší zachovaný filozofický dokument. Obsahovala učenie z dávnych cisárskych čias a pridala vlastný komentár. Hlavnou časťou knihy je učenie o ôsmich *trigramoch*, znakoch, zložených z troch plných alebo prerušovaných čiar. Za základnú os *trigramov* sa považujú rôzne prírodné vplyvy symbolizujúce sily v ľudskom živote (rozkoš, sláva, energia, prenikanie, nebezpečenstvo, únava a poddajnosť). Ďalšími kanonickými knihami sú *Knih piesní*, *Knih listín*, *Jar a jeseň* a *Knih zvykov* (etické predpisy, mravy a zvyky). Vlastnými klasickými knihami sú *Hovory*, *Veľké učenie* a *Učenie stredú*.

Napriek tomu, že Konfucius neodmietal existenciu boha, pravdepodobne ho možno pokladať za agnostika. Jeho morálne učenie bolo založené na oddanosti úprimnosti, čestnosti a osobnej harmónii. Ušľachtilý človek je podľa konfucianistov prívržencom súčasného poriadku a riadi sa vedomím povinnosti. Najdôležitejším prejavom povinnosti je vernosť ľudí vládárovi. Podobne aj deti majú usilovať o poslušnosť voči rodičom. Neposlušnosť býva podľa Konfucia príčinou všetkých neporiadkov. Rodinná štruktúra by mala vyplývať z jednotlivcovej túžby po добрote. Rodina je podľa neho kritickou sociálnou jednotkou, podporujúcou jednotlivca na jednej strane a komplexnejšiu spoločnosť na druhej. Preto sú sociálne štruktúry formované lojalitou založenou na rešpekte k ľuďom, ktorí sú zase zaviazaní prispôsobovať sa pravidlám vhodného správania. Bohatstvo získané nezákonnou cestou prirovnával k letiacemu oblaku. Starším a spoločensky vyšším jednotlivcom je nutné preukazovať lásku a úctu: každý má konať tak, aby to zodpovedalo jeho spoločenskému postaveniu, má byť veľkomyselný a pokorne udržiavať tradície predkov. Významným prvkom v jeho učení bola výzva, aby každý usiloval o vzdelanie a mravné zdokonalenie. Od vládcov Konfucius požadoval, aby poddaných do spoločnosti zaraďovali podľa schopností, aby ľud motivovali k usilovnej práci a boli mu osobným príkladom, učiteľom a vychovávateľom. V čele štátu by mali stáť múdri jednotlivci vychovávajúci poddaných osobným príkladom. V mnohých prípadoch sa odvolával na postavy a činy idealizovanej minulosti.

Konfucianizmus nie je komplexnou filozofiou. Skôr sa skladá zo sérií praktických učení o morálke a politike. V podstate predstavuje aplikovanú filozofiu s niekoľkými metafyzickými kontextami. Ideálny člo-

vek je dôveryhodný, lojálny, úprimný a intelektuálne zvedavý, ale tiež rezervovaný a premýšľavý. Hlavným príkladom Konfuciovej etiky je *žen* (ľudskosť) – mravný princíp regulujúci vzťahy medzi ľuďmi v spoločnosti a rodine a hlásajúci úctu a lásku k starším ľuďom. Konfucianizmus je skôr konzervatívny, usiluje o udržanie jednoty života, avšak pri nedostatku pozornosti môže ľahko sklízuť do chaosu. História Číny vždy charakterizovali cykly chaosu a poriadku a konfucianizmus na ne reagoval vypracovaním pravidiel, podľa ktorých ľudia mohli úspešne žiť.

Konfuciovo učenie definovalo aj budúcnosť čínskeho politického a intelektuálneho života. Ako praktická filozofia sa orientovalo na každodenné problémy individuálnej morálky a sociálnej interakcie. Táto filozofia viedla ku konzervatizmu, ktorý počas mnohých pohrôm udržoval čínsku spoločnosť. Dôraz na rodinu, charakterizovaný lojalitou vymedzenou predpísanými vzťahmi, poskytoval základný rámec pre politické, vzdelávacie, výchovné, vojenské a ekonomické inštitúcie. Podobne ako morálne kódexy formované kresťanstvom, budhizmom a islamom psychologicky absorbovali teórie morálneho správania. Deviacie z týchto pravidiel sa pokladali za abnormálne.

ČÍNSKE MYSLENIE A MÚDROŠŤ

Konfucius a múdrosť

Čína je kultúrna oblasť významne prispievajúca do klenotnice múdrosťovej literatúry, predovšetkým v rámci konfuciánskej doktríny. Samotný Konfucius je aj dnes pokladaný za *Najvyššieho mudrca*. Zachovalo sa aj čínske úslovie: *Konfucius! Konfucius! Veľký Konfucius! Pred Konfuciom nik nebol Konfucius! Aký veľký je Konfucius!* (Baltes, 2005).

Informácie o Konfuciovi poskytuje klasická kniha *Rozhovory o slovách* (*Lun Jü - slovenský preklad Rozhovory a výroky*). Táto práca sa formou približuje evanjeliám a prehľadom života a učenia Ježiša. Skladá sa z 20 častí (496 kapitol) a reprezentuje zbierku Majstrových úsloví, aforizmov, dialógov, konverzácií a ciest, prednášaných a udržiavaných jeho žiakmi. Kľúčovým pojmom knihy je *ren* (morálka) a podstatou morálky je vrodená láska. Vyjadruje vzťah dvoch ľudí. Na otázku, čo znamená *ren*, Konfucius zdôraznil *lásku k ľuďom*. *Ren* je praktickou emóciou a rozvíja sa vzdelávaním. Delí sa na:

- *Xiao* (lásku rodičov k deťom),

- *Di* (rešpekt k rovesníkom),
- *Zhong* (lojalitu k vládcovi) a
- *Li* (normy správania).

Proces smerujúci k dosiahnutiu *ren* je spojený s akceptáciou sociálneho a morálneho kódexu i súčasných zvykov. *Li* nie sú úplne stabilné, menia sa v čase, v závislosti od okolností. Konfucius odporúčal úsilie človeka o civilizačný pokrok, ktorý uznával za prirodzený beh udalostí. To, čo je v *li* nemenné sa nazýva *yi* (spravodlivosť), čo filozof pokladal za prejav zdravého úsudku či morálnej pravdy. Jednotlivec je povinný usilovať o integráciu svojho pôsobenia podľa zásady *dávania i brania*.

Konfucius neodporúčal udržiavanie poriadku pomocou sily. Jeho kráľ – mudrc je povinný panovať morálne, akoby bol *hviezdou Polárkou*. Silu by mal používať iba v nevyhnutných prípadoch. Pri umiernenom vládnutí nie sú tvrdé tresty potrebné. Štát môže vtedy pôsobiť na zásade *wu wei* (to jest poznania, či konať alebo nekonať; *wei* - konať, *wu* - zápor), ak sa možno oprieť o solidný výchovný základ. Bez náležitej výchovy sa štát i rodina dostávajú do stavu chaosu.

Konfucius vyznával zásadu *zheng ming*, podľa ktorej je každý povinný správať sa v závislosti od sociálnej pozície, akú zaujíma. *Nech vládca bude vládcom, minister ministrom, otec otcom a syn synom*, na rozdiel od taoistických zásad, ktoré v tejto veci zastávali pomerne anarchistický názor. Konfuciova filozofia zodpovedá európskemu humanizmu, odvoláva sa na prirodzené cnosti človeka, získané sebazpoznaním. V tomto procese však menšiu úlohu zohráva individualizmus západného typu a väčšiu jednotlivec ako súčasť spoločnosti. Pre Konfucia je cnosť hodnotou samou o sebe, treba byť šľachetným, dokonca aj vtedy, ak sa to priamo neopláca. Cieľom doktríny mudrca bolo dosiahnutie pokoja i harmónie. Mnohí vzdelaní Číňania spamäti ovládajú celé pasáže tejto knihy (ako v Grécku Homérove diela). Napriek tomu sa odporúča, aby sa čitatelia neorientovali len na *Lun Jü*, ale aj na vybrané kapitoly ďalších konfuciánskych klasikov.

Čo je múdrosť podľa klasického konfucianizmu? V porovnaní so starovekou mezopotámskou a egyptskou literatúrou múdrosť predstavuje integrovaný a vysoko rozvinutý stav mysle a charakteru. Súčasťou učenia je aj súbor špecifických prísloví, porekadiel, úsloví, povestí a aforizmov. Avšak učenie tiež zahŕňa organizovaný opis kultivovaných mudrcov. Múdrosť alebo mudrc je primárne definovaný ideálnou alebo najdokonalejšou osobnosťou, prípadne *nadradeným človekom* (*Csün-ce*). Táto ideálna osobnosť má *jen* (skutočné ľudstvo, s láskou a srdečnosťou ako kritickým jadrom) a navyše iné s *jen* asociované cnosti ako sú vzá-

jomnosť, lojalita, odvaha a dôveryhodnosť. Keď sa Konfucia pýtali na morálne cnosti, odpovedal: *Morálne cnosti jednoducho záležia od toho, nakoľko je jednotlivec schopný hocikde a všade cvičiť päť jednotlivých schopností: sebaúctu, veľkomyseľnosť, otvorenosť, úprimnosť a zhovievavosť* (Brown, 1938).

Takto sa múdrosť pre Konfucia stala integrovaným celkom dokonalosti myslenia, osobnosti a sociálnej výkonnosti. A navyše, tento pohľad na človeka bol časťou jeho komplexnejšie fungujúceho sociálneho systému. Jednoduchšie povedané, konfucianizmus staval prostredníctvom etického prístupu na racionálnom sociálnom poriadku, založenom na osobnej kultivácii. Bol zameraný na politický poriadok a na pokus o dosiahnutie morálnej harmónie v samotnom človeku. Možno sa zamyslieť nad tým, nakoľko sa takýto vysoko integrovaný a normatívny názor o ideálnej kombinácii myslenia a osobnosti môže rozvinúť iba pri kombinovanom pôsobení sekulárneho a religiózneho vplyvu. Nieкто by však mohol argumentovať, že práve náboženstvo transformovalo flexibilnejšie idey o ideáloch na absolútnejšie dogmy o pravde.

Konfuciánska cesta k *nadradenej* osobnosti alebo mudrcovi bola dlhá, celoživotná aktivita. Jej základnými kameňmi boli mentorstvo a program intenzívnejšieho vzdelávania a sebakultivácie. Ako konštatoval Lin Jutang (1943): *Pri interpretovaní problému modernou psychológiou možno túto konfuciánsku doktrínu ľahko redukovať na dve teórie, teóriu návyku a teóriu imitácie. Problémom pri zvládnutí cesty k múdrosťi je zameranie na poznanie a správanie, na vzájomnú závislosť medzi poznaním a činnosťou a na očakávanie, že sociálnou zodpovednosťou sa ľudská bytosť osobnostne rozvíja.*

Nasledujúce tvrdenie Konfucia z konca jeho života ilustruje niektoré sekvencie zahrnuté na ceste k *nadradenému* múdremu mužovi: Podľa vlastného vyjadrenia v pätnástich rokoch zamerával svoje srdce na učenie, v tridsiatich bol pevne zaistený, v štyridsiatich nemal pochybnosti, v päťdesiatich poznal vôľu nebies, v šesťdesiatich bol pripravený ju počúvať, v sedemdesiatke sa môže riadiť túžbami svojho srdca bez porušenia toho, čo je správne. Iný výrok *Majstra* je zameraný na kondenzáciu alebo súhrn spôsobov, akými možno dosiahnuť skutočnú osobitosť, preto v súlade so snahou naučiť sa byť sebou samým je nevyhnutné získať široké a rozsiahle poznatky o tom, čo je vo svete známe; kriticky sa na to pýtať; starostlivo sa nad tým zamýšľať; prehľadne to triediť a dôsledne konať.

Konfuciánske metódy komunikácie a učenia o podstate bytia a o zmenách na *nadradenú* osobu mudrca zahŕňajú príslovia a úsudky

podobné výrokom zo starovekej mezopotámskej a egyptskej sapienciálnej literatúry.

Medzi najznámejšími Konfuciovými výrokmí sú nasledujúce: *Nie je veľká radosť, učiť sa a opätovne sa znova naučiť? Keď vidíte dobrého človeka, snažte sa ho napodobniť, ak vidíte zlého človeka, skúmajte vlastné srdce, Bez múdrosti učeného nemožno vládnuť šašovi; bez práce šaša učeného nemožno nakrmiť.*

Význam nadobudlo *zlaté pravidlo reciprocity*, ktoré sa prejavilo ako časť dialógu medzi Konfuciom a študentom. C'-kung sa pýtal: *Existuje nejaké slovo, ktoré môže slúžiť ako zásada pre riadenie života?* Konfucius odpovedal: *Tým slovom je možno reciprocita. Nerob iným to, čo nechceš, aby robili tebe.* Vo viacerých textoch, v ktorých sa uvažovalo o riešení ľudských problémov, sa *reciprocita* považovala za významné kritérium etických prístupov. Avšak treba uviesť, že takéto tvrdenie nešpecifikuje, aké správanie je akceptovateľné. Ak napríklad výrok *nerob iným to, čo nechceš, aby robili tebe* uvádza človek s patologickým správaním ako je napríklad masochizmus, tento recept v racionálnych spoločenských zlyháva. V konfucianizme sa takéto limitácia odmieta, pretože múdry človek má rozvinuté také cnosti, ktoré vylučujú patologické správanie.

Kto sú nositelia konfuciánskej múdrosti? Na jednej strane, ako to býva pri starovekých textoch, je múdrosť lokalizovaná do hlavného prameňa konfuciánskeho učenia, *Rozhovorov o slovách*. Na druhej strane jednotlivcov vyberajú podobne ako mudrcov a prorokov v hebrejskej tradícii múdrosti, ako modelových nositeľov múdrosti. *Pravdivou mierou človeka je človek*. V princípe sa každý môže stať skutočnou alebo nadradenou osobou. Žiadna pozícia nie je príliš vysoká, ani trieda príliš skromná na zvládnutie tohto univerzálneho princípu.

Takýto *demokratický* pohľad na talent pre múdrosť je v konfuciánskom myslení možný, pretože ich učenie sa pokladá za prirodzené, ľudské a jednoduché a tiež preto, že ľudskú podstatu hodnotia ako vrodene dobrú a orientovanú na pozitívny vývin. Preto sa predpokladá, že ak iba veľmi málo ľudí dosiahne v priebehu života múdrosť, je to ovplyvnené tým, že len nemnohí z nich mali dostatok vrodenných potenciálov, že neraz prežívali zložité životné podmienky (ako napríklad nevyhnutnosť zarábať na životné potreby), mali len slabú podporu a nedostatočne sa rozvíjali, vrátane pôsobenia túžob a vôle. Avšak, ako sa už uviedlo, múdrosť je ideál. Preto je možné, že stav opísaný Konfuciom nie je dosiahnuteľný. Ani samotný autor sa nepokladal za povolaneého.

Múdrosť Budhu

Iný významný príspevok k formovaniu starovekej ázijskej verzie pojmu múdrosti je spojený s Gautamom Budhom (*Prebudený* alebo *Osvietený*). Budha, zakladateľ jedného z hlavných filozofických a náboženských systémov, žil v regióne teraz patriacom Nepálu a severovýchodnej Indii. Jeho životná cesta spadala do obdobia veľkého nadšenia v mystickom a spirituálnom živote. Budhizmus znamenal vyjadrenie čiastočnej nespokojnosti s bráhmanským hinduizmom.

Podobne ako európske poznatky o Ježišovi, aj informácie o Budhovi vyplývajú skôr z náboženskej tradície než z vedeckých historických zdrojov. V porovnaní s konfucianizmom predstavuje budhizmus, podobne ako židovsko-kresťanská tradícia múdroslovej literatúry, náboženský ako aj filozoficko-psychologický systém predpisov regulujúcich ľudské správanie a sociálne fungovanie. Aj keď je literatúra o Budhovi a budhizme rozsiahla, nie je k dispozícii reprezentatívny dokument ako *Starý zákon*, ktorý by obsahoval všeobecne akceptované autoritatívne tvrdenia budhizmu. Treba uviesť, že moderný budhizmus umožnil mnohé varianty dosahovania Osvietenia. Týchto možností je toľko, že niekedy sa predpokladá, že kľúčom k úspechu nie je ani cesta, po ktorej treba kráčať, ale skôr nachádzanie sa *vo vnútri* než *zvonka* problémov všeobecnej budhistickej orientácie. Budhisti rôznych typov bývali pomerne individualistickí a nechotne sa podriaďovali rigidnej vonkajšej autorite. V tomto zmysle fráza „múdrosť budhizmu“ znamená značný počet textov zameriavajúcich sa na široké oblasti, vrátane múdrosti hlavných žiakov originálneho Gautama Budhu. Budhistická múdrosť prešla vývojom. V priebehu storočí sa formovali varianty spirituálneho prežívania jednotlivých generácií budhistov a ich spôsobov, ako sa usilovali dosiahnuť Osvietenie.

Aké sú hlavné úvahy budhistov o múdrosti (ako ekvivalente stavu osobného Osvietenia), o jej nositeľoch a spôsoboch, ako ju dosiahnuť? Najľahšia odpoveď vyplýva z otázky o nositeľoch múdrosti. Môže k ním patriť každý, ak kráča po ceste k Osvieteniu. Avšak sám Budha ako syn kráľovských rodičov so špeciálnou výchovou, vrátane prorockej symboliky, nebol obyčajný človek. Podľa vlastného vyjadrenia dosiahol stav Osvietenia v pomerne nízkom veku. V tridsiatich piatich rokoch oznámil, že sa stal *plne Osvieteným*, najvyšším Budhom. Ako kontrast možno spomenúť Konfucia, ktorý predpokladal dosiahnutie múdrosti oveľa neskôr, ale tiež odmietol pokladať sa za múdreho.

Podstata budhistickej múdrosti bola prepracovaná pomerne detailne a zahŕňala komplexné tvrdenia o svete, myslení a osobnosti. Je ňou kozmický systém, cesta, ako pochopiť svet v plnej zložitosti. Budhizmus obsahuje určité perspektívy a tvrdenia o realite a princípoch kauzality. Príkladom je poznámka o pominuteľnosti reality. Iná je doktrína *podmienenenej genézy* naznačujúca, že všetko je vo vzťahu k ostatnému: *Všetky veci, všetci ľudia a všetky udalosti vzájomne súvisia a prelínajú sa. Inou dôležitou doktrínou je zákon o závislom pôvode tvrdiaci, že vo svete pôsobia pevné a časovo usporiadané vývinové série: Každý spôsob bytia predpokladá iný okamžitý predchádzajúci spôsob, z ktorého je odvodený nasledujúci spôsob a sú usporiadané do reťazcov alebo sérii príčin* (Tucci, 1984).

Vo vnútri tohto preklenujúceho rámca kozmickej pravdy môžu ľudia v priebehu životov dosiahnuť Osvietenie, stav, prirovnávaný k univerzálnym stavom *nirvány* (často prekladaným ako blaženosť alebo spasenie). Osvietenie zahŕňa poznanie najvyššej pravdy (*dhamma*) a dosiahnutie desiatich najvyšších cností alebo *paramitas* (dobročinnosť, mravnosť, odriekanie, múdrosť, úsilie, trpezlivosť, pravda, odhodlanosť, univerzálna láska, vyrovnanosť) a desiatich ciest, ako správne myslieť. Zoznam zahŕňa múdrosť (*pradžna*) a jednu z desiatich veľkých cností. Toto zaradenie naznačuje, že pojem múdrosti má v literatúre o budhizme niekoľko významov. Na jednej strane reprezentuje jednotlivú cnosť medzi viacerými. Na druhej strane učenci, podobne ako v múdroslovej literatúre západného sveta, vyzdvihujú múdrosť ako celostný pojem, zahrňujúci celú množinu budhistických poznatkov a praxe, ktoré sa týkajú požiadaviek na správanie v každodennom živote, cieľov a metód osobnostného vývinu.

Ak jednotlivec dosiahne stav osobného Osvietenia, tak splynul s Budhom. Negatívne vymedzenie tohto stavu zdôrazňuje oslobodenie z pozemských obmedzení týkajúcich sa utrpenia, žiaľu a ilúzií. Z pozitívneho hľadiska je Osvietenie stavom úplného naplnenia, podobným náboženskému spaseniu. V tomto stave by mal jednotlivec prekonať negatívnu *triádu vášne, nenávisť a ignorancie* a mal by byť schopný dosiahnuť vhodný pohľad, myslenie, reč, životný štýl, úsilie, uvedomenie a koncentráciu. Vymedzenie toho, čo je vhodné, vyplýva z dvoch hlavných častí osobnostného fungovania: cností osobnosti (charakter) a cností myslenia.

Možno ponúknuť predpokladaný výrok Budhu po dosiahnutí Osvietenia: *Uvedomil som si túto Pravdu, ktorá je hlboká, ťažko viditeľná, ťažko pochopiteľná... dostupná múdrym. Ľudia premožení vášňou*

a obkolesení masou tmy nemôžu vidieť túto Pravdu, ktorá je proti aktuálnemu, ktorá je ušľachtilá, hlboká, dômyselná a ťažko pochopiteľná (Rahula, 1974). V tomto kontexte Osvietenie súvisí s piatimi triedami *superpoznatkov*: zázračné alebo magické sily, božské oko, božské počutie, poznatky z myšlienok iných a spomienky jednotlivca z predchádzajúcich existencií.

Ako jednotlivec dosiahne stav Osvietenia, alebo poznanie konečnej spirituálnej existencie? Podľa predchádzajúcich úvah môže ho dosiahnuť každý (Baltes, 2005). Spôsob, akým možno podľa budhizmu dospieť k Osvieteniu, je založený na nepretržitom hľadaní pravdy. Všeobecný orientačný rámec poskytujú veľkorysé pohľady do podmienok ľudskej existencie:

- po prvé, každodenná existencia je plná konfliktov a utrpenia (pravda utrpenia),
- po druhé, toto utrpenie je primárnym výstupom sebeckých túžob človeka,
- po tretie, samotných ľudí možno vyslobodiť a uvoľniť z týchto obmedzení a dosiahnuť Osvietenie,
- po štvrté spôsob, ako dosiahnuť túto slobodu je pestovať *Ušľachtilú Osemnásobnú Cestu*. Táto cesta zahŕňa sekvencie transformácií myslenia a tela z ignorancie k najvyššiemu stavu vedomia a poznania, to jest, k Osvieteniu.

V súlade so zákonom závislého pôvodu a doktrínou podmienených histórií, budhisti považujú *Ušľachtilú Osemnásobnú Cestu* za najlepší ontogenetický kurz spirituálneho tréningu. Jeho podstatou je realizovať *život ako kontinuálny prúd zmien, sériu manifestácií a zánikov*. Cesta zahŕňa pohyb k ôsmim spôsobom správneho myslenia tým, že odmieta extrémny ako je sebaponíženie (Budha sa v priebehu svojho života pokúsil o túto cestu, no zlyhal) a usiluje o nájdenie *strednej cesty* medzi asketizmom a hedonizmom. *Ušľachtilá Osemnásobná Cesta* nie je žiadny *slabý kompromis, ale sladká rozumnosť, rovnako odmietajúca fanatizmus a lenivosť, kráčajúca bez náhlenia vpred...* (Humpreys, 1961).

Vytrvalé úsilie, meditácie a efektívne vzťahy medzi mentorom a žiakom sú nevyhnutné procesy, ako je aj zrieknutie sa základnej závislosti od materiálnych problémov. Používanie jogistických meditácií (nepliesť si ich s použitím v hinduizme) je primárne cielené na dištančovanie sa od biologického a environmentálneho kontextu: na aktiváciu jednotlivcových kapacít a dosiahnutie stavu *najvyššej čistoty, ľahostajnosti ku všetkému a čistého vedomia* (Tucci, 1984). Ak niekto primerane

využíva princípy *Ušľachtilej Osemnásobnej Cesty*, správne pochopí základné princípy a motívy vedúce k sústredeniu.

Podľa budhistického myslenia vyžaduje cesta k Osvieteniu výnimočné osobnostné úsilie. Dokonalosť sa nedosahuje okamžitým nápadom, ale stálym cvičením a pozitívnymi príkladmi. Je však dôležité, aby úsilie vyvinul samotný jednotlivec. Ako sa však občas zdôvodňuje, bez poznania Budhu pravda - Osvietenie - nie je možné. Pretože veriaci budhista žije veľa životov, cesta k Osvieteniu môže zahŕňať mnohé prevtelenia a je kulmináciou celej série predchádzajúcich životov.

Budhistická múdrosť, podobne ako u konfucianistov, predkladá silne integrovaný pohľad myslenia a charakteru podľa výrokov: *prestaň robiť zle; uč sa robiť dobre; vyčisti svoje srdce: to je Budhovo učenie* (Humphreys, 1961). Toto intenzívne zblížovanie myslenia a charakteru a stupeň normatívnosti stavia otázku: pôsobí niečo také ako budhistická múdrosť a suma poznatkov o ľudskom správaní, ktoré sa pri použití nenáboženských štandardov môže nazývať múdrosťou?

NESKORŠIE FILOZOFIE

Muo Ti

Po Konfuciovej smrti vznikli alternatívne filozofické systémy. Napríklad Muo Ti (Mo-c', 479-381 pred Kr.), tvorca tzv. mohizmu, známy ako filozof univerzálnej lásky, odmietol konfucianizmus ako nepraktický. Súčasne sa pokúšal objaviť logický dôkaz existencie duchov a fantómov. Na riešenie problémov sociálneho zla Muo Ti presadzoval univerzálnu lásku (*t'ien-aj*), stojacu v protiklade s etickým princípom *žen* a jeho učenie sa stalo základňou čínskeho pacifizmu. Hlavným heslom mohizmu bolo: *Napomáhať všeobecnému blahu a bojovať proti zlu*. Staval sa proti výsadám aristokracie, jej prepychu a plytvaniu. Existenciu vládnucej vrstvy pokladal za nutnú, ale apeloval na jej dobrotu, od ľudu vyžadoval poslušnosť. Veľký význam pripisoval overeniu filozofie praktickou životnou skúsenosťou. Príslušná teória musí:

- mať preverený základ, nakoľko je v súlade s harmóniou nebies a starých vládcov,
- byť overená skúsenosťou,
- byť aplikovateľná v praxi.

Mohisti sa intenzívne zaujímali o teóriu poznania. Pre poznanie sú nevyhnutné tri podmienky: prvou sú zmyslové orgány človeka, druhou vonkajšie prostredie, ktoré je objektom zmyslových orgánov a treťou

styk zmyslových orgánov s vonkajším svetom. Stykom zmyslových orgánov s vonkajším prostredím vzniká pocit. Pociť je však len počiatkom poznania; preto je nevyhnutné skúmať, čo reprezentuje a potom možno poznať javy, s ktorými sa človek stretáva. Vymedziť možno tri zdroje poznania:

1. *Wen-č'* - poznanie získané od iných ľudí,
2. *Šuo-č'* - poznanie založené na myslení jednotlivca,
3. *Ťin-č'* - poznanie vznikajúce postrehom a vlastným pozorovaním.

Poznanie môže byť pravdivé alebo nepravdivé. V rámci pravdivého poznania pojmy zodpovedajú skutočnosti. Poznanie v rozpore s faktami nie je pravdivé a človek ho nemôže použiť na dosiahnutie svojich cieľov. Mohisti zdôrazňovali najmä praktický význam poznania. Okrem toho sa venovali aj logickým pojmom ako kategória a príčina. Delili pojmy - názvy do troch skupín: všeobecný názov, rodový názov a zvláštny názov a rozoberali ich ako kategórie všeobecného, zvláštného a jedinečného.

Skúmali tiež vzťahy medzi identitou a rozdielnosťou, ktoré sú podľa nich neoddeliteľné, pretože identita znamená, že rozdielne veci sú v jednote. Štúdium týchto kategórií a objasnenie ich vzájomného vzťahu má za úlohu poznať bytie a nebytie, pravdu a lož.

Mohisti tvrdili, že vzájomný vzťah medzi jedinečným (*i*) a mnohým (*tu*), medzi celkom a jeho časťami sa objasňuje porovnávaním (*pi*). Porovnávať však možno len predmety a javy rovnorodé, rôznorodé je neporovnateľné. Napríklad je absurdné sa spýtať, *čo je dlhšie, strom alebo noc?*, alebo *čoho treba viac, rozumu alebo obilia?*. V priebehu poznávania musí človek zachovávať zmysel pre realitu a porovnávať veci proporciálne, pretože pri posudzovaní je nevyhnutné dodržiavať mieru. Mohisti tiež navrhli sedem metód formulácie záverov, medzi nimi aj dedukciu a indukciu. V 3. storočí pred. Kr. sa žiaci Muo Ti zaslúžili o rozvoj teórie poznania.

Jang Ču

V kontraste s Muo Ti iný filozof, Jang Ču (370-319 pred Kr.) vytvoril teóriu založenú na popieraní boha a ďalšieho života, pričom žijúcich ľudí neovplyviteľne postihne predurčený osud. Všetko podlieha skaze a zničeniu, život vystrieda smrť, vznik zánik. Život preto treba užívať a vychutnávať a nezaťažovať sa myšlienkami na to, čo bude po smrti. Je autorom idey *všetko pre seba* aby sa ľudská prirodzenosť zachovávala v celistvosti a čistote. Podľa Jang Ču v živote trpia dobrí aj

zlí, avšak zlí žijú veselšie. Vyznával rovnakú hedonistickú etiku ako epikurejci v starovekom Grécku a Ríme. Podľa neho všetky udalosti a javy prírody a spoločnosti sú podriadené pôsobeniu princípu prirodzenej nevyhnutnosti, ktorý charakterizoval ako osud. Vyzýval, aby sa ľudia vrátili k svojmu prirodzenému stavu a opustili bydliská vo veľkých mestách a vzdali sa agresivity a honby za ziskom či slávou. Bol jedným z prvých *taoistov* a načrtnol podstatu *wu wei* ako prirodzeného priebehu života. Odmietal žiakov, no napriek tomu sa zachovali jeho niektoré citáty ako: *Ak skutočne dbáš o svoje meno, zostaneš chudobný.*

Mencius

Mencius (Meng-c', 372-289 pred Kr.) sa narodil za dynastie Čou neďaleko Konfuciovho rodiska. Po predčasnej smrti otca sa jeho výchovy ujala matka, ktorá sa svojou kvalitnou výchovou stala historickým symbolom dokonalej matky. Podobne ako Konfucius pôsobil v štátnych službách, ale neskôr rezignoval a ako filozof putoval a vyučoval Konfuciovo učenie. Mencius upozorňoval na extrémnosť postojov Muo Ti a Jang Ču. Zaujímal sa o budovanie sociálneho poriadku umožňujúceho ľuďom dosiahnuť spokojný život. Učil benevolentnému vodcovstvu a individuálnemu dobru. Tieto ciele sa stávali sociálnymi normami. Ľudí delil na dve skupiny – duševných tvorcov a telesne pracujúcich a predpokladal, že prvá skupina prirodzene ovláda druhú.

Mencius tiež zastával záujmy bežných ľudí – vládca musí postupovať tak, aby bežní ľudia mali dostatok prostriedkov k existencii, v opačnom prípade by ho mali zvrhnúť. Avšak aj prípadná rebélia musí prebehnúť mierumilovne, čím sa prejavil typický pacifizmus čínskeho politického myslenia. *Nebesá* boli podľa Mencia zdrojom morálky a človeka považoval od prirodzenosti za dobrého. Preto ľudská prirodzenosť je založená na vrodennom dobre. Človek je dobrý a má štyri vrodené pozitívne vlastnosti: prežívanie solidarity, hanby, skromnosť a schopnosť odlíšiť pravdu od lži. Prejavom pozitívnej prirodzenosti človeka je svedomie. Nedokonalosť spoločenského poriadku a omyly vládcov človeka kazia. Avšak aj mimo nápravy spoločenského zriadenia musí človek sám odhaľovať svoje schopnosti, aby našiel príčiny neúspechov a zla.

Mencius patril medzi starovekých čínskych filozofov, ktorí sa snažili mysticky charakterizovať päť praprvkov. Tak napríklad dokazoval, že vždy po 500 rokoch sa v dôsledku cyklického kruhového pohybu piatich praprvkov so zákonitou nutnosťou objavuje múdry vládca.

Sün-c'

Sün-c' (298-212 pred Kr.) na rozdiel od Mencia zastával názor, že človek je od prírody zlý, amorálny egoista a rodí sa s vrodenu túžbou po zisku i zmyslových pôžitkoch. Iba výchova mu umožní, aby sa stal hodnotným občanom. Človek by sa mal usilovať o sociálnu spoluprácu a svoje želania by mal uspokojovať v spolupráci s inými ľuďmi. Aby spoločnosť fungovala, treba vypracovať presné pravidlá pre pôsobenie obradov, ceremónií a sociálnych konvencií. Morálku získava človek bojom proti zlu a až tak môže urobiť krok od barbarstva k civilizácii. Nepotrebuje ju kvôli tomu, že sa nedokáže bez nej zaobiť, ale preto, že mu na nej záleží. Všetko, čo je v človeku dobré, vzniklo výchovou. Nebo je podľa neho súhrnom javov, vznik a zmena všetkých vecí a javov prebieha v kruhu a objasňuje sa vzájomným pôsobením *jangu* a *jinu*.

Sün-c' tvrdil, že v ľudskej prirodzenosti sú dobré a zlé vlastnosti. Povinnosťou mudrca je, aby zošľacht'oval dobré ľudske vlastnosti. Z toho odvodzoval, že v spoločnosti musia existovať ľudia, ktorí riadia a ktorí sa riadeniu podriaďujú. Podľa toho je deľba práca medzi mudrcmi a roľníkmi, remeselníkmi a obchodníkmi nutnou podmienkou existencie spoločnosti.

Človek na rozdiel od zvierat dokáže poznávať javy, ktoré ho obklopujú. Filozof usúdil, že poznanie je neuskutočniteľné bez zmyslových orgánov. Avšak zmyslové orgány sú podľa neho riadené myslením (*sin*). Iba myslenie môže doplniť nedostatočný zmyslový vnem a podať skutočný obraz sveta. Myslenie je však správne len vtedy, ak zodpovedá prirodzenému zákonu *tao*. Človek poznávaním poriadku vecí ich musí ovládnuť a cieľavedome využiť, pretože múdry človek nie je riadený vecami, ale naopak, veci riadi. Proces poznávania začína od údajov zmyslových orgánov. V dôsledku uvažovania o zmyslovej skúsenosti môže človek získať správnu a všeobecnú predstavu. Výchova je zdrojom všetkého dobrého, zatiaľ čo ľudskú povahu tvoria vrodene zlé vlastnosti.

Chan Fej

Sün-c'ovho žiaka Chan Feja (280-230 pred Kr.) pokladali za hlavného mysliteľa školy *fa-t'ia*. *Tao* pokladal za prirodzenosť všetkých vecí, za základ všetkých zákonov (*li*), podľa ktorých vznikajú veci. Prirodzené zákony *li* sú tým, čo usmerňuje vývin vecí. Analogicky musia byť prepracované i vlastné zákony ľudskej spoločnosti *fa* určujúce, čo je

dobro a čo je zlo. Poriadok v krajine bude zabezpečený len vtedy, keď sa budú zákony meniť v súlade s dobou.

Človek je podľa Chan Fejových názorov rodený egoista. Zlo je súčasťou jeho prirodzenosti. Pretože každý je egoista, môžu vládovia používať také prostriedky, ako sú lákadlá, vyhrážky, odmeny a tresty, aby donútili ľudí im slúžiť. Ľudia musia pracovať, zúčastňovať sa vojen a bojovať proti tým, ktorí pracujú bez nadšenia, nešetria prostriedkami a sú márnотratní.

Čuang-c'

Iný mysliteľ Čuang-c' (cca 369-286 pred Kr.) nadviazal na Lao-c' a *tao* presadzovaním návratu k prírode a spoločnosti bez potreby jej vládnuť. Zaoberal sa duchovnou i sociálnou slobodou. Tieto reakcie iba zdôraznili primárnosť Konfucia, ktorý udrel na vhodný akord aplikovaných a funkčných prístupov detailizovaním svojich predpisov pre život. Dospel k skeptickému názoru o nemožnosti pravdivého poznania sveta a kládol zásadnú otázku: *Čo má človek robiť? Ako má žiť? Ako vymedziť svoje miesto vo svete, keď ani jazyk nie je tým prostriedkom, ktorý môže slúžiť k poznaniu?* Odpoveď hľadal v zaujatí postoja *wu wei* (nečinnosti). Tento postoj však nespočíva v pasivite alebo úniku. Nečinnosť je správanie, ktoré je v súlade s prirodzenou podstatou prírody. Človek by sa mal zbaviť egocentrizmu a prestať ovplyvňovať skutočnosť svojimi túžbami a prianiami. Všetky úsudky sú vzhľadom k premenlivému kontextu relatívne. Svet sa neustále mení, a preto by sa jednotlivci mali vyvarovať kategorických súdov. Dokonalý človek je plne prispôsobený chodu sveta, koná spontánne (*wu wei*), je oprostý od konvencií a k ničomu sa neupína.

Čuang-c' sa často vyjadroval pomocou metafor. *Motýľov sen* patrí k najznámejším. Mudrcovi sa prisnilo o motýľovi a po prebudení začal rozjímať, či sa motýľ prisnil jemu, alebo sa motýľovi prisnilo, že je Čuang-c'. Čuang-c' alebo motýľ, predsa musí byť nejaký rozdiel medzi nimi. A tomu sa hovorí premenlivosť vecí.

Sen - metafora ilustruje zložitú filozofickú otázku možností a hraníc poznania. Staví otázku o empirických možnostiach človeka. Skeptik Čuang-c' poprel možnosť rozlišovať medzi dobrým a zlým. V prírode nie je dobré alebo zlé, je len prirodzené. Ani smrť nie je zlá, je prirodzenou súčasťou života. Možnosti jazyka a slov sú obmedzené, skutočné poznanie sa nezískava prostredníctvom jazyka, ale *nahliadnutím*. Za-

choval sa jeho múdroslovný výrok: *To, čím sa každá bytosť líši, je život a čím sú všetky rovnaké, je smrť.*

ČÍNSKA PSYCHOLÓGIA

Zdá sa, že čínska história prezentovala iný vývoj vedy než v post-renesančnej Európe. Čínska civilizácia vďaka tvorivým jednotlivcom vyprodukovala veľké množstvo dôležitých vedeckých a technologických vynálezov, avšak veda ako inštitúcia sama osebe nezískala také postavenie ako v 19. storočí v Európe. Hlavné trendy čínskeho myslenia a záujmov lepšie charakterizovala filozofia a najmä konfucianizmus. Problémy náboženstva, morálky a politiky sa prelínali a ovplyvňovali všetky intelektuálne záujmy, vrátane psychológie. Povery a skepticizmus, predchádzajúce uctievanie, sociálna tolerancia, dobrota a panteizmus poskytovali dominantné témy čínskemu mysleniu a literatúre.

Miesto psychológie v tomto rámci je pomerne nejasné. Z praktického hľadiska sa psychológia degradovala na analýzu konformity alebo nekonformity s morálnymi kódmi akceptovanými spoločnosťou. Naplnenie predpísaných kódov morálneho správania sa stalo dôležitou formou socializácie. Kódy samé osebe boli vyhlásené a akceptované bez ďalších úvah o individuálnom vyjadrovaní alebo raste. Na idealistickejšej rovine sa psychologické problémy integrovali v rámci dosahovania takých cností ako sú dobrota a česť. Témy čínskej filozofie o jednote osobnosti ako časti rodiny, spoločnosti, národa a kozmu predchádzali potrebe psychológie študovať iba spoločné aspekty toho, čo Západ pokladal za jednotné prežívanie.

Ako je známe, čínske psychologické myslenie organizovalo svetový názor prostredníctvom čísla 5. Číňania uvažovali o existencii piatich základných prvkov: dreva, ohňa, kovu, zeme a vody. Tiež verili v pôsobenie piatich zmyslových orgánov, vrátane ucha, oka, nosa, úst a tela a piatich korešpondujúcich zmyslov: počutia, videnia, vône, chuti a dotyku. Farby, vône, zvuky a chute sa tiež organizovali okolo čísla 5. Napríklad piatimi chuťami boli sladká, trpká, slaná, horká a kyslá. Základné farby sa skladali zo zelenej, červenej, žltej, čiernej a bielej, zatiaľ čo hlavné vône boli spálená, aromatická, kozia, smradľavá a hnilá. Neskôr sa uskutočnili aj pokusy o identifikáciu základných emócií (napríklad hnev, radosť, túžba, žiaľ a strach), častí tela a cností.

Číslo 5 slúžilo aj ako sprievodca pre rôzne typy ľudských vzťahov. Napríklad podľa Konfucia typy ľudských vzťahov zahŕňali vládcu a ministra, otca a syna, staršieho a mladšieho brata, muža a ženy, ako aj

jedného a druhého priateľa. Číslo 5 v tomto prípade ilustrovalo otcovský dôraz v čínskej kultúre. Konfucius sa zaujímal hlavne o morálny život a harmóniu medzi ľudskými bytosťami. Aj keď bol veľký humanista, jeho niektoré myšlienky boli pre vývin viacerých vied kontraproduktívne. Napríklad presvedčenie, že telo je posvätné, sa stáročia používalo ako argument proti pitvám.

Jedného z najväčších čínskych filozofov Sün-c' (298-212 pred Kr.) občas porovnávali s Aristotelom. Porovnanie je celkom vhodné, pretože Sün-c' i Aristoteles boli naturalisti zdôrazňujúci pravidelnosť a usporiadanie sveta. Argumentoval pre racionálne a empirické metódy a proti poverám. Veril, že príroda kráča svojou cestou a nemožno očakávať božskú intervenciu. Preto nemá význam hľadať kontrolu prírodných javov, ako je napríklad ovplyvňovanie dažďa modlitbou. Sün-c' bol energickým zástancom dôležitosti učenia v ľudskom živote. Veril, že základ ľudskej podstaty spočíva v zle, avšak vzdelaním možno dosiahnuť dobro.

Starovekej čínskej filozofii i psychológii dominovali pojmy *jin* a *jang*. *Jin* a *jang* sa spočiatku pokladali za súčasne protikladné i doplnkové. *Jang* sa spájal s takými kvalitami ako sú sila, drsnosť, mužnosť, teplo a sucho, zatiaľ čo *jin* reprezentoval slabosť, mäkkosť, ženskosť, počúvanie, chlad a vlhkosť. Rovnováha medzi *jin* a *jang* sa pokladala pre vyvolanie fyzickej a psychickej pohody a sociálnej rovnováhy za kľúčovú. Väčšina čínskej medicínskej a psychologickéj praxe sa zameriavala na obnovenie a udržanie rovnováhy v organizme.

Napríklad akupunktúra, ktorej počiatky siahajú do tretieho tisícročia pred Kr., bola určená či už na stimuláciu alebo drenáž hypotetických sekrecií, potrebných pre udržanie rovnováhy. Iné terapie sa zameriavali na obnovenie rovnováhy medzi silami *jin* a *jang*. Napríklad podľa pôvodných záznamov sa zdôrazňovala dôležitosť orgánovej terapie upozomením, že bojovníci majú piť krv alebo jesť pečeň tigra. Prax usilovala o zvýšenie *jangu*, a tým aj o väčšiu odvahu.

Starší Číňania zdôrazňovali dôležitosť mentálnych procesov. Podľa týchto úvah myseľ môže zohrávať dominantnú úlohu, zatiaľ čo telo slúži ako sluha. Táto situácia nevyhnutne nevyžadovala striktné oddelenie tela a duše, pretože sa predpokladalo, že mentálne procesy vyživujú fyzikálne substráty tela. Čínsky štýl myslenia poskytoval alternatívy fyziologickej psychológii, podľa ktorej sú psychologické procesy rovnako dôležité ako fyziologické.

PSYCHOLOGICKÉ KONCEPCIE POZNANIA

V tradičnej čínskej filozofii a vede sa psychologické obsahy takmer nikdy neoddeľovali od fyziologických. Prevažovali holistické pozície, na rozdiel od indo-európskych tradícií, pochádzajúcich zo starovekého Grécka, kde Platón a jeho škola oddelili hmotu od mysle a *somu* od *psyché*.

Filozofický antidualizmus v Číne možno umiestniť do konfuciánskej tradície, prípadne ešte skôr. Čínsky racionalizmus jednotlivých škôl všeobecne protirečil nadprirodzeným prístupom a organická predstava o interakcii medzi človekom, prírodou a vládnu mocou sa pevne zakorenila vo vedomí vzdelaných ľudí. Religiózne nadprirodzené myslenie sa rozvíjalo najmä v rámci taoizmu.

Rané čínske zdroje demonštrovali skôr animistický model myslenia – diabli a duchovia sú schopní získať ľudské telo a ducha, čo vedie k fyzickým, konatívnym a sociálnym poruchám. Tieto nadprirodzené faktory pôsobili paralelne s prirodzenými silami ako sú chlad, teplo, vietor, sucho a vlhkosť, ktoré tiež ovplyvňujú ľudské telo. Na druhej strane konfuciánisti vytvorili vysoko racionálny, aj keď metafyzický systém myslenia charakterizovaný numerológiou a tým, čo možno označiť ako *korelačné myslenie*. Predmety a javy vo vesmíre sa chápali celostne, v skupinách a riadili ich vyššie princípy.

Numerologické systémy sa používali na analýzu fáz zmien, ktoré tieto skupiny, skladajúce sa z konkrétnych aj abstraktných vecí, presadzujú. O zmenách sa predpokladalo, že sa vyskytujú vo vzájomnej *rezonancii* alebo v *korelácii*. Príkladmi týchto prístupov sú aj dobre známe princípy *jin* a *jang* používané v ľubovoľných analýzach párovaných vzťahov. *Päť fáz* (*wu xing*, neskôr mylne interpretované ako *Päť prvkov*), použitých pri korelácii niečoho deliteľného piatimi a 10 nebeských kmeňov a 12 pozemských línií sa aplikovalo najmä na kalendárové účely. V týchto súvislostiach sa využívali najmä pojmy odvodené z nadprirodzených javov, často prebraté z opisu prirodzených pojmov. Nadprirodzené sily sa zanedbávali – neposkytovali žiadne možnosti získať poznatky o bohoch. Podobne sa prehliadali aj dichotómie medzi telom a intrapersonálnym duchom.

V čínskej literatúre dominoval konfuciánsky racionalizmus. Nediskriminoval medzi fyzikálnymi, konatívnymi, emočnými alebo sociálnymi kľúčmi a zaraďoval ich do všeobecnejších rámcov používaných v medicíne, psychológii alebo aj v politike. Táto organická, komplexná predstava sa hlboko zakorenila v ázijskom štýle myslenia a poskytla

vysvetlenie, prečo sa psychologické hľadanie príčin ľudského správania (motivácie) tak výrazne odlišovalo od západných koncepcií. Okrem iného treba poznamenať, že v Číne sa neujala psychológia nevedomia.

História čínskej filozofie je presýtená argumentmi operujúcimi s *princípmi* versus *praktickosťou* a *idealizmom* versus *materializmom*. Možno registrovať dôkazy o preferovaní *xin* (srdce alebo myseľ) oproti *wu* (veci). Napríklad Lu Xiangshan (1138-1191) pôsobiaci v idealistickej filozofickej škole počas dynastie Sung uviedol, že *priestor a čas sú v mojej mysli a je to moja myseľ, ktorá generuje priestor a čas*.

O niečo neskôr vplyvný idealistický mysliteľ konfuciánista Wang Jang-ming (1472-1528) koncepciou *xin-xu* (štúdium alebo škola) upozornil, že človek sa môže stať mudrcom vlastným úsilím. Nebo a zem ako aj ľudia a veci pôsobia v jednote a v úzkom vzťahu a závisia od morálnych princípov. Podľa Wangu: *Vládcom tela je Myseľ, Myseľ rozvíja Myšlienky, podstatou Myšlienky je Poznanie a miestom, kde Myšlienky odpočívajú, sú Veci* (Gregory, 2006). Konfuciánske *xin-xu* sa odlišovalo od *ši-xu* (reálne alebo praktické myslenie).

Budhizmus šíriaci sa z Indie do Číny si udržiaval dôslednú idealistickú líniu tvrdením, že viditeľný vesmír je ilúziou. Svet nie je ničím, avšak myslenie, ako aj myslenie jednotlivca je časťou univerzálnej mysle. Čínsky budhizmus nahradil *xing* (subjektívnu podstatu) *qi* (materiálnou silou alebo pneumou).

Nedostatočnú dichotómiu myseľ - telo možno registrovať najmä v tradičnej čínskej medicíne. V racionálnej tradícii predpokladaná duchovná nerovnováha medzi vnútornými orgánmi sa analyzovala podľa *manifestačných typov* porúch, podľa špecializovaných pravidiel pre diagnózy, vrátane kontroly jazyka a pulzu. Značne rozličné poruchy (mentálne aj somatické) majú podobné prejavy a preto ich možno podobne liečiť, či už zdravotnými čajmi alebo akupunktúrou.

Z tohto dôvodu v čínskej tradičnej medicíne nemala psychiatria samostatný status. Namiesto toho pojmy s určitým psychiatrickým obsahom bývali rozptýlené v rôznych oblastiach medicíny. Preto nie div, že v Číne aj psychológiu zaradili medzi odbory vyžadujúce univerzitné vzdelanie až po roku 1915.

Socha mnícha - Kúikai

200

JAPONSKO A HĽADANIE SEBAVEDOMIA

HISTORICKÉ ZAČIATKY

Významnejšie obdobie v histórii japonskej kultúry začalo na konci dynastie *Džómon* (2000-400 pred Kr.). Väčšie otvorenie voči kontinentu prinieslo na ostrov nové technológie, ako pestovanie ryže a metalurgiu, ale aj rôzne kultúrne artefakty. Medzi nimi najmä náuku šintó, manželské zvyky, architektonické štýly a také technologické výtvarky ako dekoračné predmety, textilie, vrstvené lúky, kovové výrobky a výrobu skla. Objavili sa aj sošky, ktoré mali extrémne zdôraznené pohlavné orgány, čo môže poukazovať na kult plodnosti.

Nasledovalo obdobie *Jajoi* (400 pred Kr. - 250), počas ktorého sa ďalej rozširovali kontakty s pevninou. V tomto predpísanom období sa v archeologických nálezoch častejšie vyskytovali najmä zrkadlá, meče a šperky. Mali priamy vzťah k cisárskemu posvätnému statusu, predstavovali symboly cisárskej posvätnosti. V Japonsku sa rozvíjalo pestovanie ryže, čo prispievalo k usadeniu spoločnosti a sezónnemu spoliehaniu na úrodu. V tomto čase má pôvod aj tradícia *niiname-sai* alebo terajších šintó dožiniek. Tieto zmeny vysoko ovplyvňovali vzťahy Japoncov k prirodzenému svetu a pravdepodobne aj vývin komplexnejšieho systému náboženstva. V tomto období sa začala formovať aj posvätnosť cisárskej rodiny. Kultúra *Jajoi* mala klanový charakter, určovala vymedzených vodcov, s funkčne pôsobiacim hlavným kňazom. Tento zodpovedal za vzťah so svojimi „bohmi“ *kami* a ak si jeden klan podmanil iný, mohol asimilovať aj ich „bohov“. Najstaršie záznamy japonskej kultúry zapísali čínski obchodníci, ktorí predstavili túto krajinu ako *Wu*. Táto časová perióda viedla k vytvoreniu kultúry *Jamato* a vývinu formálnych šintó praktík.

Avšak k formovaniu japonského poznania významne prispievali aj ďalšie vývinové obdobia. Najskôr dynastia *Kofun* (250-552), počas ktorej vznikli veľké zvony a bubny, hrobové mohyly, ako aj cisárska rodina. Išlo o obdobie vývinu feudálneho štátu a kultúr *Jamato* a *Izomu*. Obe tieto dominantné kultúry iniciovali budovanie veľkých svätýň stojacich dodnes. Súčasne dochádzalo k upevňovaniu centrálnej moci v Naniwe (dnes Osake), to jest feudálneho lénneho systému. V Japonsku sa tiež začal výraznejšie prejavovať vplyv kórejského obchodu a kultúry, čím sa podstatne zmenila forma vládnej a sociálnej štruktúry, pohrebných zvykov a vojenskej organizácie. Systém *Jamato* uzavrel vojenské

dohody s kráľovstvom Paekche v Kórei. V 5. storočí sa do Japonska importoval čínsky systém písma na záznam japonských mien a udalostí slúžiaci k zachyteniu obchodných a politických informácií. Roku 513 prišiel konfuciánsky učenec na cisársky dvor, aby propagoval *Majstrove* myšlienky. V rokoch 552 alebo 538 sa s Budhovým portrétom zoznámili predstavitelia kultúry *Jamato*, čo postupne prispelo k zmene priebehu japonskej náboženskej histórie. Neskôr v 6. stor. sa vzťahy medzi Kórejčanmi a Japoncami prerušili, avšak došlo ku kodifikácii šintoizmu ako národného náboženstva, tvoriaceho opozíciu proti intenzívnym vonkajším vplyvom z pevniny.

Import písma v 5. storočí z Číny a budhizmu v 6. storočí z Kórey mal hlboký dosah na vývin jednotného systému šintó presvedčenia. V ranom období Nara zostavením existujúcich mýtov a legiend do unifikovaného opisu japonskej mytológie vznikli knihy *Kodžiki* a *Nihonšoki*. Obe knihy do japonského náboženstva presadzovali taoistické, konfuciánske a budhistické témy a podporovali legitímnosť Cisárskeho dvora, odvodzovaného z línie napojenej na slnečné božstvo, Amaterasu.

V období *Asuka* (552-645) prebiehali diskusie medzi šintó rodinami, najmä klanmi Soga a Monotobe. Klan Soga nakoniec prevážil a podporil slávnú cisárovnú Suiko a princa Šótoku, ktorý pomohol v Japonsku presadiť budhistickú vieru.

Počas obdobia *Hakuho* (645-710), za cisára Temmu, cisárovnú Džitó a cisára Mommu pôsobenie šintó rítov zosilnelo a pôsobilo paralelne s budhistickým presvedčením. Kodifikovali sa také ríty, ako sezónne cykly, rituály mesačného kalendára, dožinky a očisťovacie postupy.

V období *Nara* (710-794) dochádzalo k mnohým zmenám v krajine, v spôsobe vládnutia i v náboženstve. Hlavné mesto sa po smrti cisára vrátilo do Nary (príčinu bolo možné hľadať v šintoistickom presvedčení o nečistote smrti, najmä pôsobením polúcií). V priebehu tohto času došlo pod vedením cisára Šómu aj k stabilizácii budhizmu a k výstavbe niekoľkých veľkých architektonických projektov, ako je napríklad Veľký slnečný Budha. Kňaz Gyogi sa zas zaslúžil o asimiláciu šintó *kami* s budhistami.

Ako je známe, šintó dostalo prívlastok *japonské náboženstvo*; zvyky a hodnoty presadzované v šintoizme sú neoddeliteľne zakorenené v japonskej kultúre. Mnohé známe japonské praktiky majú v ňom priamy i nepriamy pôvod. Napríklad ideál harmónie s prírodou ovplyvnil také typické japonské umenie, akým je aranžovanie kvetov (*ikebana*), tradičná japonská architektúra a navrhovanie záhrad. Ešte zreteľnejšie spojenie so šintoizmom predstavuje zápasenie *sumo*, pri ktorom sa aj v mo-

dernej verzii zápasu udržali mnohé tradičné ceremónie, ako je očistenie arény rozsypávaním soli. Japonský dôraz na vhodné pozdravy a zdvorilý prednes môže nadväzovať na staroveké presvedčenie o *kotodama* (slova s magickým vplyvom na svet).

Ako je známe z histórie ázijského kontinentu, už od nepamäti prebiehali pomerne živé vzťahy medzi ľuďmi z japonského súostrovia a ich susedmi z Číny a Kórey. Od prvého storočia po Kr. sa tieto vzťahy značne rozšírili a zblížili. Roku 552 obraz Budhu spolu s množstvom budhistických textov preniesli do Japonska z Kórey. Roku 554 prišli na súostrovie budhistickí mnísi, ako aj muži vzdelaní v medicíne a veštení, konfuciánski klasici, experti na hudbu a kalendár. Tento dátum sa pokladá za počiatok japonskej civilizácie (Myers, 1960).

JAPONSKÉ KONCEPCIE POZNANIA

Dôležitým predpokladom pre pochopenie podstaty poznania a myslenia v japonskej civilizácii je fakt, že v tradičnej kultúre nepôsobila filozofická tradícia porovnateľná so západnými mysliteľmi Sokratom a Platónom. Japonská tradícia je mysticko-náboženská. Aj keď pôvod Japoncov je doposiaľ témou diskusií, významný podiel možno pripísať šintoistickému náboženstvu, sformovanému v 4. storočí. Od 6. storočia možno však registrovať aj vplyv budhizmu, ako *vyššieho náboženstva*.

Podľa filozofických interpretácií šintoizmus predpokladal určité formy panpsychizmu alebo panteizmu a nadväzoval na animistické predstavy a šamanizmus. Formovanie tohto náboženstva prebiehalo súčasne s upevňovaním budhizmu a súlad oboch strán mal zaistiť tzv. *Rjóbu šintó (Dvojjediné šintó)*, podľa ktorého sa bohovia šintoizmu uznávajú za reinkarnáciu (*avatáry*) rôznych predstaviteľov budhizmu. Aj keď svet bohov (*kami*) bol neviditeľným svetom mimo priestorovo – časových dimenzií, vstupoval do pozemských problémov. Individualizmus nebol hodnotený veľmi vysoko, čo ilustrovalo aj japonské príslovie: *Necht, ktorý trčí, ľahšie narazí*. Komunity riadené kolektívnym myslením mali prednosť a skupinové myslenie inšpirované konsenzom, ovplyvňovalo nesčíselné božstvá nebeskej hierarchie.

Naopak, budhizmus a kresťanstvo vyvíjali priamy vplyv na individuálne vedomie, kde vládne *ura* a budhizmus predpokladal existenciu určitého druhu uvedomenia na každej úrovni tvorby. Pri hlásaní potreby vyhasínať nevyspytateľné životné inštinkty - niektoré nazývané túžba a náklonnosť - a plniť akumulovanú záťaž *karmy* (sanskrtské slovo vyjadrujúce činnosť alebo osud), ktorá mala naplňať tento inštinkt, Budha

predpokladal tradičnú hinduistickú doktrínu reinkarnácie, podľa ktorej iba odhodenie karmickej záťaže umožňovalo vstup do *nirvány*.

Budhovo učenie sa odlišovalo od tradičných, ako aj západných koncepcií chápania myslenia alebo duše. (Je dôležité upozorniť, že budhistické výroky, ako sa už konštatovalo, sú v tejto oblasti značne nejednoznačné). Takzvané *Koleso zmeny* šartuje od nevedomosti, ktorá umožňuje zvyšovať túžbu po pripútaní, ale aj ten, kto sa pohyboval týmto cyklom, bol vybavený vedomím (*vijnana*), ktoré netvorila ego entita alebo entita vo všeobecnosti, ale skôr psychický proces. Preto následnosť reinkarnácií mala viesť k takej forme osvietenia, ktorá smerovala k úplnému prebudeniu z psychického spánku, s jeho trýznivými snami. Zaiste, slovo Budha znamená Osvietený alebo Prebudený. Súčasne táto podmienka spirituálneho uvedomenia reprezentovala konečné oslobodenie od individuality a splynutie s *nirvánou*.

Často sa upozorňuje na fakt, že doktrína alebo *dharma* presadzovaná Budhom bola skôr praktická než metafyzická, pretože budhizmus formuje praktické pretváranie mysle. Ale vďaka budhistickému učeniu najmä podľa Mahajama alebo Veľkého nositeľa môže vzniknúť systém metafyzických ideí extrémneho prepracovania. Mahajama teológia vytvorila ideu troch tel Budhu: *Nirmanakaja* alebo historické telo Gautama, ktoré existuje na zemi, *Sambogakaja* alebo premenené telo vyskytujúce sa v raji a *Dharmakaja* alebo telo transcendentného kozmického Budhu, identické s najvyššou realitou. Niektoré sekty napr. Kegon, rozlišujú až 10 tel Budhu. Túto Budhovu podstatu nie je možné pochopiť rozumom, ale intuíciou. Takáto schopnosť v skutočnosti bola vyššia než rozum, nemala doplňujúcu alebo podriadenú úlohu, ako v západných koncepciách. Zaiste, intuitívne poznanie v tomto zmysle nebolo identické s intelektuálnym poznaním v tradičnom zmysle. Iným názvom pre tento stav môže byť *spájajúce* poznanie. Teraz takéto poznanie, dosiahnutie ktorého predpokladá predĺženú meditáciu, zahŕňa v najvyššom stupni *jednotu* s jeho objektom, čo znamená identifikáciu s Budhovou podstatou, pojem, ktorý je spoločný pre všetky Mahajamove sekty, okrem Amidisovej.

Táto koncepcia štruktúry myslenia, ktorá sa skladá z psyché, rozumu a intelektuálnej intuície sa podobala hinduistickej tradícii, z kontextu ktorej sa vynorila budhistická teológia. Ale napríklad aj Aristoteles veril v konečnú identifikáciu poznávajúceho a poznávaného. Zaiste, takéto identifikácia na Západe skončila v súlade s dezintegráciou scholastickej filozofie, spolu s velebením rozumu ako najvyššej mentálnej schopnosti a stratou pojmu inteligencie ako spirituálnej schopnosti. Nepochybne,

takéto predstavy o podstate myslenia iba ťažko môžu vstupovať do každodenného myslenia bežného človeka, ako aj väčšiny budhistických kňazov zameriavajúcich sa hlavne na výkon rituálov, najmä vysoko štylizovaného čítania sutier. Podobne ani bežný návštevník indického chrámu s jeho chaotickými stúpcami a animálnymi obeťami nevníma bežné spojenie medzi súčasnosťou a málo známymi doktrínami *upanišád*. Aj v Amidisme, jednoduchom teizme, ktorého prívrženci deklamujú kvôli spaseniu meno Amida, bežný človek hľadá neintelektuálnu vieru, ktorú môže ľahko pochopiť. (Takým bolo aj učenie *Jodo* šíriace sa v Japonsku na konci 12. storočia.) Ale tu sa prejavuje rozdiel medzi ezoterickým a exoterickým – vnútorným a vonkajším, *šruti* a *smriti* – poznaním.

Kresťanskí misionári v 16. a 17. storočí uviedli do časti Japonska kresťanskú teológiu, no k plnému kontaktu so západným myslením došlo až roku 1868, v období reštaurácie *Meidži*. Intelektuálne vyhladované Japonsko po prekonaní izolácie (*sakoku*) prejavovalo záujem najmä o francúzskych pozitivistov, britských utilitaristov a nemeckých idealistov. Niektorí filozofi ako napr. Nišida Kitaro sa pokúsili o kombináciu Zen budhizmu so západným filozofickým myslením (najmä s klasickou nemeckou filozofiou). Pozoruhodné je, že japonským zakladateľom Zenu bol Eisai (1141-1215), ktorý sformoval čajovú ceremóniu uspokojujúcu myslenie, ako výrazný prejav scenárizovaného myslenia. Prostredníctvom koncentrácie na paradoxy Zen formuje techniku ovplyvňovania myslenia dosiahnutím *satori* alebo náhlejšej iluminácie, čo viedlo k revolte proti racionalizmu. Tým sa potvrdil aj predpoklad, že filozofia v Oriente sa nezameriava len na abstraktné špekulácie alebo analýzy, ale aj na prežívanie, ktoré má viesť k Osvieteniu alebo poznaniu. V konečnom dôsledku by malo dospieť k realizácii budhistami nazývaného *sebailluminujúceho myslenia*.

Ako sa už konštatovalo, Kórea a Japonsko boli hlavnými príjemcami čínskych kultúrnych výdobytkov, avšak v importe čínskeho náboženstva, filozofie a kultúry prím zohrali Japonci. Japonské legendy naznačovali, že ide o posvätný ostrov, ktorý stvorili bohovia, aby umožnili narodenie prvého cisára, predstavujúceho neprerušenu líniu až po súčasných následníkov.

Japonská spoločnosť vo feudálnom období (ktoré pretrvávalo zhruba od roku 1000 až po nové potvrdenie imperiálnej autority pri nástupe cisára Meidži roku 1868) sa rigidne rozdeľovala do štyroch kást. Cisár mal symbolickú funkciu a reálna sila spočívala v rukách *šógunov*, vynárajúcich sa obvykle po obdobiach bojov o moc a pri nadväzovaní poli-

tických intríg. *Šóguni* a ich okamžití spolupracovníci si udržiavali moc relatívne krátky čas, pokiaľ nové výzvy nerozpútali ďalšie kolá súbojov o moc. Medzi uchádzačmi o *šógunát* pôsobili feudálni páni rôznych postavení, ktorých bohatstvo pochádzalo z vlastníctva pozemkov, sedliakov a otrokov. Každého zemepána obkolesoval širší okruh bojovníkov nazývaných *samuraji*, ktorých bolo v rôznych obdobiach Japonska okolo milióna. Riadili sa konzervatívnym kódexom správania založeným na lojalite, odvahe a prežívaní osobnej dôstojnosti a cti. Aktuálna ekonomická situácia krajiny sa zakladala najmä na pôsobení remeselníkov, sedliakov a obchodníkov. Okrem nich pôsobila aj pomerne veľká skupina otrokov, tvoriaca takmer päť percent celkovej populácie, medzi ktorými prevládali kriminálnici, alebo ľudia narodení alebo predaní do otroctva. Obyvatelia platievali pomerne vysoké dane a navyše od nich lokálni páni alebo štát vyžadovali účasť na pravidelných prácach. V Japonsku, podobne ako v Číne, základnú sociálnu jednotku tvorila rodina a prvé lekcie z lojality a rešpektu k starším získavali deti v rodinnom prostredí.

Šintoizmus

Šintoizmus, najstaršie náboženstvo v Japonsku, sa zakladalo na uctievaní predkov a na jednoduchej viere v tradície pre určité nacionalistické ríty a modlitby. Toto náboženstvo neorganizovalo formálnych kňazov, prepracované rituály alebo detailizované morálne kódy. Požiadavky na veriach, spočívajúce v príležitostných modlitbách a púťach, neboli príliš náročné. Pôvodná šintó v podstate tvorila prírodný kult, s významnými ideami plodnosti a čistoty, tvoriacimi jadro všetkých rituálov a ceremónií. Tradícia učila presvedčeniu, že ľudia pôvodne pochádzali z jednej rasy, takmer z jednej veľkej rodiny, a preto by jednotlivcov záujem mal byť podriadený v prospech národa ako celku. Základom jednotlivcovej morálky bolo presvedčenie o dôležitosti sebaobetovania pre blaho celého ľudstva. Pretože všetci Japonci boli príslušníkmi jedného národa, kmeňoví náčelníci sa netešili zvláštnej úcte. Uznanie zasluhovali len za to, čo dosiahli vlastnými zásluhami. Súčasťou tradícií bolo pestovanie lásky k rodičom, k slávnostnej etikete, k domácemu umeniu, hudbe a tancu, čomu vyučovali mladých ľudí.

Najstaršie informácie, ktoré bolo možné získať prostredníctvom čínskych návštevníkov krajiny, archeologických vykopávok a zaznamenaných modlitieb a piesní naznačujú, že Japonsko bolo pôvodne *animistickou* kultúrou so šamanistickými vlastnosťami. Predpokladalo sa, že svet

je plný *kami*, posvätných princípov vo forme úctu vyvolávajúcich prírodných objektov, osobných božstiev, duchov a klanových strážnych duchov. Sú spájané v niektorých prípadoch s ľudskými, v niektorých s animistickými, inokedy s prírodnými silami sveta (hory, rieky, blesky, vietor, vlny, stromy alebo kamene). Staroveké rituály boli evidentne určené na uspokojovanie *kami* tak, aby ľudia žili v harmónii s ním a ťažili z jeho potencií. Staré povesti, zaznamenané v dvorom sponzorovaných zbierkach ako boli *Man'jošú* (básnická zbierka *Desať tisíc listov*), naznačovali vnútorný vzťah medzi ľudstvom a prírodou.

To znamená, že predkovia chápali ľudstvo a prírodu ako vzájomne sa prelínajúce a závislé entity. Staroveké mýty opisovali stvorenie japonského myslenia prostredníctvom náhodného konania božstiev. Z tohto dôvodu je svet naplnený *kami* alebo posvätnými princípmi. Šintó duchovia sa celkovo nazývajú *jaojorozu no kami* (osem miliónov *kami*), avšak vyjadrujú skôr *veľa kami*. Preklad samotného pojmu z angličtiny je pomerne zložitý. Všeobecne sa akceptuje ako opis vnútornej nadprirodzenej sily, ktorá je nad konaním človeka, ako duchovná ríša a zahŕňa bohov, duchovné postavy a ľudských predkov.

Podľa mýtov boli prirodzené objekty ako kamene a potoky pôvodne obdarené rečou. Napriek tomu, že prírodné javy hlasy stratili, nevyhnutne neprišli o svoju výraznosť. Ľudské bytosti, ak sa správne naladia na prírodný svet, môžu vyjadriť túto výraznosť v myšlienkach, slovách a artefaktoch. V starovekom Japonsku pojmom pre tieto expresívne možnosti bol *kotodama*, podľa duch (*dama*), slovo (*koto*) alebo vec (tiež *koto*).

Všeobecne možno konštatovať, že staroveký japonský svetový názor predpokladal ontologický vzťah medzi bohmi, prírodným svetom a ľudstvom. Jednoznačne sa neuvádzalo, že kamene a stromy sú miestami, kde prebývali duchovia, pretože tým by sa namiesto kontinuity výrazne rozdvajil spirituálny a materiálny svet. Avšak pojem *kami* možno aplikovať na ľubovoľný objekt, v rámci ktorého sa obzvlášť manifestovali alebo koncentrovali posvätné princípy: napríklad na bohyňu Slnka Amaterasu, boha búrky Susanoo, Fudžijamu a špeciálny strom alebo vodopád, cisára alebo pomstychtivého ducha padlého bojovníka. Dokonca aj meč bojovníka možno pokladať za *kami*. Týmto sa reprezentuje trvalá idea japonskej kultúry, dôraz na spirituálnu imanenciu namiesto transcencie: posvätné sa prelína s každodenným svetom.

Šintó alebo *kami-no-miči* predstavuje prírodnú japonskú spiritualitu. Pojem šintó kombinuje dva znaky (kanji): *šin* znamená bohov alebo

duchov (pôvodne z čínskeho slova *šen*) a *tó* cestu alebo učenie sa (pôvodne z čínskeho slova *tao*).

Šintó zahŕňa spirituálne spôsoby odvodené z mnohých miestnych a regionálnych prehistorických tradícií. Na druhej strane nevznikla centralizovaná náboženská inštitúcia. Šintó praktiky sa v písomnej forme zaznamenávali a kodifikovali až v 7. a 8. storočí vo forme historických kníh *Kodžiki* (Kniha dávnych správ) a *Nihon-šoki* (Japonská kronika). Tieto rané záznamy sa netýkajú unifikovaného šintó náboženstva, ale praktík asociovaných so žatvami a inými sezónnymi aktivitami. Popri unikátnej japonskej kozmogónii a mytológii sa kombinujú spirituálne tradície starobylých japonských rodov, najmä z kultúr Jamato a Izumo. Polyteistický charakter šintoizmu sa prejavuje pôsobením veľkého množstva božstiev (8 mil.). Rozprávanie o stvorení je uvedené v knihe *Kodžiki* z roku 712. Na počiatku boli tri božstvá, spomedzi ktorých boh Izanagi stvoril osem japonských ostrovov a spolu s bohyňou Izanami pridal aj hory, rieky a lesy. Bohovia bývajú v nebi, odkiaľ riadia svet a jeho obyvateľov. Ľudia pochádzajú od božstiev nebies a zeme. Pretože japonské ostrovy bohovia priamo stvorili pre japonský ľud, pokladajú ich za raj. Podľa týchto koncepcií sú Japonci vybranou rasou, blízko bohom. Duše mŕtvych sa po smrti dostanú na štíty hôr, odkiaľ sa podieľajú na riadení sveta.

Šintó je náboženstvo, v ktorom najväčší význam nemajú slová, ale prax (činnosť) a rituály. Je charakterizované vzývaním prírody, predkov, polyteizmu a animizmu, so silným zameraním na rituálnu čistotu, vrátane velenia a uctievania *kami*. *Kami* a ľudia nie sú oddelení, existujú v rovnakom svete a podieľajú sa na zvládaní jeho zložitosti.

V histórii sa rozvinulo niekoľko foriem šintoizmu:

- cisársky šintoizmus (*Kyúčú šintó*) sa opiera o ríty, ktoré plnila výlučne cisárska rodina v troch svätyniach na cisárskych pozemkoch,
- šintoizmus svätýň (*džindža šintó*) je najrozšírenejší, vždy bol súčasťou japonskej histórie a tvoril hlavný prúd šintó tradície,
- ľudový šintoizmus (*minzoku šintó*) zahŕňa početné, ale rozkúskované ľudové presvedčenia o božstvách a duchoch. Prakticky stavia na veštení, duchovnom osvojovaní a šamanskom liečení. Niektoré praktiky pochádzali z taoizmu, budhizmu alebo konfucianizmu, avšak väčšina z nich vyplýva zo starovekých miestnych tradícií,
- ko šintoizmus (*ko šintó*) je najstarším odvetvím, založeným na tradíciách, vysoko hodnotiacich cvičenie a tréning,

- sektársky šintoizmus (*šúha šintó*) sa formoval v priebehu 19. storočia a skladal sa z trinástich skupín. Prívrženci tohto smeru nemajú svätyne, avšak organizujú náboženské aktivity vo veľkých halách. Medzi nimi sa nachádzajú aj sekty organizujúce pobožnosti na posvätných horách ako je Fudžijama, liečivé sekty, očistné sekty, konfuciánske sekty a podobne.

Moderné šintó (ku ktorému sa dnes hlási takmer 119 miliónov prívržencov), má svoje centrálné teologické autority, no bez jednotnej teokracie. Je založené na spojení lokálnych, regionálnych a národných svätýň rôzneho druhu a historického významu, kde sa vyjadrujú rôzne presvedčenia podobným jazykom a praxou, všetky sa hlásia k podobnému štýlu v obliekaní, architektúre a rituáloch.

Šintó nemá k dispozícii kľúčové posvätné texty ako sú *Biblia* pre kresťanov alebo *Korán* pre moslimov. Namiesto nich sa používajú texty opisujúce historické udalosti a pozadie mnohých náboženských presvedčení. Sú to najmä knihy:

- *Kodžiki* – (*Záznam starých udalostí*)
- *Šoku Nihongi* a jeho *Nihon-šoki* (*Pokračovanie kroník Japonska*)
- *Rikokuši* (*Šesť národných histórií*)
- *Džinnó Šótóki* (*Šintó a japonská politika a história*)

Vzdelávanie v Japonsku

V druhej polovici šiesteho a na počiatku siedmeho storočia sa zväčšoval prúd čínskych učencov do Japonska a naopak, Japoncov túžiacich po vzdelaní v Číne, ktorí sa po získaní vzdelania vracali domov. Vzdelávanie bolo pôvodne úzko spojené s náboženstvom, kde mladí ľudia študovali budhizmus. Neskôr sa deti túžiace po vedomostiach stretávali na miestach zvaných *Tera-koya* (doslova *chrámové chaty*) a učili sa čítať a písať japonsky.

V rokoch 668-671 vznikla prvá škola v japonskom hlavnom meste a roku 681 prvá štátna škola, na úrovni „univerzity“. Kódex vydaný roku 701 nariadil zakladanie dvoch stupňov škôl, slúžiacich najmä na výchovu štátnych úradníkov. Vyššie školy v hlavnom meste dostávali štátnu podporu a prijímali deti z rodín patriacich do piatej a vyššej klasifikačnej kategórie. Avšak na základe zvláštnej žiadosti do školy vstupovali aj deti z rodín zaradených o dva stupne nižšie. Druhý stupeň škôl vznikol najmä v provinciách. Provinčné školy kopírovali centrum a každá z nich zamestnávala jedného učiteľa. Od provinčných úradníkov sa vyžadovalo, aby deti posielali do týchto škôl, v ktorých, či už v centre

alebo v provinciách, pôsobili čínski i japonskí učitelia (vycvičení v Číne).

Učebné osnovy škôl v hlavnom meste sa zameriavali na kaligrafiu a čítanie, štúdium piatich konfuciánskych klasikov, matematiku, japonskú literatúru a právo. Provinčné školy zahŕňali najmä kaligrafiu a diela troch z piatich klasikov. Študenti nastupovali do školy v štrnástich rokoch a ich stravu a knihy bezplatne zabezpečoval štát.

Kódex z roku 701 stanovoval počet poslucháčov študujúcich konfuciánskych klasikov na štyri stovky, v kaligrafii na dvadsať a v matematike na tridsať. Kódex tiež vymedzoval nároky na učiteľov provinciálnych škôl a vyžadoval od nich, aby boli absolventmi univerzity, čo sa však v tomto období plnilo pomerne ťažko.

Roku 710 podľa modelu čínskeho hlavného mesta vzniklo prvé hlavné mesto japonskej ríše Nara (Honšú). Stál v ňom aj veľký šintoistický chrám Kasuga-taiša. Aristokracia žijúca v hlavnom meste mala intelektuálny záujem najmä o štúdium čínskeho jazyka a literatúry. Čínska prestíž bola taká vysoká, že vo vyšších vrstvách sa národný jazyk ani nepoužíval. I zastávanie významnejších úradníckych postov podmieňovala znalosť čínskeho jazyka. Na začiatku ôsmeho storočia došlo aj k reorganizácii univerzity. Avšak okrem niekoľkých výnimiek študenti pochádzali len z aristokratických rodín a nezachovali sa náznaky, nakoľko sa čínske vzdelanie rozšírilo aj medzi ostatné vrstvy. Treba však uviesť, že osvojenie písma a vzdelávania z Číny otvorilo Japonsko novému myšlienkovému svetu a čínsky budhizmus priniesol zásadné zmeny v japonskom živote. Obohatili ho v takmer každom smere.

Roku 794 sa centrum cisárstva presunulo z Nary do Kjóta a zreorganizovala sa aj miestna univerzita. Zachovali sa zoznamy prednášaných predmetov:

- 1) čínski klasici, najmä základy etiky a literárnych zbierok Konfucia,
- 2) texty z čínskej histórie. Japonská kronika *Kodžiki* vznikla roku 712, avšak bola napísaná skôr v hovorom, než v klasickom štýle, a preto sa medzi učebné texty nezahŕňala,
- 3) právny kódex 701,
- 4) matematika, pričom učebné texty tvorili čínske poznatky z vojenskej vedy a iné matematické úlohy,
- 5) kaligrafia,
- 6) kompozície o čínskych charakteroch, s detailnejším zameraním na čínske štýly,
- 7) čínska fonetika.

Na konci kurzov študentov učitelia ústne skúšali v čítaní a interpretácii textov. Študentov, ktorí úspešne zvládli dve tretiny požiadaviek, hodnotili ako vynikajúcich, aspoň polovica správnych odpovedí viedla k uspokojivému hodnoteniu, no jednotlivcov nedosahujúcich ani polovičný výkon odmietli a nepripustili ich k ďalšiemu pokračovaniu školskej dochádzky.

V priebehu deviateho storočia vznikol značný počet súkromných škôl, ktoré zväčša zakladali šľachtici pre príslušníkov svojich rodín. Niektoré z týchto škôl dosahovali takú úroveň, že získavali rešpekt štátnych orgánov, ktoré ich ako separátne inštitúcie vyššieho vzdelávania hodnotili na úrovni univerzity v hlavnom meste. Jedným z dôsledkov tejto situácie bol stav, že rodinné klany, ktoré zakladali a podporovali súkromné školy, mohli takto presadzovať vlastných ľudí do štátnych služieb. Iným dôsledkom tohto stavu bol tiež fakt, že sa šírila počet súkromných škôl a dôležitosť štátnych vzdelávacích inštitúcií postupne klesala. V deviatom storočí vzniklo v Japonsku prinajmenšom šesť súkromných univerzít. Pozoruhodným zvykom nastupujúcich študentov bolo obdarovať svojich učiteľov, ktorých menoval a podporoval príslušný šľachtický klan.

Jedným z významných konfuciánskych námetov bolo presadzovanie lásky k rodičom. Na konci ôsmeho storočia sa prednášala v každej škole. Niet pochyb, že táto orientácia prispievala k zvyšovaniu japonského rešpektu k starším ľuďom a k uctievaniu predkov.

Vhodné je tiež spomenúť jednu vzdelávaciu inštitúciu, pôsobiacu v deviatom storočí. Bola to súkromná škola, ktorú založil roku 828 budhistický mních Kúkai (Kóbó Daiši). Mních strávil dva roky v Číne a jeho škola vznikla podľa vzoru súkromnej vidieckej školy. Bola otvorená aj pre študentov z rôznych sociálnych tried a predstavovala prvý pokus poskytnúť vzdelanie ľuďom z nešľachtických kruhov. Učebné osnovy boli založené na budhistických textoch, ako aj na pôsobení konfuciánskych učencov a laikov.

Postupom času vzniklo aj niekoľko odborných alebo technických škôl. Zachovali sa zmienky o niektorých z nich (Myers, 1960). Napríklad lekárska škola učila masáže, veštenie a liečebné procedúry. Hudobná škola vyučovala japonskú, kórejskú a čínsku hudbu a pantomímu. Škola veštenia presadzovala astrológiu a mechaniku zostavovania kalendára.

Zachovali sa najmä informácie o vyučovaní vyžadujúcom určitú úroveň predbežnej prípravy, bez zmienky o základných školách, aké

pôsobili napríklad v Číne. Súkromné rodiny alebo skôr skupiny rodín pre tieto účely zamestnávali pravdepodobne vychovávateľov. Tým sa vzdelanie dostávalo iba rodinám, ktoré si ich mohli zaplatiť.

Postupne sa menilo aj postavenie mužov a žien. Ak v staršej japonskej spoločnosti bolo ich postavenie rovnocenné, s postupným prenikaním budhistických a konfuciánskych myšlienok sa postavenie žien stávalo podriadené, a preto sa neodporúčalo ani ich vzdelávanie. Po prenesení cisárskeho dvora do Kjóta aristokratické dámy vyučovali literatúru a hudbu.

Významnú úlohu pri vzdelávaní zohrávala poetická kompozícia, ktorá v Japonsku existovala už v prehistorických časoch a postupne sa kultivovali sociálne žiaduce schopnosti. Skladanie veršov sa stalo spoločenskou zábavou aristokracie a dokonca aj cisári sa zúčastňovali súťaží. Súťaže neraz vyhrali aj dámy. Vznikali aj zbierky básní. Najznámejšia z nich sa nazývala *Kokinšu* a obsahovala tisíc dvesto básní, ktoré sa zhromažďovali sedemnásť rokov. Na konci desiateho storočia vznikol *Príbeh princa Gendžiho*, ktorý v klasickej japončine napísala pani Murasaki.

Rok 1185 možno považovať za koniec rastu japonského civilizačného obdobia a za počiatok obdobia ťažkostí. Už roku 1156 súd udelil prvý trest smrti a roku 1170 sa zaznamenal prvý známy prípad harakiri (seppuku). V 11. storočí sa začala znižovať podpora vzdelávania.

OBDOBIE BOJUJÚCICH ŠTÁTOV

Japonskí bojovníci boli pôvodne vidiečania, postupne preberajúci vládu od kultivovaného a mierumilovného Cisárskeho dvora tým, že zvyšovali svoju vojenskú moc rozširovaním geografických hraníc na úkor barbarských Ainov. Pri zvyšovaní vojenskej zdatnosti stratili predchádzajúci vzťah ku kultúre. Nestarali sa ani o udržiavanie centralizovanej politickej alebo vojenskej moci a každý bojovník sa zaujímal len o vlastný prospech. Politickú mapu Japonska v období bojujúcich štátov tvorilo veľké množstvo malých štátikov brániacich svoju nezávislosť proti susedom a sporadicky sa pokúšajúcich rozšíriť územie na úkor susedov. Obdobie bojujúcich štátov bolo časom anarchie a deštruktívnych vojen. Vojaci dominovali mocensky, politicky i sociálne. Vytvorili novú kastu bojovníkov a zaviedli v rámci nej aj pozoruhodné kódexy.

Iné vzdelávanie, priamo neslúžiace vojakom, prosperovalo len v chrámoch a kláštoroch, kde si budhistickí kňazi a mnísi sami pripravovali učebnice, ktoré používali pri vzdelávaní. V niektorých chrámoch

kňazi vyučovali mladých ľudí z oboch skupín obyvateľov, z kasty bojovníkov i zo strednej triedy. Štátne školy prestávali existovať.

Pri vyučovaní sa väčší dôraz kládol na nový druh tréningov a kódexov. Trénovalo sa najmä zvyšovanie zručnosti bojovníkov a kódex sa zameriaval na kontrolu ich správania. Kódex sa postupne rozvíjal desaťročia až stáročia od počiatkov v 12. storočí a neskôr bol známy pod názvom *bušidó* („bu-ši-dó“, „vojenské-jazdec-cesty“). Išlo o nepísaný kódex morálnych princípov, ktoré uznávali vtedajší jazdci známi ako *samuraji* („strážcovia, doprovod“), tvoriaci privilegované triedy.

Zdvojnásobením boli budhizmus, šintoizmus a konfucianizmus. Z budhizmu sa prebral zmysel podriadenosti k nevyhnutnému, vyrovnanosť tvárou v tvár nebezpečenstvu alebo nešťastiu, pohrdanie životom a akceptácia smrti. Zistilo sa, že dokonca aj pri nácviu výroby japonských mečov sa pokročilé vyučovanie opieralo o budhistické ponaučenia. Zo šintoizmu sa odvodzovala lojalita, úcta k starším a akceptácia podriadenosti. Z konfucianizmu prívrženci *bušidó* akceptovali túžbu po pozitívnom charaktere bojovníka ako aj presvedčenie, že poznanie môže k jeho rozvoju prispieť. Kódex zdôrazňoval nasledovné cnosti: 1) k najdôležitejším patrili čestnosť alebo spravodlivosť, 2) odvaha, 3) zhovievavosť ako charakteristická budhistická cnosť, 4) zdvorilosť ako vnútorná manifestácia zhovievavosti, 5) pravdivosť, 6) česť a 7) lojalita.

Hlavným cieľom vzdelávania *samurajov* bolo formovanie charakteru a charakter sa budoval rozvíjaním cností. Dôležitú úlohu pri tom zohrávala sebadisciplína, ktorej súčasťou bol aj perfekcionizmus v etikete a v ceremoniálnych predpisoch. Druhým cieľom vzdelávania bol nácvič v umeniach nevyhnutných pre bojovníkov: používanie meča a oštepú, lukostreľba, vojenská taktika, jazda na koni ako aj cvičenie v obrannej technike *džiudžitsu*. No *samuraj* mal ovládať aj čítanie, kaligrafiu, etiku, literatúru a históriu.

V tomto období sa rozvinulo aj viacero sociálnych zručností, ktoré sa postupne výrazne kultivovali a scenárizovali. Medzi ne patrilo najmä aranžovanie kvetov, záhradníčenie, čajový obrad a vôňa kadidla.

Umenie aranžovania kvetov, *ikebana*, sa postupne rozvíjalo v priebehu celej japonskej histórie. *Ikebana* sa nepokladala len za dekoratívne umenie, ale aj za prostriedok kultivujúci jemnosť charakteru a produkujúci estetické efekty. Neskôr sa *ikebana* podľa pravidiel vyučovala v školách.

Filozofický podtext majú pre Japoncov aj záhrady. Sú zátiším, kde človek nachádza pokoj a vnútorné vyrovnanie. Podnecujú predstavivosť, dodávajú ľuďom pocit, že sú zložkou prírody, jej neoddeliteľnou súčasťou.

ťou. V záhrade možno odhodiť všetky starosti a z majestátu prírody čerpať pohodu a mier. Tradícia japonských záhrad je tesne spojená so starobylým kultúrnym strediskom Kjótom. Podnes sa pri jeho chrámoch, palácoch, kláštoroch i súkromných domoch zachovalo asi 65 klasických záhrad vybudovaných v rôznych storočiach. Charakteristické znaky vtisol záhradám v 13. storočí zenbudhizmus. Záhrada musela podnecovať fantáziu a nesmelo v nej chýbať niečo nedokončeného, čo pripúšťa rôzne výklady. Všetky tieto aktivity vyjadrovali spoločný japonský pozitívny vzťah k trezlivému prepracovaniu detailov.

Čajový obrad ponúkol prepracované, takmer rituálne vycibrenie detailných aktov a gest počas prípravy, servírovania a pitia čaju – predstavoval eleganciu kultúry vzťahu medzi mužmi a ženami, ako umenie uspokojujúce dušu ho používali aj *samuraji*. Čajový obrad *čanoju* alebo *čadó* sa z pôvodnej zábavy, pri ktorej sa rozpoznávali chute rôznych druhov čajov vyvinul vo vycibrenú formu spoločenského styku, v ktorej najdôležitejšia bola vzájomná duchovná spriaznenosť účastníkov. Vyplyval zo štyroch základných princípov – harmónie, zdvorilosti, čistoty a ticha, formulovaných v 15. storočí japonským estetikom Muratou Šukoem. Klasikom tohto žánru bol najmä čajový majster Sen no Rikjú. V priebehu stáročí vznikol ucelený systém zložený z pravidiel ako sa správať, pohybovať a o čom hovoriť pri obrade.

Vojenský charakter malo za podpory ezoterického budhizmu a aplikovanej psychológie umenie stredovekej špionáže *nindžucu* (*umenie vnikat*). Rozvíjalo sa na základe rodových štruktúr, nezávisle od súčasných politických a vojenských zoskupení. Vytvorilo ucelený systém do detailov prepracovaných postupov pri prenikaní do nepriateľských pevností, v maskovaní, odpočúvaní i vo vlastnom boji. To všetko bolo podložené dokonalým fyzickým a psychickým výcvikom. Jednotlivé postupy sa nazývali *džucu*, profesionálne zručnosti boli vypestované dlhodobým výcvikom. Ideovým zdrojom *nindžucu* je staré dielo *Umenie vojny* od čínskeho vojvodu Sun-c'. Tento vynikajúci teoretik podrobne rozpracoval otázku psychologickéj vojny i problémy rozviedky. Venoval pozornosť aj odborne cvičeným agentom a pôsobeniu ľahkej údernej sily *čchi*.

S vojenským úsilím zdanlivo súvisela aj tradičná lukostreľba *kjúdó* (cesta luku). Primárnym cieľom tohto umenia je poznanie vlastnej osobnosti, odhalenie charakterových nedostatkov a zlepšenie koncentračných schopností. Zásah cieľa má formu kontrolného prvku vlastnej osobnosti namiesto toho, aby slúžil k porovnaniu úspešnosti s iným lukostrelcom. Jednotlivé fázy pohybu strelca prebiehajú pomaly, za stálej kontroly

mýšlenia, s najvyšším možným sústredením, v psychosomatickom súlade až s konečnou realizáciou zenového *opustenia seba samého*. Prvá forma streľby je charakteristická tiež identifikáciou vedomia a činnosti, jednotou subjektu a objektu. Vojenským umením sa preslávili najmä lukostrelci rodu Minamotov v 12. storočí (vojenská verzia sa nazývala *kjúdžucu*). V tom období bola cisárskym dekrétom uznaná aj jazdná lukostreľba.

V súčasnosti záujem Európanov vyvoláva aj papierové umenie *origami*. Ide o manipuláciu, pri ktorej sa skladaním, ohýbaním, krútením a opätovným čiastočným rozkladáním papiera vytvárajú najrôznejšie predmety. Výraz je zložený z kmeňa slova *oriru* (ohýbať, skladať) a zo slova *kami* (papier), pôvodne teda znamená *skladanie papiera*. Toto umenie vzniklo pravdepodobne s objavom a rozšírením papiera, ktorý bol pôvodne objavený v Číne a do Japonska sa dostal cez Kóreu. Dnes sa v Japonsku na *origami* vyrába pôvodný tzv. krepový papier *danši*, hladký biely papier oficiálnych správ *hášó-gami* a „pergamen“ *tarinoko-gami*. Popri symbolických zámeroch sa *origami* využíva aj na učebné a psychoterapeutické účely. Symbolicky pôsobil aj odkaz dievčatka Sadako Sasaki, umierajúceho na následky výbuchu atómovej bomby v Hirošime, ktoré márne verilo, že ak zhotoví „tisíc bocianov“ (údajne prinášajúcich šťastie), určite sa uzdraví.

V období bojujúcich štátov vznikli z iniciatívy dvoch veľkých feudálnych rodín aj dve súkromné školy a jedna z nich sa v 16. storočí stala centrom konfuciánskych štúdií. Súčasne bolo založených aj niekoľko kresťanských škôl, no neskôr zanikli. Avšak obdobie bojujúcich štátov postupne dospelo ku koncu, keď *šógun* Iejasu Tokugawa roku 1597 ustanovil univerzálny štát. *Šóguni* boli diktátori, vládnci v mene imperátora a *šógunáty* boli dedičné. Títo mocipáni uspeli v prinášaní pokoja a poriadku krajine zmietanej štyrmi storočiami občianskych vojen. Jedným z prvých aktov Iejasu po obnovení poriadku a nastolení moci bolo vydanie ediktu podporujúceho vzdelávanie a znovuzavedenie škôl. Filozoficky začal vládnuť novokonfucianizmus a čoraz výraznejšie sa presadzovalo aj kresťanstvo. To je už však novšia história, ktorá prekračuje vymedzenie tejto monografie.

Na počiatku piateho storočia do Japonska preniklo čínske písmo, no až v ôsmom storočí vznikla jeho modifikácia, použiteľná v japonskom prostredí. Preto staršie japonské myslenie komunikovalo v čínskom jazyku a mnohí intelektuáli používali čínštinu (alebo japonskú verziu tohto jazyka) až do 19. storočia.

Po zavedení nového písomného systému rôzne klany začali formovať centrálnu vládu. Prostredníctvom čínskej gramotnosti japonská elita získala prístup k viac než tisícročiu konfuciánskej a budhistickej filozofie. Tieto ideové vplyvy sa výrazne podieľali na organizácii štátu.

Konfucianizmus

V piatom storočí do Japonska vstúpil konfucianizmus. Jeho pôsobenie sa presadzovalo najmä v organizačnej štruktúre vlády a etiky. Chápanie sociálneho sebaobrazu malo korene hlavne v konfuciánskom učení, ktoré sa neskôr premiešalo s pôvodnými ideami lojality a cti, ktoré vznikli v samurajskom a bojovom prostredí. Konfucianizmus poskytol Japonsku hierarchický model sociálneho a politického poriadku zameriavajúceho sa na vysvetľovanie zodpovednosti a povinností v základných dyadických vzťahoch: pán - sluha, rodič - dieťa, manžel - manželka, starší súrodenec - mladší súrodenec a priateľ - nepriateľ. Podľa týchto vzťahov jednotlivec v nadradenom postavení by sa mal starať o partnera s podriadeným statusom a naopak. Japonská vládnuca vrstva použila tento systém na inštalovanie vertikálnej byrokracie. Aj keď sa zásady konfucianizmu aktívne používali pri budovaní štátu, stredoveké Japonsko príliš neprispelo k formovaniu samotnej filozofie.

Budhizmus

Roku 522 bol budhizmus importovaný z Číny a pozoruhodne úspešný, pravdepodobne preto, že lepšie uspokojoval potreby veriacich Japoncov, než šintoizmus. Avšak verzia budhizmu, ktorá sa ujala v Japonsku, neobsahovala originálny budhistický akcent na agnostické presvedčenie a rigidné morálne kódy. Budhizmus v Japonsku sa stal pozitívnym potvrdením presvedčenia o fungovaní priateľských bohov. So zachovaním povinností k rituálom a prežívaniu cnostného života poslušnosti, ľudia trpiaci v tomto živote môžu dúfať v úľavu v očakávaní optimistickjšieho osudu v budúcom prevtelení. Táto verzia budhizmu lepšie zapadala do typu sociálneho riadenia charakterizujúceho hierarchickú štruktúru japonskej spoločnosti. Tým sa naopak posilňovali nacionalistické aspirácie spoločnosti ako celku.

Budhizmus sa rozšíril najmä v troch oblastiach: psychologickkej, metafyzickej a estetickej. Pomohol definovať rôzne japonské zmysly vnútorného prežívania a sociálneho obrazu seba. V metafyzike dominovala budhistická ezoterika. Prostredníctvom ezoterickej budhistickej filozofie

Japonci poskytli racionálnu štruktúru svojmu pôvodnému presvedčeniu, že spiritualita je skôr imanentná než transcendentná, že myseľ a telo (podobne ako ľudstvo a príroda) sú skôr spojené než oddelené a že táto výrazná sila je zdieľaná prinajmenšom ako ľudské myslenie alebo reč. Tento metafyzický princíp vyjadrovania sa kombinoval s introspektívnou psychológiou a podieľal sa na formovaní základov rôznych estetických teórií, ktoré vznikali v japonskej histórii. Budhistickí remeselníci, často imigranti z Kórey, prinášali nové techniky, neskôr využívané v architektúre, maliarstve, sochárstve a hudbe.

Prínos budhizmu bol pre japonské myslenie výrazný. Prostredníctvom meditatívnych techník a pokročilých analýz ľudských problémov zvýšil japonské uvedomenie fungovania srdca a mysle. Budhizmus naznačoval, že egoizmus je primárnou príčinou ľudského trápenia a nespokojnosti. Ego hľadalo stabilitu a kontrolu vo svete neustálych zmien. Kontrolou túžob a elimináciou egoizmu jednotlivec môže dosiahnuť mier a vnútornú harmóniu.

Hlavným cieľom filozofie v 7. a 8. storočí bolo integrovať v záujme politickej stability dostupné idey, či už domáce alebo zahraničné, do systematického svetového názoru. *Ústava 17 článkov* z roku 604 je jedným z prvých filozofických dokumentov stredovekého Japonska. *Ústava* pôvodne prisudzovaná princovi Šótoku (574-622) je skôr množinou smerníc pre úradníkov než zbierkou zákonov definujúcich politickú štruktúru. Z obsahu možno identifikovať pôsobenie čínskeho štýlu myslenia a jeho adaptáciu na domáce podmienky. Charakteristické je, že prvým artiklom je citát z Konfucia o dôležitosti udržania harmónie. Ako sa už spomínalo vyššie, v tradičnom konfucionizme jednotlivec primárne dosahuje harmóniu výkonmi dôležitými pre jednotlivca v rámci určitej spoločnosti. Značnú časť *Ústav*y tvoria pasáže o ľudskej krehkosti a potrebe rozvíjať súcitné postoje. *Ústava* varovala pred pokrytectvom, závisťou a egocentrickými motívmi. Presadzovala konsenzus a otvorené myslenie. V skratke možno konštatovať, že zatiaľ čo dokument mieril na harmonický konfuciánsky poriadok, súčasne načrtoval budhistickú psychológiu vysvetľujúcu prekážky na ceste k harmónii ako aj introspektívne chápanie osobných motívov. Aj keď samotná *Ústava* neobsahovala detailnejšie filozofické argumenty, predsa v nej možno identifikovať systematickú snahu o komplexnejšie filozofické tradície. Tieto tradície obhajovali konfuciánsky sociálny a štátny poriadok, podporené budhistickou praxou. Táto filozofia vládnutia dominovala v Japonsku pomerne dlhé historické obdobie.

V období *Nara* (710-94) exportom z Kórey a Číny vzniklo v Japonsku šesť narských siekt (škôl) budhizmu: *Ricu*, *Kuša*, *Džódžicu*, *Hossó*, *Sanron* a *Kegon*. Prvá z nich sa zameriavala na štúdium *Vinaya*, pravidiel a príkazov pre riadenie kláštorného života. *Kuša* a *Jojitsu* boli školami *abhidharma* budhizmu zdôrazňujúcimi detailné analýzy *dharmy*, základné zložky reality alebo vedomia. Škola *Hossó* pôsobila na indickej *Jogacara* tradícii a *Sanron* na *Madhyamika*. Škola *Kegon* reprezentovala tradíciu známu v Číne pod názvom *Huayan*. Šesť *Nara* škôl zohrávalo významnú úlohu či už vo vzdelávaní, ale aj v štátnej politike. Aj keď teóriu filozofie príliš nerozvinuli, ich pričinením budhistické analýzy a doktríny intenzívnejšie prenikli do japonskej kultúry.

Významný krok k japonizácii budhizmu prebehol počas obdobia *Heian* (794-1185), najmä pomocou dvoch učencov, Kúkai (774-835, posmrtné nazvaný Kóbó Daiši) a Saičó (767-822, alebo Dengjô Daiši). Kúkai študoval v Číne ezoterický budhizmus a po návrate sformuloval japonský *šingon* budhizmus. Analytické a systematické pôsobenie tohto filozofa umožňuje považovať ho za prvého skutočného filozofa v japonskej histórii.

Pre Kúkaia je realita zásadne osobná. Celý kozmos tvoria myšlienky, slová a skutky Budhu zvaného Dainiči (literárne *Veľké slnko*). Dainiči nie je stvoriteľom univerza, ale univerzom. V trvalom stave osvietenej meditácie Dainiči vykonával tri veľké praktiky ezoterického budhizmu: odriekanie posvätných slabík (*mantry*); vizualizácia geometrických súborov alebo symbolov (*mandaly*) a produkcia posvätných póz alebo gest rúk (*mudry*). Tieto tri aktivity definujú podstatu univerza. *Mantry* predstavujú mikrokozmičský súzvuk alebo vibrujúce stavy typu hmota-energia, ktoré utvárajú základné prvky. *Mandaly* definujú základnú štruktúru a *mudry* tvoria vzorce zmeny. Prostredníctvom rituálov *mantry*, *mandaly* a *mudry* človek môže nahliadnuť do podstaty kozmu. V *šingon* budhizme jednotliviec introspekciou do pôvodu vlastných myšlienok, slov a skutkov môže pochopiť myšlienky, slová a skutky Budhu. Pochopením vlastnej osoby možno pochopiť osobnosť mimo reality.

V rámci tohto metafyzického systému Kúkai sformuloval obsiahle učenie, ktorému adresoval niekoľko významnejších filozofických problémov. Napríklad kritizoval ideu, že nahliadnutie alebo osvietenie môže byť čisto mentálne alebo intelektuálne. Pretože samotný vesmír, ktorý sa skladá z myšlienok, slov a skutkov, možno pochopiť komplexnou poznávacou aktivitou celej osobnosti. Poznať realitu znamená plne sa na nej podieľať.

Inou filozofickou témou Kúikai bol pôvod vyjadrovania. Pretože kozmos je osobnosť, realitou je expresívny štýl tejto osoby. Každá entita je tak symbolom alebo odtlačkom Dainičiho mentálnej, somatickej a verbálnej aktivity. Pretože vedomie jednotlivca obsahuje vôľové prvky, môže ignorovať skutočné zdroje všetkých aktivít, konštruujúc samých seba ako nezávislé entity. Realitu možno interpretovať prekryvaním vlastných odtlačkov. Táto ilúzia je zdrojom ľudskej bolesti a ignorancie. Útek z nej spočíva v poznaní a participácii v sebaexpresívnej podstate reality.

Kúkaiov konkurent Saičó založil japonskú verziu *tendai* budhizmu, no zaujíma sa aj o ezoteriku. Po návrate do Japonska jeho *tendai* škola zahrnula prvky ezoterického budhizmu, ako aj exoterické *Tiantai* učenie. Prostredníctvom *šingon* a *tendai* žiakov v Japonsku, niektoré z Kúkaiových ezoterických učení tiež našli svoju cestu do *tendai*. Výsledkom bolo, že na konci deviateho storočia vznikli v Japonsku dve prominentné školy, pričom obe boli vo svojej podstate ezoterické.

Kultúrne je dôležité, že ezoterický budhizmus nie je v podstate doktrínovo alebo politicky proti pôvodnému náboženstvu, šintoizmu. Skôr posilňoval než vzýval mnohé aspekty pôvodných náboženských životných názorov, napríklad: všadeprítomnosť posvätného, expresívnosť prírody a ne-dualita hmoty a ducha. Kúikai i Saičó korelovali ezoterizmus s rôznymi *kami* tradičného japonského náboženstva. Týmto procesom sa japonský archaizmus bránil filozoficky sofistickým systémom budhistického myslenia importovaného z pevniny a adaptovaného do japonského kontextu. Budhizmus a šintoizmus tak pôsobili popri sebe bez protikladov.

Dôležitú úlohu zohrávali úvahy o podstate reality. Predpoklad o sebaexpresívnej podstate reality ovplyvňuje väčšinu japonských estetických teórií. Počas obdobia Heian sa formovala detailizovaná množina estetických pojmov, napríklad *miyabi* (kultúrna, uhladená elegancia), a *mono no aware* (estetický odtieň smútku vyplývajúci z chápania dočasnosti). Neskôr vznikli aj iné estetické pojmy ako sú *yugen* (skrytá vznešenosť alebo hĺbka), *sabi* (osamelosť, elegancia umožnená vekom) a *wabi* (neotesanosť). Tieto pojmy mávajú aj pomerne široké, ťažko preložiteľné konotácie. Vo všeobecnosti znamenajú rovnako kvalitu objektu, ako aj odpoveď estéta alebo umelca. Estetické sa chápalo ako sebaexpresívna rezonancia medzi objektom a umelcom.

Novokonfucianizmus

Novokonfucianizmus bol do Japonska uvedený v 16. storočí a poskytoval prvý reálny impulz a rámec na povzbudenie učenia. Veľký konfuciánsky učiteľ a esejista Hajaši Razan (1583-1657) konvertoval z budhizmu k novozavádzanému kresťanstvu. Aj keď prvá univerzita vznikla v ôsmom storočí v Kjóte, intenzívnejší tlak na vyššie vzdelávanie sa neprejavil až do 17. storočia, na počiatku Tokugawa šógunátu (1603-1867). Roku 1630 v Ede, Hajaši Razan založil školu pre štátnu administratívu a konfuciánsku filozofiu, z ktorej neskôr vznikla Tokijská univerzita. Takto konfucianizmus prispel k zvýšeniu intelektuálnej atmosféry a k pochopeniu úlohy vzdelávania v spoločnosti. Kaibara Eken (1630-1714) bol pravdepodobne najznámejším filozofom pôsobiacim v neskorom feudálnom Japonsku. Upozorňoval na dôležitosť jednoty človeka s jeho prostredím, presadzoval cnostný život pre dosiahnutie harmónie s prírodou.

Soho Takuan (1573-1645) skúmal individuum ako mikrokozmičnú reflexiu univerza, a preto osobná disciplína môže podľa neho viesť ku kontrole vonkajších udalostí. Baigan Išida (1685-1744) predpokladal, že myseľ je založená na fyzikálnych základoch a je citlivá na vonkajšie vstupy. Obsah mysle je environmentálne závislý tak, že osobnostnú zmenu sprevádza zmena výstupu. Ho Kamada (1753-1821) predpokladal existenciu 14 druhov emócií a navrhoval psychológiu založenú na cnostnom živote umožňujúcom dosiahnutie osobného šťastia. Celkovo možno konštatovať, že filozofia neskoršieho feudálneho obdobia bola bohatá na psychologické interpretácie a mnohé úvahy sa približovali názorom propagovaným v rovnakom období v Európe.

Japonci liberálne preberali mnohé názory z iných kultúr, najmä z Číny. Avšak tieto importované postoje zväčša tvorivo prispôbovali národným a sociálnym špecifikám. Tvárou proti opakovaným vnútorným konfliktom, limitovaným surovinovým zdrojom a hrozivým zemetraseniam vybudovali spoločnosť, ktorá nakoniec akceptovala aj vzdelanie. A rýchlym prechodom z feudálnej k industriálnej spoločnosti v závere 19. storočia vybudovala kvalitný vzdelávací systém.

Prechod japonskej spoločnosti z feudálneho typu k industriálnemu bol skutočne pozoruhodný. Úspešnú industrializáciu potvrdilo aj impozantné víťazstvo v japonsko-ruskej vojne v roku 1904-5. Japonská industrializácia zdôraznila niektoré tradičné hodnoty japonského filozofického učenia, medzi nimi lojalitu, spolupatričnosť a rodinné vzťahy.

Veľmi jasné postoje k produktivite a vzdelaniu sa stali súčasťou japonských sociálnych hodnôt.

MÚDROSLOVIA

Významnú úlohu pri formovaní poznania v japonskej kultúre zohrali sapienciálne koncepcie, v ktorých kľúčovú úlohu zohráva pojem *kokoro*. Často sa prekladá ako *srdce* (*xin*) a významovo zahŕňa popri múdrosti aj myseľ, pocity, aspirácie, podstatu, otvorenosť a citlivosť. *Kokoro* (alebo *šin* v čínsko-japonskom znení) v budhistických textoch a vo filozofii okrem toho znamená (podľa kontextu) myšlienky, ducha alebo vnútornú podstatu, sídlo percepčnej schopnosti alebo ilúzie, niekedy aj *srdce vecí*. Navyše, v moderných teóriách umenia *kokoro* reprezentuje simultánne emočnú kapacitu umelca reagovať na prirodzený svet, ktorý ideálne ovplyvňuje akt stvorenia; paralelnú schopnosť obecnstva reagovať na umelecké dielo, a tak nepriamo spracovať umelecké dielo, prípadne pri umení prežívať posadnutie *správnou koncepciou* - *kokoro ari* alebo alternatívne *ušin*.

V priebehu kultúrneho vývinu sa popri múdrosti stabilizoval široký okruh významov, vrátane zámeru, vitality, poznatkov, pocitov, nadšenia, rozumu, stavu, vzhľadu, ducha, vôle a povinností, dynamickej potenciality, autenticity ľudského bytia ako aj jeho integrity. Táto integrita zabraňuje ľubovoľným rozdielom v dualizme myseľ – telo. Nakoniec *kokoro* slúži ako základ pre takmer všetky pôvodné japonské teórie umenia.

V budhistickej literatúre pojem *kokoro* alebo jeho forma *šin*, (ako v budhistickom výroku *išin denšin* - prenos od mysle k myslí) opisuje ideálny prenos spirituálnej pravdy, ktorá je vo svojej podstate intuitívna a nespolieha na verbálne alebo iné explicitné prostriedky. V budhizme *kokoro* nie je len schopnosťou zistenia pravdy, ale môže byť tiež sídlom ilúzií a túžby v rámci ľudského bytia, ako to vyjadruje pojem *kokoro no yami* (temno srdca). V zdanlivom kontraste k použitiu pojmov *ušin* a *mušin* v estetike, v budhizme *ušin* (mať srdce alebo myseľ) a *mušin* (nedostatok srdca a mysle) reprezentujú oklamaný stav bytia pripojeného k svetu (to znamená posadnutosťou túžbami) a oslobodzujúci stav vedomia, ktorý má odolávať všetkým túžbam.

V umeleckých teóriách *kokoro* nereprezentuje len extenzívne teoretické spracovanie umeleckých prvkov, ale stáva sa aj pojmom estetického schvaľovania. V často spomínanom japonskom úvode ku *Kokin wakašu* (Antológia starovekej a modernej japonskej poézie), japonský

básnik a šľachtic Ki no Tsurayuki (872-945) spojil pojem *kokoro* s paralelným pojmom *kotoba* (slová) a konštatoval: *Japonská poézia má ľudské srdce (kokoro) ako svoje semeno a rastie ďalej do nespočetných slov (kotoba) ako listov*. Prisudzoval genézu poézie faktu, že všetky živé bytosti reagujú na okolitý svet piesňou, podobne ako vtáci trilkujú medzi kvetmi alebo žaby krákajú vo vode.

Významnú úlohu v japonskom intelektuálnom prostredí zohrala aj múdroslovná literatúra, najmä príslovia, výroky, ponaučenia i porekadlá zaradené pod spoločný pojem *kotowaza*. Pozoruhodné sú najmä príslovia tvoriace zmes zásad tzv. zdravého rozumu so zásadami budhistickej či konfuciánskej filozofie. Pochopiteľne, že v mnohých prípadoch prisúdenie autentičnosti výrokov určitým kultúram je sporné (napríklad príslovia typu *múry majú uši* alebo *pod sviečkou býva tma*). Na druhej strane niektoré možno identifikovať ľahšie, ako je napríklad príslovie *Čo žena, to sakura, čo muž to samuraj*. Niektoré výroky bývajú pripisované historickým osobnostiam. Macuo Bašó sa pripisuje autorstvo krátkej básne *haiku* s príslovím: *I sneh je ľahký na mojom dáždniku, práve preto, že je môj*.

Niektorí autori sa pokúšali o kategorizáciu prísloví podľa pranostík a rôznych aspektov každodenného života. Univerzálne ponaučenie, ktoré prebieha cez kultúry, vyjadruje príslovie: *Najskôr človek pije saké pre dobrú náladu, potom pije saké pre dobrú chuť a nakoniec vypije saké človeka*.

Siddhárta Gautama - Budha

224

SPRITUALITA INDIE

Počas raného obdobia ľudských dejín, krátko po roku 10 000 pred Kr., vplyvom prudkého klimatického ochladenia došlo k vážnej civilizačnej recesii. Ekonomika stagnovala a negatívne podnety prostredia vyžadovali, aby človek kvôli prežitiu napol všetky sily.

Prežitie primitívneho človeka v tomto období záviselo od zberu niektorých druhov ovocia, orechov a divej zeleniny, no hlavne od lovu divých zvierat. Pôsobením ľadovcov sa zmenila klíma natoľko, že stáda dobytka postupne migrovali alebo vymierali. Tieto udalosti vytvárali pre primitívneho človeka výrazné fyzické hrozby, na ktoré odpovedal optimálnou adaptáciou na požiadavky prostredia.

Prežitie vyžadovalo, aby reakcie boli dostatočne inteligentné. V Európe a západnej Ázii sa objavila sekera ako nástroj na kľčovanie stromov a kríkov; psov domestikovali ako pomocníkov lovcov; začalo sa s kultiváciou obilia, najmä pšenice a jačmeňa. Tieto opatrenia umožnili ľuďom prežiť kritické obdobie po zmene klímy a udržať riskantnú rovnováhu medzi obmedzenou populáciou svojho kmeňa a nehostinným prostredím. Ešte nemali dostatok prostriedkov na získanie potravy a keďže museli všetku energiu venovať riešeniu tohto problému, nezostával im čas na odpočinok, ale ani na vzdelávanie a rozvíjanie fyzického i sociálneho prostredia. Až nové technologické vynálezy v Egypte a Mezopotámii umožnili obyvateľom získať kontrolu nad zdrojmi potravy a nastúpiť obdobie dynamickejšieho rastu.

ZROD NOVEJ CIVILIZÁCIE

Určitý čas po vzniku dvoch civilizácií na Níle a v nížinách okolo Tigrisu a Eufratu, sa ďalšia objavila v severozápadnej Indii. Pôvodný človek žil v Indii pomerne dlho: najstaršie nástroje na indickom území pochádzajú z obdobia 3000 rokov pred Kr. Hidská kultúra je známa iba prostredníctvom archeologických nálezov.

Vo fáze, v ktorej je známa tunajšia kultúra, trvajúca približne sedem storočí, nastalo obdobie takmer úplnej a monotónnej uniformity. Túto pravidelnosť možno pripísať určitému typu centralizovanej vlády, ktorá kontrolovala produkciu a distribúciu tovaru, vynucovala poplatky, posilňovala jednotný systém váh a mier, plánovala výstavbu veľkých miest, udržiavala obilnice a regulovala poľnohospodársku produkciu.

Celkový štýl myslenia ovplyvňoval aj strnulý hospodársky kódex, štandardizované techniky produkcie a rigidne kontrolovaný obchod.

Politická administratíva mala v tejto mestskej a gramotnej spoločnosti nábožensko-kráľovský charakter a okrem toho ovládala písmo. Bolo obrázkové, no nemalo nič spoločné s egyptskými hieroglyfmi alebo so sumerským klinovým systémom a nenašlo ani žiadnych následníkov. Jazyk týchto ľudí nie je známy, ale veľmi pravdepodobne nemal indoeurópsky pôvod.

Táto kultúra dosiahla vysokú úroveň v plánovaní miest, inžinierstve, kanalizácii, sochárstve, poľnohospodárstve a v iných umeniach a zručnostiach.

V polovici 3. tisícročia pred Kr. vznikali v severozápadnej časti Indie, v povodí rieky Indus v oblasti Mohendžo-Daro jednotlivé štáty, patriace do *harappskej* kultúry. Tvorili ich staroveké mestá so širokými ulicami, jednoposchodovými domami z pálených tehál, remeselníckymi dielňami a kanalizáciou. Roľníci obrábali pôdu motykami, avšak poznali už aj malé pluhy a v práci im pomáhali skrotené zvieratá. Priame písomné svedectvá sa však nezachovali, dostupné informácie poskytovali výlučne archeologické nálezy.

Náboženské myslenie *harappskej* kultúry je málo známe. Isté poznatky možno získať iba z amuletov v podobe hlinených pečatidiel. Medzi nimi pravdepodobne prevažovali totemové symboly. Často sa vyskytovali aj vyobrazenia vtákov, najmä pávov s malými ľudskými postavami vo vnútri tela, ale aj obrázky býkov, nosorožcov, krokodílov a podobne. Nachádzali sa medzi nimi aj rôzne zoomorfne bytosti ako sú barani so sloním chobotom, býci s hlavou antilopy a pod. S totemovými predstavami súvisel tiež kult stromov. Napríklad starí Indovia sa klaňali posvätnému figovému stromu *pipal*. Každá dedina si vybrala určitý strom a uctievala ho ako ochrancu a radcu. Ako naznačujú mnohé hlinené sošky, medzi ľuďmi sa presadzovala aj idea bohyně matky. Mužské figúrky predstavovali najmä nahého boha.

V polovici 2. tisícročia pred Kr. vtrhli do severnej Indie *árijské* pastierske kmene, ktoré sa označovali za *Arjas* alebo *Áriov* (vznešení, urodzení). *Áriovia* si podmanili bohaté mestá v údolí Indu a ich obyvateľov, no súčasne sa od nich naučili zavlažovať polia, obrábať polia pluhmi a vykonávať rôzne remeslá. Indiu postupne dobyli v troch vlnách. V prvom období sa dobyvatelia usadzovali iba v tzv. Pandžábe (*Pätirieč*) okolo Indu, v druhom období v neustálych bojoch svoje teritóriá rozšírili do oblastí okolo Gangy a v treťom období prenikli i do južnej časti Indie. Okolo rieky Indus sa však dodnes zachovalo veľa stôp aj po

pôvodných obyvateľoch - *Drávidoch*. Obyvatelia sa postupne rozdelili na otrokov a slobodných. Medzi slobodnými vznikli štyri samostatné skupiny, tzv. *varny*: kňazi, vojaci, roľníci a šúdrovia, slúžiaci ostatným trom skupinám.

Po usídlení *Áriov* v nížine okolo Gangy vznikali jednotlivé štáty. Čo sa týka ich orientácie, hlavným zdrojom informácií boli posvätné knihy *védy* (vedenie). Sú to zbierky náboženských piesní a rituálnych predpisov. Najstaršie časti *véd* vznikli už v 2. tisícročí, v období *árijských* výbojov. K *védam* sa pripájajú aj bohoslovecké traktáty a výklady zo 7.-6. storočia pred Kr.

Náboženstvo starých *Áriov* sa od obyvateľov z obdobia *harappskej* kultúry líšilo najmä výrazným patriarchátom. Okrem toho vyznávali kult predkov. Verili, že prostredníctvom potomkov získajú nesmrteľnosť. *Védске* hymny sú preto plné prosieb o darovanie syna, udržiavateľa rodu, poskytujúceho otcovi nesmrteľnosť. Náboženstvo bolo zásadne polyteistické, bohovia väčšinou antropomorfní a len zriedka nadobúdali zvieraciu podobu. Významnú úlohu zohrával najmä Agni, boh ohňa, ako prapôvod všetkého, brániaci ľuď pred zlými silami. Do popredia sa postupne dostal aj Indra, pôvodne boh búrky a darca úrody. Zmenil sa na vládcu bohov a ochrancu kráľovskej moci. Bohovia *véd* sú predovšetkým duchovia prírody: zeme, neba, búrky a pod.

Védy líčili obetavý boj človeka s krutými prírodnými silami, jednotlivé legendy obsahovali však aj epizódy z bojov o kráľovskú moc, a hrdinské príbehy z veľkých bitiek. Opisuje ich epos *Mahábhárata*.

V raných *árijských* štátoch, v povodí Indu a Gangy, rozhodujúce postavenie zaujali kňazi - brahmani. Boli učiteľmi i kazateľmi, pohľadali manuálnou činnosťou a odsudzovali obchod, chránili kmeňové tradície a tešili sa takmer božským počtám. Podľa nich staroindické náboženstvo na počiatku 1. tisícročia dostalo názov brahmanizmus. Zvýraznil sa tiež význam *varien*. *Varny* boli stvorené z tela prvého človeka menom *Puruša*. Z jeho úst vyšli brahmani, z rúk bojovníci, z bedier roľníci a z chodidiel, ktoré sa plahočia v prachu, šúdrovia. Preto brahmani museli čítať posvätné knihy, bojovníci bojovať, roľníci podporovať štát a šúdrovia slúžiť vyšším *varnám*.

V učení brahmanov významné miesto mala náuka o sťahovaní duší, ktorá vznikla podľa starých animistických povier. Človek, ktorý kvalitne prežil život, zrodil sa po smrti v tele človeka vyššej *varny*, v podobe kráľa alebo i boha, ale ten, kto žil špatne, sa v novom živote stal členom nižšej *varny*, prípadne i zvierat'om či rastlinou.

V 7.-6. storočí pred Kr. došlo k výrazným zmenám v sociálnom usporiadaní indickej spoločnosti. Zvládnutie spracovania železnej rudy viedlo k výrobe železných nástrojov umožňujúcich výraznejšie klčovanie džunglí, zdokonalilo sa zavlažovanie ryžových polí a mlynárstvo, rozvíjala sa výroba klenotov. Mestá sa stávali administratívnymi strediskami. Karavánový obchod spájaj Indiú s Čínou a cez Strednú Áziu sa dovážal do Indie hodváb. Kupci lodnou dopravou spájali Indiú nielen s Čínou, ale aj s Indonéziou.

Vyšší technologický pokrok a intenzívnejší obchod postupne narúšali zafixované sociálne štruktúry. Význam brahmanov sa postupne znižoval. V mestách a na kráľovských dvoroch sa výraznejšie uplatňovali otrokári a kupci, pochádzajúci z nižších *varien*. Avšak ešte v období 7. stor. pred Kr. vznikli najstaršie časti *upanišád*, kým novšia časť sa rozvíjala po vzniku budhizmu.

PSYCHOLOGICKÉ ASPEKTY POZNANIA

Do pomerne krátkeho prehľadu ťažko možno vtesnať hoci len limitované množstvo námetov o podstate myslenia, ktoré sa zrodili v starovekej Indii. V dlhodobej kultúrnej tradícii prekračujúcej 3 000 rokov, kedy vznikol hinduizmus (prekročujúci samostatné náboženstvo), budhizmus a džinizmus, sa kládli otázky, na ktoré bolo možné odpovedať v rámci filozofickej psychológie: ako možno myseľ analyzovať, trénovať a rozvíjať v rámci náboženských cieľov Osvietenia a uľahčovať reinkarnáciu.

Medzi mnohými pojmami, ktorými indická inteligencia obohatila ľudské poznanie a myseľ, sú: *manas*, odvodené z *man* (myslieť); *čitta* alebo *cetas* od *cit*, vnímať alebo zúčastňovať sa (tieto funkcie sa často prekladajú aj ako srdce, západný výraz pre afektívne alebo vedomé centrum osobnosti). Pojem obvykle prekladaný ako srdce, to je *hrdaja* často reprezentuje kognitívne akty; *budhi* odvodené z *budh*, byť bdely alebo vedomý; *vijnana* z *jna* vedieť alebo uvedomovať si a nakoniec, v mnohých filozofických súvislostiach sa uvádza pojem *antakarana*, reprezentujúci vnútorné aktivity alebo vnútorný orgán. Opisuje množinu perцепčných, mnémických a kognitívnych funkcií. Uvedené pojmy sa často používajú ako synonymá, avšak v špeciálnych prípadoch získavajú aj rozdielne obsahy. No v žiadnom prípade nemožno uvažovať o západnom dualizme mysle a tela. Aj keď sa myslí alebo vedomiu prisudzuje fyzická lokalizácia alebo sa aspoň spája s určitými časťami tela, v podstate ide o pojmy vymedzené v rámci mystickej fyziológie tzv.

čakier, kruhov alebo centier energie, z ktorých dvanásť sa nachádza v jednotlivých častiach ľudského tela. Jednotlivé druhy vedomia sa potom spájajú s rôznymi čakrami.

Pre indické úvahy o poznaní a myslení je charakteristické, že vplynuli z náboženského rámca. Základná štruktúra religiózneho svetového názoru je založená na troch konštruktoch:

1. *Samsara – okruh reinkarnácie* - naznačuje, že každý človek prežíva prostredníctvom série životov, či už na tomto svete alebo aj mimo neho.

2. *Karma – činnosť, morálna odplata* – predpokladá sa, že činnosť človeka vedie k reinkarnácii a k prežívaniu v rámci nej. Morálna kvalita ľudí ovplyvňuje šťastie alebo utrpenie ich neskoršieho prežívania. Tento fakt vysvetľuje príčiny utrpenia a zla a poskytuje možné vysvetlenie náboženského a morálneho správania, ktoré sa pokúša zlepšiť osud jednotlivca v budúcnosti. Jednotlivec môže snívať o reinkarnácii za lepších podmienok alebo o úteku z reinkarnácie.

3. *Móksa – únik, oslobodenie* (v budhizme reprezentované skôr termínom *nirvána*) – sa týka úniku z reinkarnácie, konečného stavu (rôznorodo vnímaného) a obvykle zahŕňa také funkcie ako sloboda, blaženosť, transcendentálne poznanie a moc.

Tento pojmový systém sa prejavuje prinajmenšom dvomi spôsobmi. Po prvé, v literárnom alebo mytologickom zmysle ho možno chápať tak, že jasne poukazuje na etapy narodenia, života a smrti a úniku z nich. Po druhé, možno ho interpretovať v psychologickom alebo *demytologizovanom* smere, to jest, že sa odvoláva skôr na rôzne spôsoby vnímania a hodnotenia dočasného sveta než na rozdielne životné histórie alebo osudy. V tomto zmysle sa *samsara* často chápe ako *diferencované vnímanie* alebo *neosvietené chápanie* – to jest registrovanie rôznorodostí skresľujúcich vnímanie nereálneho sveta ako reálneho a žiaduceho, v kontraste s *móksa*, umožňujúcou chápať svet v skutočnom svetle.

Tu sa namiesto náboženského cieľa Osvietenia, ktorý sa berie do úvahy v horizontálnej perspektíve – čo čaká svätého muža na konci jeho pozemského života – presadzuje vertikálna perspektíva, ako morálne - mystické prežívanie. Pochopiteľne, tieto dve perspektívy sa vzájomne nevyklučujú. Symbolický a psychologický zmysel môže byť prostriedkom pôsobenia literárneho, religiózne – osudového zmyslu. Pomerne presné vyjadrenie vertikálnej, demytologizovanej interpretácie týchto pojmov ponúkol v 10. storočí teológ Abinavagupta, pre ktorého sú konečná subjektívna realita pojmu seba a objektívna skutočnosť prežívaného univerza rovnakými súčasťami boha, známeho ako Šiva alebo

Baraiva. Je to božia základná podstata, čisté vedomie, stabilne manifestujúce alebo vyžarujúce individuálne Ja a objekty bežného sveta (*samsara*).

V tomto všeobecne religióznom kontexte poznávanie a myslenie závisia od rôznych predstáv o realizácii Osvietenia a najmä od chápania toho, čo znamená duša alebo pojem Ja. Názory sa rôznia, ako sme už spomenuli, jednotlivý a konečný reálny Ja je (osobný) boh. Reálne Ja možno chápať ako neosobný kozmický duch alebo podstatu, obvykle nazývanú *bráhma* (ako napríklad vo *védante*). Môže ním byť aj individuálny, večný monadický duch alebo osoba (ako v džinizme). A nakoniec, podľa budhizmu, konečná realizácia spočíva v tom, že pojem Ja vlastne neexistuje.

V týchto systémoch možno pozorovať, že ľudská myseľ nie je časťou toho, čo je oslobodené. Na jednej strane reálne Ja sa nazýva *puruša*, *osoba*. Reprezentuje nedostatočne aktívneho, obmedzeného pozorovateľa na javisku života. Na druhej strane pôsobí *prakrti*, *hmota* alebo *príroda* zahŕňajúca v sebe celú drámu reinkarnácie a oslobodenia. Z nediferencovaného stavu rovnováhy sa na štarte každého kozmického veku postupne vynára *mahat* (veľký) alebo *budhi* (vôľa alebo determinované vedomie, nižšia inteligencia), potom *ahamkara* (ego) a nasleduje *manas* (myseľ, chápaná ako *sensus communis*, kognitívna organizácia a znovuzpoznanie senzorickej aktivity a prežívania). Prvé tri pojmy sú spoločne pomenované ako *antakarana*, vnútorný orgán alebo všeobecnejšie myslenie. Myslenie sa konštantne mení, pohybuje sa a súčasne podlieha zmenám. Samé o sebe je nevedomé a neživé. Je vymedzené len prítomnosťou statickej a neaktívnej *puruše* transformujúcej mentálnu aktivitu na vedomé prežívanie. Táto spolupráca *puruše* a materiálne senzorickej orgánov sa prirovnáva k chromému a slepému človeku, ktorý sa samostatne nedokáže pohybovať a vidieť, avšak v spolupráci s inými dosiahne pokrok (aby dospel k Osvieteniu). Iná predstava vedie k oslobodeniu, ku ktorému dochádza u *svedčiacej* osoby, bez jej aktivity, ale skôr z materiálneho zastavenia činnosti: napríklad tanečník ukončí krásnu, ale dočasnú tanečnú šou, pôvabne ustúpi z javiska a zanechá rozveselených divákov v hľadisku.

Takto religiózny kontext indickej filozofie zaraďuje úvahy o poznávaní a myslení do určitej pojmovej štruktúry. Súčasne tieto idey ovplyvňujú morálne alebo spirituálne postoje. Všeobecne sa konštatuje, že zmysly a myslenie sa pokladajú za apetitívne, naplnené túžbami, chamtivé a vychutnávajúce okolie. V neosvietenom stave pôsobí táto hrabivosť ako nevyspytateľná a nekontrolovaná. Avšak Osvietenie si vyžaduje

je kontrolu, či už v podobe úplného zastavenia bežného prežívania, alebo vnímania reality v skutočnom svetle, akou v skutočnosti je. *Katha upanišády* (6.-5. storočie pred Kristom) pripomínajú predstavy známe na Západe (Platón) a rozšírené v Indii: *Poznaj svoje Ja tak, ako majiteľ koča (to jest ten, kto ho získal, čiže neaktívny subjekt) pozná svoj koč. Poznaj uvedomenie (budhi) ako vozataj, myseľ (manas) ako opraty. Zmysly sú kone, zmyslové objekty cesta, po ktorej sa potulujú. Ja pripojené k mysli a zmyslom tvoria skúsenosti. U človeka, ktorý nedosiahne pochopenie, ktorého myseľ je vždy neskrotená, sú zmysly mimo kontroly podobne, ako zlé kone u neskúseného vozataja* (Gregory, 2006).

V najpopulárnejšom indickom náboženskom texte, v *Bhagavadgíte* (*Spev vznešeného*, 3. storočie pred Kristom), možno čítať o neosvietenom človeku, že *ak myseľ človeka riadia túlavé zmysly, jeho múdrosť je unášaná podobne, ako je loď unášaná vetrom na vode. Naopak, ak si človek vyberá svoje zmysly podobne, ako korytnačka sťahuje svoje končatiny, jeho múdrosť sa pevne formuje. Budha učil, že práve tak, ako opica vo veľkom lese chytí jednu vetvu, pustí ju a chytí druhú, tak myseľ (čitta), myslenie (manas) alebo vedomie (vijñana) sa nocou a dňom v jednom momente zmocňujú jednej veci, v nasledujúcom inej* (Gregory, 2006).

Tento text stelesňuje Budhovu predstavu, že samotné myslenie sa mení tak rýchlo ako vytýčené ciele, a tým naznačuje značne všeobecný prístup indických ideí k poznaniu. Zatiaľ čo skutočný pojem seba alebo toho, čo leží za bežne prežívaným svetom, je nemenný a nadčasový, myslenie a jeho časové prežívanie sa konštantne menia. No myslenie sa mení spoločne s vytýčenými cieľmi, pretože sa spolu so zmyslami prispôbuje tomu, čo ľudia poznávajú alebo vnímajú. Napríklad, pri vizuálnom vnímaní sa predpokladá, že prúd svetla vychádza z očí, nadviaže kontakt s predmetom, osvojí si jeho formu a napokon prenesie nadobudnutý obraz späť do oka (napríklad podľa *Njájá* sútier, z 3. storočia pred Kristom). V stredovekých *védanta* textoch sa konštatovalo, že myseľ, ktorá je iluminátorom všetkých cieľov, prijíma ich formy, ktoré vníma, práve tak ako slnko berie na seba formy tých objektov, ktoré osvetľuje.

Z idey, že myseľ prijíma formu svojho cieľa, vyplývajú ďalšie indické predstavy. Podľa niektorých religióznych škôl hinduizmu, intenzívna mentálna koncentrácia na boha myseľ na neho transformuje. Podobne, v niektorých meditačných tradíciách budhizmu a hinduizmu, keď sa myseľ koncentruje na určitú úroveň psychicko-kozmozologickej hierarchie, *stáva sa*, že úroveň a (zvlášť, ak myseľ je v stave smrti) mediátor sa znovuzrodia v zodpovedajúcich nebesiach. Ak naopak, myseľ bežné-

ho človeka charakterizujú prevládajúce emócie, môže sa narodiť vo vymedzenej oblasti – napríklad pažravosť môže viesť k znovuzrodeniu človeka vo forme psa.

V tradíciách náboženského myslenia a praxe známej ako *tantra* tieto predstavy vysvetľujú dosiahnutie či už pozemskej radosti a moci (*bukti*) alebo konečného oslobodenia (*mukti*). V snahe dosiahnuť zvláštne dobro náboženský špecialista koncentrujú myseľ na božstvo, riadiace požadovaný objekt, obvykle vo forme božej *mantry*. (*Mantra* sa vymedzuje ako hymna, zvuk alebo zaklínadlo). Jazyk, v tomto prípade sanskrit, sa pokladal za základ všetkého myslenia a vedomia a preto zvláštni bohovia ako aj najvyšší boh majú dve formy reprezentácie, jednu vizuálnu, ikonickú a druhú zvukovú, stelesnenú v *mantrách*. Takto sa myslenie koncentruje a stáva sa *mantrou*, tým aj bohom a získava kontrolu nad božou sférou. Keď sa táto technika aplikuje na bohov nižšej úrovne, obvykle sa pokladá za magickú. Religióznejšou sa stáva v prípade, ak sa očakáva konečné oslobodenie a ľudské mikrokozmičné myslenie hľadá identifikáciu s makrokozmičným najvyšším božstvom. V oboch prípadoch prevláda predstava, že božia pečať (*mudra*) sa vtlačá do vosku žiakovej mysle.

V týchto súvislostiach, či už magických, náboženských alebo filozofických, myslenie súvisí s morálnym hodnotením. Naznačuje to aj použitá terminológia - štandardnými pojmami pre fungovanie vedomia, bez ohľadu na konečný cieľ, sú *grahaka*, *grahaja* a *grahana* - chamtivec, chamtivý, subjekt, objekt a akt poznania alebo vnímania. Tieto tri prvky vedomia možno chápať tak, že sa formujú simultánne alebo v jednej, prípadne v druhej príčinnej sekvencii.

Práve tak, ako sa opis a hodnotenie v týchto prístupoch k poznávaniu a mysleniu zjednocujú, tak morálne a religiózne interpretácie charakteru a osudu odvodené z idey *karmy* vstupujú do priebehu mentálnej aktivity. Kľúčovým pojmom sú *stopy* alebo *dojmy* (obvykle, ale nie vždy *vasana*, *voňavý*) a predpokladá sa, že každá činnosť, či už mentálna alebo fyzická, formuje pozadie a tvorí stopu *voňajúcu* práve tak, ako si sezamové semená udržiavajú vôňu kvetu, aj keď už zvädol. Tieto stopy v myslení môžu byť reprezentatívne – to znamená, že stopu možno reaktivovať ako spomienku, sen alebo v niektorých systémoch ako vnem – alebo pôsobia ako morálne a psychologicky podmieňujúce faktory – to jest, že môžu pôsobiť do budúca ako jedna z funkcií, ovplyvňujúcich charakter a správanie jednotlivca v určitých životných obdobiach. Umiestnenie týchto stôp je vymedzené rôznorodo – často sa pokladajú za zvláštny druh alebo úroveň myslenia, pre ktoré sa ponúka

lákavý preklad *nevedomie*. Avšak metafora hĺbky, obvykle používaná v západnej psychoanalýze, sa v Indii príliš neujala.

V prípade reprezentatívnosti stôp realistický *vaišéšika* systém pôsobí tak, že pamäť, sny a snové vedomie sa utvára z jednotlivých kontaktov medzi pojmom seba a vnútorným orgánom. V idealistickej budhistickej škole, vo *vijnanavada*, funguje porovnateľný mechanizmus chybene reprezentujúci vnemy sveta.

Ak stopy pôsobia ako morálne a psychologické predpoklady, celkový efekt takého *voňania* predchádzajúcimi neosvietenými aktmi je prispôbiť myslenie mechanickému konaniu podľa zámerov, založených na nevedomých činoch. Všeobecná predispozícia je špecifikovaná rôznymi spôsobmi. Ak sa na jednej z rôznych úrovní kozmickej hierarchie uplatňuje reinkarnácia, jednotlivé stopy v myslení sa aktivujú podľa toho, nakoľko produkujú vhodné mentálne dispozície pre tento druh bytia (napr. Jóga sútry). Tieto dispozície pôsobia všeobecne, ako druho-vo-špecifické charakteristiky a inštinkty, ako aj jednotlivo, ako ukážky motivácie a správania vylepšujúce osobnosť. Tieto individuálne charakteristiky sa obvykle opisujú ako prevaha jednej alebo viacerých emócií a postojov. Často sa reprezentujú v pojmoch *štiav* tradičnej indickej ajurvédскеj medicíny. Niekedy je individuálny charakter človeka odvodený z prevahy stôp z druho-vo-špecifických charakteristík prežívaných v predchádzajúcom živote a tento individuálny charakter môže pretrvávajúť dokonca aj po Osvietení (ak si aj osvietený človek nevytvorí novú *karmu*, môže sa riadiť vypracovanou starou *karmou*).

Indické predstavy o poznaní a myslení zásadne ovplyvňuje ich kultúrny kontext v rámci pojmovej štruktúry, v ktorej pôsobia alebo aj v morálnych a religióznych postojoch, odvodených z rôznych spôsobov konštruovania systému presvedčenia o reinkarnácii a oslobodení. O tom, čo sa v myslení pri dosiahnutí oslobodenia odohráva, panujú rôzne predstavy. Napríklad v rámci *Jóga sutier* sa nekompromisne deklaruje, že Jóga je zastavením mentálnej aktivity a religiózny tréning myslenia často záleží od meditatívneho pohltenia a implózie, podľa Eliada (1995) extázy. Rozdiel medzi touto pasívnou víziou osvieteného myslenia a aktívnejšími koncepciami možno ilustrovať dvomi metaforami o oceáne. V škole budhizmu *vijnanavada* sa o objektoch myslenia a percepcie, ako aj o ilúzii reálnych objektov predpokladá, že vyrastajú z vnútra mysle, zo *skladu* (*alaja*). Preto práve tak, ako v oceáne, kde vlny ustavične víria, tak sa v myslení prostredníctvom zmyslových objektov konštantne pohybuje more *alaja*, pričom víri s mnohotvárnym vedomím – vlnami (*Lankavatara sútra*). Dosiahnutie osvietenia sa chápe ako

upokojenie búrok bežného vedomia. A myseľ – oceán konečne ustáva ako *d'alší breh nirvány*. Naopak, v ne-dualistickom saivismu jedinou realitou, subjektívnou i objektívnou, je boh (Šiva) a nechápe sa ako pokojné a transcendentné božstvo, ale ako aktívny jav vedomia. Osvietenie nie je preto založené na uspokojení mysle do stavu absolútneho pokoja, ale na plnej realizácii božej podstaty v jednotlivých sebamani-festáciách. Aj podstata Šivu spočíva v sebatransformácii prostredníctvom energií vedomia (mytologicky vyjadrených ako božstvo).

VÉDY A UPANIŠÁDY

Védy predstavujú zbierky ponaučení, hymien, poézie a prózy, prenášaných ústnou tradíciou. Spomedzi nich prežili štyri formy:

1. *Rgvéda* - poznanie hymien chvály a chválospevov,
2. *Sámavéda* - poznanie melódií a piesní,
3. *Ajurvéda* - poznanie obetných rítov a formulí,
4. *Atharvavéda* - poznanie mágie.

Védy boli príručkami starých indických kňazov, ktorí v nich uchovávali všetko, čo bolo obsahovo potrebné pre náboženské obetné rituály, to jest hymny, výroky, formule a pod. Pri obetných úkonoch sa vyžadovala prítomnosť štyroch kňazov – vyvolávača, speváka, obetníka a vrchného kňaza a preto sa každá *véda* rozdeľovala na štyri sekcie:

1. *mantry* – hymny, modlitebné formule,
2. *bráhmany*, - návody pre správne používanie týchto formulí pri modlitbe, zaklínaní a obetovaní,
3. *áranyak* - špeciálny text pre pustovníkov žijúcich v lese,
4. *upanišády* - špecifické diskurzy pre filozofov.

Najznámejšie sú pravdepodobne *Rgvédy* (sanskrtský výraz zložený zo slovného koreňa *rč* – modlitba, verš a *véda* – vedenie) zahŕňajúce 1017 hymien a poém zaradených do 10 kníh (*mandal*) oslavujúcich rôzne objekty zbožňovania ako sú slnko, mesiac, vietor, úsvit a oheň. Tieto hymny predstavujú jedny z najstarších literárnych pamiatok ľudstva a podávajú názorný obraz o živote a náboženských predstavách Indoárijcov. Súčasťou *Rgvéd* sú hymny, chválospevy na bohov, napr. hymnus o Agnim, bohu ohňa, o Indrovi, pánovi nad bleskom a hromom, o slnečnom bohu Višnuovi a modlitby k týmto bohom, prosiace o rozmnožovanie stád, dobrú úrodu a dlhý život. Spomína sa aj personifikovaná postava božstva Sómu, ale aj prírodné živly ako *prthivi* (zem),

surja (slnko), *vaju* (vietor), *apas* (voda), *pardžanja* (dážď), *sapta-sindhu* (sedem riek) a pod. Texty sa prenášali ústnou tradíciou a písomnú podobu získali až v roku 800-600 pred Kr.

Sámavéda výberom posvätných textov hinduizmu nadväzuje najmä na ôsmu a deviatu mandalu z *Rgvéd*. Prednes veršov prebieha so spevom, v zbierke je uvedený verbálny text, melódie sú zapísané v spevníkoch (*gana*).

Ajurvéda v podstate predstavuje starovekú lekársku vedu a má viac než 3000 rokov. Názov je zložený z dvoch sanskrtských slov, *ajur* (život) a *véda* (poznatie). Zaoberá sa problémami zdravia, mentálnej hygieny a dlhovekosti. Systém je založený na pozorovaniach a skúsenostiach. Prvým lekárom, ktorý použil tento systém, bol Dhantvantari. Najvýznamnejšími dielami *ajurvéd* boli *Sušruta samhítá* (opisuje okolo 1120 chorôb, 700 liečebných bylín, 64 preparátov z minerálnych látok a 67 prípravkov zo živočíšnych látok) a *Čaraka samhítá* (venovala sa najmä internej medicíne). Skúsenosti sa dodnes využívajú aj v modernej medicíne, najmä ako liečebné metódy (bylinky, masáže, jóga a pod). Podľa *ajurvédy* je základom zdravia - *dóš* - stabilná rovnováha troch základných energetických charakteristík. Každý človek už od narodenia má špecifický a vyvážený pomer troch *dóš* a ich nerovnováha vedie k prežívaniu nevoľe, bolesti a iných chorôb. *Ajurvéda* zdôrazňuje umiernenosť v jedle, spánku, pohlavnom styku, užívaní liekov a pod. Navrhujú sa pravidelné kúpele, čistenie zubov, jazyka, očí, uší a pod.

Atharvavéda sumarizuje posvätné hinduistické texty, magické hymny, čarovné formulky a podobné literárne útvary. Obsahuje 20 kníh s 731 hymnami, z ktorých časť pochádza z *Rgvéd*. Vyskytujú sa vo dvoch verziách (*śákhach*) pod názvom *Šaunakija* a *Paippalada*.

Na druhej strane záujem o *upanišády* vyplýval najmä z faktu, že reprezentujú zozbierané múdrosti hinduistických učencov meditujúcich o vzťahu ľudských bytostí so svetom.

Upanišády

Snáď najstaršie prejavy hinduistickej panteistickej filozofie priniesli *upanišády*, kolekcia viac než tisíc diskurzov pripravených viacerými učencami. Vznikli medzi rokmi 800 až 500 pred Kr. a vyjadrovali vzťahy jednotlivcov k vesmíru. V *upanišádach* jedinečný charakter indickej filozofie reprezentuje niekoľko dominantných tém. Prevláda nedôvera v inteligenciu a zmyslové poznanie a vyzdvihuje sa sebakontrola, jednota a univerzálne poznanie. Pokrok pri dosahovaní týchto cieľov zahŕňa

stratu poznatkov, aktivity a dokonca uvedomenia jednotlivého a prechodného.

Pojem, ktorý stelesňoval tieto ciele, je *átman*. Možno ho opísať ako duch duchov alebo dušu. *Átman* predstavuje beztvaré, tiché absolútno, totožné s *bráhma*. Podľa týchto predstáv individuálna existencia nie je telo, myseľ alebo oboje; ľudia sú skôr neosobní a neutrálni k prevládajúcej realite. V rámci textov *upanišád* sú témy špeciálneho metafyzického poznania, ktoré zabezpečujú pre jednotlivca uvoľnenie zo zväzkov jednotlivého a materiálneho. *Upanišády* sa zameriavajú na metódy spirituálnej transcencie. Transmigrácia ľudskej bytosti sa chápe ako trest za zlý život a prípadne uvoľnenie z následnej reinkarnácie je spôsob, akým možno tieto väzby prekročiť. Elimináciou individuálnych túžob prostredníctvom asketického života sa človek môže vymaniť zo svojho individualizmu a nechá sa pohltiť všeobecnou jednotou bytia.

Ciele vyjadrené v *upanišádach* smerujú k psychologickým postojom výrazne sa odlišujúcim od základných filozofických princípov západnej psychológie. Zatiaľ čo západné myslenie reprezentuje úsilie o individuálne presadenie sa ako predpoklad úspešného vývinu a adaptácie, *upanišády* naznačujú opak. Ich mystické, neosobné a jednotné témy odhaľujú harmóniu, ktorú možno dosiahnuť odmietaním individuálnych prejavov. Tieto témy sa prelínajú s hinduistickým i budhistickým myslením a poskytujú výrazný kontrast pre pochopenie základných rozdielov medzi indickým a európskym myslením.

Na rozdiel od *véd*, ktoré do seba vstrebali tradície a obrazy vytvorené ľudovými bájkami, sú *upanišády* bohoslovecké alebo nábožensko-filozofické traktáty, v ktorých sa predstavy o svete vysvetľujú formou logických úvah s dôkazmi i polemikami. Napísané sú formou rozhovoru učiteľa so žiakmi. Je ich viac než 200. Podľa *upanišád* podstatou sveta je nemenná a netelesná ideálna substancia – Brahma: *To, z čoho sú tieto bytosti zrodené, to, v čom žijú po svojom zrození, i to, kam odchádzajú po svojej smrti – to je on, Brahma*. V každom človeku, v každom kozmickom telese žije čiastočka Brahma, ktorým je preniknutá celá príroda. V klasickej indickej filozofii tvorí trojicu spoločne s Višnom a Šivom. Zatiaľ čo Višnu a Šiva predstavujú protikladné sily, Brahma, všeobjímajúce božstvo, je silou, ktorá ich vyvažuje. Často býva zosobnený so štyrmi hlavami a štyrmi rukami, v ktorých drží štyri *védy*, sväté písma starovekej Indie. Brahmovou ženou bola krásna Sarasvatí, bohyňa učenia a patrónka umenia, vied a rečí.

Za prvopočiatok sveta sa v *upanišádach* pokladajú pralátky – voda, oheň, vzduch, svetlo, priestor a čas. Blaženosť môže dosiahnuť iba ten,

kto sa zbaví vlastnej telesnosti a splynie so *svetovou dušou*. Inak povedané, cesta k blaženosti vedie cez odvrhnutie materiálnych žiadostí, cez asketizmus a rozjímanie. Brahmani zostavili sústavu pravidiel umŕtšovania tela. Odporúčali ľuďom stáť celý deň na špičkách, v teple sedieť medzi štyrmi ohňami, v chlade nosiť mokrý odev a podobne. Splynutie so svetovou dušou a poznanie čistého ducha malo brahmana povzniesť nad hranice dobra a zla.

DŽINIZMUS A BUDHIZMUS

Džinizmus sa rozšíril medzi časťou obyvateľstva Hindustanu a založil ho prvý askéta Vardhamána, nazývaný Mahávira (veľký hrdina) alebo Džina (vítaz). Džinisti na rozdiel brahmanistov odmietali existenciu svetovej duše, Brahma a verili, že nositeľmi života sú duše jednotlivých ľudí. Podľa džinistov nie je nevyhnutné, aby sa každý zriekol svetského života. Iba pustovníci majú byť vyvolení a prísne plniť *päť veľkých príkazaní* (nezabíjať, neklamať, nekradnúť, zriecť sa pohlavného styku, k ničomu neprejavovať sympatie) a žiť z almužny. Tieto zásady sa dôsledne plnili. Pravoverní vyznávači džinizmu nielen že nejedli mäsité jedlo, ale ani sa nekúpali, aby náhodou vo vode neusmrtili živého tvora. Keď sa vydávali na cestu, brali so sebou metlu a zametali pôdu pred sebou, aby nestúpili ani na hmyz. Ústa si zaväzovali, aby náhodou nezhltili mušku.

Budhizmus

Najväčší záujem však vyvolalo ďalšie nábožensko-filozofické učenie, ktoré vzniklo súčasne s džinizmom, budhizmus. Za zakladateľa sa všeobecne pokladá Budha (podľa sanskrtu prebudený, osvietený), vlastným menom Siddhárta z kráľovského rodu Gautama (563-483 pred Kr.). Matke, bohyni Maji, jeho príchod na svet avizoval prorocký sen. Bol šťastne ženatý a nepoznal ľudské utrpenie. Až v 29. rokoch sa stretol s negatívnymi zážitkami. Opustil rodinu a vydal sa hľadať pokoj, stal sa brahmanským pustovníkom. Avšak asketizmus mu neposkytol šťastie, a preto sa zriekol umŕtšovania tela. Sadol si na trávnaté lôžko v tieni veľkého figovníka a uprel zrak k východu. Sedem týždňov sedel a premýšľal, až konečne jednej noci dosiahol poznanie *štyroch posvätných pravd*, základov svojho učenia. Tieto pravdy umožňovali človeku pochopiť príčiny ľudského utrpenia i cestu k jeho zničeniu. V tejto noci poznania sa Siddhárta stal Budhom, to jest *vítazom nad smrťou, člove-*

kom šťastného údely a učiteľom veriacich (Sathar). Siddhárta robil zázraky, liečil chorých, chodil po vode a pod. Slúžili mu dobrí duchovia a keď po štyridsiatich rokoch kazateľskej činnosti zomrel, nastalo zemetrasenie a z kvetov sa lial dážď. Nakoniec vstúpil do neba. Budhistické učenie je pomerne iracionálne, s nedôverou v silu rozumu. Okolité svet dostupný zmyslom je iba príznakom, ilúziou, v skutočnosti veci nie sú také, aké sa zdajú byť. Preto nemá zmysel snažiť sa o poznanie sveta.

Budhizmus vznikol v 6.-4. storočí pred Kr. v severnej Indii. Ako všetky indické náboženstvá prebral vieru v *karmu* a v sťahovanie duší. Vlastným základom budhistickej náuky (*dharmu*) je učenie o utrpení (*dukkha*). Utrpenie sa chápa ako vlastná podstata života.

Charakteristickou vlastnosťou budhizmu je pesimistický názor na ľudský osud. Svet je plný utrpenia a slz je viac, než vody v oceáne. Prvá *posvätná pravda* hlása, že všetko vo svete je utrpením. Utrpením je narodenie, choroba i smrť. Zdrojom utrpenia je žiadostivosť, túžba po činnosti, sprevádzaná radosťou a vášňou.

Aj podľa druhej *posvätnéj pravdy* pravou príčinou utrpenia je žiadostivosť.

Preto platí tretia *posvätná pravda*, podľa ktorej žiadostivosť treba odmietnuť. Vytrhnúť utrpenie z koreňov znamená zriecť sa akejkoľvek túžby. Od túžob sa môže človek oslobodiť tak, že sa odpúta od žiadostivosti a pohrúži sa do *nirvány* (bezvetria), ktoré nie je bytím ani nebytím. *Nirvána* je nielen ukončením utrpenia v pozemskom živote, ale i zárukou úplného konca, zániku po smrti. Človek, ktorý dosiahol *nirvánu*, sa už nerodí do nového života. Zbaviť sa utrpenia a ponoriť sa do *nirvány* je podľa Budhovho učenia osobnou vecou človeka. Každý je sám sebe spasiteľom, koná podľa svojho presvedčenia a nemusí sa spoliehať na boha.

Podľa štvrtej *posvätnéj pravdy* iba pravá viera, pravé slová, pravé myslenie a pravý život vedú k *nirváne* a k jej korune – smrti bez prevetlenia. Etika zaujíma v budhizme hlavné miesto, pretože je zárukou spásy. Etické učenie je obsiahnuté v piatich pravidlách: *nezabíjať, nežiadať si cudzie vlastníctvo, nesmilniť, neklamať a nepiť opojné nápoje*.

V budhizme sa postupne vymedzili dva religiózne smery:

- a) raný budhizmus *hínajána*, (malý voz, úzka cesta k spásu) sa pridrižiava náuky podľa kánonických textov a
- b) mladší budhizmus *mahájána*, (veľký voz, široká cesta k spásu) sa chápa širšie a pre väčšinu veriacich bol zrozumiteľnejší.

Budhisti sa pri praktickom výkone kultu delili na laikov plniacich *päť pravidiel* a na pustovníkov žijúcich v lesoch a jaskyniach a živiacich sa almužnami.

Za vlády kráľa Ašóku (273-236), napomáhajúceho šíreniu tohto učenia, budhizmus rozkvital. Ako oficiálne náboženstvo štátu Maurjov sa neskôr rozšíril i za hranice krajiny. V tomto čase v budhistickom učení nastali podstatné zmeny. V 2. storočí pred Kr. sa začala utvárať predstava o Budhovi ako bohu vtelenom do ľudskej podoby. Mocnému bohu sa stavali veľkolepé chrámy. Za hranicami Indie budhizmus prijali v Číne, Indočíne, Japonsku a na Cejlóne. V Tibete vznikol takzvaný lamaizmus. Tibetskí lamaisti veria, že na boha možno pôsobiť pomocou *modlitebných mlynčiekov* tým, že na valčeky sa napíšu modlitby. Otáčanie valčekov nahrádza prednášanie modlitieb a upútava pozornosť boha, ktorý už nemôže prosby ignorovať.

Neskorší brahmanizmus

V 9. a 10. storočí po Kr. sa v Indii znova uplatnil brahmanizmus a hlavné miesto v ňom zaujal kult bohov Šivu (boh skazy) a Višnu (boh dobra). Šiva nadobudol obludnú podobu s tisíc hlavami, tisíc očami a tisíc nohami. Dobrý boh Višnu žil za Himalájami, na *bielom ostrove* a zasahoval, ak bolo treba riešiť problémy. Často sa prevteľoval do putujúcich antropomorfných hrdinov, ktorí konajú veľké činy a víťazia nad démonmi. Veľmi populárne boli jeho premeny na Kršnu, vykonávajúceho množstvo hrdinských skutkov. Ak bude na zemi zle, Višnu sa znova objaví ako brahman na bielom koni, aby zlo zničil. Modifikovaný brahmanizmus sa uchoval až do súčasnosti pod názvom hinduizmus.

BUDHISTICKÁ LITERATÚRA

Významnú úlohu pri šírení a upevňovaní budhizmu zohrávala literatúra. Najucelenejšie budhistické učenie zhrnul kánon v jazyku páli zvaný *Tripitaka* (*Trojité kôš*) spísaný v 1. st. pred Kr. na Cejlóne do troch častí, z ktorých najdôležitejšia je *Suttapitaka* (*Kôš kázania*). Súhrn pravidiel určujúcich správanie príslušníkov mnišskej obce predstavuje *Vinajapitaka* (*Kôš rádovej disciplíny*). *Abhidhammapitaka* (*Kôš vyššieho učenia*) detailnejšie rozvádza hlavné budhistické zásady, podáva definície jednotlivých pojmov a kategórií. Sústreďuje sa najmä na objasnenie psychických javov, morálnych vlastností a podmienok dosiahnutia oslobodzujúceho poznania. K najstarším sanskrtským dielam *hinajánového*

smeru budhizmu patrí *Mahávastu* (*Kniha veľkých udalostí*), zbierka legendárnych príbehov o rôznych Budhových vteleniach. V *mahájánovej* škole vznikla rozsiahla literatúra v sanskrte, najmä *Lalitavistara* (*Obširne vylíčenie životnej hry*), rozprávkový Budhov životopis.

Myšlienково inšpiratívna je najmä *Pradžňápáramita* (*Dokonalosť múdrosti*) reprezentujúca dokonalosť poznania, najvyššie poznanie, múdrosťou sprevádzaný život v cnosti, jednej zo šiestich aspektov osobnosti *bódhisattvu* (prebudená bytosť). Prostredníctvom *bódhisattvu* sa rozvíjajú cnosti *páramity* v priebehu nespočetných životov. Najznámejších je desať cností: *dána* (štedrosť), *síla* (mravnosť), *nekkhama* (odriekanie), *pañña* (múdroosť), *virija* (vytrvalosť), *kšánti* (trpezlivosť), *sačča* (pravdomlivosť), *adhitthána* (rozhodnosť), *mettá* (milujúca láska) a *upekkhá* (vyrovnanosť).

V *mahájánovom* budhizme majú *páramity* podstatne významnejšiu úlohu. *Pradžňápáramita* sútra a *Lotosová sútra* uvádzajú šesť cností: *dána*, *síla*, *pradžňa*, *kšánti*, *virijá* a *dhjána* (koncentrácia). Neskoršia *Dašabhumika* pridala ďalšie štyri: *upája* (zručnosť), *pranidhána* (odhodlanie), *bála* (duchovná síla) a *džňána* (vedenie).

Vysokej autorite sa teší bohyňa *Pradžňápáramita* považovaná za vtelenie božieho slova. Jej meno metaforicky vyjadruje *Dokonalosť pochopenia* alebo *Múdroosť, ktorá siaha na druhý breh*. V Tibete sa bohyňa zobrazuje ako biela alebo žltá, v jednej ruke drží lotosový kvet a v druhej posvätný text.

HINDUISTICKÁ VEDA A FILOZOFIA

India ako Budhovo rodisko, historický domov Hindov a metafyzických *upanišád*, cieľ mnohých moslimských nájazdov a objekt koloniálnych exploatacií niekoľkých európskych mocností, je súčasne aj zdrojom hlbokých intelektuálnych zmien. Subkontinent obývaný mnohojazyčnými spoločenstvami, ktoré sa často dostávali do konfliktov, od nepamäti priťahoval zahraničie. Západný záujem o Indiu sa prejavoval už v hlbkej minulosti. Veď Marco Polo navštívil Indiu v 13. storočí a o dvesto rokov ho nasledoval portugalsky navigátor Vasco da Gama. Kolumbus roku 1492 márne hľadal Indiu pri objavení Ameriky. Holanďania, Francúzi a Briti neskôr založili v Indii vojenské základne a zaviedli koloniálnu ekonomiku.

Podobne ako v stredoveku v západnej Európe, vedci starovekej Indie často pochádzali spomedzi kňazov. Tým, že astronómia vyrástla z astrológie, hinduistickí učenci vyvinuli sofistikovaný matematický

systém. Starovekí indickí astronómovia si povšimli aj také prírodné javy, ako sú fázy mesiaca a predpokladali guľatosť zeme. Veľký indický matematik Aryabhata (476-550) použil decimálny systém a ponúkol argumenty o otáčaní zeme okolo svojej osi. Štúdium fyziky vyplývalo z filozofických teórií upozorňujúcich, že základy života a materiálov spočívajú v atómoch, ktoré rôznymi spôsobmi interagujú, čím vyvolávajú rôznorodosť vonkajších objektov a udalostí. Indické pokroky v chémii viedli k úspešným aplikáciám v priemyselných oblastiach ako sú sklárstvo, farbiarstvo a spracovanie koží. Staroveký indický jazykovedec Pánini (žil v období 6.-4. storočí pred Kr.) vytvoril spisom *Vjākaraṇa* gramatiku sanskritu známu prepracovanou skladbou jazyka a detailnými analýzami, čím prispel k formovaniu porovnávacjej metódy v jazykovede.

Úspechmi v diagnostike i terapii sa preslávila hinduistická medicína. Na počiatku šiesteho storočia pred Kr. hinduistickí učenci formovali úvahy o ľudskom svalovom systéme. Chorobu chápali ako poruchu v pôsobení jednej zo štyroch štiav (vzduch, voda, hlien a krv). K liečeniu odporúčali najmä byliny a kúzla (amulety). Komplexné a efektívne umenie bylinnej medicíny vytvorené vtedajšími lekármi sa neskôr šírilo aj do iných geografických regiónov. Podobne ako v starom Grécku, aj v Indii sa predpokladalo, že srdce je sídlom vedomia a prostredníctvom neurónov je spojené s ostatnými časťami tela. Pôvod v Indii mala aj hypnóza, najmä vo forme *chrámového spánku* (to jest religiózne navodeného tranzu).

Indickí lekári vynikali aj v chirurgii, súčasne prihliadali aj na psychologické aspekty praxe. Prostredníctvom rozpravy *Sushruta Sambita* sa v *ajúrvedskej* medicíne uchovali požiadavky na psychické vlastnosti, ktoré mali spĺňať mladí chirurgovia. Mali preukázať čistotu myslenia, dobrú pamäť, tenký jazyk, pery a zuby, rovný nos a veľké, úprimné a inteligentné oči. Okrem toho museli zvládnuť aj výkonové skúšky chirurgickej zručnosti, ktoré tvorilo rezanie uhoriek, otváranie kožných vakov naplnených slizom a kauterizovanie kúskov mäsa.

Pretože zmysly sa z filozoficko-religiózneho hľadiska nepokladali za dôveryhodné, nestali sa ani predmetom intenzívneho štúdia, a preto Indovia príliš neskúmali pokroky v anatómii. Na druhej strane starostlivo pozorovali ťarchavé ženy a verili, že osobnostné vlastnosti malých detí významne ovplyvňujú vlastnosti matiek ako aj priebeh materstva. Matka s chybným temperamentom porodí epileptika, zatiaľ čo alkohollickej matke sa môže narodiť dieťa so slabou pamäťou, prípadne nemorálna matka poskytne život zmäkčilému dieťaťu. Ženy dokážu výz-

namne ovplyvňovať svoje okolie, a preto by sa mali podrobovať prís-
nym kontrolám. V *Kódexe Manu* sa konštatuje, že: *Žiadny skutok by
podľa svojej vôle nemalo vykonať mladé dievča, mladá žena a dokonca
ani stará žena... Dobrá žena svojmu mužovi neurobí nič, s čím by nesúh-
lasil.* Preto ženy vždy ovplyvňovali ich otcovia, manželia i synovia.

Indovia verili, že choroby vznikajú pôsobením diablov, špiny, alebo
nerovnováhy, ale aj štiav. Mentálne poruchy môžu vyvolávať neprime-
rané emočné výrazy. K potieraniu chorôb sa používali kúzla, zaklínadlá,
meditácie a zariekavanie. Zdôrazňovala sa osobná hygiena a podľa Bud-
hovho učenia sa veriaci zapájali do psychoterapeutických cvičení urče-
ných na kultiváciu pokojného ducha a rezignácie.

Avšak záujmu indických učencov sa tešili aj iné vedy. Napríklad
Chanakya (350-275 pred Kr.), pôsobiaci na univerzite Takšašila, bol
prvým ekonómom, známym ako indický Machiavelli. V sanskrte napí-
sal ekonomickú knihu *Arthashastra (Veda o materiálnom zisku)*. Kniha
obsahuje aj také témy, ktoré sa tešia záujmu súčasných ekonómov, ako
je napríklad úloha manažmentu v efektívnej ekonomike a etika ekonó-
mie. Pri zvyšovaní bohatstva navrhoval venovať pozornosť mineralógii,
baníctvu, poľnohospodárstvu, živočíšnej výrobe a medicíne. Chanakya
tiež zdôrazňoval dôležitosť distribúcie bohatstva (napríklad v prípadoch
hladomoru alebo zemetrasení) a pôsobenia kolektívnej etiky, ktorá udr-
žiava spoločnosť pospolu.

O význame vedeckého poznania a vzdelávania svedčí aj pôsobenie
ich starovekých patrónov. Medzi nich patrila najmä spomínaná krásna
Brahmova manželka Sarasvatí (*vodnatá*). Rovnako ako rieka i ona po-
skytuje zemi plodnosť a múdrosť. Neskôr sa stala bohyňou jazyka, ume-
nia a učenia a stotožňovali ju aj s bohyňou výrečnosti Vak. Občas ju
nazývali aj *Matkou védy*, posvätných hinduistických textov a prisudzo-
valo sa jej aj objavenie abecedy sanskrtu. Deti jej pred vyučovaním
prinášali obete. Bohyňa bola krásna, ale vrtošivá. Na obrazoch niekedy
máva štyri ruky a vezie sa na labuti alebo pávovi, prípadne sedí na loto-
se.

Patrónom múdrosti a vzdelanosti bol aj Maňdžušri (Šľachetný
a jemný). Znázorňovaný býva s dvomi lotosovými kvetmi, zobrazujú-
cimi jeho atribúty, ktorými sú meč múdrosti a posvätná
kniha *Dokonalosť múdrosti*. Rozptyľoval nevedomosť, inicioval zho-
vorčivosť a symbolizoval Osvietenie, ktoré možno dosiahnuť učením.

Ďalším členom indického panteónu bol Ganéša, hinduistický boh
múdrosti a literatúry. Dodnes ho vzývajú podnikatelia pri začiatkoch

svojich aktivít. Je tiež patrónom obchodovania. Traduje sa, že bol prvým pisárom veľkého staroindického eposu *Mahábhárata*.

Obr. 5: Hinduistický boh Ganéša

Pozemskí strážcovia múdrosti boli *riši*, veštcí a proroci. Aj *védy* pôvodne zostavili siedmi veľkí *rišiovia* (zodpovedajúci siedmim hviezdám Veľkej medvedice), ktorí ich chránili a odovzdávali ďalej. Patrili medzi nich Gautama, Bharadvádža, Višvámitra, Janmagadni, Vasištha, Kašjapa a Atri.

VZDELÁVANIE V INDI

K šíreniu poznania a rozvoju inteligencie na území Indie významne prispievali aj strediská vzdelávania. Nižšie vzdelanie poskytovali najmä budhistické kláštory v školách *vihara*.

Poznatky sa získavali orálnym učením prostredníctvom pozorného počúvania, memorovania a reprodukcie. Okrem toho sa žiaci popri abecede učili aj písať a čítať.

Gurukul systém vzdelávania patril k najstarším na svete a zameriaval sa na najvyšší ideál všestranného fyzického, mentálneho a spirituálneho vývinu. *Gurukuly* tvorili tradičné hinduistické rezidenčné vzdelávacie zariadenia, učiteľské domy alebo kláštory. Vzdelávanie bolo bezplatné, avšak študenti zo zámožných rodín platili tzv. *Gurudakšina*, dobrovoľný príspevok splácaný po ukončení štúdia (tu možno vnímať analógiu s podporami absolventov elitných amerických univerzít). V *gurukuloch* učitelia odovzdávali študentom poznatky z náboženstva, z klasických textov, filozofie, literatúry, bojových umení, remesiel, medicíny, astrológie a histórie.

Uznávanými centrami vyššieho vzdelávania, v ktorých sa schádzali študenti z celej Ázie, boli najmä staroveké indické mestá Takšašila, Nalanda, Vikramasila, Ujjain a Kančipura. Napríklad univerzita Takšašila vznikla v Taxile v 7. storočí pred Kr. a univerzita Nalanda v 5. storočí pred Kr. Takšašila sa špecializovala najmä na štúdium medicíny a absolventi dostávali akademické tituly po absolvovaní jedného z mnohých odborov. Univerzita v Ujjaine kládla dôraz na astronómiu. Nalanda univerzita (v Biháre) tvorila vzdelávaciu špičku, ktorú na vrchole činnosti navštevovalo vyše 10 000 študentov nielen z rôznych ázijských regiónov, ale aj z Perzie a Stredného východu, ktorí mohli absolvovať aj nadstavbové štúdium.

Britské informačné zdroje naznačovali, že v 19. storočí vo väčšine indických regiónov fungovali školy v každom chráme, mešite alebo dedine. Školy navštevovali študenti zo všetkých vrstiev vtedajšej spoločnosti. Avšak neskoršie reformy vzdelávania organizované britskou vládou nebrali do úvahy skúsenosti z minulosti. Aj Gándhí prirovnal tradičný vzdelávací systém krásnemu stromu, ktorý zničila britská vláda.

Na základe ekonomického, kultúrneho a intelektuálneho vzostupu krajiny sa vyvíjala aj indická filozofia nazývaná *daršna* (skúmanie). V období medzi 4.-2. storočím pred Kr. sa sformovali hlavné filozofické smery, ktoré pôsobili aj v ďalších časových obdobiach.

INDICKÁ FILOZOFIA A PSYCHOLÓGIA

Je pozoruhodné, že rôzne systémy hinduistickej filozofie vyjadrovali aj psychologické poznatky. Vybrané psychologické témy možno identifikovať najmä z analýzy veršov *véd* a *upanišád*. Zatiaľ čo hlavný záu-

jem sa zameriaval na zámery a túžby, o poznanie prostredníctvom racionálnych alebo empirických metód bol menší záujem. Ako je známe, grécki intelektuáli diskutovali o relatívnom prínose zmyslov v porovnaní s inteligenciou. V starovekej indickej filozofii sa konkrétne psychické funkcie neuprednostňovali. Presadzovala sa hlboká úcta k mystériám života. Podnecovala sa intuícia a vývin spirituálnej citlivosti. Indovia verili, že falošné vedomie, nadmerné túžby a nedisciplinovaná prirodzenosť nevyhnutne vyplývajú z detailov vonkajšieho sveta. Dôraz sa kládol na úspornosť, sebakontrolu a očistenie od neprimeraných túžob zmyslov pomocou pôstov a meditácií.

Podľa vzoru *upanišád* sa hodnotilo usudzovanie ako mentálny stav, menej spoľahlivý, než poznatky odvodené z priameho individuálneho vnímania a prežívania. Každý systém zdôrazňoval individuálnu prípravu pre spirituálnu pohotovosť prostredníctvom asketickej praxe. Cieľom poznatkov nie je poznať a predpovedať aktivity človeka v bezprostrednom prostredí, ale skôr ho uvoľniť od jednotlivostí a materiálnej stránky života. Rôzne systémy sa zoradili do šiestich ortodoxných škôl hinduistickej filozofie, (ku ktorým sa pridávala aj škola *čárvakovcov*):

1. *Njája systém*. Vznikol asi dve storočia pred Kr. *Njája* znamená argument, dôkaz, pravidlo a preto hlavné dielo tohto smeru, *Njája súra*, poskytuje nástroje pre pozorovanie a myslenie v indickej filozofii. Cieľom tohto systému je nájsť *nirvánu*, odvodenú z pôsobenia túžob. Škola sa vážne zaoberala otázkami logiky a teórie poznania. Autor tohto systému Gautama podnikol prvý veľký pokus ako vyjadriť umenie správneho logického usudzovania. Značný dôraz kládol na úlohu logického súdu v poznaní, vypracoval základy päťčlenného sylogizmu (*anumāna*), ktorý neskôr prijala väčšina indických filozofických sústav. Pomocou sylogizmov sa argumentovalo, ako sa môžu poznatky a myšlienky vhodným používaním stať užitočnými nástrojmi vedúcimi jednotlivca k blaženosti z oslobodenia.

2. *Vaišéšika systém*. Datovať ho možno z obdobia narodenia Krista, tento systém presadzoval ideu, podľa ktorej realita je zložená iba z atómov a prázdna. Aktivita atómov nie je riadená nadradenou najvyššou bytosťou, ale skôr neosobnými silami alebo organizáciou úspešne produkujúcou jednotu a harmóniu vo svete. Pojem *vaišéšika* pochádza zo slova *višéša* (rozdiel, zvláštnosť). Tým sa naznačuje, že pre tento systém je charakteristické úsilie o jasné poznanie sveta odhaľovaním rozdielov medzi predmetmi i v ľudskom vnútri. Stanovilo sa sedem kategórií všetkého existujúceho: substancia, kvalita, činnosť, všeobecnosť, zvláštnosť, vlastnosť a nebytie.

Všetko poznanie začína od zisťovania rozdielov. V podstate išlo o určitý druh atomizmu, podľa ktorého sa svet skladá z kvalitatívne rôznorodých drobných častíc (*anu*) – vody, zeme, vzduchu a ohňa pôsobiacich v čase a priestore. Všetky objekty fyzického sveta sú vytvorené z týchto atómov. Aj keď *anu* sú večné a nezničiteľné, predmety z nich zostavené sú prechodné a nestále. Od seba sa líšia rozmermi i tvarom. Podľa Kánáda, tvorcu školy *vaišéšika*, objektívny svet stvoril boh z večných *anu*. Podľa neho všetky kombinácie *anu*, z ktorých vznikajú konkrétne predmety, sa vyskytujú v súlade so zákonom *andršti*, pôsobiacim v prospech duše. Systémy *vaišéšika* i *njája* sa vzájomne dopĺňajú, pričom *njája* v zásade preberá metafyziku *vaišéšiky*, ktorá si zas osvojuje logiku *njája*. Neskôr oba systémy splynuli v jeden.

3. *Sánkhja systém*. Za jeho tvorcu pokladali Kapilu. Slovo *sánkhja* sa obvykle prekladá ako číslo alebo výpočet toho, čo v podstate vyjadruje systém, ktorý realitu a pojmy vymedzuje ako výpočet toho, čo obsahujú. Pravdepodobne najstarší systém uvádzal 24 skutočností, ktoré tvoria svet. Telo sa opisuje podľa substancie obsahujúcej intelektové a senzorické schopnosti, ako aj myslenie a zmyslové a pohybové orgány. Duch predstavuje *osobnosť*, psychický princíp, ktorý poskytuje substancii život. Tento systém sa pokúšal stanoviť jednotu sveta opisom jeho elementov. Rozdiel medzi *myslou* a *duchom* je dôležitý, lebo myseľ sa zaraďuje k substancii - k limitovanejšiemu aspektu prežívania. Duch nie je individuálny, ale univerzálny a pluralitný. Vzájomné pôsobenie *gun* je príčinou rozvoja *prakrti*. Svet sa rozvíja z večnej pralátky (*prakrti*), ktorá je nestvoriteľná a je príčinou seba samej. Neustále sa nachádza v stave vzniku a zániku. Počiatočná forma *prakrti*, ktorou začína vývoj, je nediferencovaná, amorfná hmota (*avjakta*), zložená z troch rozporných komponentov čiže *gun* - z príjemného, nepríjemného a neutrálneho (*sattva*, *radžas* a *tamas*). Pohyb, priestor a čas sú vlastnosťami hmoty a sú od hmoty neoddeliteľné. Pripúšťa sa existencia duše (*puruša*) oddelenej od hmoty.

Prakrti zohráva pri poznaní kľúčovú významnú úlohu. Z lona *prakrti* sa rodí všetko bytie, vrátane schopnosti myslieť, konať a cítiť. Ako sa už spomínalo, prirodzený svet tvorí 24 princípov. Systém *sánkhja* upozorňuje na pôsobenie *prakrti* v určitom poradí. Na prvom mieste je samotné *prakrti*, ktoré potom vytvára inteligenciu ako orgán rozlišovania. Ten vytvára sebavedomie (*ahankára*), oddelujúce obraz seba od vonkajšieho sveta. Odtiaľ sa odvodzujú zmyslové orgány a prvky vonkajšieho sveta. Zmyslové schopnosti sa delia na videnie, počúvanie, čuchanie, chuť a cítenie. K nim sa ešte priraďuje vyššia schopnosť mys-

lenie (rozum). Nasleduje päť zmyslových orgánov: oko, ucho, nos, jazyk a koža. K nim sa priraduje päť orgánov činnosti: hrdlo, ruky, nohy, vylučovacie a rozmnožovacie orgány. Nasleduje päť orgánov vonkajšieho sveta: éter, vzduch, oheň, voda a zem. Protikladom týchto 24 prvkov je *puruša* (Storig, 1991). V náuke *sánkhja* ide predovšetkým o dosiahnutie poznania, a tým aj spasenia cnosťami a odriekaním.

4. *Jóga systém*. Je založený na zavádzaní sebadisciplíny a snahe osobnosti očistiť ducha od materiálnych a zvláštnych väzieb. *Jóga* dosahovaním nadprirodzenej inteligencie a sily usiluje o oslobodenie od telesných vášní a zmyslových poznatkov. Tento systém pravidiel učí asketickým meditáciám zahrňujúcim dlhé a trezlivé štúdium progresu dosahovaného ôsmimi stupňami oslobodenia. Toto učenie prepracovalo spôsoby ako *skrotiť myšlienky*, to jest aktivity, ktorými možno odvieť myslenie od problémov zmyslového sveta a sústrediť takúto *očistenú* myšlienku na seba samú. V stave hlbokého tranzu si človek údajne uvedomuje odlúčenie svojho Ja od sveta a oslobodzuje sa od seba. K sústredeniu myšlienky slúžia rôzne pozície a postavenie tela, kontrola dýchania a pod.

5. *Purva-Mimansa systém*. Tento pomerne málo známy systém učil márnosti používania myslenia pri nachádzaní pravdy. Jednotu a harmóniu možno dosiahnuť iba hľadaním asketickej a pokornej cesty načrtnutej vo *védach*. Táto škola sa zameriavala na obhajobu a ospravedlnenie *véd*. V ich dodržovaní spočíva blažený život, pretože po smrti vedie k oslobodeniu duše. Pripúšťa sa aj reálna existencia sveta skladajúceho sa z atómov riadených autonómnymi karmovými zákonmi. Zakladateľom školy *Mimansa* (sanskrtský výraz pre pozorovanie) bol popredný staroveký mudrc-*riši* a astronóm Jaimini (žil približne v období 200 rokov pred Kr.). Pri štúdiu *véd*, ktoré považoval za neomylné a večné, sa zameriaval najmä na rituálnu prax (*karma*) a náboženské povinnosti (*dharma*). Recitovanie *védskych* hymien pokladal za formu oddávania sa bohu. Pripisovali sa mu aj texty *Jaimini – upanišády*, *Jaimini – bráhmana* a *Jaimini – samhita*.

6. *Védanta systém*. Toto monoteistické učenie, rozširujúce *upanišády*, stanovilo prvý princíp, podľa ktorého sú boh a duch v jednote. *Védanta* vedená veľkým učiteľom Adi Šankarom (788-820) akceptovala inšpirované pravdy *véd* a aplikovala tieto učenia hľadaním nahliadnutia, otvorenosti, sebadisciplíny a túžby nájsť jednotu a blaženú absorpciu boha. Tento systém sa posúva k poznaniu osobného boha synonymného so stavom blaženosti a šťastia.

Podľa *védanty* možno rozlíšiť tri úrovne pravdivého poznania (*prámana*):

- 1) neprejavená úroveň pravdy (*páramárthika*) s brahmom ako jedinou realitou,
- 2) účelová úroveň pravdy (*vjavahárika*), kde pôsobia *dživa* (individuálna podstata bytia) a *išvara* (univerzálna podstata bytia), závislé od hmotného sveta,
- 3) domnelá úroveň pravdy (*práthibhásika*) s iluzórnym hmotným svetom.

Vplyv medzi filozofií získalo aj učenie *čárvakovcov* (*lókájata*) významujúce sa filozofickým skepticizmom a náboženskou indiferentnosťou. Svet je materiálny a skladá sa zo štyroch elementov, ohňa, vzduchu, vody i zeme. Z týchto materiálnych častíc sú zložené živé bytosti, medzi nimi aj človek. Vedomie je vlastnosťou tela. Smrť tela znamená aj smrť duše. Život po smrti *čárvakovci* popierali. Pozornosť venovali otázkam teórie poznania a logiky. Prvoradé miesto zaberá podľa nich poučka o pocitoch a vnemoch ako jedinom reálnom poznaní pravdy. Pravdivé je poznanie vznikajúce z vnemov, ostatné zdroje poznania klamú. Logický záver nemožno pokladať za zdroj poznania pravdy, pretože zahŕňa aj všeobecné vzťahy, ktoré nemôžu byť len predmetom zmyslového vnemu.

Kriticky analyzovali aj *védy*. Božské zjavenia (*šrutí*), ani posvätné legendy (*smrti*) neposkytujú vierohodné poznanie. Popierali aj oslobodenie duše od tela (*mokša*).

Indická filozofia významne ovplyvnila aj rozvoj poznania v rámci psychológie osobnosti. Po prvé, rola individuality je časťou väčšej a žiaducejšej jednoty. Individuálny vývin prebieha mimo jednotlivca. Po druhé, uplatnenie individuality sa samé o sebe nepokladá za významné, ale skôr za minimalizovanú a odmietanú aktivitu. Zmyslové a intelektové javy nie sú spoľahlivé. Pravda spočíva v presahovaní zmyslových a intelektových aktivít a vedomia prázdnoty, ako sa učí v *jóge*. Podľa základného hindského uvažovania integrita individuálnej osobnosti je otázna, pretože jednotlivec nezaberá významné miesto v porovnaní s relatívnou komplexnosťou kozmu.

Pri hodnotení indickej kultúry sa nemožno zdržať spomienky na historický dokument, podľa ktorého roku 1500 portugalsky kráľ ako odpoveď na pozdrav od hindského rádžu z Malabaru, ktorý priniesol do Lisabonu Vasco de Gama, poslal svoju flotilu do Indie a prehlásil ju za kolóniu. Portugalcov nasledovali Holanďania, Francúzi a nakoniec Angličania. Ako dôvody uvádzali ekonomické príčiny a šírenie kresťanstva.

A pravdepodobne sa tieto renesanciou duchovne aktivované národy nazdávali, že povznesú aj starobylú a kognitívne prepracovanú indickú kultúru.

Pre psychológiu, ale aj iné vedy, bolo indické poznanie nielen významné, ale prinášalo aj alternatívne predstavy o ľudskom prežívaní. Dominantnou témou hinduistickej filozofie je strata individuality ako priamy protiklad k západnej psychológii. Dokonca aj v budhizme, kde sa psychologická úroveň všeobecne akceptovala, je psychológia ako veda miestami degradovaná na druhotriedny status. Indická filozofia opustila pomerne obmedzený priestor psychológie v jej západnom chápaní ako vedeckej disciplíny. Avšak naďalej vo svetovom kontexte pôsobí bohatá tradícia indickej filozofie, náboženstva a mysticizmu, ktoré vyvolávajú pozornosť aj dnes.

Parthenon, Atény

252

RACIONALITA GRÉKOV

Historici sa jednoznačne zhodujú, že roky 600 až 300 pred Kr. predstavovali jedno z najkreatívnejších období ľudskej histórie. Grékov ovplyvňovali Egypťania a ďalší obyvatelia Stredomoria a mnohé idey pochádzali aj z iných kultúr. Nepochybne sa však pod priamym gréckym vplyvom zrodila súčasná západná civilizácia.

Najstarší barbarští Gréci okupovali Krétu a ďalšie menšie ostrovy už 3000 rokov pred Kr. Ako aj v iných kultúrach, informácie sa zbierali z legend i reálnej histórie. No rozdiely medzi nimi sa niekedy strácajú.

Príčiny rýchleho rastu intelektuálnej zvedavosti v Grécku nie sú doposiaľ plne vysvetlené. Geograficky táto krajina nepatrila medzi najlepšie lokality, avšak ani medzi najhoršie. Iba asi 25 percent pôdy na kamenistom polostrove sa hodilo na pestovanie obilnín, rybárstvo a poľovníctvo však poskytovalo dostatok rýb a diviny a lesy stavebný materiál a palivo. Počasie bývalo premenlivé, avšak umožňovalo uspokojivé úrody. Otroci poskytovali slobodným ľuďom dostatok voľného času. Gréci sa teda zameriavali na intelektuálne aktivity a dosahovali pozoruhodné výkony vo vede, literatúre, filozofii, politológii a v rôznych umeniach. Základy mnohých oblastí poznania, vrátane filozofie a psychológie, sú produktom gréckej mysle.

Najdôležitejšie správy o udalostiach prežívaných starovekými Grékmi pochádzali z antického literárneho odkazu. Významné sú dokumentárne pramene, spisy rozličného obsahu (zákony, dekréty, zmluvy, venovania atď.), ďalej vecné pamiatky ako pozostatky budov, pracovné nástroje, zbrane, predmety každodennej potreby a pod. a napokon prvky antického gréckeho jazyka, v ktorých sa zachovali zvyšky rôznych nárečí.

Pre štúdium gréckych dejín veľa priniesli archeologické objavy. Heinrich Schliemann (1822-1890) pomocou vykopávok na pahorku Hissarlik v Malej Ázii objavil roku 1871 pozostatky starovekého mesta Tróje. Pri odkrytí Mykén a Tiryntu našiel bohatý materiál, podľa ktorého sa dalo hovoriť o osobitnej mykénskej kultúre. Roku 1900 odhalil Arthur Evans pozostatky paláca na mieste antického mesta Knóssos. Tieto a iné nálezy dokladali existenciu krétskej kultúry, staršej ako kultúra mykénska a súčasne tvorili predvoj gréckeho intelektuálneho života.

Krétsko – mykénske obdobie

Z týchto čias sa zachovali iba hmlisté spomienky odzrkadľujúce sa v legendách. Kréta bola pravdepodobne osídlená už v dobe neolitu, to jest 6. tisícročím pred Kr. Vedecké poznanie o tomto období sa opiera predovšetkým o archeologické výskumy pamiatok. Vykopávky naznačili, že počiatok neolitickej epochy na území Kréty siaha do 6.-5. tisícročia pred Kr. Na začiatku možno pozorovať na Kréte prechod od kameňa k meďi a napokon bronzu. Najstaršie stavby zo začiatku druhého tisícročia pred Kr. tzv. paláce Knóssos a Faistos sú zložitými komplexmi slávnostných budov, dielní a skladov, neskôr často prestavovaných. Z týchto čias sa zachovali zvyšky krétskych miest (Gurnia) a osád. V nasledujúcich stáročiach sa krétska hmotná kultúra, ako svedčia mnohé nálezy umelecky hodnotných výrobkov, fragmenty fresiek, roztrúsené v palácoch, nádoby, pracovné nástroje atď., naďalej rozvíjala.

Prví osídlenci Kréty pochádzali z Malej Ázie. Zaoberali sa najmä poľnohospodárstvom a chovom dobytká. Okrem toho vyrábali lakované nádoby, zdobené geometrickými ornamentmi. Stavali domy z kameňa, no tajomstvo výroby kovov ešte nezvládli. Nástroje (kladivá, sekery, nože a podobne) vyrábali z tvrdého kameňa (*obsidiánu*). Nálezy kamených sošiek naznačovali, že už v tejto dávnej dobe sa na ostrove uctievalo ženské božstvo úrody.

Po období neolitu nastala doba bronzová alebo *minojská* civilizácia, nazvaná podľa legendárneho kráľa Kréty Minoa. V dielach viacerých antických spisovateľov (Homér, Thukydides, Platón) sa zachovala pamiatka tohto múdreho zákonodarcu, spravodlivého sudcu, ktorý po smrti súdil mŕtvych v kráľovstve Háda a tiež mocného *thalassokratora* (vládcu na mori). Táto civilizácia, ktorá patrí v európskych dejinách k najvýznamnejším, trvala 1500 rokov a existovala od roku 2600 až do roku 1100 pred Kr.

Prví obyvatelia Kréty pochádzali z rôznych regiónov Ázie, Afriky i Európy. Ich pôvodný jazyk nie je známy, pretože *minojské* písmo nie je doposiaľ rozlúštené, dá sa však predpokladať, že patrí k zvláštnej skupine stredomorských jazykov. Po roku 1450 pred Kr. sa pod hegemóniou Achájcov začala používať archaická gréčtina. Týmto jazykom sú napísané texty lineárneho písma B. V rovnakom čase Eteokrét'ania (skutoční Krét'ania) i ďalej používali starý *minojský* jazyk.

Homér upozornil, že Krétu obývalo päť rôznych kmeňov, medzi ktoré patrili Pelasgovia, Eteokrét'ania, Kydonovia, Achájci a Dórovia. Podľa časových období *minojskú* dobu rozdelil archeológ Evans do

troch častí – rano *minojskú*, stredno *minojskú* a neskoro *minojskú*. Avšak v súčasnosti sa používa chronológia podľa období deštrukcií *minojských* palácov, ktorú navrhol grécky archeológ N. Platon.

Obdobie predpalácové	(2600 - 1900 pred Kr.)
Obdobie starých palácov	(1900 - 1700 pred Kr.)
Obdobie nových palácov	(1700 - 1350 pred Kr.)
Obdobie postpalácové	(1350 - 1100 pred Kr.)
Obdobie subminojské	(1100 - 1000 pred Kr.)

V predpalácovom období sa na Kréte objavil bronz na náradie a zbrane a používal sa až do konca *minojského* obdobia. Začali sa tiež stavať kamenné domy s veľkým počtom izieb. Z tohto obdobia sa zachovali aj pohrebiská, najmä vo forme hrobiek kopulovitého typu. V keramike prevládali rôzne formy imitujúce výrobky zo slamy, dreva a kože ozdobované kreslenými ornamentmi. Objavovali sa aj zlaté šperky a pečate zo slonoviny. Z náboženského hľadiska sa často zjavovala postava hlavného božstva a symboly jej kultu, napríklad sošky bohyne – Matky.

V období starých palácov sa moc sústreďovala v rukách kráľov a stavali sa prvé palácové centrá, ktoré získavali aj značný ekonomický a sociálny význam. V palácových dielňach vznikol aj dekoračný štýl keramiky *kamares*. Bohato zdobené boli aj zlaté šperky, zbrane a pracovné náradie. Na vrcholoch hôr sa nachádzalo množstvo sakrálnych predmetov, reprezentujúcich najmä ženské božstvo. Využívali sa najmä posvätné symboly (sakrálné rohy a dvojité sekery). V tomto období sa dovršovala pracovná diferenciácia a rástli kontakty s vonkajším svetom. V palácoch sa našli aj ukážky hieroglyfického písma, ktoré neskôr vystriedalo lineárne písmo. Okolo roku 1700 pred Kr. však veľké zemetrasenie paláce a okolité osady zničilo.

Najvyšší rozvoj dosiahla *minojská* kultúra v období nových palácov, ktoré vyrástli na ruinách predchádzajúcich, spolu s rušnými mestami a osadami. Vznikali aj centrá novej administratívy, stavali sa cesty, prístavy a krétske lode dopravovali tovar do rôznych významných častí vtedajšieho sveta. Obrovská stavba paláca Knóssos s 1500 miestnosťami vytvorila grécky mýtus o Labyrinte. O vysokej intelektovej úrovni miestnych obyvateľov v tomto období svedčila nielen architektonická úroveň palácov, ale aj farebné fresky na nástenných maľbách a dlažby podláh. Výkonná moc v tomto období patrila miestnym kráľom vykonávajúcim aj funkcie hlavných kňazov. Kňazi sa podriaďovali knósskému kráľovi. Miestny spôsob života organizoval súbor pravidiel, známych

ako *Pax Minoica*. K tendencii všeobecného mieru a tolerancie prispievalo aj umenie podporujúce harmóniu obyvateľov s prírodou.

V náboženských predstavách významnú úlohu zohrával kult bohyně – Matky vystupujúcej v rôznych podobách, najmä zvieracích. V popredí stál i boh úrody. Kontakty s bohmi pomáhali ľuďom udržiavať sluhovia – *daimoni*. Bohov uctievali v palácových svätyniach, ako aj na vrcholoch hôr a v jaskyniach. Veľa náboženských predstáv *minojského* náboženstva prešlo časom do gréckych mystérií.

Hieroglyfické písmo z predchádzajúceho obdobia preživalo evolúciu a transformovalo sa do lineárneho písma A. Dochované texty sú napísané v neznámom *minojskom* písme na hlinených tabuľkách. Z prvej fázy obdobia nových palácov pochádza *disk z Faistu* s originálnym hieroglyfickým textom. Písmo pravdepodobne používali kňazi na zápis náboženských správ.

Okolo roku 1450 pred Kr. výbuch sopky na ostrove Santorini takmer zničil život na Kréte. Z monumentálnych stavieb neskôr obnovili len palác v Knóse ako rezidenciu novej achajskej dynastie. Významným aktom z tohto obdobia sú pamiatky archaického jazyka dochované v lineárnom písme B a vznik *palácového štýlu* v keramike.

V postpalácovom období sa ukázalo, že po deštrukcii okolo roku 1350 pred Kr. už žiaden z palácov na ostrove neobnovili. Achájski po celom ostrove stavali charakteristické *megary*. Zrodila sa nová civilizácia v *minojskej* genealógii, ktorá už mala typický achájsky, helénsky duch. Avšak náboženstvo a kultúry nepodľahli výraznej zmene, naďalej sa tesali mohyly a poskytovali pohrebné dary. Na Kréte začali prichádzať aj prví dórski osídlenci (okolo roku 1100 pred Kr.), čím kultúra tohto ostrova výrazne vstúpila do obdobia gréckych dejín.

Pravdepodobne už v období okolo roku 1600 pred Kr. vznikla na Peloponéze (Mykény, Tiryns a pod.) pod silným vplyvom Kréty tzv. *mykénska* kultúra. K najväčšiemu rozkvetu dospela v čase, keď kultúra na Kréte už začínala upadať. Na rozdiel od krétskych palácov sa budovali mohutné pevnosti. Opevnenia tvorili mohutné kamenné múry obopínajúce ťažko dostupné návršia. Medzi archeologickými nálezmi sa nachádzalo veľké množstvo šperkov a zbraní, čo pravdepodobne svedčí o výraznejšej militantnosti obyvateľov v porovnaní s *minojskou* kultúrou. Veľký spirituálny význam však mali najmä nálezy hlinených tabuliek s krétskym lineárnym písmom B, ktoré obsahujú úradné záznamy hospodárskeho charakteru.

Nositeľmi tejto kultúry boli pravdepodobne predchodcovia gréckych kmeňov. Toto obdobie súviselo so sťahovaním indoeurópskeho

obyvateľstva z Balkánu. *Mykénsky* štátny a hospodársky systém s intenzívnymi obchodnými stykmi so Sicíliou a s krajinami východného Stredomoria vytvorili raní Gréci, Achájci. Vývin na pobreží Malej Ázie ovplyvnila krétska kultúra, ktorá umožnila vznik tzv. trójskej kultúry so strediskom v meste Trója. Keď sa krétska kultúra rozšírila v oblasti Egejského mora, nadobudla nové črty, odlišné od pamiatok, ktoré sa našli na samotnej Kréte. Pravdepodobne preto sa táto kultúra nenazývala iba krétskou, ale krétsko-mykénskou.

Homérske obdobie gréckych dejín

V prehistorickom období splyvaním náboženskej viery a uctievania prírodných síl vznikla mytológia uznávajúca nadpozemskú moc polyteistického sveta bohov. V homérskych spevoch sa mýty, teda povesti zo sveta bohov rozvinuli do značnej šírky, pričom religiózne predstavy sa ďalekosiahle poľudšťovali a bohov si Gréci predstavovali ako nesmrteľných a všemocných ľudí. Nad bohmi však vládla Moira, neosobná osudová moc. Básnici Homér a Hesiodos vytvorili pevný genealogický poriadok, akýsi panteón gréckeho sveta bohov.

Pre obdobie zobrazené eposmi *Illias* a *Odysea* a nasledujúce po krétsko-mykénskej ére sa častejšie používalo pomenovanie homérske obdobie. Homérove eposy z 8.-7. storočia pred Kr. boli bezmála jediným prameňom poznatkov o gréckej spoločnosti, v ktorej sa naďalej zachovávala rodová štruktúra. Rody *frátrie* (bratstvá) ako zväzky niekoľkých rodov a *fyly* (kmene) si zachovávali význam ako základné jednotky spoločenského diania.

V homérskej spoločnosti nebola pôda súkromným vlastníctvom, obyvatelia nepoznali vyvinutý systém deľby práce ani obchodu, nezabavili sa zvyškov krvnej pomsty a zachovávali sa aj ďalšie črty rodovej spoločnosti. Najdôležitejším kovom bolo železo, čo naznačovalo aj významný pokrok tohto obdobia oproti krétsko-mykénskej civilizácii. Základ hospodárskeho života tvorilo rozvinuté poľnohospodárstvo a chov dobytky. V eposoch (najmä v *Odysei*) sa ojedinele spomínali kupci, pravdepodobne Feničania. Bolo možné sa stretnúť aj s remeselníkmi. Z predošlých období sa zdedil hrnčiarsky kruh, technika maľovania váz a pod., čo podporovalo ďalší rozvoj remesiel. Napredovalo staviteľstvo, hrnčiarska technika a plavba na mori. Patriarchálne rodové zriadenie postupne zanikalo a vznikala rodová šľachta. Vojaci z aristokratických rodín bojovali na vozoch a dostávali veľkú časť vojnovéj koristi.

Avšak podstatnou časťou populácie zostávali slobodní roľníci postupne podliehajúci sociálnej diferenciacii. Niektorí prichádzali o pozemky a iní zas sústreďovali v rukách väčšie pozemkové podiely. Na najnižšom hierarchickom stupni stáli tzv. *metanasti*, ktorí z rôznych príčin prerušili vzťahy s rodnou obcou a tým prišli o jej ochranu. Medzi nich patrili nádenníci, želiari a otroci. Otroctvo malo v tomto období patriarchálny ráz a práca otrokov sa využívala najmä v domácom hospodárstve. Štát v pravom slova zmysle tohto slova homérska spoločnosť nepoznala. Významnú úlohu v sociálnom a politickom živote zohrával náčelník kmeňa (*bazileus*), rada starších (*bulé*) a zhromaždenie ľudu (*agora*) so zastúpením slobodných občanov obce. Postupne vzrastal význam rady starších, medzi ktorých sa dostávali aj najbohatší občania.

Život mnohých národov na pobreží Stredozemného mora významne ovplyvňovala morská plavba. Na cestách sa námorníci stretávali s ľuďmi z neznámych kultúr, ktorí im neraz pripadali nebezpeční a záhadní. Po návrate domov zážitky zveličovali a ústnou tradíciou odovzdávali medzi generáciami. Snáď najznámejším dielom tohto obdobia je Homérov hrdinský epos *Odyseja* o dobrodružstvách kráľa Itaky.

Úlohou epickej literatúry bolo udeľovať lekcie a vysvetľovať príčiny udalostí prostredníctvom príbehov. *Odyseja* a *Illias* však neobsahovali len opisy udalostí. Sú naplnené úvahami vyplývajúcimi z implicitných teórií motivácie a osobnosti, prípadne z pôsobenia bohov na ľudské osudy. Antickí Gréci, podobne ako väčšina tradičných komunit, mali vypracované koncepcie duše alebo ducha. Na rozdiel od nich však zverejňovali svoje úvahy a venovali im pozornosť v epických poémach, neskôr v dramatickej literatúre a nakoniec vo filozofických spisoch.

Pokiaľ ide o poznávacie vybavenie, homérska psychológia je súčasne dualistická i jedinečná, bez vzorov v iných civilizačno-kultúrnych okruhoch. Zvieratá sú obdarené dušou, nemajú však *noos* (neskôr *nous*), špeciálny typ intelektovej zdatnosti, umožňujúci plánovať a pripravovať rôzne mentálne stratégie. U Homéra je *noos* umiestnený vždy v hrudi, ale nie je považovaný za materiálny jav. Podobne *menos* je nemateriálny zdroj praktického a koordinovaného, no impulzívneho správania, ktoré sa výraznejšie prejavuje najmä v boji alebo pod hrozbou veľkého fyzického násillia. Bojovník v prípade nevyhnutnosti rovnako rozhorčene bránil bohov a trestal nepriateľov, ktorí ho zneuctili a spôsobili mu žiaľ. Tak sa racionalita prostredníctvom gréckeho myslenia uplatňovala ako významný regulátor ľudského správania.

Otrokárske mestské štáty (8. – 6. storočie pred Kr.)

V tomto časovom období sa vymedzili štyri vetvy gréckeho národa: Achájci (neskôr nazývaní Heléni), Aiolovia, Dórovia a Iónovia. Túto archaickú epochu charakterizovali rôzne zmeny vo výrobných technológiách. Začalo tavenie železa, pokročila stavba lodí, rozvíjalo sa stavitelstvo, keramická výroba a poľnohospodárstvo. Postupne sa oddeľovali remeslá od poľnohospodárstva a diferencovali sa samotné remeslá. Významne sa rozširoval obchod a dokonca sa objavili kovové peniaze. Vznikali mestá ako obchodno-remeselné osady. Postupne sa organizovali aj štáty, ktoré zoskupovali spoločnosť a pripravovali zákony.

Počet samostatných mestských štátov bol spočiatku značný. Tieto mestá vznikali dvomi spôsobmi. Tzv. *synoikizmom*, to jest splyvaním samostatných obcí do jedného politického celku a *kolonizáciou*, kde určitá časť obyvateľstva opúšťala svoju domovinu a osadila sa na blízky ostrovoch a susedných pobrežiach. Ďalší vývoj napomáhal najmä kolonizácii. Časom sa kolónie menili na obchodné osady, *faktórie*, z ktorých postupne vznikali veľké obchodné strediská. Grécka expanzia sa šírila a na mnohých miestach pri Stredozemnom mori vznikali kolonizačné mestá, napr. Kumy, Neapol, Naxos, Syrakúzy, Akragas, Massaliu (Marseille) a mnohé iné. Táto expanzia významne prispievala k intenzívnemu obchodu medzi rôznymi hospodárskymi centrami.

Grécke mestá sa postupne zbavovali príťaže rodového zriadenia. Postupne dochádzalo ku konfrontácii medzi *démos* (ľudom) a rodovou šľachtou. Stará rodová šľachta miestami vlastnila najlepšiu pôdu, čím výrazne ovplyvňovala ostatných členov rodových obcí a udržiavala si aristokratickú nadvládu. V iných mestách sa sformovala nadvláda jednotlivca nad komunitou, tzv. *tyrania*. V niektorých oblastiach zas vznikla demokratická forma vlády ľudu (*démos*).

Významný vplyv na spirituálny život Grékov malo vešectvo (*mantiké*). Išlo aj o *miesta rozhovoru*, na ktorých veštec (*mántis*) alebo kňaz sprostredkovával ľuďom proroctvo božstva. Veštenie podporovali znamenia získavané z letu vtákov, vnútornosti obetí alebo z vodných prameňov. Najznámejšie starogrécke veštiarne pôsobili v Dodone a v Delphách, v Malej Ázii v Klare pri Smyrne a v Didyme pri Miléte.

STARŠIE GRÉCKE NÁBOŽENSTVO

V šiestom a piatom storočí pred Kr. si Gréci javy v prírode vysvetľovali prevažne podľa náboženských princípov. V podstate fungovali dva hlavné náboženské smery: *olympský* a *dionýzovsko-orfický*.

Olympské náboženstvo sa zakladalo na presvedčení o pôsobení olympských bohov, známych z homérskych poém. Bohovia z týchto príbehov prejavovali iba malý záujem o úzkosti a starosti obyčajných ľudí. Namiesto toho boli často prchkí, nemorálni a málo sa zaujímali o nesmrteľnosť ľudí. V rámci *olympského* náboženstva sa predpokladalo, že duša (duch) prežije smrť človeka. Viera v posmrtný život podnecovala prežívanie života plným a príjemným spôsobom. *Olympskí* bohovia tiež personifikovali usporiadanosť a racionalitu a preto pozitívne hodnotili inteligenciu.

Alternatívu k *olympskému* náboženstvu poskytovalo *dionýzovsko-orfické* náboženstvo. Bohaté vyššie vrstvy existovali najmä vďaka veľkým skupinám roľníkov, remeselníkov a otrokov žijúcich v ekonomickej a politickej neistote. Pre chudobných a nevzdelaných obyvateľov bolo toto náboženstvo značne prítiahľivé. Vyplývalo z legendy o Dionýzovi, bohovi vegetácie a jeho žiakovi Orfeovi. Významnú úlohu zohrávalo presvedčenie o transmigrácii duší. Jedna verzia presadzovala tézu o božskej existencii duše, ktorá v čase, keď prebývala medzi bohmi, sa dopustila hriechu. Za trest bola uzavretá do fyzického tela ako do väzenia. Ak bola duša vykúpená, pokračovala v „kruhu narodení“ a mohla sa ocitnúť v rastline, vo zvierati a potom aj v človeku, prípadne znova v rastline a tak ďalej. Duša však túžila po oslobodení z transmigrácie a po návrate k božskému, čistému a transcendentnému životu medzi bohmi. Obrady, ktoré sa praktizovali v snahe o oslobodenie duše z jej „väzenia“ (tela) zahŕňali pôst, špeciálne diéty, dramatické ceremónie a rôzne tabu.

Neskôr *orfická* idea, podľa ktorej duša hľadá možnosť uniknúť zo svojej nečistej pozemskej existencie a po smrti vstúpiť do ušľachtilejšieho stavu, získala veľkú popularitu a stala sa integrálnou súčasťou židovsko-kresťanskej tradície.

Ako už bolo uvedené, antickí Gréci v snahe o nájdenie zmyslu seba i svojho sveta si vybrali z *olympského* a *dionýzovsko-orfického* náboženstva. Výber vyplýval skôr z ich osobnostných preferencií a okolností, než z racionálneho uvažovania. Je pozoruhodné, že mnohí grécki filozofi sa prikláňali skôr k relatívnej racionalite *olympského* náboženstva. Na druhej strane dostatok prívržencov, medzi nimi aj Pytagora a Platóna, mal aj mysticismus *dionýzovsko-orfickej* relígie.

Tajné učenia

Tajný charakter zasväcovacích obradov závisí od pedagogických, ekonomických a psychologických nevyhnutností. Poznatky egyptskej alebo asýrskej vedy nedokázali pochopiť mnohí z málo vyspelých obyvateľov. Tajomstvo poznania sa týkalo len intelektuálnej a mravnej elity, postupne pripravovanej na jeho prijatie.

Tajné poznatky vied a umení sa v antickej spoločnosti zverovali skôr rodinám a kastám než jednotlivcom. Preto samotná tajná antická spoločnosť pôsobila ako „technická rodina“. Tajnou vedou zostávala napríklad medicína. U Grékov bola doménou Asklepiádov, kňazskej kasty strážiacej tajomstvá lekárskeho skúseností, liekov a ich prípravy.

Je známe, ako uvádza Soranus, že Hippokrates vyučoval svojmu umeniu jednotlivcov, ktorí sa ho mohli naučiť a vopred zložili prísahu. Posvätné tajomstvá sa odovzdávali len ľuďom zasväteným, obyčajný človek sa nimi zaoberať nesmel. Tajomstvami bola zahalená i veda o hviezdnych telesách a ezoterickou vedou dlho zostávala tiež filozofia. Dokonca aj umenie stavby lodí bolo absolútne skryté nepovolaným očiam. Na ostrove Rhodos fungovali tajné lodenice. Ak ich uvidel nezasvätený obyvateľ, odsúdili ho na smrť. Z týchto úvah vyplývalo, že odovzdávanie antických vedomostí prebiehalo najmä prostredníctvom ústnej tradície.

Sedem mudrcov

V starovekom Grécku najznámejších predchodcov hľadačov poznania tvorilo *sedem múdrych mužov* alebo *sedem mudrcov*, ktorí žili okolo roku 600 pred Kr. v rôznych regiónoch Grécka. Títo siedmi muži boli intelektuálni a politickí prominenti. Ich výroky figurovali v hlavných chrámoch, boli známi pre špeciálne schopnosti a úspechy. Podobne, ako u iných dôležitých historických predstaviteľov múdrosti, ako boli Konfucius alebo Šalamún, je niekedy ťažko rozlíšiť pôvodné výroky od legiend. Medzi týmito mudrcmi sa najčastejšie spomína sedemnást osobností. Štyria z nich sa vyskytujú vo všetkých zoznamoch, sú to Bias z Prieny, Pittakos z Mytilény, Táles z Milétu a Solón z Atén. Výroky viacerých z nich tvoria zlatý fond múdroslovných výrokov: *Väčšina ľudí je zlá* poučal Bias, *zvažujte koniec* konštatoval Chilón zo Sparty, *odmietaj extrémny* údajne uviedol Kleobulos z Lindosu. Periandrovi z Korintu

sa pripisoval výrok *Usilovnému nie je nič nemožné* a korunu nasadzoval známym výrok Solóna *Poznaj sám seba*.

Sedem mudrcov starovekého Grécka vystupovalo podobne ako iné historické postavy zviazané s múdrosťou. Zostali symbolmi a sprievodcami, a tým aj subjektmi kontinuálnych historických rekonštrukcií. Mudrci (možno upozorniť na magické alebo posvätné číslo sedem) načrtávali podstatu antickej gréckej múdrosti. Pre nich múdrosť nebola vecou metafyziky a božského zjavenia. Skôr zahŕňala vysokú úroveň svetskej expertnosti a ochotu a schopnosť preložiť tieto poznatky a úsudky do *cnostnej* činnosti pre dobro ľudstva. Sedem mudrcov ilustrovalo politicko-vládne, technologické a právne, ako aj metafyzické poznatky a úsudky. Múdrosť je dôležitá pre nachádzanie správnej životnej cesty; je zacielená na dobro jednotlivcov a štátu; reprezentuje ponaučenia a vodcovstvo v najlepšom slova zmysle.

Je nesporné, že múdrosť starovekého Grécka reprezentovaná siedmimi mudrcami mala silné sekulárne pozadie. Nebola takou priamou súčasťou náboženského systému ako v budhizme alebo judaizme. Pochopiteľne možno identifikovať napojenie múdrosti na grécku náboženskú mytológiu. *Orákulum* v Delfách bolo zahrnuté do produkcie a hodnotenia postrehov múdrosti týkajúcich sa širokej tvorby tradície Siedmich mudrcov. Prevažne však neskorší zakladatelia gréckej filozofie múdrosti (Sokrates, Platón a Aristoteles) pôsobili v kultúrnom kontexte citlivom na akceptovanie ľudskej mysle ako fóra a kritéria diskurzu o podstate múdrosti. V starovekom Grécku, prinajmenšom od čias Sokrata, na rozdiel od historických tradícií budhizmu a *Starého zákona*, múdrosť nebola gordickým uzlom, ktorý sa nedal rozviazať kvôli tomu, že hlboké presvedčenie alebo neprekonateľné authority božstva boli proti prístupu k múdrosti primárne založenému na racionálnych analýzach a ľudských argumentoch.

PRVÍ FILOZOFI

Mágia, povery a mysticismus dominovali pri pokusoch pochopiť podstatu prírody. Veľký krok v ľudskom myslení znamenal nahradenie nadprirodzených vysvetlení prirodzenými. Takéto vysvetlenia, aj keď jednoduché, prví ponúkli antickí Gréci. Filozofia (to jest láska k poznaniu, múdrosti) začína v momente, keď dochádza k tomuto nahradeniu. Prví filozofi sa nazývali kozmológovia, pretože sa pokúsili vysvetliť pôvod, štruktúru a procesy riadiace kozmos (vesmír). Avšak grécky pojem kozmos sa netýkal len totality vecí, ale tiež pripomínal elegantné,

usporiadané univerzum. Estetický aspekt významu pojmu kozmos sa reprezentuje v slove kozmetika. Preto pre antických gréckych kozmológov univerzum bolo usporiadané a príjemné na rozjímanie. Predpoklad usporiadanosti bol extrémne dôležitý, pretože usporiadaný vesmír je, prinajmenšom principiálne, vysvetliteľné univerzum.

KOZMOLÓGIE

Táles

Táles z Milétu (625-545 pred Kr.) patril ku kľúčovým mysliteľom naznačujúcim, že éra vedeckého poznania postupne nahrádza predchádzajúcu mystickú a náboženskú interpretáciu sveta. Neraz býva pokladaný za prvého filozofa vôbec. Často cestoval do Egypta a Babylonu a obe rozvinuté civilizácie ho nesporne ovplyvnili. V Egypte sa nechal inšpirovať miestnymi poznatkami o geometrii. Táles tiež hľadal základnú substanciu alebo prvok, z ktorého je všetko odvodené. Pre Táleša *arché* bola voda. Nie je známe, ako dospel k výberu tejto hmoty, ani ako si uplatňovanie preferencie predstavoval. Na druhej strane je zrejmé, že voda život priamo podporuje a vyskytuje sa v troch formách (pevnej, kvapalnej a plynnej), ale aj v podobe snehu, ľadu, hmly alebo rosy a akoby imitovala alebo charakterizovala svet, prístupný bežnému poznaniu. Pravdepodobne pod vplyvom egyptskej kozmológie veril, že Zem sa podobá plochému tanieru, ktorý pláva na mori.

Tálesov záujem o primárnu substanciu sveta sa kombinoval so záujmom o pohyb. Čo umožňuje predmetu, aby sa pohol, alebo čo za tento pohyb zodpovedá? Ide o pretrvávajúce rozpory medzi mechanickým a animistickým vysvetľovaním sveta. Tálesov záujem o pohyb motivovala zvedavosť na pôsobenie síl, sústredených v magnetoch. Veril, že duch má kinetickú a motivačnú silu umožňujúcu pohyb. Bol presvedčený, že pri poznaní vesmíru prevažujú prirodzené vysvetlenia a minimalizujú sa nadprirodzené. Javy vo vesmíre sa skladajú z prirodzených substancií a sú riadené prírodnými princípmi, ktoré nereprezentujú vrtochy bohov. Vesmír je preto poznateľný a v dosahu ľudského chápania. Táles predpovedal zatmenie, vyvinul metódy navigácie založené na polohách hviezd a planét a aplikoval geometrické princípy na meranie takých funkcií, ako je výška budovy.

Avšak jeho najvýznamnejším prínosom bolo úsilie ponúknuť svoje idey ako témy na špekulácie a presadzovanie kritického myslenia. Vy-

zýval okolie, aby ho kritizovalo a tým zdokonaľovalo jeho učenie, čím začal kritickú tradíciu, charakteristickú pre grécku filozofiu.

Anaximandros

Tálesovým následníkom a žiakom bol Anaximandros z Milétu (610-547 pred Kr.), ktorý sa tiež usiloval odvodiť základný prvok *arché*, no s vodou nesúhlasil. Ako môže byť voda základným prvkom ohňa? Základná látka vesmíru musí byť nekonečná a beztvárá. Nazval ju *apeiron*, čo znamenalo *bez hraníc*.

Anaximandros veril v postupnosť svetov prechádzajúcich cyklickým procesom počiatku, vývinu a rozpadu. Na počiatku niektoré vody vysychajú a formujú zem. Život vzniká interakciou protikladov – vlhka a ohňa, chladu a tepla. Anaximandros veril, že prvé tvory boli uzavreté v ochrannom hustom povrchu. Starnutím sa ich ochranný povrch tela postupne menil. Anaximandra pokladali za prvého evolučného teoretika pretože naznačil, že človek pochádza z iných živočíšnych druhov. Tiež upozornil, že ľudský druh musí absolvovať dlhé obdobie závislosti, to znamená, že prvé ľudské deti museli vyživovať nejaké iné tvory. Ľudia pochádzajú z tvorov podobných rybám.

Anaximandrovi sa prisudzoval aj záujem o ďalšie kognitívne aktivity, od astronómie až po biológiu, vrátane zostavenia prvej mapy sveta alebo konštrukcie slnečných hodín.

Anaximenes

Anaximenes (588-524 pred Kr.) bol tiež členom Milétskej školy Tálesa a Anaximandra a zaujímal sa aj o kozmologické problémy. Učil, že primárnou substanciou vesmíru je vzduch a že sa na inú substanciu mení riedením a zrážaním. Zrážaním sa zo vzduchu stávajú oblaky, ďalším zrážaním dážď, z dažďa krúpy. Ďalším zrážaním voda sa stáva zemou a kondenzovaná zem tvorí kamene. Riedením sa z ťažkého, veterného vzduchu stáva ľahší a z veľmi ľahkého vzduchu vzniká oheň. Zrážanie je spojené s chladom a riedenie s teplom. Zemetrasenie vzniká následkom vzdušných porúch, napríklad kombináciou prílišného vlhka a značného sucha. Tiež bol presvedčený, že svet spolu udržiava kozmický vzduch a týmto vzduchom je boh.

Pytagoras

Pytagoras (asi 570-496 pred Kr.) v porovnaní s predchodcami predstavoval odlišný typ filozofickej orientácie. Rodák z ostrova Samos je jednou z najvýraznejších postáv európskej intelektuálnej histórie. S ním sa spája aj pojem filozofie, odvodený z *philo* (láska) a *sophia* (múdrosť) ako láska k múdrosti – sám sa za filozofa, to jest milovníka múdrosti, pokladal. Pytagoras predstavoval kombináciu teoretických a aplikovaných záujmov. Prejavoval značnú motiváciu k hľadaniu abstraktných a univerzálnych princípov, ale ako zakladateľ náboženskej spoločnosti mal záujem aj o aplikáciu filozofie a vedy na etické správanie a dobrý život.

Pytagoras bol tiež presvedčený o moci čísel. Každý objekt má svoje číslo – nebesá, zem a predmety na zemi. Avšak dôležité bolo, že u pytagorejcov sa záujem o kozmológiu dopĺňal záujmom o ľudské problémy. Za sídlo mentálneho života pokladali mozog a patrili medzi prvých Európanov používajúcich hudbu na terapiu.

Ich náboženské presvedčenie malo psychologické opodstatnenie. Verili v nesmrteľnosť a prevetľovanie duší. Preto zakazovali zabíjať a konzumovať zvieratá. Uprednostňovali disciplínu a rovnováhu a odmietali nápadné emočné prejavy ako intenzívny smiech. Silné emócie môžu podľa nich podkopávať dôstojnosť a charakter človeka. Správanie pytagorejcov neraz výrazne ovplyvňovali rôzne obmedzenia a zákazy. Napríklad nesmeli vykročiť ľavou nohou, nosiť prstene, jesť fazuľu, pozeráť do zrkadla vedľa lampy alebo umožniť lastovičkám umiestňovať hniezda pod strechy domov.

Dôležité úlohy pri vzdelávaní zohrávali u pytagorejcov ženy. Pytagorova žena Theana bola dokonalou filozofkou najmä pri vzdelávacích aktivitách. Významnú kognitívnu úlohu zohrávala aj dcéra Myla. Myla sa ako jedna z prvých historicky známych osobností venovala starostlivosti o dojčatá. Osobitne upozorňovala na dôležitosť mlieka pri výžive malých detí ako aj na uprednostňovanie neslaných jedál, miernych teplôt, dobrej ventilácie a voľného oblečenia.

Xenofanes

Xenofanes (570-470 pred Kr.) pochádzal z Kolofónu. Inú skupinu predsokratovských filozofov označovali ako eleatickú, podľa sídla školy v južnom Taliansku. Eleati venovali pozornosť iným problémom, než ich predchodcovia. Svoj hlavný záujem sústredili na epistemológiu.

Prvý eleatik Xenofanes sa narodil v Kolofóne a stal sa známy najmä pre epistemologický skepticizmus a útoky proti Homérovým antropomorfným bohom. Rozlišoval medzi poznatkami a stanoviskami (názormi, úsudkami) a tvrdil, že ľudia často nemajú poznatky, iba názory. Xenofanes protestoval proti homérskemu polyteizmu s dôrazom na bohov presadzujúcich sa žiarlivosťou, podvodmi, cudzoložstvom a podobným ľudským správaním a emóciami, a preto vyžadoval striktný monoteizmus. V psychologických prístupoch k náboženstvu usudzoval, že etiópске názory o bohoch pochádzajú od Etiópcanov a trácke od Trákov. Preto, ak by zvieratá dokázali kresliť, mali by kresliť svojich bohov podobných sebe.

Parmenides

Parmenides z Eley (540-470 pred Kr.) je inou kľúčovou postavou predsokratovskej filozofie. Jeho význam spočíval najmä v konfrontácii racionalizmu a empirizmu, ako aj bytia a zmeny. Veľkú pozornosť venoval aj percepcii. Významne tiež ovplyvnil neskoršieho génia gréckej filozofie, Platóna.

Podstatu svojich názorov Parmenides vyložil v poéme *O prírode (Peri fýsios)* alegorickým rozprávaním, v ktorom bohyňa zoznamuje mladého muža s pravdou (*álétheia*) o svete. Poéma sa týka odkazu božstiev na *cestu pravdy* a *cestu zdania*. *Cesta zdania* je spôsob, akým smrteľníci vnímajú svet, zatiaľ čo *cesta pravdy* je možnosť, ako nesmrteľní môžu svet vidieť. Medzi rôznymi časťami Parmenidovej poémy sa vyskytujú kontraverzie, avšak autor predpokladal, že rozum a zmysly poskytujú o svete protikladné informácie. Prostredníctvom zmyslov si možno uvedomiť pluralitu, delenie a zmeny. Avšak rozum môže ukázať, že každý atribút reality možno odvodiť z každého iného. Súčno je jediné, večné, nehybné a nedeliteľné. Nesúčno nie je, pohyb nie je možný, je len zdáním. Parmenides veril, že v reálnom svete funguje jednota a stálosť. Dôraz na rozum ako prostriedok, ktorým sa človek môže dostať nad určitý jav, ho označuje za jedného z prvých racionalistov. Tiež patril medzi prvých filozofov zdôrazňujúcich filozofiu bytia v protiklade s filozofiou zmeny. Toto posledné tvrdenie vyžaduje ďalšie spracovanie.

Filozofia zmeny zdôrazňuje proces, zmenu, rôznorodosť a prechod. Preto filozofia zmeny pozorovateľnej zmyslami môže byť iluzórna. Filozofia bytia zdôrazňuje jednotu, stálosť a realitu formujúcu priebeh dočasných javov. Ako upozornil Maslow (1962) filozofie bytia a zmeny môžu mať pre psychológiu prekvapivo rôzne dôsledky. Psychológii

bytia oproti psychológii zmeny sa porovnáva dokonalosť s nedokonalosťou, ideál s aktuálnym, nadčasové s dočasným, psychológia cieľov s psychológiou spôsobov.

Zenón a Melissos

Zenón z Eley (490-430 pred Kr.) a Melissos zo Samu (asi okolo roku 500 pred Kr.) boli Parmenidovi študenti a následníci. Obaja bránili jeho filozofiu bytia. Melissos, tiež známy obranou aténskej flotily v námornej bitke, napísal knihu *O prírode alebo tom, čo existuje*. V tejto knihe argumentoval, že to čo existuje, je nekonečné a homogénne. Ako prvý zaviedol pojem *hylé* ako niečo, čo je telesné alebo hmotné. Bytie v materiálnom zmysle je všetkým, je mimo konkrétneho miesta a času a ako také je absolútne neohraničené. Veril, že existuje skutočná realita, ktorá je v prírode a udržiava pluralitu vecí, ktoré ľudia poznávajú zmyslami. Zmyslovému poznaniu chýba filozofická hodnota, pretože podlieha ustavičnej zmene. Keďže človek nedokáže prekročiť zmyslové poznanie, tak je pravdivé, čisto rozumové poznanie preňho nemožné. V tomto smere bol Melissos predchodcom gréckych atomistov.

Zenón sa dostal do histórie najmä paradoxmi pohybu. Žiaden z existujúcich fragmentov jeho učenia neobsahoval všetky argumenty týkajúce sa podstaty pohybu, avšak základné východiská možno ilustrovať príkladom. Predpokladá sa, že luk opustí šíp v bode A a je zameraný na cieľ v bode B. Šíp musí najskôr preletieť polovicu vzdialenosti. Akonáhle prekoná túto polovicu, musí prekonať polovicu zostávajúcej vzdialenosti a podobne. Pretože zostávajúcu vzdialenosť možno zakaždým rozdeliť na dve časti, logickým problémom zostáva, nakoľko môže šíp dosiahnuť svoj cieľ. Ako tento paradox vysvetlil Parmenides?

Prijateľná interpretácia je nasledovná. Zmysly a rozum vykonávajú dve rôzne analýzy situácie, ale v Zenónovom paradoxe je zdravý rozum porušený skôr z hľadiska rozumu než zmyslov. Tak, ako paradox podporil Parmenides? Interpretácia, ktorú ponúkol Vlastos (1967) je, že podľa tohto paradoxu *bežné veci môžu skrývať absurdity, a preto je nevyhnutné overovanie dokonca aj najsamozrejmejších a najpravdepodobnejších predpokladov*.

Herakleitos

Zatiaľ čo Parmenides bol najznámejším filozofom bytia, Herakleitovi z Efezu patrí tento titul za filozofiu zmeny. Údaje z jeho života nie

sú príliš známe, avšak žil pravdepodobne medzi rokmi 540-480 pred Kr. Väčšinu života prežil v Efeze. Ako elitár mal len málo rešpektu k iným filozofom, čo však bývalo aj vzájomné. Nie div, že zväčša žil v izolácii od okolia. Do histórie vstúpil dialektizujúcim výrokom: *Dvakrát nevstupíš do tej istej rieky*. Pre Herakleita je stálosť iluzórna a zmena reálna. Dokonca aj najstabilnejšie javy podliehajú po čase zmenám. Veril, že oheň je symbolom prírody, pretože sa neustále mení a prostredníctvom ohňa sa jeden jav premieňa na iný. Herakleitos podobne ako Parmenides predpokladal, že slnko je každý deň iné.

Zaujímal sa tiež o psychologické problémy. Veril, že duša môže byť vlhká alebo suchá. Čiastková vlhkosť sa mieša s normálnym fungovaním človeka. Napríklad opilstvo namáča dušu a tak narúša usudzovanie. Suchá duša je múdra. Tiež brojil proti nekontrolovanému pôsobeniu emócií: *Je ťažké bojovať s hnevom...* Herakleitos viac než iní filozofi veril zmyslom, no predpokladal, že niektoré zmysly sú dôveryhodnejšie než iné (napríklad, videnie je spoľahlivejšie než počutie). Veril, že zmysly sa počas spánku zablokujú a pamäť sa stráca. Avšak s prebudením sa pamäť reaktiváciou zmyslov vracia.

Herakleitos mal len malé pochopenie pre vedomosti a názory iných ľudí. Obviňoval ľudí, že sú hluchí, aj keď by mali počúvať, a preto netajil nespokojnosť s časmi, v ktorých žil.

Leukippos a Demokritos

Príbehy starej gréckej filozofie, vedy a psychológie nadobúdajú prekvapujúco moderný nádych pri úvahách o raných atomistoch Leukippovi a Demokritovi. Leukippos z Milétu (500-440 pred Kr.) bol zakladateľom atómovej teórie, zatiaľ čo Demokritos (460-370 pred Kr.) teóriu rozvinul a vylepšil. Aj keď o živote Leukippa je toho známe len málo, Demokritos bol občanom Abdéry v Trácii. Veľa cestoval v stredomorských regiónoch, navštívil Perziu, Egypt, Babylon, územia okolo Červeného mora a zaoberal sa okrem prírodných vied aj náboženstvom a etikou.

Podľa oboch filozofov realita je zložená z atómov a prázdnoty. Prázdnota je prázdny priestor a Leukippos upozornil, že pohyb bez prázdnoty nie je možný. Atómy sú také malé, že sa vymykajú ľudskému vnímaniu. Pri postupnom delení hmatateľného predmetu sa dospieva ku konečnému deleniu, k atómu. Atómy možno rozlíšiť podľa usporiadania, pozície a tvaru. Preto existovali zahnuté atómy, tvrdé atómy, hladké atómy a podobne. Zmyslové kvality jednotlivcov pociťuje ako výsledok

usporiadania a tvarov atómov. Preto hutné a ťažké predmety sú kompaktnéjšie a skladajú sa z mnohých atómov, vzájomne sa prekrývajúcich. Oheň sa skladá z hladkých atómov, podobne ako duša (atómy sa však smrťou rozptýlia).

Atomisti učili, že javy vznikajú veľkým vírením atómov. Atómy sa vyskytujú v mnohých svetoch, niektoré sú vlhké, iné suché, niektoré podporujú rastliny a zvieratá a iné so životom nesúvisia.

Demokritos presadzoval striktný determinizmus. Keď hovoril o psychologických témach, používal jazyk príčinnosti. Napríklad horká chuť je zapríčinená malými sférickými atómami, zatiaľ čo slaná chuť veľkými zúbkovými atómami. V jednej z najstarších psychologických teórií o náboženskom presvedčení tvrdil, že vieru v populárnych gréckych bohov ovplyvňoval najmä strach.

Demokritos tiež veril, že všetky predmety poskytujú svoj obraz, skladajúci sa z tenkej vrstvy atómov vytvarovaných ako predmet. Ak sa tieto tenké vrstvy pohybujú cez prázdnotu a narazia na zmysly, vzniká vnem predmetu. Demokritov etický systém sa zakladal najmä na teórii radosti. Radosť je síce žiaduca, no mala by sa dosahovať skôr prostredníctvom disciplíny než benevolenciou a viac skromnosťou než vlastníctvom vecí.

MEDICÍNSKE POZNANIE

Významnú úlohu v rozvoji ľudského poznania zohrávala aj genéza medicínskych kognícií.

V staršom gréckom myslení sa ľudské prednosti a nedostatky často prisudzovali bohom. Preto Diomedes povzbudený bohyňou Aténou bojoval s Trójanmi neuveriteľnou silou, ale šialenstvo postihlo Ajaxa, keď Achillovo brnenie prepožičali Odyseovi. Mentálne a fyzické nešťastie hrozilo každému, kto z rôznych príčin stál proti bohom. Preto bolo nevyhnutné stálym úsilím bohov uspokojovať a prostredníctvom modlitby ich vzývať k blahosklonnosti.

Doposiaľ nepanuje zhoda medzi odborníkmi o autonómii jednotlivca v homérskom myslení. Podľa tradičných názorov sa prejavovala tendencia pripisovať pôvod mentálnych stavov silám mimo osoby. Ak sa Achilles zdržal a nezabil na mieste Agamemnóna, je to preto, že Aténa prišla dole, zatiahla ho za vlasy a povedala mu *počkaj*. Iní experti konštatovali, že homérsky človek nebol len hračkou bohov. Ako argument sa citoval Zeus z *Odyssey*, podľa ktorého ľudia obviňovali bohov príliš rýchlo. Dokonca, aj keď sa vyskytuje určitý priestor pre individuálnu

iniciatívu, ťažko možno zdôvodniť, že osud a božské vysvetlenie zohrávajú hlavnú úlohu pri riešení ľudských problémov. Zaiste, pôvodné grécke pojmy zdravia a ochorenia sú do značnej miery porovnateľné s babylonskými pojmami. Prechod k naturalistickejšiemu prístupu bol pomerne pomalý.

Asklépios

Najstaršou mystickou postavou gréckej medicíny bol Apollónov syn Asklépios, boh gréckej medicíny. Homér mu prisudzoval otcovstvo Machaona a Podaleiria, dvoch chirurgov slúžiacich vo vojne s Trójanmi. Asklépiovi sa tiež pripisovalo otcovstvo Hygie pokladanej za bohyňu zdravia.

V starovekom Grécku a Ríme vyrástlo 300 chrámov venovaných liečebnej tradícii vyplývajúcej z Asklépiovej mytológie (tzv. *asklépeion*). Chrámy boli určené na liečebné účely. V terapii sa aplikoval spánok, sugescia, riadená diéta, lieky, masáže a kúpele. Významnú úlohu zohrávala sugescia. Asklépiovi lekári tiež predpokladali, že pacientom sa často sníva a preto sny môžu byť prorocké.

Hada, symbol mystéria, moci a poznania používali starovekí lekári v liečebných rituáloch. Antická socha vo Vatikánskom múzeu zobrazuje Asklépia s hadom ovinutým okolo palice - symbolom medicíny - pretrvávajúcim až do moderných čias. Asklépios reprezentoval kombináciu racionálnych a mystických techník, ale väčší dôraz sa kládol na ich mystickú zložku, do istej miery porovnateľnú s intuitívnymi postupmi súčasných ľudových liečiteľov (tento pozoruhodný prístup pretrváva v celej histórii ľudstva).

Alkmaion

Významným míľnikom v histórii gréckej medicíny bola činnosť Alkmaiona z Krotonu. Detailnejšie informácie z jeho života nie sú príliš známe, avšak pravdepodobne žil v rokoch 570–500 pred Kr. Bol jedným z prvých lekárov, ktorí pomocou pitiev pokročili v empirickom prístupe k štúdiu anatómie a fyziológie. Tiež sa pokúšal identifikovať senzorické kanály v mozgu. Tvrdil, že orgánom myslenia je mozog. Predpokladal, že spánok prebieha v čase, keď sa krv nachádza mimo mozgu vo veľkých krvných cievach (čím vytvoril pravdepodobne prvú známu teóriu spánku). Alkmaion tiež usudzoval, že mnohé senzorické defekty vyplývajú z nepriechodných kanálov v mozgu.

Okrem toho Alkmaion rozpracoval aj základy homeostaticko-rovnovážnej teórie zdravia. Predpokladal, že človek je zdravý, pokiaľ pretrváva rovnováha medzi chladom a teplom, vlhkosťou a suchom, ako aj sladkosťou a horkosťou. Tieto predpoklady potvrdzujú aj moderné poznatky o negatívnom vplyve dehydratácie alebo vysokej vlhkosti na priebeh ľudského zdravia. Podľa Alkmaiona smrť víťazí v tom prípade, ak jeden z párových protikladov prevažuje príliš výrazne. Za príčinu chorôb však možno považovať aj nedostatok umiernenosti (napríklad jedlo škodí, ak je ho príliš málo, ale aj príliš veľa).

Empedokles

Empedokles (495-435 pred Kr.) bol ďalší homeostatický teoretik silno ovplyvnený Parmenidom a Pytagorom. Empedokles učil, že štyri základné elementy (ohň, zem, vzduch a voda) vznikajú z dvoch prvých princípov (láska a spor). Idea štyroch elementov pravdepodobne pochádzala z ranných stredomorských kultúr, avšak princípy lásky a sporu sú originálne. Podľa Empedokla princípy lásky a sporu reprezentujú sily príťažlivosti a odpudivosti spolupracujúce so štyrmi základnými elementmi. Ak sú všetky javy kombináciou ohňa, zeme, vzduchu a vody, musia pôsobiť aj princípy zabezpečujúce ich organizáciu a kombinácie. Láska alebo sila príťažlivosti udržiava organickú jednotu, zatiaľ čo spor alebo odpudivosť dezintegráciu a rozpad predmetov alebo udalostí. Empedokles veril, že rozum a myslenie majú základ v krvi, pretože tieto štyri elementy sú v krvi dokonale zmiešané. Krv reprezentuje takmer rovnomerne zmiešanú kombináciu ohňa, zeme, vzduchu a vody. Podľa tejto teórie poruchy myslenia možno chápať ako nerovnováhu medzi jednotlivými elementmi v krvi.

Empedokles akceptoval prevteľovanie duší a bol vegetariánom. Učil, že existuje *najvyšší boh*, ktorý nie je antropomorfný. Podľa neho princípy lásky a sporu operujú v rámci kozmu, ako aj individuálneho života. Preto sú princípy príťažlivosti a harmónie zodpovedné za zrodenie a organizáciu sveta. Empedokles podobne ako Anaximandros tiež veril v určitú formu evolučnej teórie.

Hippokrates

Hippokrates (460-377 pred Kr.) bol nesporne najznámejším gréckym lekárom. Narodil sa na ostrove Kos a medicínu praktizoval aj v Aténach. V lekárskej škole na rodnom ostrove vypracoval vlastnú

empirickú koncepciu zdravia. Svoje idey písomne sformuloval vo forme tzv. *Corpus Hippocraticum* (aj keď priame autorstvo je ťažko dokázateľné).

Hippokrates, niekedy oslovovaný ako *Otec medicíny*, rozpracoval naturalistický základ všetkých chorôb, či už fyzických alebo mentálnych. Podobne ako Empedokles učil, že choroby sú dôsledkom porúch rovnováhy – a cieľom liečenia je obnovenie rovnováhy. Napríklad inteligencia je výsledkom vhodnej kombinácie elementov ohňa a vody, avšak prevaha vody vedie k hlúposti. K viditeľným symptómom stupídity patria pomalosť, slzenie bez príčiny a sugestibilita. Prevaha ohňa obvykle formuje impulzívnu osobnosť, ktorá tápe z jednej veci na druhú bez schopnosti sa na niečo primerane sústrediť. Hippokrates predpokladal, že takáto tendencia, ak sa včas nelieči, môže vyvolať šíalenstvo. Liečenie z nadmerného pôsobenia ohňa zahŕňa konzumáciu rýb, mierne cvičenia, dávanie po prejedaní, prednostnú konzumáciu ražného chleba v porovnaní s pšeničným ako aj zníženie frekvencie sexuálnych kontaktov.

Za indikátor choroby pokladal Hippokrates sny. Čím sú väčšie protiklady medzi snami a realitou, tým je ochorenie intenzívnejšie. Sny reprezentujú aktivitu duše.

Škola v Kose akceptovala Empedoklovu teóriu štyroch elementov. Prítomnosť týchto elementov v tele reprezentovali štyri šťavy – čierna žlč, žltá žlč, krv a flegma. Tieto štyri elementy a šťavy sa spájali so štyrmi kvalitami chladu, tepla, sucha a vlhka. Doposiaľ sa plne nezhodujú názory o vzťahu štiav s jednotlivými kvalitami. Podľa jednej z týchto kvalifikácií krv sa spája s teplom, flegma s chladom, žltá so suchom a čierna žlč s vlhkosťou. Zdravie je výsledkom organickej rovnováhy týchto štiav a choroba následkom nerovnováhy. Empirický základ Hippokratovho myslenia je evidentný. Vysoká teplota, potenie, žltá pokožka, bledosť, vyblednutie moču a prevaha flegmy úzko súvisia s teóriou štyroch štiav. Liečenie je založené na obnovení rovnováhy medzi ich pôsobením. Tieto úvahy sú zachytené v knihe *Peri fýsios anthrópu (De natura hominis – O prirodzenosti človeka)*.

Hippokrates na obnovenie rovnováhy použil množstvo liečebných procedúr. Obhajoval úlohu riadenej diéty alebo konzumáciu medu. Presadzoval terapeutické pôsobenie cvičení, čerstvého vzduchu, oddychu, dobrej nálady a kúpeľov. Avšak nevyhýbal sa ani chirurgickým zákrokom, vrátane trepanácie lebky používanej na zníženie nadmerného vnútroľobčného tlaku vyvolávaného mozgovými nádormi. Bol presvedčený, že mozog je sídlom intelektuálnych aktivít a ako prvý odborník klasifi-

koval emočné poruchy. Jeho klasifikácia zahŕňala mániu, melanchóliu, paranoiu a epilepsiu. Paranoia súvisí s dezorganizovaným správaním a epilepsiu pokladal za prirodzené ochorenie mozgu.

Ako sa už spomínalo, Hippokrates veril, že sny sú indikátormi zdravia alebo choroby. Spiaca duša môže prostredníctvom snov odhaliť dôležité telesné informácie. Napríklad sny o neobvyklých riekach signalizujú poruchy krvi, stromy bez úrody naznačujú reprodukčné problémy a nepokojné moria indikujú poruchy v trávení.

Hippokrates vstúpil nielen do dejín medicíny, ale poznania vôbec tým, že naštartoval fungovanie medicíny bez iracionálnej viery v bohov a démonov a odmietol mystickú a poverčivú medicínu minulosti. Jeho zásluha je o to významnejšia, že k úplnému očisteniu lekárskej vedy od pôsobenia iracionálnych prvkov zďaleka nedošlo ani v myslení moderných súčasníkov dvadsiateho prvého storočia. Psychologické problémy sa tiež liečili v rámci naturalizmu. Trvalú platnosť získal Hippokratov argument, že ak lekár nedokáže vyliečiť, nemal by aspoň škodiť. Podľa tejto zásady mali jeho viaceré liečebné techniky nepochybne priaznivé a užitočné dôsledky. Dodnes budúci lekári na celom svete prisahajú, že budú dôsledne dodržiavať etické pravidlá formulované prostredníctvom textu *Horkos (Prísaha)*. V dejinách medicíny Hippokrates tvoril pomerne krátke obdobie osvietenstva.

RELATIVIZMUS

Predtým, než historický prehľad gréckych filozofov ukončí predsokratovské obdobie, je nevyhnutné upozorniť aj na inú stránku epistemológie zohrávajúcej kľúčovú úlohu v gréckom myslení. Je ňou otázka statusu pravdy. Je pravda relatívna, alebo existujú nezávislé a trvalé pravdy, ktoré dokáže rozum rozpoznávať? Preto bude nevyhnutné diskutovať o relativistickej doktríne Protagora a uvažovať o argumentoch proti relativizmu, aké ponúkol Sokrates.

Protagoras (485-410 pred Kr.) sa narodil v Abdére a väčšinu života prežil v Aténach. Pôsobil ako sofista (učiteľ) a uznával relativistickú doktrínu presvedčením, že ľudské bytie je meradlom všetkých vecí. Aký je význam tohto tvrdenia?

Aké sú argumenty pre Protagorovu relativistickú doktrínu? Týkajú sa najmä problému subjektivismu a objektivismu. Podľa Protagora je svet podmienený zmyslami. Napríklad, ak je určité jedlo pre niekoho chutné a pre iného nechutné, potom platí, že jedlo je dobré a súčasne je tiež pravdou, že je zlé. Pravda je relatívna. Ak pre jedného pozorovateľa

je obraz škaredý a pre iného pekný, tak je pravdou, že obraz je škaredý a je súčasne pravdou, že je pekný.

Protagorovský relativizmus, rozšírený na sociálne správanie a kognície, prispel k pravidlu demokratického chápania väčšiny. Ak skupina ľudí hlasuje pre určitý zákon, potom má zákon pre túto skupinu pravidlú hodnotu.

Nemožno nespomenúť ani Protagorov prínos pre psychológiu. Psychológovia sa vždy usilovali analyzovať spôsoby, akými ľudia konštruujú svoj svet. Medzi používané techniky patria projektívne testy, voľné asociácie, introspekcia a fenomenologické opisy, ktorými sa ľudia usilujú pochopiť svet jednotlivca.

ZLATÝ VEK GRÉCKA

Na počiatky raných kozmológov a lekárov nadväzovali komplexnejšie filozofické pohľady, predovšetkým Platóna a Aristotela. Rozsah ich aktivít zaberá nielen fyzikálne a biologické vedy, ale aj vedy politické, sociológiu a také tradičné oblasti filozofie, ako logika, metafyzika a etika. Aj prínosy pre psychológiu boli v zlatom veku Grécka značné a celé odvetvia (napr. všeobecná a kognitívna psychológia) získali už v tomto období solídne základy pre svoj všestranný rozvoj.

Sokrates

Málo postáv v histórii vedy poskytlo o sebe také rôznorodé obrazy ako práve Sokrates (470-399 pred Kr.) – vystupoval ako svätec, martýr, groteskná postava, zvrhlík a charakterizovali ho adjektíva ako vynikajúci, nezávislý, neogabaný, odvážny, dôstojný alebo pomätený. Sokrates sa narodil v Aténach, jeho otec bol kamenár. V mladosti ho ovplyvnila mladá filozofka Aspasia, ktorá sa objavovala v jeho dialógoch. Peloponézskej vojny sa zúčastnil ako obyčajný vojak a v bojoch prejavoval veľkú odvahu. Rovnakú odvahu preukázal aj neskôr, keď odolával nespravodlivým útokom svojich nepriateľov. Sokrates bol vlastne obeťou filozofie – miloval ju viac, než vlastnú rodinu, materiálne pohodlie alebo sociálne úspechy. Vynárajúci sa obraz tejto osobnosti svedčí o ľudskej bytosti plne oddanej vyšším ideám, ktorá prehliadala svoje bežné potreby ako jedlo a oblečenie. Bol disciplinovaný, nezávislý, nenáročný a zápalistý diskutér. Obraz človeka s vynikajúcou sociálnou prezentáciou dopĺňal schopnosťou starostlivo počúvať iných ľudí.

Sokrates lákal ľudí do diskusií o rôznych témach, napríklad o pôvode spravodlivosti, cnosti alebo prudencie. Kládol jednoduché otázky o tom, ako ľudia definujú pojmy a ich odpovede počúval veľmi pozorne. Ak poslucháč zostavil definíciu, Sokrates otázkami analyzoval, nakoľko definícia pokryla určitú situáciu. Otázky často naznačovali trápne odhalenie, že jednotlivec určitý pojem adekvátne nepochopil. Ale podstata dialógu bola tak zaujímavá, že Sokrata často obkolesovali zvedaví poslucháči. Nie div, že svojim žiakom vštepoval ideály, intelektovú motiváciu a túžbu po poznaní.

Sokrates na jednej strane inšpiroval mnohých mladých ľudí z Atén, no na druhej predstavoval hrozbu pre politické a vojenské elity aténskej spoločnosti. Mnohí konzervatívni Aténčania mu nechceli rozumieť a uprednostňovali konvenčné múdrosti. Dôsledkom týchto prístupov bola žaloba pred súdnym tribunálom kvôli trom vágnym prehreškám: a) korumpovanie mládeže, b) odmietanie gréckych bohov a c) pokusy o nastolenie nových bohov. Už tento prehľad svedčí o tom, že obvinenia boli veľmi neurčité, a preto Sokrates prakticky stratil možnosť reálnej obhajoby. Avšak aj nútenou samovraždou odovzdal ľudstvu trvalý odkaz – je nevyhnutné ctíť si i zákony, ktoré sú nesprávne a chybné. Preto nevyužil ponuku na útek z väzenia a disciplinovane sa podrobil krutému trestu. Tento proces mal aj niektoré ďalšie negatívne dôsledky. K vyvolávaniu negatívnych postojov voči Sokratovi významne prispel aj známy dramatik Aristofanes, ktorý hrou *Oblaky* Sokrata systematicky zosmiešňoval a vulgárizoval. Žiaľ, história prináša mnohé dôkazy neverzárivosti medzi intelektuálmi, medzi ktoré možno zaradiť aj spory medzi takými veľikánmi ducha ako boli Leibniz a Newton, Freud a Jung a mnohí iní.

Pôsobenie Sokrata možno do istej miery chápať ako reakciu na učenie sofistov. Ako je známe, sofisti zväčša brali peniaze za vyučovanie, najmä za prednášky z rétoriky a argumentácie. Avšak rozsah ich aktivít býval väčší. Uchoval sa napríklad príklad sofistu Antifona, ktorý mal nad dverami zavesený dôkaz o svojej kvalifikácii liečiť žiaľ a melanchóliu verbálnymi metódami. Podľa niektorých názorov sofisti nepredstavovali ani tak ucelenú filozofickú školu, ale skôr profesiu. Ako kočujúci učitelia uspokojovali hlad ľudí po praktických poznatkoch. Sokrates si sofistov do značnej miery vážil, no súčasne priznával, že praktické súvislosti neraz zatienujú ich lásku k múdrosti.

Ako bolo vidieť v predchádzajúcej časti, sofista Protagoras argumentoval, že individuálna percepcia je zdrojom poznatkov. Sokrates zas tvrdil, že poznatky sa získavajú analýzou pojmov. Napríklad, možno

niekoho požiadať, aby definoval trojuholník. Individuálne trojuholníky môžu byť malé alebo veľké a môžu mať rôzne farby alebo ich tvoria rôzne materiály. Aj keď farba alebo veľkosť môžu byť vlastnosti charakteristické pre jednotlivé trojuholníky, nie sú asociované s trojuholníkmi vo všeobecnosti. Pri formovaní adekvátneho pojmu trojuholníka sa musia abstrahovať iba vlastnosti spoločné pre všetky trojuholníky. Podľa *Sokrata* existujú objektívne a univerzálne vlastnosti, ktoré sa podieľajú na správne rámcovanom pojme a vhodným pojmovým pôsobením možno hodnotiť, nakoľko určitý špecifický tvar je alebo nie je trojuholník. Takto Sokrates upozornil na silu rozumu a veril, že prostredníctvom rozumu alebo racionálneho procesu možno poznať objektívnu pravdu. Táto orientácia neskôr významne ovplyvnila nielen Platóna a Aristotela, ale aj ich nasledníkov.

Sokrates nemal príliš veľký záujem o fyziku, astronómiu alebo biológiu. Zaujímal sa skôr o filozofiu a psychológiu. Napríklad bol presvedčený o hodnote sebapoznania. Veril, že ľudská bytosť sa úmyselne nezaujíma o zlo, skôr zlo vyplýva z ignorancie. Táto úvaha zdôrazňuje užitočnosť dobrých učiteľov. Učitelia asistujú študentom pri hľadaní poznatkov a ak ich poznatky rastú, rozširujú sa aj cnosti. Pretože cnosť zahŕňa množstvo sociálne žiaduceho správania, poznatky sú prostriedkom, prostredníctvom nich jednotlivci a spoločnosť môžu napredovať. Avšak skutočné poznanie je nepolapiteľné. Sokrates sám seba pokladal za ignoranta, ale súčasne za múdrejšieho, než ľudia neuvedomujúci si svoju ignoranciu. Veril, že väčšina ľudí je informovaná polovičnými pravdami, dezinformáciami a falošnými pojmami.

Sokrates bol pravdepodobne prvý mysliteľ, ktorý sformuloval vedecký prístup k psychológii tým, že zdôraznil viacnásobné (morálne, sociálne, anatomické a fyziologické) príčiny správania. Pri vysvetľovaní dôvodov prijatia trestu smrti argumentoval, že jeho rozhodnutie nebolo založené na jednoduchých faktoroch. Inak povedané, príčina nemusí byť jednoducho mentálna, fyzická alebo sociálna, ale skôr ich kombinácia.

Sokrates (sprostredkované cez Platóna) významne prispel aj k filozofii múdrosti. Po prvé, úspešne posunul centrálny problém filozofie od kozmológie k formulácii pravidiel života a podstaty duše. Jeho druhým prínosom bolo využitie *sokratovských dialógov* k definovaniu a pátraniu po spôsoboch myslenia a správania. Treba poznamenať, že cieľom tohto diskurzu bývalo nielen skúšanie účastníkov dialógu, ale aj vzájomné dopytovanie. V kontexte svojich diskurzov Sokrates identifikoval dôležitú črtu múdrosti západného sveta. Argumentoval, že ak niekto budí

rešpekt tým, že je múdrejší než iní, vyplýva to z toho, že pozná svoju vlastnú ignoranciu – vie, že nič nevie.

Ďalší Sokratov príspevok k filozofii múdrosti má do činenia s jeho spôsobom chápania úzkeho spojenia medzi mysl'ou a cnosťou. Zanietene argumentoval v prospech pevného sobáša medzi myslením a cnosťou. Súčasne však presadzoval dominantnú silu poznatkov v regulácii ľudského správania. V tomto zmysle všetky cnosti vedú k poznaniu a ľudská múdrosť je expertným poznaním cností.

Sokrates sa tiež hlásil k radikálnej doktríne, že existuje absolútna a nekompromisná morálka a možno ju identifikovať racionálnym diskurzom a prehľadom. Ľudia prichádzajú o plný rast, pretože si niekedy mýlia zjavné dobro s reálnym dobrom. Preto cieľom človeka je *inklinácia duše* k dokonalému chápaniu dobra. Sokrates demonštroval svoju príchynnosť k týmto princípom absolútnej morálky a sily *správnych* poznatkov toho, čo je dobré a správne pri rôznych príležitostiach vlastným životom. Dobře známym príkladom, často diskutovaným neskoršími filozofmi, bolo Sokratovo rozhodnutie akceptovať skôr smrť než exil, keď ho odsúdili na smrť kvôli údajnej korupcii mládeže.

Platón

Platón (427-347 pred Kr.) sa narodil v bohatej rodine v Aténach, čo sa prejavilo na jeho kvalitnom vzdelaní. Ako mladý muž sa zúčastnil aj na bojoch proti Sparte. Dôležitejšie je však, že už v mladosti spoznal Sokrata, s ktorým strávil posledné roky a patril medzi prvých pozorovateľov oznamujúcich roku 399 pred Kr. jeho smrť. Platón bol rozčarovaný Sokratovou smrťou a prežíval výrazné dezilúzie z politikov. Dokonca aj jeho vlastná rodina sa podieľala na povojnových korupčných aférach. Preto nemal záujem o ďalšie politické aktivity. Cestoval po Stredomorí, prežíval rôzne dobrodružstvá (napríklad nakrátko sa dostal aj do otroctva) a neskôr sa vrátil do Atén, kde založil *Akadémiu* (nazvanú podľa parku *Academeca*). Aj keď presnejší údaj o založení *Akadémie* nie je známy, Platón jej venoval zvyšných štyridsať rokov svojho života. Svojich žiakov, podobne ako Sokrates, učil zadarmo.

Rané dialógy svedčili o silnom Sokratovom vplyve, no v neskorších prácach sa plne prejavovali originálne Platónove myšlienky. Uceleným filozofickým systémom kládol základy etiky, politických vied, práva, umenia, náboženstva, epistemológie a do značnej miery aj psychológie. Jeho prínos je významný pre históriu psychológie aj kvôli tomu, že ako prvý bádateľ naznačil podstatu konfliktového modelu psychologických

porúch. V ďalšom sa zameriame na analýzu viacerých jeho psychologických koncepcií.

Často sa tvrdieva, že Platón odmietal empirické poznanie, založené na zmyslových informáciách. Deskriptívne vedy sa však v *Akadémii* vyučovali. Aj dialóg *Timaios* zahŕňal materiály z astronómie založené na pozorovaniach a materiály z anatómie získané z pitiev. Z toho vyplýva, že Platón pripisoval väčší význam zmyslom v praxi, než v teórii. Napriek tomu predpokladal, že racionálne procesy umožňujú pravdivé poznanie, zatiaľ čo sensorické informácie samé o sebe poskytujú iba zdanie a názor. Avšak ani zdanie a názor nie sú podľa Platóna bez hodnoty. Napríklad človek môže mať správny názor o zajtrajšom počasí alebo o akciách na burze. Správny názor, aj keď nie určitý poznatok, môže mať značný praktický význam (Platón, súborné vydanie z r. 1990).

Podľa Platóna zmyslové objekty majú vždy jednotlivé alebo individuálne kvality. Okrem toho objekty zmyslov sa vždy menia. Sú v procese zmeny - či už následkom rastu alebo rozpadu. Svet foriem je v kontraste so svetom zmyslov známy prostredníctvom intuície alebo racionálnych procesov. Je to pravdivý svet, svet absolútneho bytia, nezávislý od jednotlivcov a jednotlivostí. Ak by vo svete zmyslov neboli k dispozícii žiadne trojuholníky, tak by princípy alebo formy trojuholníkov nepodkopali absolútne bytie. Zmyslové objekty (napríklad jednotlivé trojuholníky) môžu participovať alebo čiastočne reprezentovať reálny svet foriem, ale individuálne objekty zmyslov sú vždy nekompletné, dočasné, priestorové a premenlivé. Forma je bezčasová, nezmeniteľná a nerozširiteľná. Dokonca ak svet, ako ho možno poznať prestáva existovať, princípy trojstrannosti a formálnej podstaty trojuholníka tvoria časť absolútneho sveta foriem. Ak svet foriem nie je zmyslami spoznatelný, ako ho možno spoznať?

Zatiaľ čo telo prostredníctvom zmyslov objavuje meniaci sa iluzórny dočasný svet, je to duša, čo odkrýva svet foriem. Platón veril, že duša ľudskej bytosti je nesmrteľná a že po smrti tela duša žije ďalej. Podľa neho duša môže reinkarnovať do iného tela. V tejto novej inkarnácii duša môže mať matné spomienky na reálny svet foriem, ktoré už raz poznala. Pre dušu, pripútanú k telu a zmyslom, je ťažkou úlohou zaistiť pravdivé formy. Platón v *Republike* použil metaforu *oka duše* zaisťujúceho reálny svet foriem prostredníctvom spomienok, predstáv a vyšších kognitívnych funkcií. Duševné videnie pravdivej reality sa znižuje, keď sa koncentruje na spleť sensorických informácií.

Platónovo myslenie o duši je komplexné a často pôsobí rozporuplne. Príčin protikladov je viacero. Po prvé jeho knihy pochádzajú z viacerých

životných období a jeho uvažovanie o podstate duše nebolo statické. Pretože doposiaľ nie sú k dispozícii jednoznačné údaje o chronologickom poradí Platónových diel, nie je úplne jasné, ako sa jeho myslenie rozvíjalo. Iným dôvodom je, že filozof sa často vyjadroval v metaforách a v jednotlivých obdobiach života používal rôzne metafory. Preto v určitom období dušu porovnával s pisárom, v inom s vozatajom (rozum) pokúšajúcim sa o kontrolu dvoch koní, často pôsobiacich proti sebe. V ďalšom texte je užitočné zamyslieť sa nad definíciou duše a venovať pozornosť jej funkčným a štrukturálnym vlastnostiam.

Platónov pojem *psyché* alebo presnejšie *psuche* sa všeobecne prekladá ako duša. Avšak medzi expertmi nepanuje úplná zhoda o presnom význame toho pojmu. Žiaľ, Platón svoje definície detailnejšie nespresnil.

V platónskej literatúre sa možno stretnúť s mnohými funkčnými kvalitami duše. Duša je aktívna, to znamená, že porovnáva, rozlišuje, organizuje, riadi a zvláda. Dochádza k deleniu na vyššie a nižšie aktivity. Tak napríklad spánok je na nižšej úrovni, zatiaľ čo bdenie na vyššej. Podobne detstvo, konflikt a žiadostivosť sú nižšie, zatiaľ čo dospelosť, harmónia a racionálne procesy sú vyššie aktivity. Iné aktivity duše sa týkajú pamäti, predstavivosti, poznania, prežívania a vôle.

Štruktúru duše v platónskom myslení možno posúdiť niekoľkými spôsobmi. Duša je unitárna preto, že časti môžu pôsobiť v harmónii a že vyššie racionálne funkcie ich môžu regulovať. Stručne uvedené, dôraz na jednotu duše má dôsledky pre nové chápanie mentálneho zdravia a choroby. Platón tiež veril že duša je nápadná svojou duplicitou. Táto duplicita je manifestovaná v konflikte medzi racionálnymi (rozumnými) a iracionálnymi (podobnými zvieratám) silami fungujúcimi v každej ľudskej bytosti. Platón navrhol tiež štrukturálnu teóriu, v ktorej je *psuche* rozdelená do troch kategórií. Racionálna duša je najvyššia a žiadostivá najnižšia. Medzi nimi pôsobí afektívna duša. V štrukturálnom usporiadaní je racionálna duša umiestnená v hlave, zatiaľ čo žiadostivá v črevách a afektívna v hrudi. Túto triádu názorne ilustrovala už spomínaná metafora trojzáprahu s vozatajom, držiacim v rukách opraty dvoch koní. Platón tiež použil ďalšiu metaforu o uviaznutí duše v tele. Napríklad v slávnej *metafore jaskyne*. Ľudia sú pripútaní k jaskyni tak, že strácajú schopnosť vidieť reálny svet. Zmyslami spojenými s telom registrujú iba tieň na stenách jaskyne. Avšak, ak sú aj takto obmedzení a pripútaní, ich duša môže prekonať svoje limity a prostredníctvom rozumu poznať reálny svet nachádzajúci sa mimo jaskyne.

V Platónových dielach možno identifikovať aj niekoľko koncepcií pamäti - napríklad kapacitu racionálnej duše vybavovať si materiál, ktorý poznala v reálnom svete. Do určitej miery mimo záujmu psychológov ležala metafora duše ako voskovej doštičky. Kvalita vosku sa u jednotlivých probandov menila a kvalita spomienok závisela od hĺbky pamäťového odtlačku ako aj od kvality vosku. Pamätá sa podľa kvality vosku a hĺbky jednotlivých odtlačkov. Metafora pisára v dialógu *Filebos* zahŕňala proces ukladania a vybavovania, ako aj porovnávaní. Je jasné, že pamäť zohrávala v platónskom svete dôležitú úlohu, no najvyšší význam sa pripisoval mostu medzi svetom zmyslov a svetom foriem.

Celý Platónov život bol zameraný na učenie a vzdelávanie, čo v praxi dokázal založením prvého vyššieho vzdelávacieho strediska na európskej pôde – *Akadémie*. Získavanie vedomostí pokladal za kľúčový moment kvalitného politického vodcovstva. Zaiste, v ideálnom platónskom štáte sa medzi významnejších politikov dostávali len ľudia s vyšším vzdelaním. Vzdelanie pokladal za dôležité aj z hľadiska individuálnych cností. Akceptoval Sokratovu pripomienku, že ignorancia je hlavným vinníkom páchania zla. Podľa *Platóna* učenie a vzdelávanie sú dôležité nielen kvôli ich hodnote samej o sebe, ale aj kvôli praktickým účelom. Cnosť, harmónia v spoločnosti, harmónia v rámci individua a poznanie univerzálnych foriem správania sú produktmi učenia.

Ako sa už spomínalo, percepcia poskytuje v lepšom prípade aproximáciu reality a v horšom jednoznačnú ilúziu. Platón venoval pomerne malú pozornosť mechanizmom pocitovania a vnímania, ale *Timaios* obsahuje niektoré pasáže opisujúce, ako zmysly fungujú. Napríklad videnie sa realizuje, ak je oheň v očiach v súlade s ohňom vo svete. Inak povedané, vidieť možno vďaka zhode podobných elementov. Pri videní oheň z oka postupuje navonok, avšak pri počúvaní zvukový náraz šírený vzduchom dopadá na ucho. Platón veril, že malé čiastočky smerujúce z jazyka do srdca zodpovedajú za chuť. Veril, že človek vidí cez oči, ale nie nimi. Oči, ako aj iné zmysly poskytujú iba chaos svetiel, zvukov, chutí a podobne. Avšak videnie tiež zahŕňa porovnávanie, organizáciu, pamäť a iné aktivity racionálnej duše.

Platón sa detailne venoval úlohe radosti a bolesti v ľudskom živote, pričom predpokladal, že radosť v umiernenosti reprezentuje harmóniu a rovnováhu, zatiaľ čo bolesť naznačuje nesúlad. Jednotlivé motívy chápal v rámci komplexnej interakcie apetítu, ducha a rozumu. Napríklad strach sa môže vyskytovať v žiadostivej dimenzii, avšak v závislosti od ducha a rozumu sa manifestuje alebo nemanifestuje v správaní. Duch a rozum môžu dopĺňať strach odvahou. Avšak nedostatok odvahy

v afektívnej časti duše vedie spolu so strachom k zbabelému správaniu. Platón bol presvedčený, že ľudská bytosť vyhľadáva radosť, avšak zdroj radosti sa môže vekom meniť. V súvislosti so zrením osobnosti speje človek k záveru, že najväčšia radosť vyplýva z najvyšších filozofických aktivít – z pochopenia ideálneho sveta foriem.

Medzi obdobím Homéra a Platóna došlo pri hľadaní príčin mentálnych porúch k výraznému prechodu od religiózneho k naturalistické-mu chápaniu. Tento vývoj sa neskôr zopakoval pri prechode medzi stredovekom a súčasnosťou. V staršom gréckom myslení sa očakávalo, že mentálne poruchy sa objavovali takmer výlučne následkom pôsobenia nadprirodzených síl. Predtým sa poruchy pripisovali nerovnováhe telesných štiav a Hippokrates upozornil na úlohu mozgu. Sokrates a Platón vyzdvihli aj psychologické vplyvy podieľajúce sa na vzniku mentálnych porúch. Platónove úvahy možno zhrnúť do niekoľkých kategórií:

- a) poznanie, že existujú silné iracionálne a asociálne sily, ktoré môžu explodovať a ovládnuť psychologický aparát človeka,
- b) názor, že mentálna porucha je následkom nesúladu medzi racionálnymi, žiadostivými a afektívnymi zložkami *psuche* a
- c) presvedčenie, že mentálne problémy vyplývajú z ignorancie.

Platón veril, že iracionálne a živočíšne sily sú súčasťou ľudských bytostí. Argumentoval, že dôkazy pre existenciu týchto síl možno identifikovať v snoch, ktoré ponúkajú aj také zvláštne inštinkty ako sú incest s vlastným rodičom alebo neprirodzené spojenie medzi bohmi a zvieratami.

Platón v *Timaiovi* prisudzoval príčiny mentálnych porúch nedostatku inteligencie. Šialenstvo vzniká, ak žiadostivá *psuche* dominuje slabej racionálnej *psuche*. Impulzívna a žiadostivá *psuche* sa hodnotila ako asociálna. Vláda v nej poriadok na nižšej úrovni, spojený so sebeckými telesnými žiadosťami. Je to však racionálna duša, schopná participovať v reálnom svete foriem, ktorá môže vnieť do systému rozum. Platón naznačoval význam spravodlivosti duše pretože nedostatok spravodlivosti vedie k šialenstvu jednotlivca, ako aj k problémovému sociálnemu poriadku.

Podľa Platóna sa prejavujú dva druhy ignorancie. Prvou formou je ignorancia vyplývajúca z nedostatku sebapoznania. Rovnaký druh ignorancie spomínal už Sokrates. Ale iný druh ignorancie vyplýva z ignorancie ideálu a sveta foriem. Spoliehanie na senzuálny, prechodný, iluzórny svet zmyslov je formou ignorancie a môže nakoniec viesť k nadvláde žiadostivej duše, čo môže mať nešťastný dôsledok pre emočné zdravie jednotlivca.

Platón pokladal filozofiu, najmä dialektiku, za ideálny základ pre zmenu kognícií o svete. Tak sa filozofia stala druhom terapie alebo verbálneho tréningu pre liečenie chybných kognícií. Pozitívne posudzoval úlohu učenia pri mentálnych poruchách argumentom, že veľa detských rozprávok a poviedok máva zlé vplyvy na deti. Platón tiež veril, že určité stránky rodinného života môžu negatívne ovplyvňovať deti. V *Republike* upozornil na úlohu profesionálov v starostlivosti o deti. O dostatočnej kvalifikácii mnohých rodičov pre úspešné zvládnutie tejto úlohy nebol presvedčený.

Platónska vízia lásky a jej významu v živote človeka zohrala v európskom myslení významnú úlohu. Platónov prístup k láske možno charakterizovať rovnakým hierarchickým usporiadaním, aký sa prelína celým jeho filozofickým a psychologickým systémom. Láska môže mať nižšiu a vyššiu úroveň. Eros alebo erotická láska je spojená s telom alebo zmyslami, zatiaľ čo duša ich môže prekročiť v kapacite pre lásku. Platón veril, že pri láske človek hľadá krásu (*pulchrum*). Krásu možno nájsť najskôr v erose, potom v ľuďoch, v poznaní a nakoniec vo filozofii.

Platónov dosah na európske myslenie bol značný. Jeho dualizmus tela a duše a delenie aktivít duše bolo čiastočne porovnateľné s neskorším kresťanským myslením. Platónov dôraz na konflikt medzi racionálnymi a iracionálnymi silami myslenia uvádzajú aj niektoré práce Sigmunda Freuda. Platónov trvalý vplyv na európske myslenie je ilustrovaný pojmami *platonizmus* a *novoplatonizmus*, týkajúcimi sa filozofie jednotlivcov alebo skupín.

Platónove myšlienky o múdrosti sa nachádzajú najmä v *Republike*, kde načrtnol ideu ideálneho štátu a v dialógu *Faidros*. Pre Platóna bola múdrosť intelektuálna a meditatívna cnosť, poznanie večných, nezmeniteľných a zrozumiteľných ideí. Platónska múdrosť však vyplýva z poznania ideálov a preto je aj duchovná. Boh je múdry; človek je len milovníkom múdrosti, ktorý sa pokúša stať múdrom. Platón podľa toho spochybnil, že múdrosť je ľudský produkt. Jeho teória *formy* a *ideí* lokalizovala múdrosť skôr do metafyzickej sféry, ktorá má základ v duchovnosti; a preto sa iba môže približovať k ľuďom. Pre Platóna je múdry iba Boh; človek môže byť iba priateľom, hľadačom múdrosti.

Aristoteles

Aristoteles (384-322 pred Kr.) sa narodil v Stagire. Jeho otec bol lekár, ktorý zomrel pomerne skoro a syna vychovával poručník. V sedem-

nástich rokoch prišiel do Platónovej *Akadémie*, kde ho prijali vo filozofovej neprítomnosti. Napriek tomu tam pôsobil dvadsať rokov. Po Platónovej smrti Aristoteles *Akadémiu* opustil a krátko pôsobil v Atarneu v malej Ázii a v Mytilene, na ostrove Lesbos. Na pozvanie Filipa Macedónskeho sa stal vychovávateľom jeho syna Alexandra, neskôr známeho ako Alexander Veľký. Po piatich rokoch vyučovania na macedónskom kráľovskom dvore sa vrátil do Atén a založil školu, ktorá sa preslávila pod názvom *Lykeion*. V tomto zariadení učil trinásť rokov, no neskôr ho zmeny politickej atmosféry prinútili z Atén odísť, pretože ho pokladali za prívrženca macedónskeho tábora. Tento fakt sa pravdepodobne významne podpísal aj na jeho predčasnej smrti na Chalkise.

Aristoteles získal slávu a uznanie už ako princov učiteľ. Táto činnosť mu priniesla veľa výhod a príležitostí, vrátane dostatku financií. Svoje najproduktívnejšie roky však strávil v *Lykeione*, kde založil knižnicu a vedecké laboratóriá. Mnohé zo svojich 400 kníh (ktoré však boli zväčša objemovo kratšie) napísal v tomto období.

Na úvod možno vymedziť niekoľko jeho špecifických vlastností. Po prvé, bol pravdepodobne výraznejšou osobnosťou tohto sveta než Platón. Zaujímal sa o jednotlivosti a fakty prežívané prostredníctvom zmyslov. Aj keď sa prikláňal k niektorým stránkam platónskeho racionalizmu, výraznejšie sa hlásil k empirizmu. Preto sa jeho pozornosť intenzívnejšie zameriavala na okamžitý a dostupný svet, než na abstraktný svet foriem. Druhá vlastnosť aristotelovského myslenia spočívala v jeho komplexnej kvalite. Zaoberal sa matematikou, astronómiou a fyzikou a k ich rozvoju prispel mnohými významnými príspevkami. Avšak získal aj titul Otec zoológie, pretože sa preslávil ako prvý známy zberateľ a klasifikátor zoologických druhov. V jeho stopách v *Lykeione* kráčal Teofrastos známy ako Otec botaniky. Aristoteles okrem toho vytvoril systém deduktívnej logiky. Aktívne pôsobil aj v politickej filozofii, metafyzike a axiológii, avšak do histórie vedy sa dostali aj jeho objavy v medicíne a psychológii.

Iné vlastnosti aristotelovského myslenia sa prejavovali vyzdvihovaním dôležitosti porozumenia príčin. Napríklad pojem konečnej príčiny sa pokúšal vymedziť dôvodmi, zámermi alebo cieľmi, pre ktoré veci vo svete existujú. Odmietol ideu, že vesmír je chaotický alebo iracionálny. Kľúčovou myšlienkou jeho myslenia je aj vývin. Nezanedbateľné sú aj psychologické úvahy, neskôr významne ovplyvňujúce európske humanitné myslenie.

Podľa Aristotela duša a telo pôsobia vo vzájomnej závislosti. Najskôr je užitočné venovať pozornosť funkciám duše. Po prvé, všetky

životné formy majú nutritívne funkcie. Na tomto mieste Aristoteles narážal na procesy rastu a reprodukcie. Popri nutritívnej funkcii majú živočíchy aj senzitivné (pociťovanie alebo percepcia) a pohybové (lokomócia) funkcie, popri nich sa uplatňuje aj funkcia rozumu, rozdeleného na pasívne a aktívne zložky. Pasívny rozum je úzko spojený so zmyslami a so zdravým rozumom, spájajúcim zmysly porovnávaním alebo posudzovaním.

Nie sú plne vyjasnené jeho postoje k vzťahu duše a tela. Napríklad v *De Anima* je možné registrovať *hylemorfický* prístup k telu a duši (názov bol odvodený z pojmov *hylé*, znamená hmota a *morphé*, forma). No niektoré spisy obsahujú aj odlišné názory – čo sa pripisuje starším vývinovým obdobiam, keď bol ešte pod Platónovým vplyvom. Iným spôsobom ako odstrániť tieto protirečenia je tvrdenie, že aktívne myslenie je kvalitatívne iné než telo a nesmrteľné, zatiaľ čo pasívne myslenie má k bližšie k telu.

V knihe *O pamäti a reminiscencii* Aristoteles pripomenul, že predmetom pamäti je minulosť, predmetom vnímania prítomnosť a predmetom očakávania budúcnosť. Pamäť musí byť podľa neho založená na niečom vo vnútri človeka, ako je stopa alebo obraz. Aristoteles predpokladal, že starci majú slabú pamäť vďaka rozpadu a veľmi mladí ľudia pôsobením rýchleho rastu. Tiež upozornil na defekty pamäti ako na jeden z prejavov mentálnej dezorganizácie. Ich spoločným symptómom je neschopnosť diskriminovať jednoduchý prelud alebo obraz v hlave od reálnej spomienky. Aristoteles argumentoval, že spomienka (pamäť) je schopnosťou zmyslovej percepcie.

Rozlišoval medzi pamäťou a spomienkou. Spomienka predstavuje hľadanie obrazu v telesnom substráte (Aristoteles, 1995). Zahŕňa úsilie a aktívny proces hľadania. Avšak pamäť môže pôsobiť aj bez spomienky, no spomienka nemôže existovať bez pamäti. Aristoteles pravdepodobne predpokladal, že spomienka je úspešná iba vtedy, ak sa vytvorí tzv. pečať alebo obraz. Tiež upozornil, že zlyhanie spomienky vyvoláva potrebu nového učenia.

V diskusií o pragmatike spomienok načrtnol niekoľko dôležitých asociačných zákonov, ktoré v podstate platia doposiaľ. Upozornil, že vhodne usporiadané položky si možno zapamätať ľahšie. Spomienka je ovplyvnená *podobnosťou, kontrastom, blízkosťou a frekvenciou*. Tiež predpokladal, že spomienka je efektívnejšia, ak sa začne prvou položkou v sérii, v prípade zlyhania je jednotlivец úspešný, ak obnoví strednú položku. Chyby v pamäti vyplývajú z počtu asociácií, ktoré možno pri danej položke vyvolať. Napríklad pri spomienke na meno, myseľ sa

môže odchyliť od správneho smeru tým, že meno skomolí alebo sa dokonca dopustí chyby.

Aristoteles venoval pozornosť aj pociťovaniu. Podľa neho čiastočne závisí od pociťovaného predmetu. Niektoré zmyslové objekty ako farbu alebo odtieň možno identifikovať iba jedným zmyslom. S ohľadom na špeciálne objekty argumentoval, že existujú vnemy, alebo pohyby, spoločné pre všetky zmysly. Podľa Robinsona (1989) spoločný zmysel nie je oddelený a odlišný zmysel sám o sebe, ale spôsob percepčnej integrácie. Spoločné vnemy tvorili postava, číslo, veľkosť, pohyb a zvyšok. Ak sa pojem postavy týkal senzorickej predlohy, potom si pozorovateľ môže dobre predstaviť, že predlohy rôznych druhov možno odhaliť v ľubovoľnej senzorickej oblasti. *Aristoteles* nešpecifikoval, ako každý *spoločný vnem* operuje v jednotlivých senzorickej oblastiach.

V *Aristotelovej* všeobecnej teórii pociťovania zmyslové objekty slúžia k aktualizácii podnetov. Avšak takéto stimuly ovplyvňujú organizmy prostredníctvom médiá. Viney (1993) upozornil, že *Aristotelovu* všeobecnú teóriu pociťovania je treba chápať podľa jeho teórie aktuality a potenciality. Napríklad k potenciálnemu pociťovaniu dochádza, ak jednotlivec očakáva úder hodín a k aktuálnemu, ak počúvanie a úder prebehnú spoločne. *Aristoteles* venoval pozornosť aj médiu umožňujúcemu kontakt, aj keď mu podstata nebola vždy úplne jasná. Ako konštatoval, pre zvuk bol médium vzduch, pre vôňu však médium nemá pomenovanie (*Aristoteles*, 1995).

Aristoteles snáď ako prvý psychológ upozornil na existenciu percepčných ilúzií. Podľa Vineya (1993) možno z literatúry vytipovať niekoľko ukážok. Napríklad ilúziu prekríženia druhého prsta cez prvý. Pri zavretých očiach sú susedné strany prstov stimulované spoločným objektom a vytvárajú taktilnú ilúziu dvoch predmetov. Veril, že ilúzia je dôsledkom faktu, že v prirodzenej polohe prstov rovnaký objekt zriedka simultánne stimuluje dve vonkajšie strany prstov. Inou ilúziou bol jeden z pohybov, opísaný v úvahách o snoch. Možno ho ilustrovať tým, že pri odvrátení od pohybujúceho sa predmetu a zafixovaní očí na pevné pozadie, sa vníma následný obraz.

Aristoteles naznačil pomerne ostrú hranicu medzi predstavivosťou a vnímaním alebo pociťovaním. Predpokladal, že vnímanie špeciálnych predmetov zmyslami nevyvoláva chyby. Avšak klamy môže vyvolávať predstavivosť. Pritom predstavivosť je čistý jav bez subjektu percepcie. No tým je náchylná k omylom. Percepcia je závislá od korešpondencie medzi zmyslovým objektom a zmyslovým orgánom.

Pretože myslenie často prebieha pri absencii objektov percepcie a keďže je nemožné rozmýšľať bez mentálnych obrazov, aj myslenie je náchylné k chybám. Preto je vnímanie korešpondenciou medzi externými a internými pohybmi pomerne presné, no predstavivosť na vonkajší svet nemá opravný vplyv. Vnímanie podľa Aristotela nemožno vyvolať v ľubovoľnom čase, pretože je závislé od súladu medzi zmyslovými objektmi a zmyslovým orgánom.

Vzťah medzi pociťovaním, predstavivosťou a myslením pomáha vysvetliť Aristotelov empirizmus. Je dôležité zostať uzavretým v empirických pozorovaniach, pretože tým sa minimalizuje riziko omylov. Ale možno tiež upozorniť na ťažkosti v interpretácii Aristotelovej teórie myslenia. Autor veril v existenciu takej formy myslenia, ktorá je nezávislá od pociťovania a je aktívna v prírode, vo forme, ktorá je manifestáciou vyššieho poriadku duše. Takto podľa Aristotela jeden druh myslenia môže byť podmienený predstavivosťou, avšak tiež predpokladal existenciu vyššieho rozumu, ktorý sa svojou podstatou blíži platónskemu presvedčeniu o rozume (Aristoteles, 1995).

Na rozdiel od iných starovekých kultúr vysvetľujúcich sny ako božie odkazy alebo posolstvá, Aristoteles tento argument spochybnil. Upozornil, že sny majú aj nižšie živočíchy a aj menejcenní ľudia sa odvolávajú na predpovede budúcnosti podľa snov, ktoré im údajne poslal boh. Takíto ľudia sú *táravi a vzrušiví* a mávajú náhodou šťastie. A je iba náhoda, ak vízia predpovedá určité udalosti.

Aristoteles sa pokúšal vysvetliť prirodzenú podstatu snov a preto venoval veľkú pozornosť trvalosti pohybov, ktoré často v prírode prebiehajú. Vlny z kameňov hodených do bazéna prejdú cez bazén. Predmet vyhrievaný ohňom stráca svoju teplotu iba postupne. Aristoteles bol presvedčený, že podobný princíp platí aj pre zmysly. Preto ak človek hľadá na jasné svetlo a zavrie oči, potom, ak pozerá sústredene, zjaví sa v pravej línii v smere videnia najskôr jeho vlastná farba, postupne sa mení na červenú, ďalej na purpurovú, následne sa stáva čierna a mizne. Aristoteles tiež venoval pozornosť trvalosti percepcie pohybu a silných vôní. Z pozorovaní dospel k záveru, že vysvetlenie sna spočíva v prezentácii, založenej na pohybe zmyslových dojmov, ak sa takáto prezentácia v priebehu spánku vyskytne.

Avšak majú sny nejaký význam popri tom, že predstavujú zložité následné obrazy? Odpoveď je súhlasná. Aj keď podľa Aristotela nesprostredkovávajú posvätné odkazy v teologickom zmysle, majú vlastnú biologickú vešteckú úlohu. Sen môže sprostredkovať určité patologické stavy. Ak sa veľké pohyby tela (napríklad chodenie) spomalia, počas

spánku a snov vzniká špeciálna citlivosť k malým pohybom. Preto podľa Aristotela najmenší svetelný impulz registruje človek v sne ako blesk alebo najmenší zvuk ako úder hromu. V snoch sa preto môžu reprezentovať malé telesné zmeny, a preto odporúčal, aby im lekári pri terapii venovali pozornosť.

Aristoteles bol presvedčený, že ľudia hľadajú radosť a šťastie, ale aby ho dosiahli, musia hľadať aj dobro. Avšak čo je dobro? Názory o dobre možno odvodiť z úvah o motivácii. Pretože človek na rozdiel od iných živočíchov má jedinečnú kapacitu rozumu, jeden zo smerov vývinu dobra sa týka rozvoja tejto kapacity. Dobro a cnosti sa čiastočne podieľajú na podriadení žiadostí a vášní racionálnej kontrole. Aristoteles veril, že mnohé zlyhania pri dosiahnutí dobra vyplývajú z nedostatku umiernenosti. Preto by sa mal hľadať zlatý stred medzi extrémami. Aristoteles uviedol prinajmenšom štyri množiny faktorov, ktoré môžu ovplyvniť dosiahnutie dobra: individuálne rozdiely, zvyky, sociálna podpora a sloboda voľby.

Poznanie individuálnych rozdielov vyplýva z presvedčenia, že priemer medzi extrémami môže medzi jednotlivcami kolísať. Preto rovnaký čin, ktorý u jedného vyžaduje odvahu, u druhého môže byť bláznovstvom. Aristoteles tiež venoval veľkú pozornosť centrálnosti učenia a návykov ako kľúčov k dobrému alebo etickému správaniu. Je známe, že veľkú pozornosť venoval dôležitosti návykov alebo úzkemu vzťahu medzi šťastím a cnostným konaním (Aristoteles, 1996). Veril, že sociálna podpora a spokojnosť (to jest priatelia, bohatstvo, moc, dobré deti, krása, úspešná rodina) sú užitočnými nástrojmi na dosiahnutie šťastia. Bezdetní, osamelí alebo fyzicky neatraktívni jednotlivci mávajú pri dosahovaní šťastia väčšie problémy. Ale aj tvárou v tvár proti nešťastiu možno hľadať záchranu v namáhavej a navyknutej cnostnej aktivite. Aristoteles veril, že určité množstvo trvalého šťastia možno dosiahnuť aj napriek okolnostiam a *šťastný človek bude mať práve to, čo hľadá, a celý život zostane taký, aký je...* (Aristoteles, 1996). Zaujímavé je, že na dôležitosť pôsobenia návykov v priebehu ľudského života upozornil o viac než 2000 rokov neskôr americký psychológ William James.

Podstata motivácie spočíva v hľadaní príčin ľudského konania. Historický pohľad na teórie motivácie ponúka rôznorodý výber. Na jednej strane monistické schémy naznačujú, že ľudská motivácia je závislá od jednej zásadnej žiadosti. Touto žiadosťou môže byť moc, sex, ekonomická spravodlivosť, pud sebazáchovy alebo jednota s určitými mystickými silami. Ako kontrast oproti monistickým teóriám pôsobia pluralistické prístupy zdôrazňujúce komplexnosť a rôznorodosť príčin ľudského

správania. Aristotela možno zaradiť skôr do druhej skupiny. Správanie ovplyvňujú nielen žiadosti, ale aj rozum. Návyk zohráva v ľudskom živote kľúčovú rolu, ale veľa udalostí prebieha aj náhodne. Človek je schopný reálnych volieb, avšak tiež býva terčom rôznych vonkajších vplyvov.

Aristoteles venoval značnú pozornosť aj analýze múdrosti, o čom svedčia poznatky uvedené v spisoch *De Philosophia* (o úlohe filozofov), *De Anima* (podstata a procesy duše), *Metafyzika* (doktrína múdrosti) a najmä *Etika Nikomachova* (konceptia cnosti a morálnosti). S múdrosťou súvisia aj úvahy o vzťahu medzi poznaním a správaním a o úlohe šťastia (*eudaimonia*) ako cnostnej aktivity. *Šťastie je definované... ako aktivita duše v súlade s racionalitou a cnosťou.*

Aristotelove úvahy o múdrosti možno zaradiť do niekoľkých kategórií. Jedna z nich po Sokratovi koncipuje diskurz v chápaní etického, ako aj dosahovanie poznatkov múdroslovného charakteru. Etické teoretizovanie prebieha prostredníctvom reflexívneho dialógu v rámci subjekta alebo medzi viacerými jednotlivcami a zahŕňa presvedčenia a komplexné etické otázky.

Inou dôležitou vlastnosťou Aristotelovho chápania múdrosti je vymedzenie rozdielov medzi niektorými formami príčinnosti (materiálnymi, racionálnymi, formálnymi a finálnymi), v súlade s pochopením daného javu, aj keď v ľubovoľnom momente iba niektoré z nich môžu byť prístupné pozorovaniu. Takto múdrosť prekračuje poznatky o materiálnych, racionálnych a formálnych príčinách daného javu, vrátane poznatkov o *finálnej príčine* i o iných *prírodných modalitách*. Týmto Aristoteles jasne podporil existenciu rôznych druhov príčinnosti, ktoré sú dôležité pri pokuse múdro pochopiť mnohé stránky a počiatky daného fenoménu. Iba uvažovaním o všetkých formách príčinnosti je možné akceptovať, že ľudské správanie je aktívne a pasívne, determinované a otvorené, intelektuálne a emocionálne.

Psychologické myslenie po Aristotelovi

Ako už bolo spomenuté, po Aristotelovom odchode z Atén sa vedenia *Lykeionu* zmocnil jeho žiak Teofrastos (371-286 pred Kr.). Podobne ako jeho učiteľ mal široký rozsah záujmov, a preto sa vedecké a filozofické tradície tejto školy rozvíjali naďalej. Napríklad prepracoval niektoré Aristotelove práce z logiky. V biologických vedách sa dodnes spomínajú dve práce o prvom systéme klasifikácie rastlín. Významne prispel aj do histórie psychológie – v knihe *Charaktery* opísal negatívne

osobnostné vlastnosti, ako sú hrubosť a netaktnosť. Rozšíril aj Aristotelove úvahy o zmysloch a vyzdvihol kľúčovú úlohu mozgu pri pociťovaní a vnímaní. Ďalej postúpil aj v rozširovaní empirizmu a konštatoval, že vedecké poznanie má zdôrazňovať skôr materiálnu a racionálnu než finálnu príčinnosť.

Aj keď sa aristotelovská tradícia v gréckej filozofii ešte krátky čas rozvíjala pod Teofrastovým vplyvom, postupne strácala dominantné postavenie. Po Aristotelovej smrti nastalo obdobie úpadku. Úpadok v teoretickom myslení ilustroval prechod k riešeniu praktických problémov, ako sú napríklad možnosti dopracovať sa ku šťastiu alebo maximalizácia osobných prínosov. Stratil sa záujem o múdrosť ako univerzálnu tému a uprednostňovali sa poznatky okamžite využiteľné v praxi. (Vonkajší pozorovateľ sa len ťažko zdrží komentára v prospech cyklického opakovania ľudských dejín. Akoby toto obdobie ľudskej histórie významne pripomínalo pragmatické vzdelávanie súčasnej civilizácie, aj s jej podlízavým úsilím o maximálne pohodlie a praktickú využiteľnosť informácií a technologických vymožeností). Veľké témy vo vede a metafyzike nahradili na seba zamerané utilitárne záujmy a obmedzilo sa aj generovanie nových ideí. Nie div, že po ukončení *Zlatého veku* grécka filozofia získala skôr aplikačný než originálny charakter.

Hlavnými filozofickými školami alebo systémami sa stali stoicizmus, epikureizmus a skepticizmus. Tieto školy, spolu s neskorším novoplatonizmom sa spoločne zameriavali na jednotlivcov a ich problémy. Aj keď niektorí predstavitelia týchto smerov analyzovali veľké problémy, tieto mali pre nich len sekundárny význam.

VZDELÁVANIE

Významnú úlohu v gréckej racionálnej kultúre zohrávalo vzdelávanie, v ktorom dominovala fyzická príprava. Mladí ľudia diskutovali s učiteľom, čítali a recitovali iba pri odpočinku (scholé - odpočinok). Napríklad za Aristotelovej éry bolo aténske školstvo organizované do troch stupňov:

1. stupeň, od 6 do 13 rokov (niekedy označovaný ako *didaskalia*), sa zameriaval na vyučovanie čítania, písania, počítania, základov gramatiky, gréckej poézie a hry na lýru a kitharu. Do školy vodil chlapcov otrok zvaný *paidagogos* (*pais* - dieťa, chlapec, *agogein* - viesť). Učitelia na škole sa volali *gramatisti* alebo *didaskalovia* (*didasko* - učím).

2. stupeň, od 13 do 16 rokov (niekedy označovaný ako *palaistra*), zameraný na telesnú výchovu, kde sa žiaci učili hrám, plávaniu, zápasu, behom, skokom a pod.

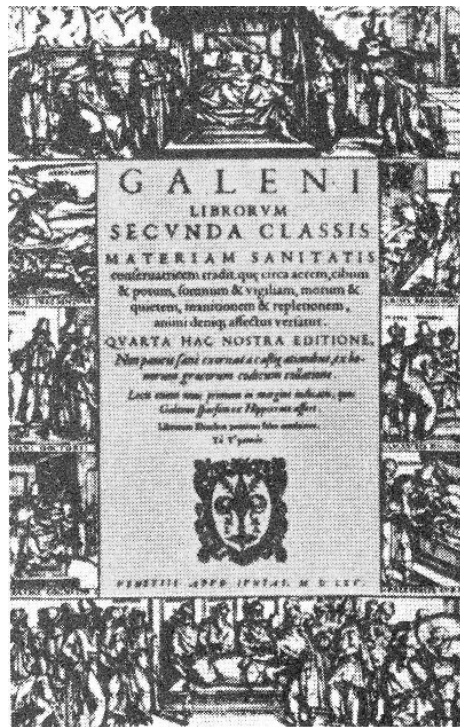
3. stupeň, od 16 do 18 rokov (*gymnasion* – grécky *gymnos* znamená nahý - ako vystupujúci cvičenci). Platení učitelia vyučovali gymnastiku, spoločenské správanie a diskutovalo sa o politike, filozofii a literatúre. Gymnasia organizovali aj vedecké aktivity. V Aténach pôsobili tri gymnasia – *Akademia*, *Lykeion* a *Kynosarges*.

Lykeion založil Aristoteles na pozemku spojenom s Apollónovým hájom Lykeia. Vyučovala sa logika, metodológia, filozofia, politika, rétorika a etika. Pracovalo sa na dejinách filozofie, zhromažďoval sa prírodovedný materiál a robili sa rôzne pozorovania. Pri škole fungovala aj botanická záhrada. Aj preto sa Aristotelovi pripisujú zásluhy o organizáciu tímovej vedeckej spolupráce. Z jeho prírodovedných spisov sa najväčší význam pripisoval zoológii. V diele *Hai ta zoá historial* (známom tiež pod latinským názvom *Historia animalium*) opísal viac než štyristo druhov živočíchov.

Veľkej popularite v *Lykeione* sa tešil aj Aristotelov nástupca Teofrastos, ktorý viedol školu 17 rokov. Pokladali ho za otca botaniky a presadil sa najmä svojím hlavným dielom *Peri fyton historia* (*Historia plantarum* – *Dejiny rastlín*). Okrem historických štúdií (napríklad triedenia poznatkov prinesených výpravami Alexandra Macedónskeho) sa zaoberal aj etikou, matematikou, astronómiou, psychológiou a logikou. O rozvoj geológie sa zaslúžil knihou *Peri lithón* (*O nerastoch*).

Avšak ku gréckemu a neskôr aj rímskemu vedeckému poznaniu významne prispel na počiatku 3. storočia pred Kr. *Museiόν*, veľké vedecké centrum a knižnica v Alexandrii. Na vrchole aktivity, na sklonku dynastie Ptolemaiovcov tu spočívalo 700 000 zvitkov. Spočiatku sídlila v kráľovskom paláci (*Prucheion*, latinsky *Prucheum*) a neskôr v *Serapovom* chráme. Zariadenie slúžilo aj vedcom a poskytovalo priestory na vedecké podujatia a prednášky. Spoločné hostiny sa kombinovali s odbornými diskusiami a vedci dostávali za svoju činnosť doživotnú rentu. Súčasťou areálu bola aj botanická záhrada, pitevňa a astronomické laboratórium. V *Museiόne* pôsobila aj lekárska škola pod vedením Hérofila z Chalkedónu, ktorý zavedením pitiev získal čestný titul otca anatómie.

Podobné zariadenia fungovali aj v maloázijskom meste Pergamon, v babylonskej Antiochii a na ostrove Rodos. Do histórie poznania vstúpil Pergamon aj výrobou upravených koží z rôznych druhov zvierat, zvaných pergamen.

Galén

292

VZNEŠENOSŤ RIMANOV

Významný podiel na formovaní poznania najmä európskeho, malo rímske obdobie ľudských dejín. Trvalo od siedmeho storočia pred Kr. až po rok 476 po Kr., keď prišiel o moc posledný rímsky cisár. Na vrchole moci Rímska ríša zahŕňala krajiny okolo Stredozemného mora. Rozšírila sa na španielske západné pobrežie a na východe až po Perzský záliv. Na severe presahovala dnešné Anglicko a na juhu severné územie Afriky. K tomuto významnému rozšíreniu pôvodného územia prispeli najmä vojenské výboje, avšak ako to už v histórii býva, nadmerná expanzia prinášala aj významné negatíva v nadmernom odčerpávaní materiálnych, ekonomických a ľudských zdrojov. Preto počiatkové rímske úspechy paradoxne prispievali k záverečnému rozpadu veľkého celku.

Počiatky

Počiatky Rímskej ríše nie sú úplne evidentné, aj keď na území dnešného Talianska sa vyskytovalo paleolitické i neolitické osídlenie. Obývalo ho indoeurópske obyvateľstvo, z ktorého vzišli italické kmene. Predtým tu sídlili Ligurovia, Venetovia, Japygovia a na ostrovoch Sardovia, Korzovia a Sikani. Spomedzi Italikov sa neskôr transformovali známe kmene Faliskov, Latinov, Umbrov, Oskov a pod. Okrem nich významnú úlohu zohrávali aj Etruskovia, ktorí ovládli značnú časť Talianska, vrátane Ríma. Neskôr ich však vyhнали Kelti.

Rané obdobie rímskych dejín je pomerne nejasné. Pravdepodobne na počiatku 6. storočia pred Kr. sa niekoľko osád na rímskych pahorkoch zlúčilo do jedného celku. Po zahnaní Etruskov vznikla republika, ktorá postupne ovládla územie dnešného Talianska a zviazla v Stredomorí víťazné boje s Kartágom a s helenistickými štátmi. Ovládnutie veľkých území malo značný význam pre ďalší ekonomický a politický rozvoj a mohutná ríša sa postupne rozpadla na dva prirodzené ekonomické celky, z ktorých Byzancia prežila západnú časť.

INTELEKTUÁLNE DEDIČSTVO

Územie Rímskej ríše bolo aj dejiskom výrazných intelektuálnych výkonov. Napríklad polovica 5. storočia pred Kr. priniesla kodifikáciu zvykového práva vo forme tzv. *Zákonov dvanástich tabúl* (*Leges duodecim tabularum*), ktoré neskôr významne ovplyvnili právne vedomie

kultúrnych národov. Zdrojom rímskeho práva bolo neformálne zvykové právo (*ius gentium*), zákony (*leges*), neskôr aj uznesenia senátu (*senatus consulta*), vyhlášky magistrátov (*edicta magistratum*), za cisárstva cisárske rozhodnutia (*constitutiones principum*), spisy významných právnikov a nakoniec *Corpus iuris civilis*. Význam *Zákonov* spočíval najmä v prepracovanom systéme tzv. súkromného práva (*ius privatum*) upravujúceho najmä súkromné vlastníctvo a základné druhy zmlúv.

Od 3. storočia pred Kr. sú známe latinsky písané literárne pamiatky, ktoré z gréckej literatúry prebrali literárne formy a často i témy. Avšak modifikovali ich po svojom. Originálnymi literárnymi žánrami boli satirický epigram a právnická literatúra. Za počiatok umeleckej rímskej literatúry sa pokladá rok 240 pred Kr., keď Livius Andronicus pripravil prvý preklad gréckych drám pre rímske divadlo.

Rané obdobie rímskej literatúry prinieslo rozkvet komédií (Plautus, Terentius Afer) aj prózy (Cato st.), ako aj epickej a didaktickej poézie, inšpirovanej gréckymi predlohami (Ennius).

Koncom 2. storočia nastalo umelecké obdobie, v ktorom dominoval Cicero a charakterizovala ho zvýšená politická orientácia a vysoká úroveň prózy či už vedeckej (Vavro Reatinus), rečnickej a filozofickej (Cicero, Gracchovia) alebo historickej (Sallustius, Caesar). Lucilius inicioval vznik rímskej satiry.

Augustovo obdobie od 30. rokov pred Kr. prinieslo rozkvet rímskej poézie. V tomto období dominovala epika a didaktická poézia Vergília, v lyrike pôsobil Horatius, intímnu lyriku písali Propertius, Tibullus a všestranný Ovidius. Najvýznamnejším prozaikom bol historik Livius, vedecká próza sa rozvíjala v nových odboroch ako napríklad v architektúre (Vitruvius Pollio), filológii a práve. Nie div, že toto obdobie sa nazýva zlatým vekom rímskej literatúry.

Ďalšie udalosti prebiehali už v tomto letopočte a vyznačovali sa politickou neslobodou, typickou pre prvých cisárov, čo sa prejavovalo príklonom k historizujúcej literatúre, k mytológii a satire. Obľúbené boli najmä satirické epigramy (Iuvenalis, Martialis) ako aj próza historická (Tacitus, Flavius Josephus, Suetonius), vedecká (Plinius starší), filozofická (Seneca) i epistolografia (Plinius mladší). Záujem bol aj o romány (Petronius) a bájky (Phaedrus). V rétorike sa budovali základy kognitívnych vied (Quintilianus).

V časoch úpadku, ktoré začali v 2. storočí po Kr., Rím stratil svoje dominantné postavenie a spoločenské aktivity prebiehali najmä v provinciách. Napríklad v poézii vynikli Ausonius, Claudianus, v zábavnej próze Apuleius a rozprávači Ezopových bájok Avianus a Romulus,

v histórii Ammianus Marcelinus, vo filozofii Marcus Aurelius, Boethius a vo vedeckej spisbe novoplatónsky filozof Ambrosius Theodosius Macrobius. Vrchol dosiahla právnická literatúra (*Corpus iuris civilis*) súhrnom noriem výkladov rímskeho práva, ktoré vznikli z iniciatívy byzantského cisára Justiniána I. Najmä časť *Digesta* neskôr ovplyvnila právny poriadok väčšiny kultúrnych národov. Neskôr sa rímska literatúra pretransformovala do stredovekej latinskej literatúry a stala sa sprostredkujúcim článkom medzi gréckou a západoeurópskou kultúrou.

Rímske náboženstvo

Rímske náboženstvo charakterizovalo najmä preberanie cudzích náboženských vplyvov, nových kultov a zánik predchádzajúcich. V najstarších časoch sa prejavovala viera v božskú silu oživujúcu každý predmet a dej (*numen*). Dôvera v *numen* (prítomnosť) bola kritériom platnosti náboženského presvedčenia. Zvláštny význam sa pripisoval ochrancovi života muža (*génius*) a ženy (*Juno*), duchom zomrelých, ochrancom pozemkov (*lárovia*) a príbytkov (*penáti*). Závislosť na prírode, plodiaca neistotu, viedla k vzniku rôznych kňazských kolégií a k rozvoju veštenia (najmä prostredníctvom *augurov*). Postupná antropomorfizácia nadprirodzených síl dospela k vytvoreniu rímskeho panteónu. V staršej dobe sa do popredia záujmu dostali Jupiter, Mars a Quirinus. Po založení chrámu na Kapitole túto trojicu vystriedali Jupiter, Juno a Minerva. Na najvyšší post sa dostal samotný Jupiter, otec ľudí a bohov. Do Ríma postupne prenikali aj grécke a italské božstvá, ktoré však postupne splývali s domácimi božstvami. K vyvrcholeniu tohto vývoja došlo za 2. púnskej vojny, keď na *Forum Romanum* dekorovali dvanásť sôch gréckorímskych bohov. Do ríše postupne prenikali aj orientálne kultúry. Konečný zánik rímskych božstiev prinieslo až šírenie kresťanstva.

Rímske vzdelávanie

Trojstupňový rímsky školský systém sa podobal gréckemu. Elementárnu školu zvanú *ludus magister* navštevovali žiaci od 7 do 12 rokov a učili sa čítať, písať a počítať. Pochopiteľne, že vzdelávanie záviselo najmä od bohatstva rodiny a do školy chodili najmä bohatšie deti, ktoré mávali aj inštruktorov. Vyučovanie začínalo už o šiestej hodine ráno a končilo až popoludní. Po ukončení nižšieho stupňa bohatšie deti postúpili do strednej školy *ludus grammaticus* (pre 12-17 ročných žiakov), kde sa vyučovala hovorová gréčtina, ako aj grécki a rímski klasici

a neskôr sedem slobodných umení (*gramatika, dialektika, rétorika, hudba, aritmetika, geometria a astronómia*), niekedy aj *architektúra a medicína*. Dievčatá končili už na základnom stupni, pretože v dvanástich rokoch sa obvykle vydávali. Najvyššie vzdelanie poskytovala rétorická škola *ludus magnus* so štúdiom štylistiky a rétoriky (avšak škola s rovnakým názvom sa používala aj na výcvik gladiátorov).

Treba pripomenúť, že pojem *ludus* mal aj širšie vymedzenie (hra, zápas, šport, tréning) a prípadne označoval súťaže v širšom slova zmysle, napríklad v písaní poézie, najmä erotického zamerania, alebo účasť na hrách v rámci rímskych náboženských sviatkov.

Pozitívne hodnotenými aktivitami boli právne, ekonomické, vojenské, obchodné a pracovné činnosti. Rimania obľubovali rôzne technológie, avšak nemali užší vzťah k vede ako teoretickej forme poznania. Táto tendencia sa prejavila preferovaním rôznych praktických aplikácií. Potreby hospodárstva, vývoj techniky, najmä stavba budov, mostov, ciest podnecovali v starom Ríme inžinierske myslenie. Spisy Marca Vitruvia Polia (80 pred Kr. - 15 po Kr.) *De architectura* (*Desať kníh o architektúre*) zoznamovali Rimanov s úspechmi Grékov v tomto odbore. Popri technických poznatkoch obsahovali aj filozofické a estetické hľadiská. Podobne ako Cicero v spise *De oratore*, požadoval autor od rečníka dokonalé a všestranné vzdelanie. Staviteľ musel mať poznatky z mnohých oblastí poznania. V nadväznosti na aristotelovský teleologický pohľad na podstatu staviteľstva predpokladal, že všetky stavby by mali vychádzať z prírody a jej bezmedznej účelovosti. Okrem toho by stavby mali spĺňať tri požiadavky – *firmitas, utilitas a venustas* (trvácnosť, užitočnosť a krása). Vitruvius sa tiež pričínil o návrh modelu tzv. *homo vitruvius*, teda človeka, ktorého proporcie sú vpísané do kružnice a štvorca (neskôr Leonardo da Vinci vytvoril grafický model podľa Vitruviových poznámok).

Prírodné vedy v starom Ríme zastupoval Gaius Plinius starší (23-79 po Kr.) encyklopedickým dielom *Naturalis Historia* (*Prírodoveda*), zhrnutým do 37 kníh.

K šíreniu vzdelanosti a poznania významne prispievali aj vzdelaní otroci *serviliteráti*, ktorí na zákazku opisovali vyhladené knihy. Paralelným diktátom dokázali naraz vyhotoviť aj sto kópií. Autori dostávali platbu od sponzorov, ktorým knihu v úvode venovali. Pri chrámoch a kúpeľoch pôsobili knižnice, v ktorých sa nachádzali aj sochy a busty významnejších autorov. Hlavným knižničným expertom sa stal učenec Marcus Terentius Varro (116-27 pred Kr.), ktorý vo svojom hlavnom diele *Disciplinarum libri IX* vypracoval systém vedných odborov tvoria-

cich obsah vzdelávania. Tvorilo ich sedem už spomínaných slobodných umení a neskôr sa podľa nich sformoval obsah vyučovania na stredovekých univerzitách. Varro je aj autor spisu o poľnohospodárstve *Rerum rusticarum libri tres*, v ktorom opísal 42 druhov rastlín. Sadárstvu sa venoval aj rímsky spisovateľ Lucius Columella (4-70 po Kr.) spismi *Liber de arboribus (Kniha o stromoch)* a dvanástimi zväzkami knihy *De re rustica (O poľnohospodárstve)*.

Informácie pomáhali šíriť aj prvé noviny, ktoré zaviedol Gaius Július Caesar (100-44 pred Kr.) roku 59 pred Kr., prinášajúce správy zo zasadnutí senátu – *Acta senatus*. Všeobecne orientovaný časopis *Acta diurna* ponúkal komentáre politických udalostí, verejných vyhlášok a dokonca aj súkromné oznamy a vychádzal až do 4. storočia n. l..

Rímska tradícia

V ekonomike starého Ríma do konca 4. storočia pred Kr. prevažovalo roľnícke vlastníctvo pozemkov, naturálne hospodárstvo a patriarchálny spôsob života. Súčasne dochádzalo k napätiam medzi vlastníkmi a rodovou aristokraciou. Ideologicky prevládalo polyteistické náboženstvo.

V 3. storočí pred Kr. viedla rímska republika výboje na pomerne rozsiahlom území, čo viedlo k zvýšeniu počtu otrokov využívaných hlavne v poľnohospodárstve. Postupne dochádzalo ku koncentrácii pôdy, z čoho ťažili veľkí vlastníci.

Na počiatku 2. storočia pred Kr. počet obyvateľov Ríma dosahoval približne 1 milión, avšak celá ríša mala spolu 50 až 100 miliónov obyvateľov. V tomto období dochádzalo na rímskom území k výraznému napätiu, ktoré sa navonok prejavovalo ozbrojenými povstaniami otrokov. Prvé povstanie na Sicílii viedli Eunus a Kleon a skončilo ich víťazstvom. Povstalci rozdrvili armády otrokárov a niekoľko rokov si udržali moc. Druhé sicílske povstanie pod vedením Salviovým a Athenionovým zahájilo sériu ďalších ozbrojených akcií. Najmasovejšie bolo vystúpenie gladiátorov pod vedením Spartaka (74-71 pred Kr.) a podarilo sa ho potlačiť len so značným vypätím síl.

Ľudia v Ríme sa v priebehu storočí výrazne menili. Na počiatku boli občania poverliví, polyteistickí, vlasteneckí, praktickí, disciplinovaní a orientovali sa na svoje rodiny. Spoločnosť bola autoritárska, zákonnú moc vykonával otec rodiny. Neverná žena mohla byť odsúdená na smrť a neposlušné deti často tvrdo trestali, prípadne aj predávali do otroctva.

Konformita, povinnosť, poslušnosť, poriadok, lojalita a vytrvalosť boli žiaducimi vlastnosťami dobrého občana.

V neskoršom období sa rímsky charakter menil, do istej miery aj vďaka pôsobeniu kresťanov, Židov, severných barbarov, Grékov a Etiópcanov. Rímsky polyteizmus nahradil židovský monoteizmus. Grécki učители vzdelávaním poskytovali rímskym žiakom širšie perspektívy a gréckych lekárov prijímali zmiešaninou obdivu a nedôvery. Približne storočie po Kr. Rimania zahoreli láskou k materiálnemu pohodliu. Budovali kúpele, bazény a telocvične. Mydlo, kozmetika, exotické oblečenie, šperky a hudobné produkcie importované z Grécka sa stávali súčasťou rímskeho spôsobu života.

Významnou súčasťou spoločenského života boli kúpele, ktoré slúžili na uspokojovanie sociálnych potrieb obyvateľov. V Ríme sa ich nachádzalo asi 900. Mnohé z nich mali gymnasia (to jest priestory na fyzické cvičenia) a dokonca aj knižnice. Muži a ženy sa kúpali v oddelených priestoroch, alebo v inom čase. Rimania nepoznali mydlo a preto si natierali telá olejom. Nadbytočný olej zoškrabovali z tela pomocou paličky zvanej *strigil*. Odpadové vody odtekali pomocou odvodňovacích kanálov. Okolo miest boli postavené obranné múry, ktoré bývali prerušené štyrmi alebo viacerými bránami. Mesto križovali dve hlavné ulice, jedna zo severu na juh a druhá z východu na západ. Bohatí a vplyvní Rimania (patriciovia) žili v rodinných domoch (*domus*), zatiaľ čo ostatní (plebejci) bývali najčastejšie v niekoľkokoposchodových obytných domoch (*insulae*).

Podobne ako v iných kultúrach, základnou sociálnou jednotkou boli rodiny (*familias*). Hlavou rodiny bol otec vyžadujúci od rodinných príslušníkov poslušnosť. K výžive rodiny slúžil chlieb alebo pšeničné placky, prípadne pšeničná a jačmenná kaša. V ťažších časoch (najmä pri slabej úrode) chudobní mali právo na cisársky prídok (*dole*). V bohatších rodinách sa hlavné jedlo servirovalo večer (obvykle v jedálni – *triclinium*) ako *cena*, to jest tri chody s dostatkom rýb a mäsa. Obvykle sa pilo aj víno.

Postupné rozširovanie sviatkov ponúkalo príležitosti na usporadúvanie hier a budovanie cirkusov, ktoré umožňovali veľkolepé prehliadky, akými sa Rímska ríša neskôr preslávila. Divé zvieratá importované z Afriky a zo Severu, otroci, zajatci a profesionálni gladiátori vzájomne bojovali proti sebe v krvavých súbojoch, ktoré ohurovali a šokovali obecnosť. Ako sa to už v histórii často stáva, protesty niekoľkých civilizovaných Rimanov sa stratili vo všeobecnom nadšení väčšiny.

Pochopiteľne, že masy obyvateľov oddávajúcich sa krvavým orgiám nemali zmysel pre pestovanie vedeckého ducha. Prevažovala orientácia na okamžitý úžitok. Ak sa aj na poli vedy v Ríme niečo zrodilo, väčšinou sa o to pričínalo grécke myslenie. Rimania mali určitý záujem o geológiu, najskôr preto, že na územiach, ktoré obývali, často dochádzalo k zemetraseniam a sopečným výbuchom. Rímski architekti poznali geometriu, avšak len málo prispievali k odbornému napredovaniu tohto odboru. Záujem o hviezdy motivovala najmä astrológia. Pozitívne sa rozvíjala predovšetkým medicína, pri ktorej sa darilo aj psychologickému mysleniu. Predovšetkým úsilie lekára Galéna významne formovalo všeobecné poznanie nielen ako liečiteľa, ale aj ako znalca tajomstiev prírody.

RÍMSKA MEDICÍNA

Staršia rímska medicína bola prešpikovaná poverami, ako aj psychologickými alebo zázračnými kúrami. Eskulapov chrám postavený v 3. storočí pred Kr. získal popularitu medzi Rimanmi, ktorí sa radi kúpali v príjemnej a uvoľnenej atmosfére. Koncom prvého storočia zriaďovali Rimania prvé nemocnice tzv. *valetudinaria* (z lat. *valetudo* – zdravie) pre liečenie legionárov. Chirurgiu spočiatku vykonávali holiči, často zajatci z rôznych krajín a mastičkári. Vzťahy medzi gréckymi a rímskymi lekármi neboli ideálne. Vo všeobecnosti sa predpokladalo, že grécki lekári sú vzdelanejší, no ich zlyhania, v tej dobe pochopiteľné a časté, vyvolávali nedôveru Rimanov. Grécky lekár Asclepiades ordinujúci v Ríme patril k prvým expertom na duševné ochorenia. Rozlišoval medzi ilúziami a halucináciami a učil, že terapia mentálnych chorôb má byť príjemná a musí k nej dochádzať čo najskôr. Podobne ako Hippokrates, dosť sa spoliehal na pôsobenie diéty, hudby, masáží, kúpeľov a cvičení.

Galén

Claudius Galén (Galenus 131-201 po Kr.) bol po Hippokratovi snáď najznámejším lekárom histórie. Študoval filozofiu v Pergamone a anatómiu v Alexandrii. V týchto časoch sa v Ríme pitvy ľudí prísne zakazovali, a preto chirurgické zručnosti získaval na ošípaných a opiciach. Ako lekár a chirurg gladiátorov mal dostatok príležitostí na štúdium anatómie. Napísal približne 400 medicínskych spisov pokrývajúcich široký rozsah medicínskych odborov, dnes je ich k dispozícii iba 83, spomedzi

ktorých najvýznamnejšie postavenie získala kniha *Techné iatriké (Le-kárske umenie)*. Značnú pozornosť venoval autor aj psychologickým témam, medzi nimi aj emočným poruchám.

Galén významne rozšíril teóriu štyroch štiav (čierna žlč, krv, flegma a žltá žlč), ktorú objavili Gréci (Hippokrates). V súvislosti so šťavami bol presvedčený, že štyri kvality (chlad, teplo, sucho a vlhko) hrajú významnú úlohu pri vzniku choroby alebo zdravia. Preto napríklad krv, teplota a vlhkosť prevažujú najmä na jar, flegma, chlad a vlhkosť v zime. Veril, že šťavy možno ovplyvniť výberom jedál, rôznymi liečebnými zásahmi, ako aj geografickým pôvodom, výberom povolania a vekom. Okrem toho bol presvedčený aj o konštitučnom základe distribúcie štiav. Zaviedol pojmy *sangvinik* (veselý, optimistický), *choleric* (nervózný, pohyblivý), *melancholik* (tendencia k depresiám) a *flegmatik* (letargický, pasívny), ako dôsledok vzájomného pôsobenia štiav. Dobré zdravie má byť dôsledkom primeraného vzájomného pôsobenia týchto zložiek.

Galén bol presvedčený o psychofyziologických príčinách mentálnych porúch, no súčasne aj o funkčných alebo psychologických vplyvoch na fyziológiu. Napríklad skúmal fyziologické manifestácie emočného stavu u zamilovaných žien. Istú ženu vyšetroval Galén kvôli nespavosti. Zistil, že počas vyšetrenia mala prebytok čiernej žlče, vyplývajúcej z melanchólie. Spolupracovník lekára v miestnosti oznámil, že pôjde do divadla na vystúpenie populárneho tanečníka Pylada. Pacientkin výraz sa okamžite zmenil a Galén zaregistroval významnú zmenu pulzu. Následnými expozíciami zistil, že mená iných tanečníkov nemali na srdečný pulz vplyv. Z toho lekár usúdil, že žena bola do tanečníka zaľúbená a dospel k záveru, že emočné stavy majú významné fyziologické dôsledky.

Predpokladal, že väčšina mentálnych ochorení je dôsledkom nerovnováhy medzi rôznymi šťavami. Preto, ako bolo uvedené vyššie, čierna žlč môže byť spojená s melanchóliou. Mánia (prebytok vzrušenia) súvisí s *horúcim ochorením* ovplyvneným prebytkom žltej žlče a teploty. Liečebné zákroky sú často založené na aplikovaní opačných podnetov. Preto *chladná mokrá choroba* by sa mala liečiť teplými a suchými liekmi.

Galén vstúpil do histórie aj tým, že patril medzi prvých odborníkov zdôrazňujúcich význam vzdelania, poradenstva alebo konzultácií pri riadení a zmiernení emočných problémov. Jeho kniha *O diagnóze a liečení duševných afektov* obsahuje postrehy o dôležitosti poskytovania rád pri emočných problémoch. Podľa Galénovho vymedzenia radíť

majú starší ľudia, ktorí sú zrelí, rešpektovaní, ovládajú svoje emócie a nerozpakujú sa upozorniť na chyby vyplývajúce z pôsobenia vášní. Tým jasne načrtol starovekú predstavu o podstate psychoterapie a poradenstva.

Galén bol vitalista a pojem *pneumy* aplikoval rôznymi spôsobmi. Na jednej strane *pneuma* súvisí so vzduchom nasávaným pri dýchaní a rozdeľovaným medzi rôzne tkanivá. Na druhej strane sa uplatňuje v troch vitálnych princípoch. Prvým je *prirodzený duch*, zahrnutý v jednoduchých vegetatívnych životných procesoch. *Prirodzený duch* zväčša nevedome pôsobí v živých organizmoch ako sú rastliny i zvieratá; u zvierat prichádza do krvi z pečene. Druhou manifestáciou *pneumy* je *vitálny duch*. Jeho sídlom je srdce a podieľa sa na pravidelnej regulácii teploty tela. Galén tiež spomínal *psychickú pneumu*, ktorá sa obvykle prekladá ako *živočíšny duch*. Tento duch má sídlo v mozgu a je súčasťou vyšších kognitívnych funkcií.

Kľúčovú úlohu *pneumy* si osvojili prví kresťanskí otcovia v súlade s cirkevnou doktrínou a podľa nej je telo podriadené duchu. Tento vývin spolu so zákonmi namierenými proti empirickej medicíne (napr. zákaz pitiev) viedol k formovaniu medicínskeho dogmatizmu, paradoxne založeného na Galénovom učení. Objavy sa síce udržiavali v povedomí jeho nástupcov, no nedostatok experimentovania postupne odhaľoval chyby systému. Vyše tisíc päťsto rokov, až do sedemnásteho storočia, sa hlavné fyziologické i psychologické témy (napr. pohyb, myslenie, percepcia a pod.) vysvetľovali podľa vitálnych princípov alebo živočíšnych duchov. Teória *pneumy* vládla až do fyziologických objavov sedemnásteho a osemnásteho storočia.

Zostáva iróniou dejín (akých je však pomerne veľa, na porovnanie možno uviesť ruského fyziológa Pavlova), že Galénov systém sa neskôr stal rigidnou dogmou, aj keď samotný lekár bol zručný experimentátor a veľa cestoval, aby sa dostatočne informoval o pokrokoch vtedajšej medicíny. Napriek tomu v histórii si jeho pôsobenie udržiava čestné miesto nielen pre originálne empirické prínosy medicíne, ale aj pre príbuzne disciplíny ako sú fyziológia a psychológia.

RÍMSKA FILOZOFIA

Ako sa už spomínalo, medzi hlavnými filozofickými smermi rímskeho obdobia boli stoicizmus, epikureizmus, skepticizmus a novoplatonizmus. Nie sú to školy známe podľa originálnych prínosov alebo záujmu o kľúčové kognitívne a humánne problémy. Najväčší

dôraz kládli na jednotlivca, na únik zo škodlivých vplyvov vonkajšieho sveta a na prežívanie úspešného života.

Stoicizmus

Školu stoickej filozofie založil Zenón z Cypru (366-264 pred Kr.) a fungovala vyše 500 rokov. Aj keď niektorí predstavitelia tejto školy uprednostňovali fyziku, hlavný záujem mali o disciplínu, sebakontrolu, rozum a absolútnu zákonitosť prírody. Z psychologického hľadiska stoici potláčali tvrdohlavosť a žiadostivosť. Cnosti hľadali v asketickej existencii založenej na plnení povinností, rozume, princípoch a vyhasínaní vášní.

Stoici argumentovali, že štáty (národy) vznikali pomocou absurdných geografických delení. Verili, že ľudské bytosti by sa mali vzájomne identifikovať tak, aby pranierovali iracionalitu národov. Skutočná múdrosť má brániť identifikácii jednotlivca so štátom. Žiaľ, počet skutočne múdrych ľudí je pomerne nízky. Väčšina ľudských bytostí je podľa stoikov hlúpa.

Zakladateľom rímskeho stoicizmu, *Novej Stoy*, bol Lucius Annaeus Seneca (4 pred Kr. - 65 po Kr.), filozof, dramatik, básnik a štátnik. V Ríme získal rétorické a filozofické vzdelanie. Už v mladosti vystupoval na verejnosti a v štátnych službách. Za vlády cisára Caligulu sa stal senátorom. Neskôr pôsobil ako vychovávateľ a poradca cisára Nera. Intrigy vyplývajúce z verejnej činnosti ho priviedli k nútenej samovražde.

Seneca písal prózu i poéziu, listy o morálnych problémoch, tragédie. Preslávil sa sviežim rétorickým štýlom. Jeho diela riešili tradičné problémy stoickej filozofie: riadenie vesmíru racionálnou prozreteľnosťou, spokojnosť sa dosahuje jednoduchým životom prežívaným v súlade s prírodou a s povinnosťami voči štátu, utrpenie možno tolerovať, pretože má pozitívny vplyv na ducha, vzdelávanie je nevyhnutné a pod. Opísal praktické kroky, ktorými čitateľ môže posudzovať svoje životné problémy. Propagoval rovnosť medzi ľuďmi. Okrem iného zdôrazňoval otázku vlastnej smrteľnosti. V mnohých jeho listoch dominujú diskusie o tom, ako pristupovať k smrti. Senecove tragédie sa hrávajú aj v moderných časoch.

Epikureizmus

Názov dostal podľa Epikura zo Samu (341-270 pred Kr.). Prvým stúpencom epikurejského smeru v Ríme bol Amafinius (žil koncom 2. storočia a začiatkom 1. storočia pred Kr.), autor niekoľkých hier, ostro kritizovaných Cicerom a pravdepodobne prvý prekladateľ Epikurových hier do latinčiny.

Epikurejci učili, že radosť je pozitívnym dobrom a bolesť zlom, ktoré treba odmietnuť. Svet má byť podľa nich štruktúrovaný tak, aby zabráňoval prežívaniu trvalej radosti. Bojovali proti takým neprimeraným poruchám správania ako je obžerstvo, ktoré môže priniesť krátkodobé rozkoše, ale aj dlhodobé nepohodlie. Príkladmi situácií, ktoré interferujú s radosťou, sú falošné závery, strach zo smrti alebo nadmerný strach z bohov. Epikurejci tiež varovali pred prílišnou sociálnou zodpovednosťou. Namiesto toho by sa jednotlivec mal usilovať o jednoduchú nekomplikovanú existenciu.

Veľkú popularitu v rímskej spoločnosti získal Filodémos z Gadary (110-40 pred Kr.), žiak Zenóna zo Sidónu. Zaoberal sa logikou, teológiou, rétorikou, hudbou, poéziou, etikou, históriou a filozofiou. Bol autorom 30 epigramov alebo traktátov *O hudbe (Peri musikés)* prípadne *O poézii (Peri poiématon)*. V ďalšom spise o logike *O znakoch a usudzovaní podľa znakov (Peri semeion kai semeiōseon)* rozvíjal induktívnu metódu a empirickú teóriu poznania. Filodémos uvádzal, ako sa na základe štúdia pozorovaných faktov tvoria vedecké pojmy a vypracovávajú hypotézy o príčinách pozorovaných javov, ktoré sú bežnému vnímaniu nedostupné a tiež naznačoval, ako sa tvoria vedecké predpovede.

V rímskom prostredí sa do popredia vypracoval epikurejec a filozof Titus Lucretius Carus (100-55 pred Kr.). Svoje filozofické názory vysvetlil poetickou formou v diele *O podstate sveta (De Rerum Natura)*. Dielo sa skladá zo šiestich kníh, tematicky zameraných na hmotu a priestor; pohyby a tvary atómov; život a myseľ; pociťovanie a sex; kozmológiu a sociológiu; meteorológiu a geológiu. Nemožno prehliadnuť ani psychologické prínosy Lucretia.

Veril vo vzájomnú jednotu tela a mysle. Predpokladal, že myseľ nedokáže existovať bez tela a obe časti sa rozvíjajú spoločne. Podobne ako Leukippos a Demokritos očakával, že predmety sú zložené z atómov a že jednotlivé kvality, s ktorými sa ľudia stretávajú, sú založené na rôznych veľkostiach a tvaroch atómov. Rozlišoval tri druhy pohybu atómov: 1) pohyb nárazom, 2) pohyb po priamke v dôsledku tiaže a 3) samovoľné odchýlenie atómov stranou od tejto priamky zvislého

pádu. Tiež argumentoval, že atómy, ak uhnú z priestoru, odchýlia sa zo svojej dráhy. Odchýlka interferuje s deterministickým poriadkom vecí a slúži ako teoretický základ slobodnej vôle. Predpokladal, že vôľové konanie vyplýva z nepredpovedateľného pohybu jednotlivých atómov.

Lucretius sa priklonil k pôvodnému učeniu epikurejcov o poznatkoch. Podľa neho zmysly poskytujú informácie o materiálnom svete tak, že sú kľúčmi k pochopeniu mysle. Pretože pociťovanie je základom poznania, zaujímal sa o činnosť zmyslových orgánov. Zmyslové vnímanie umožňuje poznanie objektívnej reality, ktorá neexistuje len vo vedomí jednotlivcov. Najskôr vznikajú vnemy, ktorých údaje sú zovšeobecňované rozumom a umožňujú poznanie. Vnemy sú príčinou pojmu pravdy a svojou pravdivosťou prekonávajú klam. Zmyslové údaje však interpretuje rozum a tento výklad môže byť i klamlivý, pretože rozum sa môže myliť. Preto zrakové ilúzie vyvolávajú omyly, ktoré pozorovatelia pripisujú zmyslovému vnímaniu. A preto človek pokladá za viditeľné to, čo oko v skutočnosti nevidí.

Uznával veľký význam rozumu (teoretického myslenia) v poznaní. Predpokladal, že rozum rozširuje poznanie, ale jeho výtvary sú pravdivé len potiaľ, pokiaľ sa opierajú o údaje zmyslového vnímania.

Lucretius vytvoril vlastnú teóriu atómovej vrstvy. Videnie rozširujúce zmysel dotyku je aktivované tenkou atómovou vrstvou vyžarovanou predmetom. O chuti sa rozhoduje v ústach a rôzne chute zas súvisia s miešanými potravinovými atómami a atómami kanálov (na jazyku). Do psychofyziky načrel Lucretius úvahou o pôsobení vonkajšieho podráždenia, ktoré musí mať k vyvolaniu pocitu dostatočnú intenzitu.

Tiež učil, že strach zo smrti a z pekla je treba prekonať. Podobne ako epikurejci, zaujímal sa o etiku a taký životný štýl, ktorý maximalizuje radosť a minimalizuje bolesť. Odmietal okamžité uspokojenie žiadostí a vyzdvihoval hodnotu disciplíny. Oceňoval skutočnú zbožnosť, ktorú pre neho predstavovala spôsobilosť filozofovať s uvoľnenou myslou.

V knihe o kozmológii a sociológii Lucretius navrhol teóriu evolúcie sociálnych skupín, náboženstva a jazyka. Veril, že pôvodné spoločenstvá ľudí vznikali kvôli dohodnutej ochrane slabých jednotlivcov. Dohody bývali motivované nutnosťou chrániť bezbranné potomstvo a iných bezmocných jednotlivcov. Skupiny, ktoré tieto dohody nedodržiavali, obvykle neprežili. Čo sa týka náboženského presvedčenia, Lucretius argumentoval, že mnohí ľudia sa narodili so strachom z prírodných síl. Upozornil, že jazyk sa vyvíja postupne, ľudia najskôr používajú posunky a neskôr imitovaním zvukov zvierat vyjadrujú svoje zážitky

rôznymi zvukmi. Postupne v súlade so spoločenským životom vzniká jazyk a prostredníctvom verbálnych symbolov a abstraktných pojmov dochádza ku komunikácii.

Vystupoval ostro proti dogmatizmu, proti slepej dôvere v školské autority. Pri vysvetľovaní svojich názorov vyzýval čitateľov k samostatnému mysleniu, k pozorovaniu prírody a ďalším výskumom.

Lucretius, empirik, materialista a epikurejec bol bytosťou tohto sveta a jeho filozofia tlmočila lásku k prírode a k zmierlivému životnému štýlu. No v rímskom regióne sa formovala aj filozofia, ktorá bola s jeho názormi v ostrom protiklade.

Skepticizmus

Vznikol ako antidogmatická reakcia na epikureizmus a stoicizmus. Skeptici vo svojich analýzach každý problém podrobili detailným úvahám, zavrhovali vopred nezdôvodnené tézy, dôraz kládli na analýzu faktov a javov, lebo len ona mohla poskytnúť teoreticky správne a prakticky užitočné závery. Skepticizmus tvorili dva výrazné prúdy. Prvý z nich predstavovala demokritovská tradícia reprezentovaná najmä Anaxarchom z Abdér, na druhej strane bola zasa tradícia dvoch sokratovských škôl, kyrénikov a megarikov. Výrazným predstaviteľom tzv. staršieho skepticizmu bol najmä Pyrrhón, účastník výpravy Alexandra Veľkého do Indie.

Filozof Pyrrhón (360-270 pred Kr.) z Elidy zaviedol systematickú filozofiu odmietajúcu možnosť poznania a argumentoval, že ľudské bytosti sú limitované jednoduchými názormi. Upozornil, že ku každému argumentu možno vysloviť rovnako platný protiargument. Dokonca aj tzv. autority vzájomne nesúhlasia a ani vlastné sensorické dojmy nie sú nutne zhodné. Tvarou v tvár všetkým dezilúziám a falošným nádejam možno prinajmenšom hľadať pokojnú a nerušenú existenciu. Avšak takáto existencia je ohrozená túžbami a presvedčeniami, ktoré však neodvolateľne vedú k horkým sklamaniam. Preto podľa Pyrrhóna majú ľudské bytosti hľadať jednoduchší život, odolávať túžbam a odmietajú falošné nádeje.

Skeptická škola (Ainésidemos z Knóssu, Agrippa, Sextus Empirikus a i.) sa vyznačovala indiferentnosťou k sociálnym a politickým problémom. Podľa ich charakteristického agnosticizmu je pravda nepoznateľná, pretože zmyslové vnemy ani myslenie neumožňujú poznanie pravdy. Preto odvodzovali požiadavku zdržať sa všetkých súdov či už o podstate veci, ako aj o ich hodnote. Zdržanie sa súdu, ako aj ľahostajnosť ku

všetkému, k radosti i žiaľu vedie k ataraxii, čiže stavu úplného duševného pokoja a nevzrušivosti, ktorú dosahuje mudrc.

Ainésidémós (asi 1. stor. pred Kr.) vypracoval 10 *trópov* (spôsobov vyjadrovania) a tvrdil, že zmyslové vnímanie závisí od rôznych podmienok, a preto je nutné chápať absolútnu relatívnu zmyslových orgánov. Na základe plynulosti, neurčitosti a protirečivosti vnímania popieral v prvých štyroch *trópoch* možnosť poznania vecí. Ďalšie štyri *trópy* vyplývajú zo stavu objektu. Deviaty je zovšeobecnením prechádzajúcich ôsmich. Desiaty hovorí o nemožnosti objektívneho poznania v súvislosti s rozdielnosťou podmienok, ktoré sú dané rozdielmi v názoroch, mravoch a zákonoch. Podľa neho nie je možné skutočné poznanie vecí, pretože proti každému tvrdeniu možno postaviť iné, protikladné. Najlepšie je zrieknuť sa akýchkoľvek tvrdení, pretože iba tak možno dosiahnuť vnútornú blaženosť, rozkoš. Konat' treba tak, ako konajú ostatní, alebo tak, ako si to vyžaduje určitá nevyhnutná potreba.

Neskôr rímski skeptici zdôrazňovali najmä dva *trópy*, podľa ktorých vnímanie ani myslenie neposkytujú vierohodné poznanie a preto je nemožné, aby boli zrejímavými pravdami. Ak nie sú žiadne pravdy, ruší sa aj význam všetkého poznania získaného prostredníctvom záverov.

Významným predstaviteľom skeptickej školy bol filozof a lekár Sextus Empirikus (asi 200-250 po Kr.) autor spisov *Základy pyrrhónskej skepsy* a *Proti matematikom*. Tvrdil, že absolútny skeptik nevynáša žiadne súdy hodnotiace pravdivosť a že sa iba snaží zabezpečiť ľudí proti zhubnému dogmatizmu, ktorý ich vedie k omylom a chybným skutkom. Tvrdil, že skeptik uspokojuje svoje potreby a podriaďuje sa zvykom a zákonom krajiny až do takej miery, že dodržiava náboženské obrady. Avšak nekoná z presvedčenia, pretože žiadne nemá. Podľa Sexta presvedčenie človeka, najmä určitý mravný ideál, je hlavnou prekážkou na ceste k šťastiu, pretože vyvoláva silné túžby a intenzívne city. Šťastie človeka závisí od duševného pokoja a umiernenosti citov. Preto so Sextus rozhodne vyslovoval proti všetkým mravným princípom – pokladal ich nielen za neužitočné, ale aj škodlivé. Človek by sa mal riadiť prirodzenými požiadavkami, svojimi sklonmi, zvykmi, zákonmi, tradíciami a najmä každodenným zdravým rozumom.

Významné miesto v rímskom duchovnom svete zaujal aj Marcus Tullius Cicero (106-43 pred Kr.), rečník, republikánsky politik, filozof a spisovateľ. Narodil sa v Arpine. Jeho život kopíroval vzostup a pád rímskej republiky a prebiehal v kontakte s mnohými významnými politickými udalosťami tých čias (jeho diela sú dnes zdrojom cenných informácií o antickej minulosti).

Politickú kariéru začal v období, keď Rím kontrolovali bohaté aristokratické rodiny. Cicerova rodina patrila síce k miestnej šľachte (*domi nobiles*), no nie k najvplyvnejším ani najbohatším. O to väčšie boli však ambície Cicera riadiaceho sa Achillovým heslom z *Illias*: *byť vždy najlepším a vo všetkom prekonať ostatných*. Bol vynikajúci študent slávneho právnika Quinta Mucia Scaevolu. Pokúšal sa písať básne, no príliš sa mu nedarilo. Medzi jeho spolužiakov patril aj Titus Pomponius Atticus, ktorému neskôr písal známe listy. Ponúkanú možnosť vojenskej kariéry odmietol, pretože vojny nenávidel a odslúžil si len základnú vojenskú službu. Tento zásady sa držal celý život sloganom o presadzovaní *tógy* pred *mečom*. Predovšetkým skúsenosti z krutých rokov občianskej vojny a následné diktatúry zanechali v Cicerovi hlboké presvedčenie o škodlivosti politického radikalizmu a extrémizmu a výrazne ovplyvnili jeho neskoršie snahy o svornosť v obci a o kompromisné riešenie konfliktov. Už v mladom veku si zamiloval filozofiu zohrávajúcu dôležitú úlohu v jeho ďalšom živote. Tematicky sa priklonil k umiernenému stoicizmu.

V politickej kariére prešiel všetkými významnými verejnými úradmi. Ako konzul odhalil a likvidoval Catilinove sprisahanie. V občianskej vojne (49-45 pred Kr.) kolísal medzi Cézarom a Pompeiom. Po Cézarovom zavraždení podporoval Oktaviana proti Markovi Aureliovi, za čo ho neskôr Markus nechal prenasledovať a zavraždiť.

Prínos Cicera v rozvoji intelektuálneho poznania je nesporný. Výrazne sa zaslúžil o významnú popularizáciu gréckej filozofie, ktorú nielen prekladal, ale aj spracovával formovaním latinskej terminológie. Pri filozofii vyzdvihoval jej praktický a politický význam ako racionálnej úvahy o verejných záležitostiach a práve. Významne rozpracoval teóriu súdnych sporov, podľa ktorej sa očakáva ich pokojné a zákonné vyriešenie a to aj vtedy, keď nie je možné dopátrať sa pravdy.

Vo svojich dielach *De finibus bonorum et malorum* (*O najvyššom dobre a zle*), *De Officiis* (*O povinnostiach*) a *Tusculanae disputationes* (*Tuskulské hovory*) sa venoval otázkam najvyššieho dobra a cnosti ako jediného zdroja šťastia, protirečeniam medzi mravnou povinnosťou a osobným úžitkom, pričom sa usiloval poskytovať praktické návody. Cicero zdôrazňoval, že človek sa má riadiť vlastnou povahou, podstatu ktorej odhaľuje iba praktická filozofia. Preto sa treba usilovať o dokonalosť. Tomuto úsiliu zodpovedajú štyri cnosti: *múdrosť, spravodlivosť, mužnosť a umiernenosť*. Významným zdrojom informácií o súčasnom rímskom svete boli aj listy typu *Ad Atticum* (*Listy Attikovi*).

Pri riadení štátu navrhoval spojenie monarchistického, aristokratického a demokratického princípu a tvrdil, že rímska ústava zodpovedá

tejto požiadavke. Podľa jeho presvedčenia človek dokáže dôstojne žiť iba v slobodnom zriadení a je najväčšou pohromou, ak ľudia tento ideálny stav zavrhnú a nahradia ho otrockou predstavou o dobrom pánovi.

Popularitu vo vtedajšej spoločnosti získali aj nábožensko-mystické učenia novopytagorizmu, židovsko-alexandrijskej filozofie a novoplatonizmu.

Novopytagorizmus

Toto hnutie sa sformovalo približne v 1. storočí pred Kr. v čase značných sociálnych problémov, keď dochádzalo k šíreniu východných mystických kultov. V Ríme medzi prvých predstaviteľov novopytagorizmu patril Cicerov priateľ Publius Nigidius Figulus (98-45 pred Kr.) a Apollonios z Tyany (15-98 po Kr.)

Politik a filozof Figulus sa snažil oživiť pytagorizmus v Ríme, a preto sa zaujímal o astronómiu, astrológiu, matematiku i o mágiu. Do histórie sa dostal ako záhadná osobnosť s blízkym vzťahom k ezoterike a najmä k extrasenzorickému vnímaniu. Venoval sa aj rozborom snov (v spise *De somniis*). Jeho názorom z astronómie, vyplývajúcim z etruských prameňov, venoval neskôr pozornosť aj slávny hvezdár Johannes Kepler.

Rečník a filozof Apollonios z mesta Tyana v rímskej provincii Anatólia podľa súčasníkov pôsobil ako prostredník medzi bohmi a ľuďmi i ako čarodejník a prorok. Veľa cestoval najmä v Ázii a získaval poznatky o náboženstvách i východných filozofiách. Okrem iného sa usiloval kombinovať brahmanské myslenie s Pytagorovým učením. Je autorom *Pytagorovej biografie*. Jeho sociálna činnosť mu vyniesla povest' tvorcu zázrakov. Údajne liečil chorých a reformoval náboženské kulty. Získal povest' človeka, ktorý sa teší priazni bohov a sám sa pokladal za božieho syna. Neskôr ho spomínali aj v islamskej literatúre ako Balinusa (Balinasa). Uznávaný je aj ako majster alchýmie a ako sprostredkovateľ hermetického poznania. Pod menom Balinus sa dostal do spisov bahaiského náboženstva (*Tabuľky múdrosti*). Nevyhla sa mu ani moderná doba a roku 1964 vystupoval v roli cirkusového vešťača vo filme *Sedem tvári dr. Lao* a v roku 1996 v televíznom seriáli *Fantastická cesta*.

Židovsko-alexandrijská filozofia

Druhým nábožensko-mystickým prúdom v Rímskej ríši bola židovsko-alexandrijská filozofia, ktorá vznikla v židovskej helenistickej dias-

póre s centrom v egyptskej Alexandrii, kde Židia bežne hovorili grécky a dostávali sa do úzkeho styku s neskorou gréckou vzdelanosťou a kultúrou. So židovskou helenistickou filozofiou sa zachovalo dielo Aristobulovo (2. storočie pred Kr.), *Kniha múdrosti* (3. storočie pred Kr.), *Kniha Makabejská* (1. storočie po Kr.) a predovšetkým dielo Filona z Alexandrie (25 pred Kr. - 40 po Kr.) s významným vplyvom aj na kresťanskú teológiu. Pokúsil sa zjednotiť grécku filozofiu so židovskou vierou a etikou, najmä s teóriami Platóna a Stoy a kvôli tomu volil alegorický spôsob vysvetľovania, keď v náboženských dogmách rozlišoval doslovný (čiže telesný) a symbolický (čiže duchovný) zmysel. Filon považoval Mojžiša nielen za najväčšieho proroka, ale aj filozofa, *Bibliu* pokladal za zjavenie Boha ľuďstvu a za najvyššiu autoritu ľudského života. Boh pôsobí prostredníctvom sprostredkujúcich podstát – platónskych ideí, ktoré stotožňoval s anjelmi židovského náboženstva. Človek nedokáže Boha spoznať. Podľa Filona sú idey spojené v logu, v božskom rozume zaplňajúcom priepasť medzi bohmi a svetom, a ten je medzičlánkom medzi nimi. O logu hovoril ako o Božom rozume, inokedy ako o podstate oddelenej od Boha, prípadne ako o Božom miestodržiteľovi na zemi. Najvyšší cieľ života videl v mystickej extáze spodobňujúcej človeka s Bohom.

Pri čítaní *Bible* sa Filon zamýšľal aj nad používaním čísel v tomto spise a bol presvedčený, že niektoré čísla symbolizujú rôzne idey. Napríklad predpokladal, že číslo 1 je Božie a tvorí základ všetkých čísel, číslo 5 symbolizuje zmysly a ich citlivosť, číslo 10 reprezentuje dokonalosť a podobne.

Telo pre Filona predstavuje hrob duše a cieľom dobrého života je vyslobodenie duše z tohto otroctva. Človek sa nemá usilovať o získanie vlády samého nad sebou, ale o oslobodenie duše od zmyslovosti potláčaním afektov, aby mohla Boha nahliadnuť a v prorockej extáze sa s ním zjednotiť.

Z bohatého Filonovho diela sa zachovalo 50 spisov. Podieľal sa aj na činnosti svojej náboženskej obce. Patril medzi vyslancov alexandrijských Židov k cisárovi Caligulovi, ktorí ho žiadali o zrušenie nariadení o umiestnení cisárskych sôch v synagógach.

Novoplatonizmus

Tento filozofický smer možno pokladať za najdôležitejšiu novšiu filozofickú školu po Aristotelovi. Jeho veľký význam spočíval najmä v niektorých podobnostiach medzi gréckymi tradíciami a židovským

a kresťanským mysticizmom. Podieľal sa na sobáši medzi filozofiou a náboženstvom, ktorý bol neskôr dominantnou črtou stredoveku. Novoplatonizmus významne ovplyvňoval generácie teológov na čele s Augustínom Aureliom. Skazenosť a prchavosť materiálneho sveta, problém zla a iluzórna podstata zmyslovej percepcie sa zdôrazňovali v súlade s dôležitosťou intelektuálnych princípov a aktivít duše.

K posledným veľkým filozofom tohto obdobia patril Plotinos (205-270) z Lykopolu, pokladaný za zakladateľa novoplatonizmu. Narodil sa pravdepodobne v Egypte, ale grécke vzdelanie získal v Alexandrii. Veľa cestoval a detailne sa zoznámil aj s indickou a perzskou filozofiou. Od roku 245 strávil 20 plodných rokov v Ríme. Viedol mnohých študentov, z ktorých jeden sa podieľal na redakcii kľúčového šesťzväzkového diela *Enneady*.

Platónsky charakter Plotinovho myslenia je evidentný. Argumentoval, že *Duša nie je vesmír, naopak, vesmír je v Duši; telesná substancia nie je miestom pre Dušu; Duša sa nachádza v Inteligentnom princípe a je nádobou tela.*

Za prazdroj všetkého súcna uznával božstvo, nepostihnuteľnú a nevyjadriteľnú prapodstatu, ktorú staval nad bytie i myslenie, nad všetky protiklady a definície. Božstvo je v podstate preplnené a *emanáciou* (vyžarovaním) umožňuje vznik všetkého súcna. Prvým výronom boha je svetový rozum obsahujúci racionalitou postihnuteľný svet ideí, druhé miesto v *emanácii* zaujíma svetová duša, ktorej odnožami sú jednotlivé duše a tretím stupňom *emanácie* je zmyslový svet javov

Plotinos veril, že svet hmoty je rôznorodý a deliteľný. Nad hmotou pôsobia tri nerozšírené alebo nemateriálne javy. Prvým môže byť abstraktný pojem toho, čo možno pokladať za Boha, alebo najvyšší príkaz reality. Druhým bol abstraktný pojem intelektového princípu. Tento príkaz je porovnateľný s Platónovou ríšou princípov obsahujúcich formy, ako je princíp trojstrannosti, vystupujúci nad detailmi. Tretí príkaz netelesného javu sa týkal duší. Duše sa nachádzali v telách, ktoré boli ich dočasnými skrýšami. Telo môže byť príťažou duše a zaťažovať alebo ju odcudzovať, avšak duša presahuje telo a môže byť neskôr reinkarnovaná v novom tele. Plotinos tiež veril v priamy kontakt medzi dušami prostredníctvom extrasenzorickej komunikácie.

Pozoruhodné tiež je, že venoval aj pozornosť analýze aktívnej kvality v percepcii. Podľa neho vnímajúca myseľ pôsobí v jednote. Nie je podriadená externému objektu, ani ľubovoľnej fyzickej realite. K percepcii nedochádza bez jednotného vnímajúceho človeka, ktorého identita umožňuje chápať objekt ako celok. Preto podľa Plotina percepcia

nepôsobí ako odtlačok alebo dojem; ide o viac, o niečo, čo poskytuje organizáciu a jednotu. Preto treba počítať s niečím podobným aj pri pamäti. Pociťovanie a pamätanie nie sú preto pasívnymi aktivitami, ale potenciami (sila, mocnosť, výkon).

Plotinos sa tiež zameril na vzťah sebapoznania a šťastia. Šťastie sa dosahuje poznaním *skutočného Ja* prostredníctvom sebapoznania. Významnú úlohu zohráva aj nevedomie. Sebapoznanie je nepolapiteľné; dosahuje sa rozjímaním a súladom medzi konaním a myslením. K sebapoznaniu človek nedospeje, ak je rozptýlený prílišnou rozmanitosťou alebo ak nepodlieha dostatočnej intelektovej regulácii. Plotinos sa aktívne zameriaval aj na ďalšie psychologické témy ako sú zrakové ilúzie. Napríklad v krátkej eseji riešil tému *ako sa vzdialené objekty javia malé (Enneady)*. Cieľom ľudskej existencie by malo byť povznesenie do pôvodnej jednoty. Dosahuje sa prekonávaním telesných sklonov, ako aj rozvojom duchovných, medziiným aj kognitívnych síl. Na vyššom exaktickom stupni povznesenia sa duša znova zjednocuje s bohom.

Hypatia z Alexandrie

Najvýznamnejšou predstaviteľkou novoplatónskej školy v štvrtom storočí bola filozofka a matematicka Hypatia (370-415 po Kr.). Bola dcérou Theona, matematika a astronóma alexandrijskej knižnice, čo sa pozitívne odrazilo na jej vzdelaní. Stala sa vedúcou novoplatónskej školy v Alexandrii. Vyučovala študentov z rôznych častí vtedajšieho sveta. Pozornosť venovala najmä geometrii a astronómii, no venovala sa aj hudobnej terapii pri liečení mentálnych porúch. Pretože táto terapia súvisela s rôznymi pohanskými tradíciami, Hypatia podľahla útokom náboženských fanatikov. Dnes sa jej prípad pripomína ako argument proti ľudskej neznášanlivosti znemožňujúcej filozofom slobodne rozvíjať svoje myslenie.

Boethius

Amicius Manlius Torquatus Severinus Boethius (480-524 po Kr.), kresťanský teológ a filozof, niekedy oslavovaný ako posledný veľký Riman a súčasne prvý filozof stredoveku. Narodil sa v Ríme a pochádzal zo šľachtickej rodiny oddanej ostrogótskemu kráľovi Teodorichovi. V Aténach sa mu dostalo dobrej výchovy a vzdelania. Okrem filozofie sa zaujímal aj o vedu a politiku. Do latinčiny prekladal Platóna a Aristotela. Venoval sa aj hudbe a matematike. Kráľ Teodorich mu spočiatku

venoval priazeň a udelil mu titul *magister officiorum*, to jest vrchný kráľovský správca. Neskôr z neznámych príčin upadol do nemilosti a kráľ ho nechal popraviť.

Vo vedeckej oblasti Boethius vypracoval veľmi ambiciózný projekt spočívajúci v koncipovaní úvodu do štyroch disciplín *quadrivia* ako základu stredovekej vzdelanosti. Z nich sa mu podarilo dokončiť úvod do matematiky a hudby (*Institutio arithmetica a De institutio musica*). Z teologických diel získal popularitu spis *De Trinitate*. Avšak najväčšiu slávu mu zabezpečilo päť kníh *Consolatio philosophiae* (*Filozofia utešiteľka*), ktoré napísal vo väzení v tieni šibenice.

Formálne ide o dialóg medzi skúseným Boethiom a *Filozofiou*. Spis je rozdelený do piatich kníh, v prvej za autorom prichádza *Filozofia*, zosobnená ženou s prenikavým pohľadom, symbolizujúcou silu filozofie. *Filozofia* ako dáma sa stáva útechou povzbudzujúcou ho vo viere, že zosobňuje lásku k múdrosti, a teda vlastne lásku k Bohu. V 2. knihe *Filozofia* ukazuje Boethiovi, že ľudské šťastie nemožno hľadať v náhodnostiach, v bohatstve, hodnotiach, moci a sláve. I nepriaznivý osud býva ľudom prospešný. V 3. knihe sa autor dozvedá, že ľudia túžia po šťastí a blaženosti tým, že ich hľadajú v rôznych márnostiach tohto sveta, v skutočnosti ich však nachádzajú len v najvyššom dobre a odovzdanosti do Božej prozreteľnosti. V 4. knihe sa ukazuje, že navzdory zdaniu tí, ktorí vlastnia toto skutočné a najvyššie dobro, majú bohatstvo a moc, zatiaľ čo zlí sú bezmocní a budú zavrnutí. 5. kniha naznačuje, že aj náhoda sa môže riadiť zákonmi; človek vníma skutočnosť podľa času, v ktorom žije, zatiaľ čo Boh všetko skúma z hľadiska večnosti, kde vesmír a dejiny vystupujú v jednote. Stručný záver nabáda čitateľa aby žil cnostne a tak dosiahol svoje šťastie.

Ľudské poznanie sa podľa Boethia realizuje prostredníctvom štyroch stupňov: 1) *sensus* (vnímanie pomocou zmyslov), 2) *imaginatio* (predstavy), 3) *ratio* (činnosťou rozumu) a 4) *intellectus* (chápanie bez zmyslového poznania). Z tohto vyplývajú aj tri typy bytia: 1) *intellectibilia* – rozumejúce bytosti mimo hmoty (Boh a anjeli), 2) *intelligibilia* – vnímajúce, hmotno-duchovné bytie (človek) a 3) *naturalia* – prirodzené, hmotné bytie.

Život i dielo Boethia sa stretlo s veľkým záujmom rôznorodého publika. Len na ilustráciu možno uviesť, že *Filozofiu utešiteľku* do starej angličtiny preložil kráľ Alfréd, do novšej verzie tohto jazyka spisovateľ Chaucer a kráľovná Alžbeta. *Boethiovo kolo* vyjadrujúce autorovo presvedčenie o pohybe histórie v kruhu, bolo veľmi populárne v stredo-

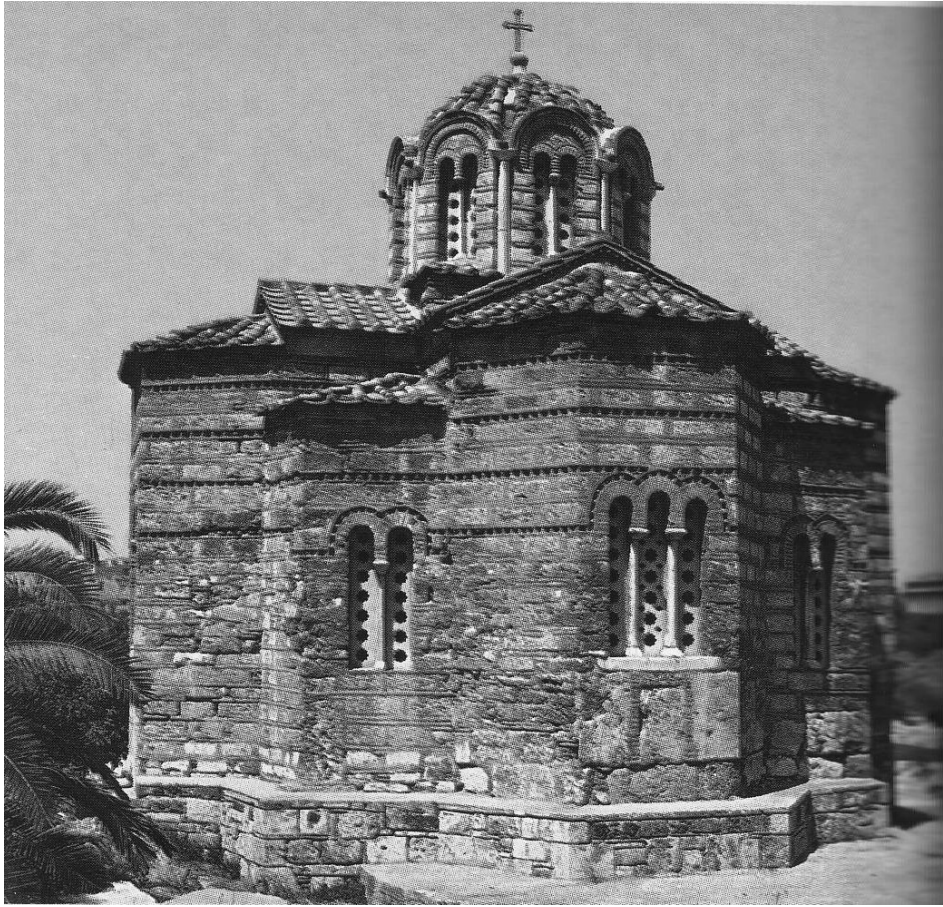

veku i neskôr. Katolícka cirkev vzdala hold Boethiovi tým, že ho vyhlásila za svätého.

Pád Rímskej ríše

Je pochopiteľné, že historici dodnes venujú trvalú pozornosť príčinám pádu Rímskej ríše. Pri vynikajúcom postavení Ríma na vrchole vojenskej a ekonomickej moci ťažko možno skryť prekvapenie. Nie div, ešte dnes vyvoláva zánik takého pôsobivého politického, ekonomického a vojenského experimentu údiv. Ironicky možno konštatovať, že k jeho pádu podstatne prispeli vlastné úspechy. Hranice ríše sa rozšírili na veľké vzdialenosti a ich obrana sa stala neznesiteľnou ekonomickou záťažou. V časoch, keď sa vyžadoval veľký ekonomický rast, dochádzalo k výraznému poklesu populácie, čo sa odrazilo aj na nižších daniach. V druhom storočí si obyvatelia aktívne užívali životný štýl menších rodín. V treťom storočí mor a iné pohromy decimovali rímsku populáciu. Rast obyvateľov znižovalo aj masové zabíjanie dievčat. Okrem toho k úpadku prispievali aj rozsiahle vojenské kampane a kastrovanie zajatcov. Pád Ríma však významne ovplyvnila aj degenerácia ekonomických, morálnych, sociálnych a politických inštitúcií. A v neposlednej miere sa na páde impéria podieľali aj tenzie medzi Rimanmi a nastupujúcou kresťanskou komunitou.

Chrám sv. Apoštolov, Atény

316

POČIATKY KREŠŤANSTVA

Vyššie tisíc rokov, zhruba medzi rokmi 400 až 1450, intelektuálnemu životu Západu dominovala kresťanská teológia. Významne ovplyvňovala orientáciu západného človeka a jeho životný štýl. Podľa Hearnshawa (1987) dokonca aj rast fyzikálnych vied do značnej miery závisel od svetového názoru teológov. Významne bola ovplyvnená aj filozofia a psychológia.

Individualizmus medzi Židmi, Grékmi a Rimanmi

Tri veľké sociálne skupiny antiky, Židia, Gréci a Rimania prostredníctvom svojich civilizácií a vzdelávacej praxe spoločne prispeli k značnému duchovnému pokroku ľudstva. S každou skupinou sa spája uvažovanie o budúcnosti a pokusy formovať humánne myšlienky skôr v súlade s ideálmi než s tradíciami. Židia so vznešenými koncepciami náboženstva a morálnej osobnosti a zodpovednosti pôsobili na počiatku, helenizmus ponúkol najpokročilejšie intelektuálne a estetické idey aké svet doposiaľ poznal, zatiaľ čo k praktickému uplatneniu týchto ideálov svojimi organizačnými schopnosťami prispeli Rimania.

Prvým kresťanským teológom bol sv. Pavol (zač. 1. storočia - 65/67) interpretujúci židovské myšlienky do európskeho myslenia. Saul (alebo Šavel), ako sa volal pred svojou konverziou, sa narodil v Tarze v ortodoxnej židovskej rodine (časom získal rabínske, ale aj grécke vzdelanie). Tarzus bol známym strediskom stoickej školy, ktorá neskôr Pavla dobre pripravila na odovzdávanie kresťanského posolstva pohanskému svetu a zasiala semená úspešne klíčiace aj v psychológii. Nie div, že neskôr sa sám označil za dlžníka Grékov i barbarov.

Vyzdvihoval úlohu introspekcie, najmä pri láske a priateľstve. Jeho *vnútorný človek* je dôležitou stránkou ľudského bytia, spájajúcou ho s večnými problémami. Jadro *vnútorného človeka* je jeho duch (*pneuma*) odlišujúci sa od duše (*psyché*) aj od tela. Duch však automaticky nevládne. Inou dôležitou súčasťou Pavlovho učenia bol konflikt medzi duchom a chlipnosťou. Riešenie týchto konfliktov sa nedá dosiahnuť len snahou a individuálnym úsilím. Vyžaduje sa slušnosť (milosť) a narodenie *nového človeka*, ktorý sa tým stáva spoluobčanom s inými veriacimi a zosnulými svätými. Táto koncepcia veriacich spoluobčanov a ich jednota v cirkevnej komunite, kde sú členmi *jedného z mnohých, zviazaných spolu v jednom tele a jednom duchu*, uvádza psychologicky dôleži-

tý pojem ideálnej, univerzálnej spoločnosti, presahujúcej čas a miesto, v rámci ktorej bol jednotlivec vykúpený. Abstraktný svet gréckych hodnôt sa personalizoval a socializoval.

Vďaka tomuto spôsobu myslenia dôležitosť jednotlivca pre pokrok ľudstva sa stala očividná. Od tohto času sa už nedalo hovoriť o ľudstve plne závislom od prírody alebo konvencií, prípadne prakticky zviazanom s prítomnosťou alebo minulosťou. Dôraz sa kládol na jednotlivca a na budúcnosť.

Prirodzene, že prvé pokusy neboli vždy úplne úspešné. Spomedzi Aténčanov a Rimanov len malá časť populácie využívala obrat k mysleniu a riadeniu. Judea bola v teórii pomerne demokratická, počet schopných jednotlivcov nebol však medzi jej populáciou oveľa vyšší než v iných regiónoch a jej vývoj bol limitovaný prílišnou formálnosťou.

Každá z týchto skupín preferovala svoje tradície, zvyky a zákony, vlastný jazyk a svojich bohov. Niektorí proroci a filozofi síce hlásali víziu bratstva medzi ľuďmi a imanenciu duchovna, všeobecne sa však takéto myslenie pokladalo za sen. (Aj keď napríklad Sokrates verejne propagoval ideu bratstva medzi ľuďmi). Každá z týchto skupín sa povyšovala nad ostatné.

Otroctvo sa všeobecne schvaľovalo a preto sa predpokladalo, že mnohí ľudia sú od prírody otrokmi. Všeobecne sa pohrdalo masami ľudí a cudzincami, avšak menejcenné postavenie mali aj ženy; medzi Grékmi a Rimanmi nebolo zriedkavé zabíjanie detí.

Počiatky

Centrálne úlohu v kresťanskom svetovom názore zohrávali hodnoty a úroveň individuálnej duše. Duša bola najvýznamnejším vlastníctvom človeka. Pretože, *čo prospeje človeku, ak aj získa celý svet, ak príde o svoju dušu?* Grécke myslenie bolo abstraktné a neosobné. Naopak, kresťanské myslenie sa zameriavalo na osobnosť. Korunou teologickej stavby nebola inteligencia sama o sebe, ale trojitá osobnosť Boha. Na zemi pôsobila jednotná komunita ľudí tvoriacich Cirkev. A človek bol stvorený na obraz Boha.

Kresťanstvo nebolo primárnym systémom ideí, ale skôr spôsobom života zahŕňajúcim nové spôsoby prežívania, inú kvalitu spirituality a uvedomenie hodnôt nekognitívnych stránok osobnosti. Najvyššou kresťanskou cnosťou bola láska a nie aristotelovská objektivita alebo slobodomyselnosť. V kresťanskej schéme myslenia každý jednotlivec mal svoje miesto. Nové prežívanie a emócie sa prejavovali v umení

- najmä sviežosťou a spontánnosťou podnetov, čo sa dá ilustrovať napríklad ukázkami mozaiky v Ravenne, latinskými hymnami sv. Ambróza alebo monumentálnym chrámom sv. Sofie v Konštantinopole (Carihrade). Nie je prekvapujúce, že nové dimenzie získala aj psychológia a pozitívne výsledky tohto pôsobenia sa najskôr objavili v spisoch Augustína Aurélia.

Rané kresťanské náboženstvo nemožno pokladať za jednotný systém. V priebehu prvých troch storočí tohto letopočtu Rím sužovali vnútorné konflikty. Kacírske smery ako *gnosticismus*, *marcionizmus* a *montanismus* zápasili o následníkov a dokonca aj ortodoxnejší predstavitelia ako boli Ireneus (140-202), Tertullian (150-230) a Origenes (185-254) nie vždy súhlasili s jednotlivými doktrínami. V priebehu štvrtého a piateho storočia rané cirkevné koncily dosiahli určitý pokrok pri formulovaní jednotnejšieho prístupu k viere.

Hlavným problémom pre začínajúcu cirkev bol však boj s rímskym sekularizmom. Široké prenasledovanie začalo najmä po požiari Ríma roku 64 po Kr. Tieto perzekúcie mali významné dôsledky pre vývin cirkevnej doktríny. Je skôr otázkou pre bádateľov kontrafaktového myslenia, ako by sa doktríny rozvíjali v priaznivejších podmienkach, než ktoré panovali v tom období v Ríme. Realita však bola taká, že súčasný materiálny svet a fyzická existencia sa hodnotili ako bezcenné. Život sa chápal ako dočasný testovací terén pre duše ľudí na ceste do iných svetov, čo malo kompenzovať nespravodlivosť sveta. Preto sa predpokladalo, že mier a šťastie možno očakávať v spravodlivom nebi a trápenie v hroznom pekle. Dôležité poznanie sa získavalo iba zjaveniami a pôsobením autorít. Úloha vedeckého poznania bola pomerne zanedbateľná.

Predpokladá sa, že prvá cirkev sa do určitej miery rozchádzala s pôvodným Ježišovým učením. Napríklad Ježiš pri postojoch k ženám prelamoval rodové predsudky vyjadrované v starozákonných spisoch a akceptoval ženy ako cestujúce spoločníčky a zahŕňal ich do svojich vyučovacích aktivít. Napádal aj existujúce rozvodové pravidlá jednostranne preferujúce mužov. Jeho podobenstvá zvyšovali morálny status žien, zatiaľ čo v patristickej cirkvi ženy radikálne odsudzovali za ich „pád“.

Vo štvrtom storočí rímsky cisár Konštantín konvertoval ku kresťanstvu. Vznikla deklarácia náboženskej slobody a obnovili sa cirkevné majetky. Avšak v rovnakom čase sa Rímska ríša pod systematickými útokmi barbarov menila na ruiny. Autorita sa presunula zo štátu na cirkev a cirkev sa postupne stávala aj intelektuálnou kapacitou. Významnými cirkevnými autoritami sa stali filozofi Augustín a Tomáš Ak-

vinský medzi kresťanmi, Maimonides medzi židmi a Avicenna medzi moslimami. Pôsobenie spomínaných intelektuálov osvetľuje aj význam toho obdobia ľudskej histórie zvaného stredovek.

Ideály kresťanstva

Nebolo tajomstvom, že ľudstvo postupne dospievalo k potrebe tolerantnejších názorov a väčšej jednoty. Ako sa už spomínalo, Judea, Grécko a Rím prispievali k formovaniu počiatkov individualizmu a pokroku. Ale nové ideály, ktoré sa objavili v zapadnutom kúte Rímskej ríše, priamo vyjadrovali princípy nového náboženstva. Toto učenie malo korene v židovskej pôde. Podľa neho sa zjavil žijúci Boh, ktorého predpovedali proroci, a hlásal vieru v humanitu a radosť srdca. Bez predstierania pokusov o filozofické výroky Ježiš učil o otcovstve Boha ako základe ľudskej jednoty a pôsobením ideálov vďačnosti a lásky presadzoval bratstvo všetkého ľudstva. Tento zákon bol predurčený k odstráneniu rozdielov medzi zaviazanosťou a slobodou, bohatstvom a chudobou, kde sa nebrali do úvahy len rozdiely podľa sociálnych tried, alebo národného príslušenia. Ani ženy sa nepovažovali len za polovicu ľudstva, ale sa stávali rovnocennými spoločníčkami mužov. Sympatické postoje a rešpekt k ženám pretrvával u *Majstra* za celý čas pozemského pôsobenia. Vyznavači nových ideí tiež nedokázali akceptovať surové trestanie detí alebo ich vraždenie, ale ich pokladali za zvláštny boží dar. Tieto idey tvorili základy kresťanstva a otvárali cestu k univerzálnemu individualizmu a k poznaniu vlastností osobnosti prispievajúcich k spaseniu.

Aktuálne sociálne podmienky, v ktorých sa zrodilo kresťanské náboženstvo, boli značne nedôstojné. Rímska ríša po morálnej stránke postupne degradovala a stávala sa centrom neresti a korupcie, najmä v hlavnom meste. Uznávané občianske cnosti Rimanov spočívali v prevažnej miere v patriotizme, udatnosti a v službe štátu, avšak tieto ideály postupne mizli. Ťažko sa hľadala motivácia pre patriotické služby, ak sa moc vlády sústreďovala v rukách imperátora a štát pôsobil hlavne ako vyberač daní. Zamestnávanie platených žoldnierov znižovalo motiváciu obyvateľov urobiť niečo pre štát. Nadbytok otrokov viedol k úpadku pracovných návykov u slobodných občanov. Nahrádzali ich záhal'kou a sklonom k prejedaniu a zábavám. Ľudia postupne prepadávali zlým návykom a najmä u vyšších vrstiev sa prejavovala mravná skazenosť. K rozvodom dochádzalo vo všetkých skupinách spoločnosti, deti trpeli surovým zaobchádzaním a často im hrozila likvidácia, spoločenské

oslavy prebiehali frivolne na verejnosti i v súkromí a mimoriadnej obľube sa tešili najmä krvavé súboje gladiátorov.

Oficiálne rímske náboženstvo nedokázalo týmto tlakom odolávať. Ani grécke myslenie, dokonca na najvyššej úrovni, predstavované Aristotelovou koncepciou *pohody* nepomáhalo, pretože bolo príliš intelektuálne a filozofické, zatiaľ čo doba vyžadovala skôr emočné výzvy. Na druhej strane východné náboženstvá, ktoré Rím akceptoval vzhľadom na ich tolerantný skepticizmus, dosahovali dobré výsledky. Väčšina z nich odmietala iba najhoršie inštinkty a vášne. Perzské a egyptské doktríny, ktoré sa vďaka kombinácii s gréckou filozofiou stávali racionálnejšie, síce získavali mnohých konvertitov, no celkovo pôsobili príliš pochmúrne a bizarne, než by sa stretli so všeobecným súhlasom. Avšak judaizmus, najmä v helenistickej forme reprezentovanej Filonom, zaujal veľký počet novovercov a viedol si úspešne. Aj samotní Rimanovia inštinktívne pociťovali potrebu určitej regenerácie, ako preukázal rozvoj stoicizmu prostredníctvom Senecu, Epikteta a Marca Aurelia uctievajúcich svedomie a povinnosť. Zatiaľ čo tieto učenia pôsobili ako príliš chladné a ovládali ich iba obmedzený počet ľudí, od čias kresťanov si získali značný vplyv. A spoločne s judaizmom umožnili kresťanom vstúpiť do rímskeho sveta a nájsť vnímavé publikum.

Napriek tomu žiadna z týchto autorít nemohla úspešne reformovať rímsku spoločnosť bez podnetov a širšieho apelu na kresťanské učenie. Kresťanstvo ako etické a univerzálne náboženstvo potrebovalo dozrieť. Jeho pravdy boli založené skôr na viere než na poznávaní a výzvy apelovali viac na inštinkty a emócie než na inteligenciu. Presadzovali sa sympatie k bežným ľuďom a k ideálnemu charakteru, ako aj túžby vstúpiť do ideálneho kráľovstva a zbaviť sa strachu z možnej straty večného šťastia. Preto tento systém bolo možné pokladať za demokratický a výhodnejší pre široké vrstvy než bežné filozofické a etické smery.

Vplyv Grékov a Rimanov na kresťanov

Napriek rastu opozície k pohanskej kultúre a miestami aj k jej potláčaniu, pôvodní kresťania po bezprostrednom kontakte s pokročilým intelektuálnym gréckym svetom, modifikovaným organizačným géniom Rimanov, významne pokročili vo svojom intelektuálnom vývine. Gréci i Rimanovia už síce priamo na kresťanov nepôsobili, pretože ich idey už vyhasínali, no paradoxne prežívali v kresťanskom učení. Napriek odmietaniu grécko-rímskej kultúry sa jej vplyv uplatňoval pri formulácii kresťanských doktrín a v inštitucionalizácii Cirkvi. Kresťanstvo už nespočí-

valo len na žiaducom správaní a na náboženskom zápale. Postupne sa začala prejavovať autoritatívnosť konfesie a kánon akceptovaných textov.

V priebehu druhého storočia vznikol zárodok *Apoštolského vyznania* (tiež *Symbolum Apostolicum*). Už sa nepredpokladalo, že apoštoli majú len spoločnú konfesiu, ale že svoje presvedčenie aj spoločne šíria. Od tretieho storočia cirkev vybrala kánon posvätných textov. *Nový zákon* sa uznával v parite so židovskými *Písmom* a spoločne vytvorili *Bibliu*. Odteraz sa súhlas s podstatou doktríny, viac než jednotlivcovo správanie, stal testom kresťanskej príslušnosti. Tak sa storočie pred Augustínom objavila idea „autority“ a podľa nej gnostikov a iných helenistov pokladali za heretikov.

Avšak formulácia kresťanskej doktríny sa nezastavila pri *Apoštolskom vyznaní* a *Biblii*. Špekulácie sa týkali najmä Ježiša. Arianisti tvrdili, že Ježiš nebol s Bohom-otcom totožný a tieto úvahy sa dostali do doktríny Athanasia a jeho nasledovníkov. Túto kontroverziu riešil cirkevný koncil roku 325 v Nice a porážku arianistov potvrdilo *Nicejsko-carohradské vyznanie viery*, ktoré sa zdokonaľovalo v priebehu nasledovných storočí. Zatiaľ čo v Západnej cirkvi sa preferovalo *Apoštolské vyznanie*, vo Východnej dominovalo *Nicejsko-carohradské vyznanie viery*.

Grécky vplyv na kresťanstvo sa však neobmedzoval len na gnostickej a iné herézy alebo na *Evanjelium Jána*, *Nicejsko-carohradské vyznanie viery* a podobné ortodoxné diela vychádzajúce z teológie a zvykov cirkvi. Veľa iných doktrín, najmä idey platonistov a stoikov; grécke tendencie prisudzovať univerzálnu platnosť nimi inšpirovaným textom a ich alegorická interpretácia; pompéznosť, ceremónie a mystériá starých helenistických pobožností sa viac alebo menej prejavovali v rôznych sakrálnych princípoch a úzoch. Umelá štruktúra, prepracovaná frazeológia a podnety pre potlesk v kázaniach sv. Bazila a Chrysostoma pripomínali rétorov helenizovaného Ríma.

Ale kresťanstvo nebolo ovplyvnené len helenizmom. Činnosť kresťanských inštitúcií sa do značnej miery riadila aj rímskym právom a administratívou. Závazné skúšky používajúce *Vyznania* a *Písmo* sa organizovali podľa rímskych občianskych poriadkov. Na prvý pohľad sa zdalo, že v cirkvi v tomto období nepôsobili významnejší činitelia. Apoštoli putovali z miesta na miesto, proroci zjavovali a učitelia učili. Postupne sa schádzali rôzne zhromaždenia, ktoré vyžadovali administrátorov chrámových fondov. Časom vznikali podľa pohanských dobročin-

ných spoločenstiev združenia *episcopi* (dozorcovia) a na druhej strane *presbyteri* (starší) členovia predstavenstva židovských synagóg.

Ak sa aj entuziazmus počiatkov postupne strácal, kvôli náboženskému vzdelávaniu boli nevyhnutní pravidelní učitelia, a preto sa chrámy prirodzene obracali na dozorcov a starších, aby tieto funkcie vykonávali. Starší i dozorcovia pôvodne pôsobili spoločne, no neskôr sa predstaviteľ rady starších stal dozorcom alebo biskupom a pre ostatných vytvoril prototyp vynikajúceho učiteľa. Pred koncom druhého storočia sa o biskupoch predpokladalo, že sú v priamej línii následníkmi apoštolov a že majú mimoriadne vypracovaný zmysel pre chápanie pravdy. Biskupov pokladali za hlavy cirkvi a čakalo sa od nich pravidelné vzájomné stretávanie podľa regiónov v záujme obrany spoločnej doktríny. V treťom storočí vznikla výkonná organizácia biskupov, kléru a laikov známa ako katolícka (univerzálna) cirkev.

Táto federácia chrámov sa významne podobala rímskej civilnej organizácii, pričom presbyteri a biskupi korešpondovali s oblasťami a mestskými magistrátmi. Viditeľná hlava celej Cirkvi mala pozíciu podobnú panovníkovi. To sa preukázalo roku 445, keď cisár Valentinian III. uznal nadradenosť rímskeho biskupa, od šiesteho storočia známeho ako *Pápež* (otec). Od týchto čias sa pojmy katolík a Riman stali synonymami.

RANÉ KREŠŤANSKÉ VZDELÁVANIE

Systém vzdelávania

V období rozvoja Rímskej ríše sa rozvíjalo aj školstvo. Hlavnými školskými predmetmi boli gramatika a rétorika, pričom metódy vyučovania zostávali dlho na rovnakej úrovni. V tomto čase vzdelávanie ovplyvnili dve dôležité udalosti. Školy a vzdelávacie inštitúcie sa dostali pod štátnu kontrolu a ich ďalší rozvoj ovplyvnilo kresťanstvo.

Rozširovanie moci rímskej ríše a nároky s tým súvisiace zvyšovali hodnotu vzdelania až tak, že jej patrónmi sa postupne stávali rímski cisári. V čase cisára Augusta a jeho následníkov úlohu veľkého centra vzdelávania prebrala Alexandria. Obsah tamojšieho štúdia zahŕňal nielen rétoriku, ale aj históriu, geografiu, filozofiu, filológiu, politiku, náboženstvo, prírodné vedy, botaniku a anatómiu. Obdivovateľ Grécka, rímsky cisár Hadrián (117-138) nasledovaný Marcom Aureliom (121-180), vyvolával nové nadšenie pre vzdelávanie, aj keď Alexandria nikdy nezaujala miesto Atén. Jej produktom nebol ani tak skutočný vedec

alebo filozof, ale skôr sofista alebo rétor. Alexandria, vzdialená od života a zameraná skôr na jazyky a verbálne schopnosti, akoby svojím učeníím kládla semená vlastného rozpadu a do tejto umierajúcej kultúry prišla nová a živá sila kresťanstva.

Príchod kresťanstva, tohto veľkého míľnika v histórii ľudstva, priniesol aj novú ideu ľudskej slobody a obnovil vo vzdelávaní cieľavedomosť, ktorá mala v tomto čase významný vplyv na jeho úroveň.

V Alexandrii práce kresťanských otcov, najmä Klementa Alexandrijského (150-215) a Origena (185-254) pozdvihli príťažlivosť kresťanstva pre mysliteľov a učencov a jeho stúpenci mohli vyzvať na konfrontáciu pohanskú kultúru. Pri odvážnom hľadaní pravdy aktivovali všetky formy vzdelávania pomáhajúce ľuďom myslieť a motivovať k využívaniu mentálnych síl a úsudkov. Podľa ich názoru bolo toto vzdelávanie koncipované oveľa hlbšie než len ako tréning inteligencie. Podľa Klementa cieľom nie je učiť, ale zlepšovať dušu, trénovať ju k cnostnému a nie intelektuálnemu životu.

V tomto období vznikali aj návody na efektívne vyučovacie postupy. Napríklad sv. Hieronym (347-420) v liste o vzdelávaní dcéry konštatoval: *Všetko, čo robí učenie príjemné a čo podporuje úsilie, možno odporúčať. Učenie prvkov.. možno robiť prostredníctvom hry... Nemožno žiacke nadávať, ak sa pomaly učí. Chvála musí byť hlavným podnetom pre reálne úsilie...*

Zatiaľ čo začínajúci kresťania nemali školy a boli prevažne negramotní, o ich vzdelanie sa postaralo samotné náboženstvo. To ich síce na jednej strane spomaľovalo v kognitívnom vývine, no súčasne sa zdokonaľovali v morálnom prežívaní. Avšak kresťania sa vzdelávali aj nevyhnutnou obranou proti obvineniam z nečestnosti a segregácie chrámových spoločenstiev.

Raní kresťania citlivo reagovali na pochybnú morálku tých čias a snažili sa svojimi životmi kultivovať vyššie ideály, ktoré získavali cirkevným učením. Zhromažďovali sa na základe *Majstrovho* učenia, o ktorom boli presvedčení, že sa skoro vráti a svet potom môže dospieť ku koncu. Veriaci sa pripravovali na *Zlatý Jeruzalem* a na *večný život*. Nemali žiadny alebo mali len malý záujem o problémy tohto sveta. Svetské radosti obetovali pre dobro svojich duší. Ideál vzdelávania kresťanského života tohto typu možno opísať ako „z iného sveta“.

Katechumenálne školy

Rozvojom kresťanskej komunity sa do popredia záujmu postupne dostávala príprava veriacich na vstup do cirkvi. Stanovil sa prípravný čas slúžiaci na overenie platnosti viery jednotlivca v cirkevné doktríny. Tieto požiadavky sa týkali najmä kultivácie kresťanských princípov u židovských a pohanských novokrstencov, realizovaných prostredníctvom inštitúcií zvaných *catechumenoi* (spôsobilí počúvať). Aj keď sa tieto školy snažili vzdelávať svojich žiakov, hlavne ich trénovali v dodržiavaní požiadaviek, nevyhnutných pre spasenie. Preto ideál kresťanského vzdelávania sa orientoval prevažne *na iný svet*.

Vzdelávanie v *katechumenálnych* školách trvalo podľa Origena najskôr dva roky, neskôr sa rozšírilo na štyri. *Katechumeni* sa delili do štyroch skupín: 1) na žiakov vyjadrujúcich túžbu vstúpiť do cirkvi, 2) *audientes* (poslucháčov) pripustených k časti pobožnosti avšak odstupujúcich pri čítaní určitých častí, 3) *genuflectentes* (ohýbačov kolien) a 4) *electi*, pripravených na krst a plne zapojených do činnosti komunity.

Katechumenálne vyučovanie prebiehalo pod arkádami alebo v iných špeciálnych chrámových priestoroch. Skladalo sa z morálneho a náboženského vzdelávania, čítania, písania a memorovania Písma, spolu s tréningom ranných žalmov. Stretnutia v chráme prebiehali niekoľkokrát za týždeň, prípadne aj každý deň a dopĺňali ich domáce intenzívne náboženské a morálne tréningy. Učiteľmi boli *katechéti* medzi ktorých patrili najschopnejší muži cirkvi. *Katechumenálne* vzdelávanie sa stalo predchodcom neskorších *parechiálnych* (farských) škôl.

Zlučovanie kresťanstva s grécko-rímskou kultúrou

Zatiaľ čo kresťanské ideály sa postupne rozvíjali a kryštalizovali, grécka filozofia sa v rímskom rúchu šírila ďalej. Toto hnutie sa značne odlišovalo od raného kresťanstva. Zaujímalo sa hlavne o život ľudí na tomto svete. Riešené problémy sa týkali najmä otázok súvisiacich s dosiahnutím maximálnej spokojnosti v živote. Tieto tendencie vrcholili vo filozofii a v láske k pravde založenej na rozume. Pretože týmto ideám rozumelo pomerne málo ľudí, grécko-rímske hnutie bolo v podstate aristokratické, na rozdiel od podstatne zrozumiteľnejšieho, a tým aj demokratickejšieho kresťanského. Helénsko-rímske školy sa organizovali tak, aby pripravovali žiakov pre hodnoty tohto sveta a označovali sa ako *pozemské*, zatiaľ čo kresťanské ako *nadpozemské*.

Významné rozdiely medzi cieľmi a organizovanosťou kresťanov a súčasnej grécko-rímskej kultúry mohli viesť k vzájomným konfliktom medzi kresťanskými školami. Určitý čas sa zdalo, najmä vo Východnej ríši, že filozofia, podobne ako kresťanstvo, sa usilovala o hľadanie pravdy a tým aj o potvrdenie Biblie. Sv. Justín (mučeník) (100-165) v polovici druhého storočia deklaroval, že učenie Platóna nie je v rozpore s kresťanstvom a hoci nie je vo všetkých ohľadoch podobné, antickým spisovateľom poskytlo víziu reality prostredníctvom semena zasiatého slovom.

Prejavovali sa dokonca tendencie k zjednoteniu oboch hnutí. Kresťanov spočiatku spájalo vzájomné nadšenie a preto nepokladali za nevyhnutné náboženský život organizovať, prípadne formulovať konkrétny sociálny systém alebo doktrínu. Avšak, ak sa nová cirkev pri šírení rímskym svetom bola nútená brániť proti napadaniu z nemorálnosti, ateizmu a zrady voči pôvodnému rímskemu náboženstvu, vzdelanejší konvertiti sa snažili vyjadriť hlavné zásady kresťanského učenia v pojmoch gréckeho myslenia.

Preto prví helenistickí kresťania ako Justín boli prirodzene *Apologeti*, pretože ich úsilie sa zameriavalo na zmierenie kresťanstva s grécko-rímskou filozofiou. Títo filozofi kombinovali stoicizmus s Ježišovým učením. Využívali predovšetkým stoickú doktrínu *logu (slova)* podľa Filona Alexandrijského (20 pred Kr. - 50 po Kr.) kombinovanú s judaizmom. *Logos* je reprezentovaný ako rozum pôsobiaci v každom človeku, ktorý je súčasne aj rozumom Boha, ale kresťanskí filozofi zdôrazňovali jasnejšie než Filon aj osobnostné aspekty *logu* a pozíciu Jána reprezentovanú slávnym výrokom z *Nového zákona*: *Na počiatku bolo slovo a to slovo bolo u Boha a to slovo bol Boh*.

Iní myslitelia schvaľovali jednotu do takej miery, že určitý čas sa zdalo, ako by sa kresťanstvo malo stať len intelektuálnym systémom namiesto náboženstva. Úvahy Pytagora, Platóna, Aristotela a stoikov viac alebo menej splývali s kresťanským učením. Možno najextrémnejšie sa tieto filozofické pozície v rámci kresťanstva prejavili v tendencii známej ako *gnosticismus*.

Toto hnutie kombinovalo helenizované formy orientálneho náboženstva s kresťanstvom. Usilovalo o ezoterické „poznanie“ vyjadrujúce vzťahy kresťanstva s inými náboženstvami a vesmírom. Diskusie vo väčšine prípadov začínali platónskou doktrínou ideí a tým sa vytváral metafyzický rozdiel medzi nedokonalým a zlým materiálnym svetom a dokonalým spirituálnym duchom alebo bohom. Ak tento duchovný boh nemohol stvoriť svet z hmoty, od ktorej bol od prírody oddelený,

gnostici odmietali ideu, že transcendentný Jahve bol Stvoriteľom a tým spoločne modifikovali Starý zákon. Spomedzi kresťanských dokumentov podobne odmietli *Evanjelium Lukáša* a *Listy Pavla*.

Preto v priebehu druhého a tretieho storočia kresťanov v Alexandrii, veľkom centre rôznych synkretických hnutí, ovplyvňovalo prostredie a grécke myslenie. Klement (150-215) konštatoval, že *Evanjeliá* boli jednoducho *dokonalým platonizmom* a že filozofia *bola pedagogikou, ktorá viedla svet ku Kristovi*. Jeho žiak Origenes (185-253) oslavoval filozofiu tvrdením, že reálne spirituálne kresťanstvo možno dodržiavať iba prostredníctvom foriem gréckeho myslenia. Ammonius Saccus (165-241) a jeho žiak Plotinos (205-270) sa vrátili k helenizmu. Všeobecne ich pokladali za zakladateľov filozofickej školy novoplatonizmu.

Katechetické, biskupské a katedrálne školy

Kresťania pri pokuse o absorbovanie gréckej filozofie a kultúry nevyhnutne potrebovali náročnejšiu intelektuálnu prípravu. Viac než storočie a pol neboli schopní získať nijaké reálne slovesné vzdelanie, okrem návštev pohanských škôl, avšak v druhej polovici druhého storočia sa začali v Alexandrii kvôli dosiahnutiu vyššieho vzdelania kresťanských učiteľov a vodcov postupne organizovať teologické alebo *katechetické* školy. Obvykle nemávali ani vlastné budovy, žiaci sa stretávali v obydliach učiteľov, avšak využívali aj zariadenia univerzity v Alexandrii. V súlade s teologickým vzdelávaním študenti študovali všetky formy gréckej filozofie, mimo degradovaných epikurejcov a tiež klasic-kú grécku literatúru, gramatiku, rétoriku, dialektiku, aritmetiku, hudbu, geometriu, astronómiu a iné vyššie témy spoločné pre pohanské školy. Takto grécko-rímske a kresťanské hnutia formovali vzdelávaciu alianciu a v katechetických školách pôsobila jednota a harmonizácia ideálov „z iných svetov“ „s týmito svetmi.“

Zakladateľom tejto inštitúcie bol pravdepodobne Atenagoras (133-190), jeden z *Apologétov*, ale prvým bol Pantenus (r.179) konvertujúci s rozsiahlym vzdelaním zo stoicizmu. Nasledoval ho jeho žiak, Klement Alexandrijský (150-215) a neskôr Origenes (185-254). Poslední dvaja sa často spomínajú medzi Východnými otcami a ich škola v Alexandrii nemálo prispievala k heretickej doktríne, ako aj ku kresťanskej teológii. Origena nakoniec kvôli heréze vylúčili a preto otvoril novú školu rovnakého druhu v Caesarei, kde ho srdečne prijali. Iné *katechetické* školy sa postupne objavili v Antiochii, Edesse, Nisibise a inde na Východe, kde kresťania prejavovali pozitívne postoje ku gréckej filozofii.

Zanedlho biskupi začali *katechetické* školy používať na prípravu svojich úradníkov a propagáciu cirkvi. V jednotlivých biskupstvách postupne vznikali školy *episkopálne* (biskupské), alebo na Západe, podľa umiestnenia v biskupských chrámoch, *katedrálne* školy.

Kláštorné školy

Ako sme už uviedli, dve veľké hnutia grécko-rímskej kultúry a kresťanstva sa rozvíjali nezávisle, v určitom čase v spolupráci a neskôr oddelene, aj keď sa aj po oddelení každé z nich priznávalo, že bolo ovplyvnené druhým. Pri skúmaní vzdelávania pôvodných kresťanov možno predpokladať, že *katechumenálne* školy ilustrovali pôvod primitívneho kresťanstva z ideálov z *iného sveta*. Spolupráca helenizmu a kresťanstva – *tohto sveta s inými svetmi* sa prejavovala v *katechetických* školách. Aj keď došlo k odcudzeniu kresťanstva od gréckeho poznania, čo kulminovalo v roku 529 dekrétom cisára Justiniána o uzavretí pohanských škôl, samotné kresťanské vzdelávanie významne ovplyvnil dlhý vzťah s grécko-rímskou kultúrou. To sa prejavilo najmä v kláštorných školách s tendenciou vrátiť sa k askéze alebo k ideálu z *iného sveta* a postupne opúšťať intelektuálne stránky života. Osnovy boli fixné a mierne sterilné. Skladali sa hlavne z učenia písať a čítať Písmo, spievať žalmy, používať matematické a astronomické výpočty na počítanie svätých dní, spolu s ukázkami starej grécko-rímskej kultúry prostredníctvom Siedmich slobodných umení.

Tieto kláštorné inštitúcie si udržiavali vo vzdelávaní najdôležitejší vplyv. Avšak diskusia o nich patrí skôr do stredoveku než do raného kresťanstva.

Opozícia kresťanstva a grécko-rímskej kultúry

Storočie po založení *katechetickéj* školy v Alexandrii sa však kresťania začali podozrievavo správať ku grécko-rímskej kultúre a k *pozemskému* ideálu vo vzdelávaní. Dokonca Východní otcovia výrazne ochladli aj v postojoch k filozofii.

Západní alebo latinskí otcovia zahorkli k pohanskej kultúre už skôr. Rímski kresťania mali výhrady k morálke ľudí spojených s touto kultúrou a nezabúdali ani na vyhrážky a urážky, ktorých sa im predtým dostávalo. Boli presvedčení, že ich veľká cirkevná misia bola etická, zatiaľ čo filozofia nebola dostatočne morálna. Avšak koncentrácia na druhý

príchod Krista a následné reakcie proti svetským radostiam viedli k tendencii neprisudzovať väčší význam vzdelávaniu.

Rozpory medzi kultúrami sa prejavili aj v diskusiách cirkevných *Otcov*. Napríklad Tertulián (160-220) na konci druhého storočia rozjímal *Aká podobnosť je teraz medzi filozofom a kresťanom – medzi stúpencom Grékov a stúpencom nebies?* O storočie neskôr sv. Hieronym (347-420), (jeden zo štyroch veľkých západných cirkevných *Otcov* - spolu so sv. Ambrožom (339-397), Augustínom a pápežom Gregorom Veľkým (540-604); autor mnohých prác a prekladateľ Biblie do latinčiny) rozprával sen, v ktorom tvrdil, že je kresťanom a Všemohúci ho pokarhal, pretože nik nemôže byť veriacim a súčasne *ciceronom*. Aj veľká autorita sv. Augustína ovplyvnila koncil v Kartágu tak, že zakázal duchovenstvu čítať pohanskú literatúru, čo predznamenávalo edikt cisára Justiniána (r. 529) uzatvárajúci všetky pohanské školy.

Úpadok

S koncom Rímskej ríše v 5. storočí závoj temnoty obostrel Európu. Prosperujúce školy postupne takmer úplne zanikli a s nimi sa strácala kultúra a vzdelanosť. Do tohto mentálneho prázdna vstúpili *Hrad, Cirkev a Šľachta*.

Na *Hrade* mladý rytier absolvoval praktické tréningy zručnosti. Naučil sa hlavne jazdiť, plávať, bojovať, loviť, strieľať z luku, hrať šachy a skladať romantické verše.

Prostriedky na vzdelávanie poskytovala aj *Cirkev* s požiadavkou, aby duchovenstvo dokázalo čítať náboženskú literatúru a vykonávať pastoračné povinnosti. Od jedenásteho storočia zakladala školy vo väčšine Európy.

Rôzne autority sa v cirkevných postojoch voči vzdelávaniu líšili, avšak ciele nových škôl boli pravdepodobne rozdielne od podobných zariadení v Rímskej ríši. Neboli určené pre tento svet a obsah vzdelávania sa zameriaval najmä na potreby viery. Všeobecne sa predpokladalo, že štúdium sa koncentruje na tie oblasti poznania, ktoré slúžia náboženským cieľom, pričom intelektuálna zvedavosť prekračovať tieto oblasti sa príliš nepodporovala a že skúmanie reality prebieha v súlade s požiadavkami kresťanského náboženstva.

Obvykle akceptovaná predstava z tohto obdobia je založená na spochybnení pozitívnych aspektov vzdelávania a liberálne úvahy starších, osvietenějších mysliteľov nahradil režim tvrdej disciplíny, v ktorom sa učenie pokladalo za efektívne iba ak bolo ťažké a nezaujímavé. Učebný

materiál sa formoval centrálné, pričom sa vyvíjali len nepatrné pokusy o aktiváciu myslenia alebo hľadanie pravdy.

Ako však poznamenal Lawrence (1970), takéto vymedzenie nepreběhlo jednoznačne. Vplyv niektorých kráľov, patrónov vzdelávania v období rímskej ríše, pravdepodobne podporoval liberálnejšie prístupy. Podporovali zakladanie škôl a zvyšovanie motivácie. Významnú úlohu zohral Karol Veľký, ktorý usiloval o obnovu vzdelávania, najskôr medzi duchovenstvom. V *palácovej škole* jeho učiteľ Alcuin používal pri učení aritmetických problémov hádanky, bol známy svojou trepezlivosťou, nadšením, nezdolnosťou, starostlivosťou o žiakov a rešpektovaním ich schopností.

Tradiície kláštorov poskytovali bohaté dôkazy o otcovskej starostlivosti. Sv. Pachomius (?-346) prejavoval hlbokú náklonnosť k deťom. Sv. Basil z Caesarey (330-379) presadzoval disciplínu úzko spojenú s vlastnými aktivitami dieťaťa. Alcuin (735-804) intenzívne pozoroval prirodzené dispozície svojich žiakov a upravoval štúdium podľa ich schopností. Ekkehard I (?-973) argumentoval, že príroda býva pri poskytovaní svojich darov ekonomická, a preto neraz pomalú hlavu správajú zručné prsty - preto striedal mentálne a manuálne aktivity. Sv. Ethelwold (909-984) podnecoval žiakov k štúdiu veselými a povzbudzujúcimi slovami.

Gebert v desiatom storočí v *Katedrálnej škole* používal glóbus a abakus a dosiahol, že žiaci pokladali aj ťažšie úlohy za zaujímavé a ľahké.

Sv. Anselm z Canterbury (1033-1109) v konverzácii so svojim suedom Abbotom sťažujúcim sa na nepoddajnosť svojich žiakov, kritizoval nesprávne metódy vtedajších škôl:

Robím všetko, aby som ich napravil. Bijem ich od rána do večera, napriek tomu nevidím žiadne zlepšenie, povedal Abbot.

A ako vyrastajú? spýtal sa Anselm.

Ako hlúpi a tupí ako mnohé zvieratá znela odpoveď.

Tento dialóg komentoval Anselm: *Je to skutočne slávny systém vzdelávania, ktorý mení ľudí na zvieratá. Teraz mi povedz, aký môže byť výsledok, ak si nasadiš strom do svojej záhrady a stlačíš ho tak tuho, že nebude môcť rozšíriť svoje vetvy. Tieto úbohé deti Ti zverili, aby si im pomohol rásť a plodiť dobré myšlienky. Ak im však neposkytneš žiadnu voľnosť, ich mysle budú vyrastať pokrivené. Ak nenájdu v Tebe žiadnu láskavosť, ak si nezískaš ich dôveru a neumožníš im poznať lásku a milosrdenstvo, všetko budú vidieť v skreslenom svetle.*

Avšak svetlo vyžarované Karolom Veľkým postupne vybledlo. Karolova ríša sa rozplynula a Európa sa ponorila do svárov a bojov s dobyvateľmi. V týchto ťažkých časoch väčšina ľudí bojovala o holú existenciu a preto sa príliš nezaujímal o vzdelávanie. Aj keď sa poznávací sklad ľudstva v týchto rokoch rozširoval len málo, staré poznanie sa úplne nestratilo, a preto, ak sa o štyri storočia začalo svetlo približovať, základy, na ktorých sa mohlo vzdelávanie v plnej šírke obnoviť, boli ešte k dispozícii.

K oživeniu došlo najmä zásluhou nových centier poznania, univerzít. Do ich vienka možno vložiť výrok Petra Abélarda (1079-1142): *Neustále spochybňovanie je prvým krokom k múdrosti. Cez pochybnosti smerujeme k skúmaniu a skúmaním poznávame pravdu.*

Univerzity

V tomto historickom období sa vzdelávanie realizovalo tromi spôsobmi: prostredníctvom kláštorov, ktoré vznikali na území Európy; pôsobením východnej časti Rímskej ríše, ktorá pretrvala tisíc rokov po páde západnej časti a prínosmi islamskej civilizácie, ktorá v 7. storočí vznikla na Blízkom východe a šírila sa po pobrežiach severnej Afriky aj na juhu Španielska. Východné kresťanstvo sa na vzdelávaní podieľalo Konštantínopolskou univerzitou, ktorá vznikla roku 425 ako inštitúcia vyššieho typu a reorganizovaná ako združenie študentov roku 849 existovala do roku 1453. Veľkú zásluhu možno prisúdiť arabským filozofom za znovuoživenie antických autorít Aristotela a Platóna. O významné prínosy k ľudskému poznaniu sa zaslúžili polyhistori, najmä Avicenna a Averroes. K šíreniu vzdelávania, ale aj vedeckého poznania, významne prispeli aj mnohí mnísi. Ich významnými predstaviteľmi boli najmä Cassiodorus (490-585) a Izidor zo Sevilly (560-636). Cassiodorovo dielo *De Anima* obsahuje klasické i kresťanské názory o duši. *Encyklopédia* Izidora v dvadsiatich dieloch patrila k najvýznamnejším dielam stredoveku, sumarizujúcim celé spektrum antickej vzdelanosti.

Pojem univerzita je pomerne bizarný, odvodený z latinského *universitatis magistrorum et scholarium*, čo v podstate vyjadrovalo komunitu učiteľov a študentov. Už od počiatku išlo o autonómne, sebaregulujúce vzdelávacie inštitúcie, ktorých pôvod v podstate leží v stredovekom moslimskom svete. Avšak prvé univerzity mali skôr literárny než vedecký charakter. Antické texty, Platón a Aristoteles vo filozofii, Galén v medicíne, Justinián v právnych vedách, pochopiteľne spolu s *Písmom* a odkazom cirkevných otcov tvorili základ; verbálne analýzy a argumen-

tácia formovali metodológiu známu ako scholastika. Napriek všetkým opodstatneným výhradám voči scholastike možno predpokladať, že mala trvalý vplyv na spôsob vyjadrovania myšlienok, ktorým sa prediskutovali abstraktné témy a zdôrazňovali sa hodnoty systematického a presného usudzovania. Stredovek umožňoval dlhý a systematický výcvik inteligencie a zmyslu pre poriadok. Návyk záväzného a exaktného myslenia bol implementovaný do európskeho myslenia dlhodobou dominanciou scholastickej logiky a teológie. Na ilustráciu možno uviesť niekoľko ďalších významných scholastikov od sv. Anselma v 11. storočí, až po Williama Ockhama v 14. storočí, prípadne Rogera Bacona a Roberta Grosstesta v 13. storočí, ktorí tvorili intelektuálny predvoj vedeckej revolúcie. O niektorých bude reč v ďalšom texte.

Štatistika vzniku univerzít je pomerne rozpačitá. Problém spočíva najmä v požiadavke, aby registrované univerzity splnili hlavné kritériá (vzdelávanie, vlastná administrácia, udeľovanie vedeckých stupňov). V týchto rebríčkoch však európske civilizácie mali za ostatnými kontinentmi pomerne značný odstup. Prvenstvo patrilo pravdepodobne univerzitám na území dnešnej Indie alebo Pakistanu.

V Číne patrila medzi prvé univerzita v Nankingu (rok 258) a akadémia v Hanline, založená za dynastie Tang (rok 618). Arabské madrasy (alebo Jamiah) vznikali v 9. storočí. Kairuánska univerzita vo Feze, v Maroku z roku 859 je podľa Guinnessovej knihy rekordov najstaršia univerzita udeľujúca vedecké stupne. Arabský pôvod mala aj lekárska škola bimaristan udeľujúca diplomy absolventom islamskej medicíny. Islamská univerzita Al-Azhar v Káhire vznikla roku 975 ako druh Jamiah univerzity a ponúkala diplomy z teológie, islamského práva, arabskej gramatiky, islamskej astronómie, islamskej filozofie a logiky.

Na území Európy prvenstvo patrilo Konštantinopolu (rok 849), za ktorým nasleduje univerzita v Salerne (9. storočie) a literárne školy v Preslave a Ochride v Bulharskej ríši (9. storočie) z čias panovania cára Simeona I. V týchto školách vyučovali okrem literatúry aj prírodné vedy a geografiu.

Prvý stupeň vzdelania udeľovali po absolvovaní univerzity v Bologni (rok 1088), Paríži (rok 1150), Oxforde (rok 1167), Cambridgi (rok 1209), Salamanke (rok 1218), Montpellier (rok 1220), Padove (rok 1222), Neapole (rok 1224), Toulouse (rok 1229) a pod.

Prvé európske univerzity vyrástli pod záštitou katolíckej cirkvi, obvykle ako kláštorné školy (napr. v Auxerre, Remeši, St. Gallen a Chartres) alebo podľa pápežskej buly ako *studia generalia*. O úroveň týchto škôl sa významne zaslúžil najmä Karol Veľký podporujúci aj

katedrálne školy, na ktorých študovali i laici. Prechod katedrálnych škôl na univerzity bol však pomerne zriedkavý, ako príklad môže slúžiť Parížska univerzita. Neskôr ich zakladali králi (napr. Karlova univerzita v Prahe a Jagelonská univerzita v Krakove, Viedenská univerzita) alebo mestská administratíva (Kolín a Erfurt).

V Európe mladí ľudia pokračovali na univerzitách po absolvovaní tzv. *trivia*, ktoré sa skladalo z *gramatiky, rétoriky a dialektiky* alebo *logiky*. Čakalo ich *quadrivium* – *aritmetika, geometria, hudba a astronómia*. Napriek reformnému úsiliu osvietených panovníkov úroveň týchto univerzít nebola príliš vysoká a pravdepodobne nedosiahla úroveň obdobia rozkvetu gréckej vedy. Až 11. a 12. storočie prinieslo zmenu, keď rozvoj miest i ekonomiky s celkovým civilizačným napredovaním, spojeným s poznatkami gréckej a arabskej vedy, priniesli obrat.

Ich organizačná štruktúra kopírovala cechové vzory, obsahovo ich ovplyvňovala cirkev a vyučovacími jazykmi boli gréčtina, latinčina, arabčina a staroslovienčina. K skutočnému rozkvetu univerzít aj ich sídelných miest došlo až v 13.-15. storočí v súlade s celkovým civilizačným pokrokom.

Stredovek

Pojem stredoveku (lat. *medieval*) je odvodený z latinského *medius* (stredný) a *aevium* (vek). Je to obdobie, ktoré významne ovplyvnilo európske poznanie a pôsobilo medzi pádom Rímskej ríše a renesanciou. Oba termíny sú pomerne vágne. Ak sa nedá presne identifikovať pád Rímskej ríše, tak aj prechod zo stredoveku do novoveku bol pomerne plynulý.

Stredovek poskytoval široký výber protikladných tendencií, na ktorých si historici deduktívnymi postupmi dodnes overujú svoje hypotézy. Ak kritik očakáva, že v tomto období dochádzalo k stagnácii myslenia, tak si argumenty zaiste nájde. Podobne, ak niekto presadzuje regresiu myslenia. Preto pre jedného pozorovateľa scholastické úvahy o počte anjelov na špičke ihly znamenali samoučelné verbálne cvičenia, kým pre iného reprezentovali intenzívny nácvik deduktívneho myslenia a riešenia problému. Dostatok podkladov nachádza aj historik poukazujúci na zhýralosť a korupciu cirkvi. Ak však jeho kolega s iným presvedčením pátra po prejavoch náboženského milosrdenstva a charity, znova má k dispozícii množstvo príkladov. Ako vo všetkých historických obdobiach, ani v stredoveku nie je problém identifikovať izolované ostrovy osvietenia prežívajúce v mori ignorancie. Pomerne ľahko možno regis-

trovať reálne objavy a skutočný vedecký pokrok. Stredovek ponúkol Európanom moderné univerzity a nemocnice (aj keď ich iné kultúrne spoločenstvá predbehli – napríklad India alebo Egypt). Objavili sa okuliare a hodiny. Po čínskych predkoch sa znovuobjavili pušný prach a magnetická ihla kompasu. Registrovať možno aj pokroky v praktickej chémii vedúce k vylepšeniu lepidiel, farieb, kozmetiky a emailov. V stredoveku vyrástli mnohé vynikajúce architektonické skvosty. Nechýbali ani vysoko tvorivé a špekulatívne myšlienky. Napríklad v 13. storočí Roger Bacon (1214-1292) oboznámil svet s teoretickými možnosťami realizácie ponoriek a lietadiel. Dve storočia predtým benedikťínsky mních Oliver (Eimler) z Malmesbury (980-1066) zahynul pri skúške lietajúceho zariadenia.

Popri pokroku a objavoch možno registrovať aj dôkazy regresu myslenia v niektorých intelektuálnych oblastiach. Napríklad návrat k primitívnemu magickému a poverčivému mysleniu. Táto situácia ovplyvňovala psychologické a medicínske myslenie. Presvedčenia o svete okupovanom mysterióznymi okultnými silami a zlomyseľnými démonmi viedli k poverčivým praktikám určeným na odvrátenie potenciálne negatívnych vplyvov. Liečba ľudí často spočívala v domnej schopnosti vyháňať z príbytkov démonov. Preto v boji so silami zla jednotlivec hľadal kňazské sily, korene mandragory, vlčie lajno, alebo iné bizarné a iracionálne pomôcky.

V stredoveku často pretrvávalo presvedčenie o význame rôznych znakov, znamení, prorociev, veštení, astrológie a výkladov z rúk. Znaký alebo znamenia bolo možné hľadať takmer všade – v kýchaní, v uprenom pohľade psa, v zmene počasia, v lete labutí, v rozsypávaní jedla, prípadne v manipulácii s negatívnymi číslami. Pôsobenie znakov a symbolov bolo možné eliminovať okamžitou aktivitou. Rýchlou modlitbou (nemá nič spoločné so skutočnou zbožnosťou), nosením náboženských symbolov, leštením kameňov, prípadne mechanickým opakovaním rôznych formuliek, čo sa pokladalo za obranu proti škodlivým silám alebo za prostriedok uzmierenia požiadaviek zhovievavejších mocností.

Nie je možné na týchto stránkach detailnejšie analyzovať problémy týkajúce sa poznania v stredovekej filozofii. Nesporne značná časť poznania sa sprostredkovávala metódou autority alebo mystickými zjaveniami duchovnej múdrosti. Nie je problémom uviesť dostatok dôkazov pre tento predpoklad.

Napríklad skúška utrpenia a skúška súbojom sa často používali ako testy pravdy. Skúška súbojom, odlišujúca sa od klasického súboja, sa zakladala na predpoklade, že Boh nedopustí nespravodlivosť, preto

pravda a Božia cesta ovplyvní priebeh súboja. Bolo možné si najat' profesionála, ktorý túto tortúru podstúpil. Urážky, výzvy, spory alebo niekedy aj politické rozhodnutia sa rozhodovali na základe *Božej vôle*. Cirkev proti týmto praktikám bojovala, no nie vždy účinne. Skúška utrpením, založená na trvalosti určitého poranenia ako boli napríklad popáleniny, sa často používala pri usvedčovaní čarodejníc. Ak sa rany po uplynutí určitého času nezahojili, jednotlivca pokladali za vinného. Zmiznutie stôp po zranení sa pripisovalo božej intervencii a podozrivého pokladali za nevinného.

Zatiaľ čo tieto bizarné metódy poznania sa v stredoveku často používali, vrátane slepeho spoliehania na authority, objavovali sa aj významné epistemologické práce. Popri Augustínovi sa medzi ne zaraďuje boj Tomáša Akvinského za zmierenie viery a rozumu.

Možno pripomenúť aj širšie okolnosti osvojovania poznania v stredoveku. Ide najmä o široký rozsah času a priestoru. Za tisíc rokov historického vývoja a zrenia vznikol geografický región rozprestierajúci sa od západného pobrežia Španielska až po kráľovstvá Severného a Baltického mora, s islamskými teritóriami (po siedmom storočí) na juhu, na východe označovaný ako *Svätá zem*. Tri hlavné náboženské tradície (kresťanstvo, islam a judaizmus) ako aj variácie v ekonomických, sociálnych, fyzických a politických dimenziách jednotlivých kultúr prispievali k výraznej rôznorodosti medzi ľuďmi. Práve z týchto dôvodov je nutná opatrnosť pri akýchkoľvek generalizáciách, s ktorými sa možno stretnúť aj dnes.

KREŠŤANSKÍ FILOZOFI

Aurelius Augustín

Augustín (354-430) predstavoval kľúčovú intelektuálnu osobnosť prechodu medzi Rímskou ríšou a stredovekom. Podľa Hearnshawa (1987) ho možno pokladať za prvého moderného človeka spájajúceho antiku s moderným svetom, prípadne za prvého kresťanského teológa, plne chápujúceho vplyv kresťanskej doktríny na človeka. Aj skeptický Bertrand Russell vysoko hodnotil filozofa Augustína. Ako psychológ otvoril nové výhľady, z teoretického aj praktického hľadiska. S ohromujúcou intelektovou kapacitou kombinoval grécku filozofiu s kresťanským učením. Analyzoval najmä vzťahy medzi platonizmom a kresťanským myslením. Narodil sa v severoafrickom meste Tagasta a jeho morálny a intelektuálny vývin ovplyvnila najmä matka. Vzdelanie získal

v Kartágu a neskôr učil gramatiku a rétoriku. Svoje mladé roky Augustín hodnotil pomerne kriticky, čo naznačil aj v autobiografických *Vyznaniach* a pokladal sa za *otroka žiadostivosti*. Intenzívne sa venoval štúdiu astronómie, čítal Aristotela a zaujal ho *manicheizmus*, náboženstvo konkurujúce kresťanstvu. Okrem toho Augustín flirtoval aj so skepticizmom. No najväčšiu pozornosť venoval čítaniu novoplatonikov a najmä Plotina. Celkovo sa však v tomto období svojho života necítil príliš šťastný.

Na jeho neskoršej konverzii ku kresťanstvu mala okrem filozofického a spirituálneho dozrievania významný podiel aj matka Monika. Roku 387 ho pokrstil cirkevný otec Ambróz. Neskôr pôsobil ako významný kazateľ, biskup, spisovateľ, vedec a obranca kresťanskej viery. Málokto-rý filozof tak významne ovplyvnil západné filozofické a psychologické myslenie ako práve Augustín. Z psychologicko-kognitívnej problematiky možno vyzdvihnúť najmä jeho chápanie pamäti, pôvodu reči, detskej motivácie, pôsobenia žiaľu a nevedomej motivácie v snoch.

Psychológov dlhý čas rozdeľovali úvahy o podstate detskej motivácie. Augustín pokladal sebecko za asociálnu a dokonca živočíšnu podstatu dieťaťa. Pri spomienkach na detstvo opisoval svoje sebecko, žiarlivosť na iné deti, túžbu víťaziť za každú cenu a záchvaty hnevu. Aj keď telesný trest bol vo vtedajších školách bežnou metódou, nepokladal ho, ani so sprievodným strachom za rozumný základ učenia. Argumentoval, že strach z trestu interferuje so zvedavosťou a všeobecným rámcom mysle napomáhajúcim učeniu. Predpokladal, že hrozby a kruté tresty v škole negatívne ovplyvnili jeho učenie gréčtiny, na rozdiel od latinčiny, pri ktorej vyučovanie prebiehalo v žičlivom prostredí, bez obáv z trestov.

Augustín intenzívne študoval pôsobenie emócií na kognitívne procesy. Veľký záujem venoval pôsobeniu žiaľu na psychiku. Osobne opísal vlastný žiaľ nad úmrtím dobrého priateľa. Tento opis naznačuje prekrývanie žiaľu a náboženskej aktivity, ktorá žiaľ často sprevádza. V tomto období prežíval určitý strach zo smrti. Pozoroval, že jeho vlastný strach zo smrti môže byť zapríčinený obavami, čo jeho smrť môže znamenať pre priateľov. Priatelia žili v jeho vedomí, no ak teraz zomrie, aj priatelia budú navždy mŕtvi. Augustín (1997) vo *Vyznaniach* pozoroval, že útecha priateľov a nové myšlienky, ktorým sa venuje, prispievajú k rozptýleniu vlastného žiaľu.

V súlade s psychológiou zdôrazňujúcou úlohu vôle Augustín (1997) za kľúčový faktor pri zmene návykov pokladal karhanie. Opísal príbeh mladého muža plne sa oddávajúceho sledovaniu gladiátorských hier.

Tento mladý muž si náhodou vypočul kázeň o škodlivosti takýchto zábav. Akceptoval Augustínove výhrady a hier sa vzdal. Filozof si uvedomil, že jeho karhanie mohlo mať aj opačný účinok, ale napriek tomu sa prikláňal k jeho uvážlivému použitiu.

Augustínov záujem o pamäť je evidentný podľa značného priestoru, ktorý jej venoval v desiatej kapitole *Vyznaní*. Pamäť prirovnal skladu a načrtnol jasný rozdiel medzi reprodukciou a znovuzpoznaním, ako základnými pamäťovými procesmi. Argumentoval, že v zmyslovej pamäti si jednotlivec nepamätá veci samotné, ale iba ich obrazy, no súčasne veril, že podstata obrazu je v afektívnej pamäti nejasná. Augustín tiež hľadal mechanizmy, ktoré umožňovali zapamätať si predchádzajúce pozitívne stavy ak jednotlivec prežíva smútok alebo naopak, pretože väčšina spomienok je sprostredkovaná obrazmi.

Augustín poctivo oboznámil čitateľov so zmenou snov, ku ktorým došlo po konverzii na kresťanstvo. Snívali sa mu sny o predchádzajúcich potešeniach, ktoré mal teraz zakázané. Upozornil, že myšlienky na smilstvo sa v čase bdenia utlmili, avšak v spánku nadobúdali značnú intenzitu. Mier vedomia by nemali narúšať zakázané sny, aj keď by mu malo byť ľúto, že takéto sny sa mu vôbec snívajú. Podľa vlastných analýz takéto sny nie sú možné bez pamäti a v diskusiách sa zmieňoval o skrytých spomienkach. Pochyboval, že tieto skryté spomienky môže v spánku kontrolovať rozum. Augustín bol skeptickým pozorovateľom relevantnosti niektorých psychologických procesov. Napríklad upozorňoval, že duša často pripravuje obranné ospravedlnenia; preto možno povedať, že človek potrebuje určitú porciu jedla kvôli svojmu zdraviu, aj keď porcia sa skôr týka jeho uspokojenia (Augustín, 1997).

Augustínovo psychologické uvažovanie treba chápať v kontexte názorov o svete. Teocentrické videnie presadzoval v klasickej práci, napísanej čiastočne na vyvrátenie zjednodušenej populárnej predstavy, že Rím bol Božím mestom. Augustín (2002) registroval ľudské bytosti a históriu samotnú, zmietanú napätím vládnucim medzi pozemským a Božím mestom. Pozemské mesto je dočasné a korumpované. Ovláda ho sebeckosť, vášne, žiadostivosť, nenávisť a ambície. Naopak, Božie mesto je stabilné a riadi ho láska, poriadok a krása. V Božom meste môže žiť každý, aj keď práve býva v dočasnom, skorumpovanom prístavku, ale životný vzor si vyberá v pozemskom meste a nadšene participuje na jeho hlúpostiach a na nenávisti k Bohu. Kľúčom k lojalite s pozemským alebo božským mestom sú láska a vôľa. Láska k sebe a telesné uspokojenie, ktoré Augustín dobre poznal, môžu prinútiť vôľu k súhlasu s požiadavkami pozemského mesta. Ale pravá láska obvykle

tiež nakloní vôľu, aby sa primkla k večným hodnotám, ktoré sídlia v Božom meste.

Podľa Augustína ľudskú podstatu poškvrnil Adamov hriech, preto hlavnou úlohou každého jednotlivca by malo byť zmierenie s Bohom prostredníctvom dobrovoľného súhlasu s kresťanským evanjeliom. Augustiniánsky svetový názor zdôrazňoval hierarchický poriadok vecí, dualizmus tela a duše, kladol silný dôraz na vôľu a presvedčenie o slobode vôle, nebol však príliš naklonený psychologickým pozorovaniam. Napriek tomu jeho intelektuálne cnosti (čestnosť, dôraz na pozorovanie, zvedavosť, kreativita) významne prispievali k pozoruhodným psychologickým postrehom. Podľa historika psychológie Bretta, Augustína možno s Aristotelom a Platónom zaradiť medzi najväčších psychológov histórie.

Veľkú pozornosť Augustín venoval aj vzdelávacím aktivitám. Svoju doktrínu založil na téze o *vnútornom učiteľovi*. Neprirovnával ho k rečníkovi vyslovujúcemu slovné výroky, ale skôr k strážcovi pravdy v priebehu myslenia. Prácou učiteľa nie je poskytovať informácie, ale stimulovať žiakov k rozmyšľaniu, viesť ich k *vnútornému svetlu pravdy* a tak oslobodzovať ich myseľ.

Žiaci sa učia pre seba, učiteľ im iba pripomína pravdu, ktorú už vnútorne poznajú. Vzdelávanie nie je len vecou pojmov, zbierania faktov a informácií, ale rozvojom chápania a nekonečného hľadania pravdy, ktorá leží vo vnútri duše.

Pri spomienke na svoje vzdelávanie Augustín jasne chápal dôležitosť detskej motivácie i imaginatívneho prežívania a prirodzenej zvedavosti. Ako už bolo uvedené, latinsky sa naučil bez problémov: *učil som sa bez hrozieb z trestu, pretože som sa usiloval vyjadriť svoje myšlienky... To jasne ukazuje, že s voľným duchom zvedavosti sa učíme lepšie než so strachom a pod nátlakom*.

Podobne, ako moderní reformátori vzdelávania, upozornil na význam aktivity žiaka v porovnaní s pasívnym počúvaním. Augustín načrtol dva základné princípy moderného vzdelávania: učenie musí byť zosúladené so schopnosťami dieťaťa a pomáhať sa mu má iba vtedy, ak je to potrebné. Učenie je vzájomnou spoločnou prácou, založenou na presvedčení o kapacite dieťaťa pre mentálny rast. Táto koncepcia vyvoláva aj záujem dnešných reformátorov vzdelávania.

Zdá sa však, že osvietené myslenie raných kresťanských mysliteľov malo v tejto dobe len malý priamy vplyv na vzdelanie. Školy tohto obdobia bývali často odtrhnuté od reálneho života, opierali sa najmä o

mechanické učenie, ktoré len málo aktivovalo vývin myslenia a hľadanie pravdy.

Boethius

Popri Augustínovi európske myslenie významne ovplyvnil aj rímsky štátnik a filozof Anicius Manlius Severinus Boethius (480-524). Pri obrane kresťanskej doktríny používal rozum, o ktorom sa veľa naučil z gréckej filozofie. Pokusom o prelinanie rozumu, autority a zjavenia predišiel scholastikov neskoršieho stredoveku spájajúcich rozum s vierou. Boethius sa intenzívne venoval filozofii, vede a teológii, avšak jeho najvýznamnejším dielom bola kniha *Filozofia utešiteľka*. Napísal ju vo väzení, očakávajúc popravu, ku ktorej ho odsúdil predchádzajúci patrón cisár Teodorich. Napriek tomu, že súdna žaloba znela značne vágne, roku 524 ho obesili. Zaradil sa do dlhého zoznamu vedcov, ktorí ťažko doplatili na krátkodobú priazeň mocných. Boethius vo *Filozofii utešiteľke* riešil problémy, ktoré zamestnávali aj iných stredovekých filozofov: podstatu zla, nepodarené zmierenie duchovnej informovanosti s ľudskou slobodnou vôľou, ako aj podstatu Boha. V ťažkom boji s vlastným rozsudkom smrti uvažoval o skutočnom šťastí a našiel ho v jednote s Bohom (ďalšie Boethiove úvahy o poznaní sú uvedené v časti venovanej rímskej kultúre).

Roger Bacon

História doposiaľ poskytla len málo informácií o jednej z vedúcich intelektuálnych postáv stredoveku. Roger Bacon (1210-1294) sa narodil v Anglicku, no miesto narodenia ani rodinné pozadie nie sú známe. Študoval v Oxforde a na Parížskej univerzite. Pôsobil ako nezávislý vedec, neskôr vstúpil do františkánskeho rádu. Upozorňoval na dôležitosť matematiky a prírodných vied ako kľúčov na pochopenie teológie a Boha. Pozornosť vyvolával aj záujmom o astrológiu a historikov upútalí aj experimenty v alchýmii. Do sporov s františkánskou vrchnosťou sa dostával kvôli neortodoxným názorom, najmä vyzdvihovaním osobnej morálky stoikov alebo etických hodnôt manifestovaných v islamskej literatúre.

Do sveta vedy Bacon vstúpil roku 1267 interdisciplinárnym dielom *Opus maius* s kapitolami z optiky, filológie, matematiky, experimentálnych vied a morálnej filozofie. Z knihy vyplýva, že Bacon už pochopil zväčšovaciu silu konvexných šošoviek. Významný bol aj prínos

v epistemológii, keď upozorňoval na všeobecné príčiny ľudskej ignorancie a omylov: neodôvodnené spoliehanie na autority; tendenciu stávať sa zajatcom návykov, tradícií a zvykov; populárne predsudky zaslepujúce ľudí, ako aj domýšľavosť o vlastnom poznaní a múdrosti (*Opus maius*, I. časť). Bacon neskôr upozornil aj na nevyhnutnosť učiť sa od bežných ľudí, na dôležitosť technológií a význam vyučovania jazykov, matematiky, prírodných vied a filozofie.

Bacon vytvoril intelektuálny most medzi stredovekom a moderným myslením. Podobne ako mnohí stredovekí myslitelia sa usiloval o spojenie viery a rozumu. Vyzdvihoval význam gréckej filozofie, ktorá podľa neho cirkev neohrozovala, ale naopak, posilňovala.

Tomáš Akvinský

Ďalším významným absolventom Parížskej univerzity a súčasne najvyšším cirkevným doktorom po Augustínovi bol Tomáš Akvinský (1125-1274) pochádzajúci z bohatej a vplyvnej rodiny. Dostal vynikajúce vzdelanie, po absolvovaní základnej školy v benediktínskom opátstve študoval slobodné umenia na Neapolskej univerzite. Na Parížskej univerzite získal roku 1256 doktorát. Väčšinu života prežil v Paríži a v niekoľkých talianskych kláštoroch. Napriek tomu, že žil len päťdesiat rokov, zanechal bohaté literárne dielo, z ktorého sa najvýraznejšie presadila *Summa Theologica*.

Tomáš podobne ako Bacon, Maimonides a Avicenna, sa hlboko zaujímal o zmierenie viery a rozumu. Veril, že existujú zjavené pravdy, ktoré nie sú rozpoznateľné z racionálneho hľadiska, ale na druhej strane zdôrazňoval, že hlas rozumu by mal mať otvorené a chápané publikum. Tomáš bol nasledníkom Aristotela a zaujímal sa aj o psychologické problémy.

Tomášov záujem o psychológiu zahŕňal pomerne široký rozsah problémov, vrátane inteligencie, emócií, zmyslového vnímania, sociálnych vplyvov na ľudskú bytosť, vedomia a návykov. Systematické porovnávanie ľudí a zvierat ho zaraďuje medzi zakladateľov porovnávacej psychológie. Zaujímal sa tiež o témy týkajúce sa filozofickej psychológie a filozofie vedy. V psychológii v mnohých ohľadoch nasledoval Aristotela, vrátane empirického prístupu k prírode.

Tomáš akceptoval hylemorfizmus tela - duše podľa Aristotela. Hylemorfizmus sa týkal kompletnej vzájomnej závislosti formy (morfé) a hmoty (hylé). Tomáš oslovenie človek neaplikoval na samotnú dušu alebo na samotné telo, ale spoločne na dušu a telo, na zloženú substan-

ciu. Odmietol platónsku ideu o zajatí duše v tele. Jednotu tela a duše pokladal za prirodzenú a žiaducu. Ich komplexnosť možno ilustrovať Tomášovými názormi na rôzne psychologické témy. Preto emócie je nevyhnutné chápať podľa fyziologických a psychologických vlastností, ktoré sú neoddeliteľné. Preto pociťovanie nie je aktom duše používajúcej telo, ale kompozitum; jednotliviec nemá žiadne vnútorné idey, no jeho myseľ je závislá od zmyslových skúseností pre ich poznanie. Tomášov dôraz na jednotu tela a duše ovplyvňoval aj ostatnú časť jeho psychológie. Aj keď nevytvoril psychologický systém v modernom slova zmysle, koncipoval poznatky, ktoré zdôrazňovali materiálny substrát vo vzťahu k prežívaniu alebo k mentálnym aktivitám. Okrem toho kládol dôraz na celosťnosť a komplexnosť, čo sa týkalo aj osobnosti.

Tomášov dôraz na jednotu tela a duše nastolil však aj možnosť prežitia duše v prípade smrti. Argumentoval, že duša je nesmrteľná a tak je spôsob poznania podmienený stavom, v ktorom sa nachádza. Preto telo poznáva prostredníctvom zmyslov, avšak v inom stave sa uplatňujú odlišné spôsoby poznania. Preto duša, ak je oddelená od tela, môže mať kognitívne kapacity, aj keď v čase spojenia s telom je poznanie výsledkom vzájomnej závislosti fyziologických a psychologických procesov.

Tomášova psychológia významne prispela aj k rozvoju teórie poznania a je založená na pôsobení sensorických obrazov ako kľúčov budujúcich formu, ale aj na zdôraznení úlohy intelektovej aktivity pri organizovaní zmyslových informácií. Tomáš presadzoval kľúčový predpoklad, že svet sa poznáva najskôr prostredníctvom zmyslov a následne pomocou pojmov formovaných na základe zmyslových skúseností. Takto hľadal strednú cestu medzi extrémami empirizmu a racionalizmu.

Pre Tomáša vedecké aktivity začínajú jednoduchými sensorickými komponentmi, ktoré sú organizované praktickými abstraktnými procesmi. Akceptoval umiernenú formu realizmu a tvrdil, že je rozumné veriť v určitú konformitu medzi mentálnym a fyzikálnym svetom. Chápal však, že ľudské opisy sveta sú značne variabilné a že jednotlivé tvrdenia si môžu odporovať. Avšak rozpory sú podľa neho významným podnetom pre ďalšie štúdium. Pri úvahách o vede Tomáš konštatoval, že každý seriózny životný názor si zaslúži starostlivé vypočutie a že by malo prebiehať kontinuálne hľadanie nových údajov, týkajúcich sa odmietania. Ako vedúci teológ zastával názor, že adekvátna teológia by sa nemala obávať vedy a rozumu. Tým významne prispieval k zmierovaniu viery a rozumu. Tomáš predviedol svieže empirické myslenie, ktoré sa zaslúžilo aj o významné psychologické prínosy.

William Ockham

Myslenie františkánskeho mnícha Williama Ockhama (1285-1349) študujúceho v Oxforde, výrazne ovplyvnil Tomáš Akvinský. Podobne ako Roger Bacon, mal problémy s cirkevnými vrchnosťami a nakoniec ho exkomunikovali.

Ockham nadviazal na empirické tradície Tomáša. Do povedomia súčasných humanitných vedcov sa dostal hlavne vďaka *Ockhamovej britve*, podľa ktorej vysvetlenia obsahujúce menej predpokladov sú všeobecne preferované pred tými, ktoré sa opierajú o viac predpokladov. V spise *Quodlibeta septem (Sedem pojednaní)* sa presnejšie možno dočítať, že *keď výrok vychádza ako pravdivý, potom pokiaľ pre jeho pravdivosť postačia dva dôkazy, je nadbytočné prijímať niečo tretieho*. V spise *Ordinatio* sa možno stretnúť aj so všeobecnejšou formuláciou: *Mnohosť sa má prijímať len z nevyhnutnosti* (Mc Greal, 1999, s.167).

Ockham tvrdil, že komplexnosť nemožno očakávať bez nevyhnutnosti. Jednoduchosť a úspornosť sú preferovateľné s komplexnosťou. *Ockhamova britva* alebo zákon úspornosti riadi vedecké metodologické myslenie a významne pôsobí aj v takých vedeckých disciplínach, ako je psychológia. Vyžaduje úspornosť teoretického myslenia. Žiada minimálny počet predpokladov pri stavbe každého vysvetlenia. Psychológovia sa príliš často pokúšajú zákon úspornosti ignorovať. Aj dielo Williama Ockhama významne prispelo k predpokladu, že stredovek nemožno jednoznačne pokladať len za obdobie slepej poslušnosti k autoritám a za vek povier a ignorancie.

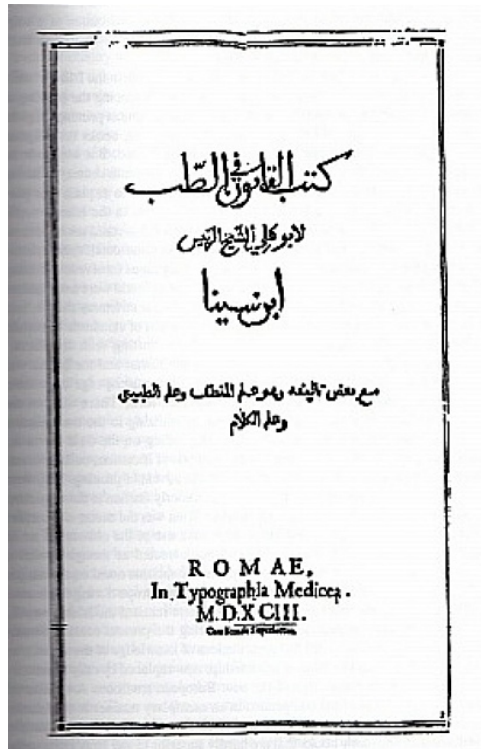
Vplyv organizovaného kresťanstva na spoločnosť

Geniálny odkaz gréckej a rímskej civilizácie dostal nový impulz zaradením do doktríny a vlády kresťanskej cirkvi. Pokračovanie gréckej filozofie nemožno paradoxne hľadať v alexandrijských školách, ktoré končili v slepých uličkách, ale v kresťanskej teológii. Podobne stopy organizačnej moci Rimanov sa nedajú identifikovať v mocnej ríši, ktorá zanikla pred šiestym storočím a ktorú nedokázal obnoviť Karol Veľký ani Napoleon, ale v živej katolíckej cirkvi. Naopak, treba priznať, že storočia kresťanstva neposkytovali len rýdzo kresťanské myšlienky, pretože mnohé doktríny a formy cirkevnej vlády vyplývali zo staršieho myslenia. Napriek tomu, že dogmy nahradili slobodný duch oddanosti, lásky a služby a tým viedli k modifikácii pôvodného náboženstva, tieto zmeny sa zdali absolútne nevyhnutné, ak kresťanstvo malo plniť svoje

poslanie. Po intenzívnom prežívaní živej tradície osobnosť Ježiša trochu vybledla a pôvodné nadšenie pokleslo pôsobením konvertitov, najmä spomedzi germánskych barbarov, avšak na spojenie týchto rôznorodých más bol nevyhnutný určitý systém organizácie a doktríny. Kresťanstvo sa zachovávalo na nižšej hierarchickej úrovni, ale bolo dôležité, že sa udržalo.

Avicenna (Abū Alī al-Ḥusayn ibn Abd Allāh ibn Sīnā)
a jeho dielo Kánon medicíny

346

ARABSKÝ SVET

Pôvodná história Arabov nie je príliš známa. Archeologické nálezy na ich území sú pomerne zriedkavé, písomné záznamy sporadické. Poznanie minulosti je založené na písomných záznamoch z iných kultúr (najmä egyptskej, gréckej, perzskej alebo rímskej) prípadne na orálnych tradíciách, neskôr zaznamenaných islamskými vedcami. Štúdium predislamského obdobia je dôležité aj pre bližšie pochopenie islamskej kultúry.

Arabi v staroveku

Arabi predstavujú komunitu ľudí spoločného pôvodu, náboženského pozadia a historických identít, ktorí sa identifikujú na rovnakých lingvistických, kultúrnych, politických alebo genealogických základoch. Hlavnou identifikačnou črtou Arabov je arabčina, semitský jazyk, ktorý vznikol na území obývanom Arabmi. Odtiaľ sa rozšíril prostredníctvom arabizácie na územie od Severnej Afriky až po Západnú Áziu. Podľa vyjadrenia Arabskej ligy z roku 1946 *Arabi sú ľudia, ktorých jazykom je arabčina, žijúci v arabsky hovoriacich krajinách a sympatizujú s aspiráciami arabsky hovoriacich ľudí.*

Arabi sú neraz pokladaní nie za jeden národ, ale za kultúrne spoločenstvo. Vzniklo to tým, že väčšina Arabov sú potomkami ľudí podrobených arabskými výbojmi (napr. Aramejci, Egyptania, Vandali, Berberi, helenizovaní obyvatelia Blízkeho východu i romanizovaní obyvatelia severnej Afriky).

Arabská identita býva definovaná nezávisle od náboženskej identity. Pred vznikom islamu vznikali miešané arabsko-kresťanské kráľovstvá a arabsko-židovské kmene. Avšak dnes je veľká väčšina Arabov s moslimskou identitou, s relatívne obmedzenou príslušnosťou k iným vieram, najmä kresťanskej.

Arabská populácia žijúca na tradičných územiach sa delila na *fellahov* (usídlených obyvateľov) a *beduínov* (kočovníkov). Tieto skupiny sa medzi sebou odlišovali nielen životným štýlom, ale aj zvykmi a dokonca aj rečovými štýlmi.

Je pozoruhodné, že najstaršie zdokumentované použitie slova *Arab* definujúce skupinu ľudí pochádza už z 9. storočia pred Kr.. Koreň slova má veľa rôznych významov vrátane *západ slnka, púšť, kupec* a pod. Prvá písomná verzia vznikla v asýrskom rukopise z roku 853 pred Kr.,

kde Salmanasar III. písal kráľovi Gindibu o *matu arbai* (arabskej krajine) v súvislosti s ľuďmi, ktorých porazil v bitke o Karkar. Niektoré mená v týchto textoch sú aramejské, zatiaľ čo iné predstavujú prvú ukážku proto-arabského dialektu. V iných asýrskych textoch sa možno stretnúť so synonymami pojmu arab, ako sú *arabi*, *arubu*, *aribi* a *urbi*. Rozsah tohto pojmu v raných obdobiach nie je jasný, avšak zdá sa, že sa týkal púštnych kmeňov v sýrskej púšti.

Jasnejší obraz poskytujú arabské alebo staroveké severoarabské texty. Boli to najmä arabský *musnad*, epigrafický rukopis z južnej Arábie, vrátane Haseanského nápisu z východnej Saudskej Arábie, prípadne Lihyanitské texty z juhovýchodnej časti tejto krajiny.

Nabatejci boli nomádski kočovníci, ktorí prišli na územie opustené Edomitmi – semitmi, žijúcimi v regióne storočia predtým. Ich prvé zápisy boli v aramejčine, avšak postupne sa dostávali aj k arabčine a pretože používali písmo, mali prvé zápisy v arabčine. Nabatejskú abecedu adaptovali Arabi z juhu a rozvinuli ju v modernom arabskom písme okolo 4. storočia.

V Sassanitských časoch arabská Petra bola hraničnou provinciou medzi Rímskou a Perzskou ríšou a od prvých storočí po Kr. bola pod arabským vplyvom, najmä Ghassanidov migrujúcich v 3. storočí na severe. Ghassanidi, Lakhmídi a Kindítí tvorili poslednú migráciu nemuslimov z Jemenu na sever.

Gréci a Rimania zas označovali celú nomádsku populáciu z púšte na Blízkom východe ako Arabov. Rimania označovali Jemen ako *Arabiu Felix*. Okrem toho nazývali vazalské nomádske štáty v rámci Rímskej ríše ako *Arabia z Petry* (z okolia mesta Petra).

V rámci islamskej periódy moslimovia z Mediny sa priradňovali k nomádskym kmeňom z púšte ako *A'raab*. Tento výraz reprezentoval pojem, ktorý Asýrčania používali na opis príbuzných nomádov, ktorých porazili v Sýrii.

Korán v podstate výraz arab nepoužíva, iba nisba adjektívum *arabyi*. *Korán* sám sa označuje ako *arabyi* (arabský) a *mubin* (jasný). Súčasne býva považovaný za primárny príklad *al-arabiya*, jazyka Arabov. Pojem *i'rab* má rovnaký koreň slova a týka sa jasného a korektného spôsobu reči. Plurálne podstatné meno *a'rab* sa týkal beduínskych kmeňov z púšte vzdorujúcich Mohamedovi.

Raná história

Prvé zmienky o arabskej histórii pochádzajú z doby bronzovej, keď dochádzalo k migrácii z polostrova do príbuzných oblastí. V 3. tisícročí pred Kr. semitsky hovoriaci ľudia odchádzali z polostrova do Mezopotámie, usadili sa v Sumeri a následne vytvorili aj Akkadskú ríšu pod vládou Sargona (rok 2300 pred Kr.).

Východné semitské skupiny sa rozšírili na Eblu. Amoriti hovoriaci západosemitským dialektom opustili Arábiu a usadili sa v Levante. Spomedzi týchto migrantov neskôr vyrástli Aramejci a Kanaančania.

V tomto období vzniklo aj viacero historických medzníkov. *Magan*, pravdepodobne lokalizovaný v dnešnom Ománe, pôsobil ako obchodný partner Sumerov. *Thamud* tvorili starovekí Arabi, ktorí vytvorili veľké kráľovstvo niekedy medzi rokmi 3000 až 200 pred Kr. Archeologické nálezy preukázali množstvo kameňov s nápismi a obrazmi nielen v Jemene, ale dokonca aj v strednej Arábii. Pred rozvinutím islamu sa však táto kultúra nenávratne stratila v dejinách.

V období doby železnej vzniklo na severozápade dnešnej Saudskej Arábie a dokonca aj na ostrove Delos a v Egypte prvé juhoarabské kráľovstvo Ma'in (4.-1. storočie pred Kr.).

Sabejské kráľovstvo existovalo od 9. storočia pred Kr. až po rok 275 po Kr. a v tomto období sa rozvíjalo poľnohospodárstvo i obchod a prispievalo k všeobecnému blahobytu a prosperite. K rozkvetu poľnohospodárstva významne prispel aj vyspelý zavlažovací systém, vyžívajúci priehradu a dlhé vodné tunely v horách. Podľa juhoarabskej tradície hlavné mesto tohto regiónu, Ma'rib založil Šemov syn Noah. Úspech kráľovstva bol založený na kultivácii pôdy a obchode s korením a aromatickými látkami, vrátane kadidla a myrty (podobne ako v kráľovstve Qataban). Výrobky exportovali do Stredozemia, Indie a Etiópie.

V Hadramautskom kráľovstve (8. storočie pred Kr. – 3. storočie po Kr.) prvé nápisy pochádzali z 8. storočia pred Kr. Do histórie postupne vošli aj ďalšie obdobia predislamskej éry ako kráľovstvá Aswan, Qedar, Nabatea, Qataban, Himyar, Sassanidov a viaceré ďalšie.

Do výraznejšieho šera histórie sú zahalené dejiny beduínov, opierajúce sa o biblickú genealógiu. Spomedzi nich sa črtajú tri skupiny Arabov:

- 1) zaniklí Arabi predstavujú kmene, ktoré zahynuli kvôli genocíde alebo vlastnej dekadencii, v Biblii sa spomínajú Amaleci.
- 2) „čistí Arabi“, ktorí sa údajne vyskytovali pod označením Qahтанite Arabi.

- 3) „arabizovaní Arabi“ sú odvodzovaní od Ishmaela (Izmaela), syna biblického patriarchu Abraháma (Ibrahima), ktorý sa nazýval aj Adnan.

Doposiaľ je len veľmi málo údajov o predislamskom náboženstve. Venoval sa im hlavne *Korán* a *hadis*, prípadne zachytené ústne tradície. Pomerne silné pozície v tomto období zaujímalo kresťanstvo, najmä v gnostickej forme a niektoré kmene praktizovali aj judaizmus.

Ďalšie zmienky o Araboch sa objavili v *Biblii* už okolo roku 1000 pred Kr. a v asýrskych kronikách okolo 7. storočia pred Kr.. Podľa *Bible* i *Koránu* sú potomkami starozákonného Šema. Praotcami tohto ľudu boli podľa stredovekých historikov Kahtan, od ktorého pochádza výraz *Al-Arab al-aribu*, pre obyvateľov južnej časti Arabského polostrova používajúcich juhoarabský jazyk a Adnan, od ktorého sa odvádzajú severní Arabi (*musta riba*), ktorí mali bližšie k takým severným semitom, ako boli Židia a Feničania. Migrácia Kahtanitov na sever viedla k zlúčeniu oboch etnických skupín.

Už od počiatkov 2. tisícročia pred Kr. Arabi tvorili v regióne na juhovýchode arabského polostrova (napr. Iram a Saba) rozvinutú civilizáciu. Avšak aj severné oblasti čiastočne pod vplyvom rozvinutých kultúr Mezopotámie vytvorili obchodné štáty (napr. Nabatejci, Petra, Ghassanidi). Široké púštne priestory obývali beduínski pastieri, žijúci bez štátnej organizácie v stave neskôr opisovanom ako *džahilija*, to jest nevedomosť a temnota. Sociálna štruktúra týchto ľudí sa opierala o rodové väzby (*asabijja*). Rody viedli medzi sebou dlhotrvajúce boje. Ich náboženstvom bol v tomto období polyteizmus.

Umenie Arabov

U Arabov, ako aj u ostatných etnických skupín na Blízkom východe, dominovala patriarchálna kultúra. Pohostinnosť a odvaha patrili k najdôležitejším atribútom. Ďalším neoddeliteľným aspektom je od čias Mohameda islam.

Už v predislamských časoch Arabi radi tvorili literatúru, hoci vzhľadom na malé rozšírenie písma uprednostňovali ústnu tvorbu. Jednotlivé arabské skupiny tvorili komplikovanú a formalizovanú poéziu, v ktorej dominovali najmä tri témy: *púšť*, *ženy* a *tavy*. Existovalo šestnásť básnických žánrov, známych ako *bihar* (doslova *more*, rytmus veršov je porovnateľný s morskými vlnami). Najviac cenenými odborníkmi boli *kasyda* aj *rubajjat*. Avšak vrcholným produktom pohanskej arabskej kultúry boli *muallaki* – poémy autorov ako Imru al-Kajs, Labid ibn

Rabia aj Antara ibn Szaddad, ktoré boli vyhotovené zlatom na hodvábe a sú zavesené vo svätyni v Kaabe. Próza sa tešila menšej popularite, hoci aj tu sa dá spomenúť historické dielo *Dni Arabov*. S ohľadom na kočovný štýl života sa vo väčšom rozsahu neujalo sochárske umenie.

Rozvoj maľby i sochárstva bol však neskôr limitovaný náboženskými vplyvmi. Islam predpokladal, že umelecké vyjadrenie ľudí i zvierat sa zahráva s učením Alaha a vedie k modloslužobníctvu. Texty šárie pokladali za hriešnu aj hudbu, avšak tento zákaz sa všeobecne nerozšíril. Arabskú kultúru významne ovplyvnili dve starobylé kultúry, perzská i akkadská. Arabská kultúra tiež vybudovala vynikajúcu architektúru, zdobenú geometrickými i rastlinnými motívami, všadeprítomnými v ich kaligrafickom svete.

Stredovek bol obdobím najväčšieho rozkvetu arabskej kultúry. Arabi dokázali spoznať, rozvinúť a s islamom zosúladiť väčšinu kultúrnych výtvarných helenistickej kultúry. Súčasne si osvojili veľa poznatkov indickej kultúry. Vytvorili vysoko rozvinutú filozofiu a logiku spolu s bohatou literatúrou (často založenou na beduínskych tradíciách). Zaoberali sa aj vedou – najmä alchýmiou, matematikou (na základe indických číslíc vznikli aj ich arabské formy) ako aj medicínou. Osvojili si dedičstvo Platóna i Aristotela, ktorí sa vďaka nim v čase renesancie vrátili do Európy.

Prelomom v rozvoji arabskej kultúry bol islam.

ISLAM

Islam založil prorok Mohamed v 7. storočí. Pojem islam, doslovne *odovzdanie*, vyjadruje základnú náboženskú ideu, podľa ktorej veriaci (nazývaní moslim) akceptuje *odovzdanie sa do Alahovej vôle* (Alah - arabský Boh). Alah je pokladaný za jediného Boha – stvoriteľa, udržiavateľa a obnovovateľa sveta. Alahova vôľa, ktorej sa človek musí podriaďovať, sa prejavuje prostredníctvom svätej knihy, *Koránu*, ktorý Alah zjavil svojmu následníkovi Mohamedovi. V islame Mohameda pokladajú za posledného zo série prorokov (vrátane Adama, Noema, Ježiša a iných). Nekompromisný monoteizmus a striktné dodržiavanie základnej náboženskej praxe viedlo k tomu, že náboženstvo sa rýchlo šírilo zo Stredného východu do Afriky, Európy, na indický subkontinent, malajský polostrov a do Číny. Napriek tomu, že v priebehu storočí vyrástli v rámci islamu aj mnohé sektárske odnože, všetci moslimovia sú spojení spoločnou vierou a zmyslom spolupatričnosti pre jednotnú komunitu.

Počiatky islamu

Mohamed (plným menom Abu al-Kasim Mohamed ibn 'Abd Allah ibn 'Abd al Muttalib ibn Hašim) sa narodil cca roku 570 po Kr. v Mekke, po smrti svojho otca. Pretože klíma v Mekke nebola priaznivá, mladý Mohamed strávil dlhší čas v púšti medzi príslušníkmi nomádskeho kmeňa. Neskôr ho vychovával strýko Abú Tálíb, s ktorým chodil na obchodné cesty do Sýrie. Na jednej z týchto ciest sa zoznámil s bohatou ženou, Chadídžou z klanu Asádovcov, s ktorou sa časom oženil. Mal s ňou dvoch synov (ktorí zomreli mladí) a štyri dcéry. Roku 622 odišiel z Mekky do Jatribu (neskôr moslimami nazvaného Medina).

Mohamedov hlavný prínos spočíval v založení štátu i náboženstva. V priebehu svojho života vytvoril federáciu arabských kmeňov, ktorá po jeho smrti porazila Byzantskú a Perzskú ríšu, okupovala veľké územia od Líbye až po Perziu. Vytvoril islamské náboženstvo ako základ arabskej jednoty. Islamská doktrína vyzdvihuje Boha ako zakladateľa náboženstva, avšak aj samotný Mohamed zohral dôležitú úlohu pri pestovaní tohto kultu. Záujem o posledné chvíle človeka, mystické predstavy a morálna vážnosť boli dôležitými doplnkami *Koránu*.

Medzi rôznorodými národmi a kultúrami prijímajúcimi islam (približne 600 až 700 miliónov ľudí na celom svete) pochopiteľne vznikali aj významné vnútorné rozdiely. Všetky súčasti moslimskej spoločnosti však spája spoločná viera a prežívanie spolupatričnosti k jednotnej komunite. Pojem islamskej komunity (*umma*) sa postupne posilňoval. Viera pomáhala moslimom v boji za politickú slobodu a jednota islamu slúžila k formovaniu neskoršej politickej solidarity.

Zdroje islamských doktrinálnych a sociálnych názorov

Islamská doktrína, právo a všeobecné myslenie sú založené na štyroch zdrojoch alebo fundamentálnych princípoch (*usul*): 1) *Korán*, 2) *sunnah* (tradiície), 3) *idžma* (zhoda) a 4) *idžtihad* (individuálne myslenie).

Korán (doslovne *Čítanie* alebo *Prednes*) sa týka Slova alebo Reči Boha, ktorú Boh odovzdal Mohamedovi prostredníctvom archanjela Gabriela. Pojem *korán* je odvodený od slovesa *qara 'a* (čítať, recitovať), pričom sa spomína aj sýrske *qeryana* (čítanie), používané na písárske cvičenia. Obsah knihy je porovnateľný s *Novým zákonom*. Kvôli uľahčeniu memorovania počas svätého mesiaca Ramadán je rozdelený do 30

časť (*juz*, plurál *ajza*), patriacich každému dňu v mesiaci. Avšak hlavným kritériom delenia je 114 súr rôznorodej dĺžky, ktoré sú základným zdrojom islamského učenia. Podľa moslimskej tradície súry sa Mohamedovi jednotlivo zjavovali v priebehu 20 rokov. Súry zjavené v Mekte na počiatku Mohamedovej kariéry sa týkali etických a spirituálnych úvah ako aj *Dňa súdu*. Súry z Mediny sa koncentrovali na sociálnu legislatívu a politicko-morálne princípy umožňujúce založenie a riadenie komunity. Jednotlivé súry sa veriaci učili naspamäť, no už v počiatkoch nového náboženstva sa vyskytovali aj písomné verzie. Už Mohamed opisoval texty na kúskoch papiera, kameňoch, palmových listoch, lopatkách, rebierkach alebo kúskoch kože, to jest na materiáloch, ktoré boli k dispozícii. Tieto myšlienky pravdepodobne zapisovali aj pisári. Po prorokovej smrti postupne vznikali aj rôzne kópie *Koránu*.

Hadis (*Správa*, alebo zbierka prísloví pripisovaných Prorokovi) poskytuje písomnú dokumentáciu jeho slov a skutkov ako hlavný zdroj náboženského práva a morálneho poradenstva. Šiestim z týchto zbierok, zhromaždeným medzi 6. až 9. storočím, venovali pozornosť najmä prívrženci sunnitov, zatiaľ čo iná veľká moslimská skupina, šiiti, uznávajú vlastnú verziu. Pojem *hadis* je odvodený z arabského koreňa *hds* (stať sa, oznámiť, hovoriť o niečom). V podstate znamená rozprávanie alebo záznam. Štúdium tradície rozlišuje medzi podstatou alebo obsahom, známym ako *podstata* (*matn*) vecí a *sklon* (*isnad*). Tradície môžu byť tiež *rozumné* (*sahih*), *dobré* (*hasan*) alebo *slabé* (*daiif*). Používali sa aj pojmy *zdravý* (*salih*) a *slabý* (*daiif*). Napríklad *daiif* tradícia môže byť prospešná pri napomínaní jednotlivcov, aj keď právnici mávali voči nej výhrady.

Z tohto termínového okruhu pochádza pojem *sunnah* (*dobře vychodená cesta*) používaná už predislamskými Arabmi na označenie kmeňových a spoločenských zákonov. V islame širil najmä podobenstvá Proroka, napr. jeho slová a skutky sa zaznamenávali prostredníctvom *hadis*. Preto *hadis* predstavoval biografický základ práva a *sunnah* systém záväzkov z neho odvodených.

Doktrína *idžma* alebo konsenzus vznikla v 8. storočí po Kr. v úsilí štandardizovať právne teórie a prax a prekonávať individuálne a regionálne rozdiely v rôznorodých stanoviskách. Aj keď sa chápala ako *konsenzus učencov*, v aktuálnej praxi *idžma* bola fundamentálnejším operatívnym faktorom, prispievajúcim k rigidite myslenia. Body, na ktorých sa dosahoval konsenzus, sa pokladali za uzavreté a ich podstatné spochybňovanie bolo zakázané.

Idžtihad (*snažiť sa* alebo *vynaložiť úsilie*) sa vyžadoval pri nachádzaní právneho alebo doktrínálneho riešenia nových problémov. V starších verziách islamu, keďže *idžtihad* nadobúdal formy individuálneho názoru (*ra'y*), sa často vyskytovali konfliktné a chaotické názory. *Idžtihad* neskôr nahradil *kyjas* (úsudzovanie prostredníctvom presných analógií), ako formálna procedúra dedukcie založená na textoch z *Koránu* a *hadis*. Takto sa hľadali aj analógie s modernými situáciami, ako je napríklad pitie vína. Tento postup sa využíval dosť voľne. Niekedy sa postup zo známeho prípadu prenášal na neznámy jav. Napríklad kokain intoxikuje používateľa a súčasne odvádza jeho pozornosť od Boha, preto je zakázaný. Transformácia *idžma* do konzervatívneho mechanizmu a akceptácia definitívnej skupiny *hadis* umelo uzavrela bránu *idžtihad*. Napriek tomu niektorí vynikajúci islamskí myslitelia (napr. al-Ghazali) pokračovali v nárokoch na právo nového *idžtihad*.

V prvom období po Prorokovej smrti sa postupne vytvárali základné črty nábožensko-sociálnej organizácie islamu, uvádzané pod pojmom *Piliere islamu*.

Prvý pilier tvorí *Vyznanie viery* (*šaháda*) vyjadrený citátom: *Nie je boh okrem Alaha...*, zdôrazňujúcim príslušnosť ku komunite. V islamských krajinách ju šepkajú do ucha novorodencov, a *šahádou* by sa mali lúčiť ľudia s mŕtvymi. Z tejto základnej viery sa odvodzujú ďalšie fundamentálne viery v anjelov (najmä Gabriela, Anjela Zjavenia), zjavené Knihy, série Prorokov a Posledný deň (Deň súdu).

Druhý pilier je založený na pravidelnom opakovaní piatich zborových modlitieb (ktoré môžu podľa okolností prebiehať aj individuálne). Prvá modlitba prebehne ráno pred východom slnka, druhá na poludnie, tretia v neskoršom popoludní, štvrtá po západe slnka a piata pred uložením sa na spánok.

Tretím pilierom je každoročná povinná daň (*zakat*), ktorú možno platiť v hotovosti, prípadne aj obilím alebo dobytkom. Výška dane kolíše v závislosti od rôznych okolností. *Zakat* sa prednostne využíval na pomoc chudobným, ale *Korán* umožňoval aj iné možnosti, ako je napríklad výkupné za vojnových zajatcov, odstránenie chronických dlhov, prípadne pomoc cestovateľom.

Štvrtým pilierom je pôst v mesiaci Ramadán (v ktorom sa zjavil *Korán*). Chorý alebo cestujúci veriaci môže pôst dodržiavať počas rovnakého počtu dní v inom ročnom období. Pôst začína pri brieždení a končí západom slnka, pričom jedenie, pitie a fajčenie sa v priebehu dňa zakazuje. Predpisuje sa tiež poskytnutie dennej dávky potravy chudobným spoluvercom.

Piatym pilierom je každoročná púť *hadždž* do Mekky, predpísaná aspoň raz v živote tým, ktorí si môžu dovoliť nielen púť, ale aj opustenie rodiny. Hlavnou aktivitou cesty je sedemnásobné obídenie *Kaaby* (podľa legendy ju vystavali Abrahám a Izmail) hrobu vo Svätej mešite, bozkávanie a dotýkanie sa Čierneho kameňa (*Hajar al-Aswad*) ako aj prechod medzi vyvýšeninami Mt. Safa a Mt. Marwah.

ISLAMSKÉ MYSLENIE

Islamská teológia (*kalam*) a filozofia (*falsafah*) sú dve tradície učenia vytvoreného islamskými učencami, ktorí sa na jednej strane venovali vysvetľovaniu a obrane princípov islamského náboženstva (*mutakallimun*) a na druhej prenasledovaniu starovekých (gréckych a rímskych) vied (*falasifah*). Títo myslitelia zaujímali tradicionalistické pozície vyjadrené primárnymi zdrojmi islamskej doktríny, ako boli *Korán* a *hadis*. Status veriaceho v islame zostával skôr praktickou a právnou otázkou, než problémom teológov alebo filozofov.

Islamská filozofia

Pôvod a inšpirácia filozofie v islame sa významne odlišovala od islamskej teológie. Filozofia vznikla z nereligióznych praktických a teoretických vied. To predpokladalo, že pravda odhalená samostatným rozumom nemusí nesúhlasiť s pravdou islamu, ak sa oba vhodne chápu. Islamská filozofia nebola slúžkou teológie. Tieto disciplíny spolu súviseli, pretože sledovali cestu racionálneho skúmania a odlišovali sa od tradičných religiózných učení a od mysticizmu, hľadajúceho poznanie prostredníctvom praktického a spirituálneho očistenia. Islamská teológia bola islamská v striktnom slova zmysle: obmedzovala sa na islamskú náboženskú komunitu, používala arabský jazyk a podstatne sa odlišovala od kresťanskej a židovskej teológie, ktoré vznikli v rovnakom kultúrnom kontexte. S podobnou izoláciou sa nemožno stretnúť pri filozofii, aj keď vznikla v rovnakom arabskom kontexte ako teológia. Moslimovia, kresťania, Arabi a Židia sa na nej podieľali spoločným úsilím.

Pozadie a rozsah filozofických záujmov v islame

Pozadie filozofického záujmu o islam sa prejavuje v najstarších fázach teológie, no najmä v prekladoch gréckych filozofov. Od polovice 9. storočia bolo k dispozícii množstvo prekladov vedeckých a filozo-

fických spisov z gréčtiny, pahlavi (iránsky archaický jazyk) a sanskrtu, ktoré čitateľom naznačovali, že vedecké a filozofické skúmanie prekračuje bežné debaty založené na niečom, čo teológovia nazývali zdravý rozum. Navyše, je čoraz zrejmejšie, že v tomto prostredí sa už uplatňovali pozorovania, výpočty a teoretické úvahy.

Rozsah tejto tradície bol široký: zahŕňal štúdium logiky, vied o prírode (vrátane hudby a astronómie), metafyziky, etiky a politiky. Každá z týchto disciplín mala k dispozícii literatúru, v ktorej klasickí autori rozvíjali hlavné princípy a problémy a ostatní účastníci diskusií ich názory deklarovali, diskutovali o nich a kritizovali ich rôznymi komentármi. Islamská filozofia sa vynorila zo svojho teologického pozadia v čase, keď islamskí myslitelia tieto zahraničné tradície začali študovať a stali sa kompetentnými záujemcami o starovekých filozofov a vedcov. Popri tom ich doktríny kritizovali a rozvíjali, vysvetľovali ich význam pri otázkach, ktoré kládli teológovia a ukazovali, aké svetlo vrhali na základné problémy zjavenia, proroctva a duchovných zákonov. A nie je bez významu ani arabská recepcia niektorých staroperzských filozofických i náboženských svetonázorov (teória svetla, kult ohňa, gnostický dualizmus a mágia).

Arabská filozofia tohto obdobia sa rozdeľuje na tri základné prúdy. 1) na dialektiku *mutakallimov*, 2) na novoplatónsky orientovanú filozofiu a 3) na aristotelovskú filozofiu.

Najstaršie preklady gréckych klasikov sa zistili v prvej polovici 9. storočia a zväčša nemali príliš vysokú úroveň. V jeho druhej polovici sa kvalita prekladov výrazne zvýšila najmä prostredníctvom sýrskej prekladateľskej školy, ktorá sa neskôr rozšírila až do Španielska.

Prírodní filozofovia *mutakallimi* čiže *ľudia slova* sa usilovali racionálne vysvetliť náboženstvo. Slávu si spomedzi nich získal najmä Nazzám, ktorý zomrel roku 845 a al-Ašari z Basry (875-935). *Mutakallimi* sa usilovali spojiť *Korán* s atomizmom. Vo svete všetko závisí od atómov a od Prozreteľnosti, ktorá je zdrojom pohybu a konania. Aj človek je len súborom atómov a celkom závisí od božej vôle, je jej slepým nástrojom. V úvahách *mutakallimov* sa objavili aj pokusy o objasnenie počiatku sveta, božej podstaty i božského predurčenia v súlade s úvahami o atómoch, substanciách, náhodnosti, pôsobení, pohybe, príčinách a pod.

Novoplatónsky orientovaná filozofia je spojená najmä s tzv. *čistými bratmi z Basry*, ktorí pôsobili v 10. storočí a zaujímali sa najmä o problém emanácie všetkých vecí a podstaty existencie človeka, ktorého cieľom má byť oslobodenie duše z pút vonkajšieho sveta a jej návrat

do ideálneho sveta prostredníctvom pravdivého poznania a zbožného správania sa.

Podstatou emanácie sa zaoberal aj Ibn Masarrah. Podľa neho z prabytia emanuje duchovno-svetelná látka, z ktorej sa vynára duch vesmíru, prameň duše sveta a súčasne zdroj nižších duší. Dielom duše sveta ako spájajúcej sily (lásky) je príroda, ktorá súčasne predstavuje jej popretie (nenávisť). Bytie je stálym bojom medzi hmotou a tým, čo je duchovné, medzi nocou a večným svetlom, zlom a dobrom. Počas tohto boja sa človek uväznený v hmote postupne zdvíha k duchovnej substancii.

Na tieto úvahy nadväzoval al-Ghazzálí (1059-1111, lat. Algazel) a podľa neho treba zahrnúť všetko, čo je vonkajšie a zmyslové, ovládnuť vášne a vôľu sústrediť len na Boha, rozum pohrúžiť do kontemplačnej extázy, ktorá jediná poskytuje úplné, i keď nevyjadriteľné poznanie všetkého súcna.

Dedičstvo aristotelizmu naznačujú uchované spisy prvého moslimského filozofa al-Kindiho (zomrel roku 873) vyučujúceho v Bagdade. Bol usilovným študentom gréckych a helenistických filozofov a poznal indickú aritmetiku. Jeho vedomé, otvorené a nelimitované ocenenie starších príspevkov k vedeckému poznaniu bolo v rozpore s postupom teológov tých čias. Poznanie spisov Platóna a Aristotela malo encyklopedický charakter.

Al-Kindi venoval väčšinu spisov prírodnej filozofii a matematike a zameral sa najmä na vzťahy medzi telesnými javmi, prebiehajúcimi v premenlivej podobe, v konštantnom prúde, nekonečnými a ako takými nepoznatelnými na jednej strane a permanentným svetom foriem (spirituálne alebo sekundárne substancie), ktoré nie sú subjektom hlavného prúdu a človek nemá k nim žiaden prístup, okrem pôsobenia zmyslov. Existencia *nadprirodzenej* cesty vedie k poznaniu, v ktorom dochádza k rozdeľovaniu všetkých týchto požiadaviek.

Podľa al-Kindiho Boh môže toto poznanie využiť na očistenie a poučenie duše a poskytnutie pomoci, správne poučenie a inšpiráciu. Naopak, s obyčajnými ľuďmi môže komunikovať obdivuhodne jasným, stručným a zrozumiteľným jazykom. Takto dochádza k *duchovnému* poznaniu prorokov, charakterizovanému špeciálnou formou prístupu a štýlom interpretácie. Avšak v skutočnosti je priame ľudské poznanie dostupné človeku bez božskej pomoci, dokonca aj keď mu môže chýbať komplexnosť a dokonalá logika božských odkazov.

Úvahy o dvoch druhoch poznania – ľudského poznania formulovaného stredovekými mysliteľmi a zjaveného poznania vyjadreného v *Koráne* – viedli al-Kindiho k predloženiu určitých tém, ktoré sa stali

pre islamskú filozofiu centrálne: racionálno-metaforický výklad *Koránu* a *hadis*; identifikácia Boha s prvým bytím a prvou príčinou; stvorenie ako poskytnutie bytia a ako druh príčinnosti odlišný od prirodzenej príčinnosti a novoplatónska príčinnosť; nesmrteľnosť individuálnej duše. Zdôrazňoval metodologickú stránku pestovania filozofie a úlohu rozumu v ľudskom poznaní

Podľa al-Kindiho možno vymedziť tri stupne vedeckého poznania. Poznanie prebieha od prvého stupňa – matematiky a logiky – cez druhý stupeň – prírodné vedy – k tretiemu stupňu, to jest k metafyzickým problémom. Tým zdôraznil úlohu matematiky a prírodných vied ako základov filozofie a cesty k vedeckému poznaniu, čím sa postavil do protikladu so scholastickými špekuláciami *mutakallimov*.

Podľa Al-Kindiho pôsobia štyri typy rozumu: večne činný *aktívny rozum*, *pasívny rozum*, *získaný rozum* a *demonštratívny rozum*. Okrem toho zdôraznil existenciu piatich *prasubstancií*: hmoty, formy, pohybu, priestoru a času.

Al-Farabi (870-950) sa ako prvý filozof pokúsil o oddelenie filozofie od nového náboženstva. Videl, že teológia a štúdium práva boli odvodené javy fungujúce v rámci množiny javov, danej prorokmi ako zákonodarcami a zakladateľmi ľudskej komunity. V tejto komunite zjavenie vymedzovalo názory a členovia komunity musia dodržiavať a vykonávať pozitívne skutky, ak chcú dosiahnuť pozemské šťastie na tomto svete a najvyššie šťastie na druhom svete. Filozofia nemôže porozumieť tomuto rámcu náboženstva, kým sa týka takmer výlučne jeho pravdivého obsahu a vymedzuje štúdium praktickej vedy na individualistickú etiku a osobné spasenie. Al-Farabi sa zaoberal najmä logikou, ktorú pokladal za *nástroj myslenia* a filozofiu rozdelil na *teoretickú* (fyzika s psychológiou a metafyzikou) a *praktickú* (etika a vedy skúmajúce celý ľudský život). Trval na tom, že čisté ľudské poznanie je možné pomocou rôznych vedeckých nástrojov ako sú matematika a logika, ako aj asimilovaním príspevkov starších mysliteľov.

Al-Farabi v kontraste s učením al-Kindiho alebo ar-Raziho preformuloval filozofiu v novom rámci analogickom s islamským náboženstvom. Vedy boli vo filozofickom rámci organizované tak, aby logika, fyzika, matematika a metafyzika kulminovali v politickej vede, ktorej hlavnou úlohou bolo pozorovať šťastie a spôsoby, akými ho možno realizovať v určitých komunitách. Centrálnou témou tejto politickej vedy je základ morálnej alebo božej komunity. Al-Farabi uvažoval o najvyšších zákonodarcach, ktorí nasledovali zakladateľa, o ich kvalifikácii a spôsoboch, akými musí byť komunita organizovaná tak, aby jej

členovia dosiahli šťastie skôr, než ostatní ľudia. Akonáhle už vznikol filozofický rámec, možno podrobovať filozofickému pozorovaniu všetky súčasti islamskej komunity: proroci-zákonodárcovia, ciele božských zákonov, legislatívy presvedčení i konaní, úlohy nástupcov pri tvorbe zákonov, základy interpretácie alebo reformy práva, klasifikácie ľudských komunit podľa ich doktrín s prihliadnutím na veľkosť a kritiky *ignorantských* (pohani), *hriešnych*, *falošných* a *chybných* komunit. Filozofickú kozmológiu, psychológiu a politiku al-Farabi zahrnul do politickej teológie, ktorej cieľom bolo objasnenie islamskej komunity a obrana reformami v smere podporujúcim vedecké skúmanie a povzbudzovanie filozofov, aby zohrávali aktívnejšiu úlohu pri riešení praktických problémov.

Islamské vzdelávanie

Značný kognitívny význam získali v histórii islamského vzdelávania *madrasy*. Toto arabské slovo so semitským koreňom sa týka učenia alebo vzdelávania a miesta, kde táto činnosť prebieha (*wazn*). Vyskytuje sa aj v iných kultúrnych okruhoch ovplyvnených arabčinou. V samotnom arabskom jazyku vyjadruje v podstate to isté ako škola v iných kultúrach. V podstate zodpovedá aj hebrejskému pojmu *midraš*, založenému na *bejt midraš* (*dom štúdia*). *Madrasy* sa vyskytovali vo viacerých verziách, ako

- *madrasah amah* - verejná škola
- *madrasah khasah* – súkromná škola
- *madrasah diniyyah* – náboženská škola
- *madrasah islamiyyah* – islamská škola
- *madrasah jami'ah* – univerzita

V histórii *madrasy* predstavovali skôr školy nižšej úrovne, na ktoré nadväzovali vyššie úrovne známe ako *danismendy* a *jami'ah* (univerzity).

Bežné *madrasy* islamskej orientácie, ktorých je najviac, poskytujú dva druhy vzdelávania: kurz *háfiz* (strážca, ochranca), je určený absolventom, ktorý kompletne zvládli celý *Korán* (toto učenie sa spočiatku prenášalo ústnou tradíciou) a kurz *ulema*. Absolvent *ulema* (odvodené z arabského *alim* – vedia) sa stáva učencom a vykladačom náboženskej múdrosti a zákonov, najmä v šiitskej duchovnej kultúre. Spomedzi *ulemov* sa grupujú predstavitelia moslimského náboženského života (*mutakalimuni*), experti na náboženské právo (*muftiovia*), sudcovia

(*kadiovia*), učelia a podobne. Ich sídlom boli mešity, hlavné sídlo mali v mešite al-Azhar v Káhire.

V sunnitskom islame učenec je vykladačom islamského práva (*šaria*). *Muftiat* tvorí zhromaždenie *muftiov*. Ich postavenie bolo pomerne náročné, a preto sa na nich kládli vyššie nároky. *Muftim* sa mohol stať len moslim, ktorý prekročil vek puberty, musel byť spravodlivý a dôveryhodný, dostal všeobecný súhlas a mal primeranú inteligenciu a musel prejavovať pozitívne myslenie.

Mazhab tvorili školy islamského práva. Na počiatku islamu ich bolo veľké množstvo, neskôr sa preslávili najmä školy v Damašku, Kufe, Basre a Medine, ktoré patrili do *Maliki mazhabov*. Známe sa stali aj *Hanafi mazhabi*, ktoré viedol súčasník proroka Mohameda. *Idžtihad* je technický pojem islamského práva vyjadrujúci proces prijímania právnych rozhodnutí nezávislou interpretáciou právnych zdrojov, *Koránu* alebo Suny, jeho opakom je *taklid* (imitácia, tradícia). *Faqih* je expert na analytickú právnu vedu, právnik.

HISTÓRIA VZDELÁVANIA V ISLAMSKOM SVETE

V stredovekom islamskom svete ako základné školy pôsobili už od 10. storočia školy *maktaby*. Podobne ako *madrasy* (ktoré sa však týkali skôr vyššieho vzdelávania), *maktaby* pôsobili najčastejšie pri mešitách. V 11. storočí slávny filozof Ibn Siná (známy ako Avicenna) sa v jednej zo svojich kníh venoval učebnej praxi v týchto školách v kapitole pod názvom *Úloha učiteľa pri vzdelávaní a výchove detí*, slúžiacej ako sprievodca pre učiteľov v *maktabových* školách. Konštatoval, že deti sa lepšie učia v triedach než pri individuálnom vyučovaní súkromnými učiteľmi. Vysvetľoval to pozitívnym pôsobením vzájomnej súťaživosti ako aj výhodami skupinových diskusií a debát. Učebné osnovy rozdelil na dve časti.

Predpokladal, že do prvého stupňa vzdelávania by sa mali deti zaraďovať už v šiestich rokoch a ukončiť v štrnástich. Vzdelávať sa mali najmä v *Koráne*, islamskej metafyzike, v jazyku, literatúre, islamskej etike a v manuálnych zručnostiach.

Druhý stupeň vzdelávania v *maktabách* označil za obdobie špecializácie, v ktorom žiaci začínali zvládať manuálne zručnosti, bez ohľadu na ich sociálny status. Upozorňoval, že po štrnástich rokoch by mali dostať špecializovanú výchovu v predmetoch, o ktoré mali hlbší záujem.

V období *madras* tvoriacich základ vyššieho vzdelávania sa filozofia a sekulárne vedy z osnov neraz vylučovali a miesto nachádzali iba

náboženské vedy. Avšak neskôr sa do rozvrhov dostávala aj logika, matematika a filozofia. Niektoré *madrasy* rozširovali svoje programy aj o históriu, politiku, etiku, hudbu, metafyziku, medicínu, astronómiu a chémiu. V niektorých islamských školách sa od 12. storočia žiaci učili aj základy evolúcie. Bežné bolo aj paralelné vyučovanie náboženských a fyzikálnych vied. V 10. a 11. storočí vrchol arabského vzdelávania tvorili univerzity al-Azhar v Káhire a al-Nizamiyya v Bagdade. Nizamiyya inštitúty patrili medzi najvýznamnejšie strediská vyššieho vzdelávania v islamskom svete, ale k šíreniu poznania slúžilo aj 75 *madrasy* v Káhire, 51 v Damašku a 44 v Aleppe. Neskôr sa značne rozšírili zariadenia aj na území okupovaného Španielska.

Zakladaniu *madrasy* sa venovali aj výchovné inštitúcie typu *vakuf*. Na starosti mali aj zakladanie nemocníc. Na začiatku 11. storočia v každom islamskom meste bolo aj niekoľko nemocníc. *Vakufy* zháňali peniaze na platy lekárom, na lieky a potraviny ako aj na ostatné nevyhnutné výdavky.

Ak sa za univerzity pokladali zariadenia vyššieho vzdelávania a výskumu udeľujúce akademické hodnosti všetkých stupňov (bakalári, magistri a doktori), prvými z nich boli *jami'ah*, zakladané už v 9. stor. Hoci aj *madrasy* udeľovali tieto stupne, *jami'ah* boli väčšími, komplexnejšími pôsobiacimi inštitúciami. Popri už spomínaných univerzitách sa v Guinnessovej knihe rekordov ako najstaršia univerzita udeľujúca vedecké stupne uvádza aj Univerzita Al Karaoune vo Feze, v Maroku, ktorú roku 859 založila Fatima al-Fihri.

Univerzita Al-Azhar, založená roku 975 v Káhire, bola typu *jami'ah* a ponúkala viaceré postgraduálne stupne (*ijazah*) s individuálnymi fakultami, týkajúcimi sa teologických seminárov, islamského práva a analytickej právnej vedy, islamskej astronómie, arabskej gramatiky, islamskej filozofie a logiky v islamskej filozofii. Slávny lekár al-Azhar vyučoval islamskú medicínu a Maimonides poskytoval lekcie z medicíny a astronómie. Iné staršie *jami'ah* boli al-Nizamiyya v Bagdade (založené roku 1091). Univerzita Mustansiriya, ktorú založil Abbasid kalif al-Mustansir roku 1223 tiež v Bagdade, popri náboženských témach (*Korán*, prorok Mohamed, náboženské povinnosti) ponúkala aj vyučovanie filozofie, matematiky, medicíny a prírodných vied.

Zvláštne postavenie mali právne školy. Už v 9. storočí *madrasy* získali licenciu na učenie a vydávanie právnych názorov (*ijazah*). Podľa niektorých názorov vznikala inšpirácia pre neskoršie európske doktoráty. Od adepta sa očakávalo, že za štyri roky absolvuje stavovskú právnu školu a desať alebo aj viac rokov postgraduálneho štúdia. Doktorát sa

získaval po náročnej skúške potvrdzujúcej originalitu kandidátovej dizertačnej práce, schopnosť zvládnuť všetky nástrahy a v debate obhájiť pôvodné zámery. Po ukončení kurzu vyššieho vzdelávania absolvent získal licenciu poskytujúcu mu status na úrovni *faqih* (ten, kto ovláda právo), *mufti* (profesor fatwy) a *mudarris* (učiteľ).

Arabský termín *ijazat attadris* získavali islamskí vedci spolu s kvalifikáciou na učenie. Latinský titul *licentia docendi* (licencia učiť) používaný na európskych univerzitách, má pravdepodobne arabský pôvod. Rozdiel medzi nimi spočíval snáď len v tom, že arabský titul udeľoval individuálny učiteľ, zatiaľ čo v druhom prípade ho udeľoval hlavný predstaviteľ školy.

Je pozoruhodné, že islamská civilizácia venovala pozornosť aj ženskému vzdelávaniu. Okolo roku 750 počas Abbasidského kalifátu ženy získavali slávu nielen kvôli svojej kráse, ale aj kvôli úrovni myslenia. V tomto období sa už v detstve bežne vzdelávali v hudbe, tanci a poézii. Do histórie vošla aj Tawaddud, otrokyňa Haruna al-Rašida úspešne skladajúca náročné skúšky z astronómie, medicíny, práva, filozofie, hudby, histórie, arabskej gramatiky, literatúry, teológie a šachu. Preslávila sa aj Fatima, zakladateľka al-Karaoune univerzity roku 859. Avšak snáď najznámejšou ženskou postavou bola Shuhda, známa ako *učenec* alebo *pýcha žien*, žijúca v 12. storočí v Bagdade. Väčší nárast žien vo vede a vzdelávaní v arabskom svete bolo možné sledovať v 15. storočí, keď al-Sakhawi venoval celý diel svojej 12 dielnej encyklopédie týmto ženám, ktorých napočítal 1075.

Islamská medicína s tradične vysokou úrovňou sa najčastejšie vyučovala v *bimaristane* (podľa perzského pojmu znamenajúceho nemocnicu). V stredovekom islamskom svete išlo o pomerne moderné zariadenia, kde pacientov vítali a liečili kvalifikovaní odborníci. Moslimskí lekári pravdepodobne ako prví rozlišovali medzi nemocnicami a inými zariadeniami ako boli liečebné chrámy, chrámy na spanie (kde sa liečilo najmä hypnózou), hospice (ktoré zaviedli križiaci), azylové domy, lazarety, liečebne pre malomocných a pod. Vďaka nim vznikali aj prvé verejné nemocnice, psychiatrické liečebne a medicínske univerzity, ktoré tiež organizovali stredovekí moslimskí lekári.

Najstarší *bimaristan* sa nachádzal v Gundišapure v dnešnom Iráne, v 3. storočí. Keď tieto územia v 7. storočí dobyli Arabi, toto zariadenie zaradili do svojho kognitívneho systému. Počas Mohamedových výbojov slúžilo na liečenie ranených. Zachovala sa aj informácia o mladej moslimke menom Amina, v sedemnástich rokoch najmladšej žene, ktorá viedla lekársky tím v bojových podmienkach.

Ďalší známy *bimaristan* založil roku 707 kalif al-Waleed bin Abdel Malek v Damašku. V tomto čase v bežných nemocniciach pôsobili lekári diagnostikujúci a liečiaci všetkých pacientov, avšak *bimaristan* bol unikátny v tom, že sa v ňom lekári špecializovali na konkrétne choroby. Tieto zdravotné centrá fungovali pre pacientov s rôznymi ochoreniami a služby poskytovali zadarmo.

Najväčšiu nemocnicu stredoveku dal roku 1285 postaviť v Káhire sultán al-Mansur. Bolo to moderné zariadenie skladajúce sa zo štyroch budov a okrem ordinácií a lôžkovej časti sa v areáli nachádzali aj laboratórne priestory, dispenzárne a prednáškové miestnosti, kuchyne, kaplnky, knižnice, kúpeľné a psychiatrické priestory. Liečenie všetkých pacientov prebiehalo zadarmo, bez ohľadu na pohlavie, pôvod alebo príjem.

Bimaristany mali dve časti, mužskú i ženskú. Administráciu nemocnice viedol hlavný lekár, al-Saoor. Tieto nemocnice mali dve hlavné funkcie - liečiť pacientov a vychovávať nových lekárov.

Značná pozornosť sa v stredovekých islamských nemocniciach venovala aj lekárskej etike. Už sa spomínala zásada, že nemocnice liečili pacientov bez ohľadu na pohlavie, vek, náboženstvo, národnosť a medzi personálom sa často vyskytovali aj jednotlivci spomedzi kresťanov, Židov a iných menšín. Správanie lekárov regulovali etické štandardy, ktoré v 9. storočí zostavil Ishaq bin Ali al-Rahwi (854-931) v spise *Adab al-Tabib (Správanie lekára)*, venovanom lekárskej etike. Lekárov považoval za *strážcov duší a tiel* a napísal dvadsať kapitol súvisiacich s etickými problémami, vrátane:

- toho, čomu sa lekár musí vyhnúť alebo na čo si má dať pozor,
- správania návštevníkov,
- dohľadu nad liekmi,
- dôstojnosti lekárskej profesie,
- skúšania lekárov,
- odstránenia korupcie medzi lekármi.

Významnú povest' získala v arabskom svete Córdoba lekárska škola, založená roku 961, na ktorej sa prednášala filozofia, matematika, astronómia s astrológiou, medicína, alchymia a iné vedy. Mala bohatú knižnicu, skladajúcu sa z arabských, gréckych a latinských textov. Školy boli značne internacionálne, s moslimskými, kresťanskými i židovskými študentmi a učiteľmi.

V 10. storočí sa etickým problémom venoval aj hlavný lekár bagdadskej nemocnice Abú Bakr Muhammad ibn Zakaria al-Rházi (Rhazes alebo Rasis) (865-925) vynikajúci lekár, alchymista, chemik, filozof

a vedec. Popri vynikajúcom vzdelaní v hudbe, matematike, filozofii a metafyzike si nakoniec vybral medicínu ako profesionálnu disciplínu. Bol prívržencom experimentálnej medicíny a pokladá sa za otca pediatrie. Tiež bol pionierom neurochirurgie a oftalmológie. Patril medzi prvých prívržencov využitia teórie štiav pri rozlišovaní rôznych chorôb. Ako prvý lekár rozpoznal čierne kiahne od osýpok. Vynikal racionálnym prístupom k pacientom a preslávil sa aj ako vynikajúci učiteľ. Zanechal za sebou monumentálnu lekársku encyklopédiu v deviatich dieloch *Cnostný život (al-Hawi)* zostavenú z jeho poznámok a zápiskov.

Lekár Abú Bakr ar-Razi adaptoval Mutazilahov atomizmus a bol odhodlaný na vyvinutie racionálne udržateľnej teórie stvorenia, ktorá nevyžaduje žiadnu zmenu Boha alebo pripisovanie mu zodpovednosti za nedokonalosti a za prevahu zla vládnuceho v stvorenom svete. Predpokladal existenciu piatich večných princípov – Boh, duša, prvá vec, nekonečný alebo absolútny priestor a nelimitovaný alebo absolútny čas – a vysvetľoval stvorenie ako výsledok nečakaných a náhlych zmien priebehu udalostí (*faltah*). Ar-Razi tvrdil, že je platónistom nesúhlasiacim s Aristotelom.

S výkonom lekárskeho povolania úzko súvisí aj pojem *hakim*, ktorý okrem lekára znamenal aj *múdreho muža* (porovnateľné s hebrejským *hakham*), ale aj praktika herbálnej medicíny, prípadne miestodržiteľa alebo sudcu. Tento titul je aj jedným z 99 pomenovaní Alaha.

Islamská veda

Významnú úlohu už v počiatkoch islamského poznania zohrávala aj veda čerpajúca z pozoruhodnej kvality vzdelávania. Avšak k šíreniu vedy prispievala aj výrazná expanzia arabskej aristokracie, ktorá pod vlajkou islamu viedla od 7. storočia agresívne vojny proti okolitým susedom. Napríklad do roku 640 bola dobytá Palestína a Sýria, do roku 643 Egypt a roku 651 Irán. V 8. storočí expanzia úspešne pokračovala v severozápadnej Indii, na severnom pobreží Afriky a Pyrenejskom polostrove.

Na rozsiahlom území spravovanom podľa zásad nového monoteistického náboženstva dochádzalo k pomerne rozsiahlej ekonomickej a sociálnej expanzii. Rozvíjalo sa najmä poľnohospodárstvo (hlavne na zavlažovaných pozemkoch). Značné úspechy dosiahli Arabi v rozvoji remeselnej výroby v mestách. Arabskí obchodníci usilovne roznášali domáce produkty a prinášali užitočné poznatky zo zahraničia. Pri obchodovaní využívali najmä karavány a moreplavbu.

Kultúra rozvíjajúca sa na týchto územiach bola výrazne globálna. Okrem Arabov sa na nej významne podieľali aj Iránci, Tadžici, Uzbeki, Berberi, Mauri, Egypťania a mnohé ďalšie národy. Kultúra arabsky hovoriacich krajín, využívajúca a pretvárajúca vymoženosti kultúry starého Východu a antického sveta sa rozšírila na rozsiahlom území od Gibraltaru až po Indiu.

Dokonca treba priznať, že v 8.-12. storočí bola úroveň arabskej vedy, ktorá uspokojovala potreby narastajúceho obchodu, poľnohospodárstva a priemyslu vyššia, než vtedajšia európska veda. K vyššej kvalite výrazne prispievali aj vzájomné styky, ktoré mali nielen ekonomický, ale aj sociálny a kognitívny charakter. Arabčina zohrávala podobnú poznávaciu úlohu ako latinčina v západnej Európe. Arabi vytvorili mnohé významné vedecké, vzdelávacie a kultúrne strediská ako Bagdad, Damašek a Córdoba. Významnou črtou arabskej vedy bol záujem o skúsenostné poznanie, o matematiku a prírodné vedy a chvályhodné úsilie o poznanie dedičstva starej gréckej filozofie. Je pozoruhodné, že mnohé poznatky si ľudstvo udržiavalo vo svojich poznatkových skladoch po strate originálov najmä vďaka arabským prekladom. Ako príklad možno uviesť Ptolemaiov spis, ktorý zachovali arabskí astronómovia pod názvom *Almagest*.

Bagdad kráčaľ v stopách Alexandrie, keď kalif Harun al-Rašid založil v Bagdade veľkú knižnicu, do ktorej sústredľoval rukopisy z celého vtedajšieho sveta. V jeho diele pokračoval syn kalif al-Mamún (786-833), keď podľa vzoru alexandrijského *Múseionu* zriadil v Bagdade *Bait al-Hikmah (Dom múdrosti)*, do ktorého sústredil učencov s rôznym jazykovým pôvodom. Jeho správcom bol al-Chvárizmí. Snaha oboznámiť sa s vedeckými poznatkami najmä antického pôvodu ovládla aj špičky arabskej spoločnosti. Svedčí o tom aj mierová zmluva, ktorú uzavrel kalif al-Mamún s byzantským cisárom Michalom v roku 832. Medzi nimi bol aj slávny Ptolemaiov spis *Megale syntaxis tes astronomia (Veľký astronomický systém)*, ktorý neskôr Európania poznali pod názvom *Almagest*.

Nie div, že za takýchto okolností sa arabská astronómia rozvíjala intenzívne. V 9. storočí vznikli v Bagdade a Damašku dve veľké astronomické observatóriá, v ktorých sa intenzívne sledovali slnko, mesiac a planéty. Odborníci používali moderné nástroje, ako nástenné kvadranty a astroláby. Vynikajúca znalosť matematiky im umožňovala opravovať dokonca výpočty slávneho Ptolemaia. Roku 827 zmerali aj oblúk poludníka.

Pochopiteľne, že popri astronómii sa výrazne rozvíjala aj matematika. Arabskí matematici riešili kvadratické rovnice a rovnice tretieho, štvrtého a piateho stupňa. Poznali výpočty mocnín a odmocnín. Terajšia aritmetika dodnes používa čísllice zavedené arabskými matematikmi. V súvislosti s astronómiou zaviedli trigonometriu.

Vo fyzike svet vďačí Arabom za mnohé konkrétne poznatky. Napríklad Ibn al-Haitham (lat. Alhazen, 965-1039) napísal základnú prácu stredovekej optiky zhrnujúcu poznatky v tejto vednej oblasti, ktorá sa v Európe objavila pod názvom *Opticae thesaurus*. Okrem iného uviedol na odborný trh opis anatómie oka, zákony odrazu a lomu svetla a vysvetlil niektoré astronomické úkazy (súmrak, astronomická refrakcia a blikanie hviezd).

Arabskí fyzici sa intenzívne zaujímali aj o mechaniku. V tejto oblasti vyniklo dielo Abdur Rahman al-Haziniho *Váhy múdrosti*. V tejto práci analyzujúcej problémy mechaniky a hydrostatiky opísal autor váhy, pomocou ktorých získal pomerne presné údaje o špecifickej hmotnosti mnohých látok.

Arabská veda napredovala aj v chémii. Napr. Džábir ibn Hajján (712-815) opísal procesy kryštalizácie, destilácie, sublimácie, rozpúšťania, žihania a pod. Okrem toho poznal princípy čistenia rôznych kovov, farbenie tkanín, výrobu lakov atď. Objavil tiež kyselinu dusičnú, chlorid ortuťnatý a salmiak. Neskôr sa však niektoré vetvy vedeckého poznania z hľadiska hľadania pragmatických výsledkov zamerali na rozvíjajúcu sa alchýmiu.

V 9. storočí Arabi zdokonalili destiláciu a vyrobili alkohol, ktorý sa dlho používal iba na lekárske účely (názov vznikol podľa arabského Al-kuhúl – vínny destilát).

V 10.-12. storočí sa veda rozvíjala najmä v Córdobskom arabsko-španielskom kalifáte. Významným predstaviteľom tohto obdobia bol andalúzsko-arabský polyhistor lekár, básnik, psychológ, matematik a astronóm, autor mnohých logických a psychologických traktátov a komentárov k Aristotelovi Ibn Bádždža (lat. Avempace, 1095-1138). Do histórie vstúpil najmä ako autor pozoruhodného spisu *Spôsob života pustovníka*. Autor sa zamerával najmä na prechod duše na vyšší stupeň poznania intelektuálnym zdokonaľovaním, pomocou vedeckého poznania. Okrem toho sa zamýšľal nad možnosťami akéhosi utopického ideálneho štátu, v ktorom sa nevyskytujú lekári ani sudcovia. Obyvatelia lekárov nepotrebujú, pretože sa živia optimálnym spôsobom a nejedia stravu, ktorá by im mohla uškodiť. Súdy nie sú potrebné, pretože občania žijú vo vzájomnej zhode a nie sú medzi nimi žiadne spory. Tieto

ideálne občianske cnosti možno dosiahnuť len morálnym a intelektuálnym sebazdokonaľovaním ľudí.

Nezanedbateľné sú aj psychologické úvahy Avempaca. V rámci islamskej psychológie rozvíjal úvahy o *štúdiu poznávacích procesov*. V eseji *Poznanie aktívnej inteligencie* hodnotil aktívnu inteligenciu ako najdôležitejšiu vlastnosť ľudskej bytosti a v ďalších statiach vyzdvihoval úlohu pocitov a predstáv. Zdôrazňoval, že poznatky nemožno získavať len samotnými zmyslami, ale aktívnou inteligenciou ako vládnucou inteligenciou prírody. Úlohu inteligencie zdôraznil aj úvahou, že inteligencia ako najdôležitejšia časť človeka mu umožňuje získať prosperitu a budovať charakter. Cieľ ľudského života by mal spočívať v hľadaní spirituálneho poznania a v snahe mať kontakt s aktívnou inteligenciou, a tým aj s božstvom. Podobne aj jeho chápanie slobody predpokladalo, že jednotlivec môže rozmyšľať a konať racionálne. Tiež hlásal jednotu racionálnej duše ako princípu individuálnej identity, ktorá sa svojim kontaktom s aktívnou inteligenciou stáva jedným zo svetiel, ktoré prispievajú k božej sláve.

V Avempacových stopách kráčal aj lekár, matematik, filozof a básnik Ibn Tufajl (lat. Abubacer 1105-1185). Preslávil sa najmä filozofickým románom *Hajj ibn Jakzán (Živý syn Bdiaceho)*, v ktorom poukázal na vývoj *prirodzeného človeka*, žijúceho izolovane od spoločnosti s gazelami na neobývanom nehostinnom ostrove. Spis, ktorý vyšiel roku 1671 v latinskom preklade, predstavoval možnú inšpiráciu pre Defoeovho Robinsona Crusoe, ale aj Kiplingovho Mauglího, prípadne aj pre koncepciu *tabula rasa* zakladateľa empirizmu Johna Locka. Dospievajúci chlapec dosiahol vrcholy poznania introspekciou, nezávisle od spoločenských tradícií a bez pomoci božského zjavenia. Prvé poznatky hrdinu sú obmedzené na zmyslové veci, postupne dochádza k poznaniu sveta, ktorý ho obklopuje a získava poznatky o fyzike. Neskôr nachádza v mnohosti vecí všeobecný princíp, ktorým sú spojené. Všetky bytosti sú rôznorodé vďaka svojim preferenciám a jednotné vďaka svojej pravej podstate. Racionálnym uvažovaním sa darí objaviť pravdu. Človek premýšľa o svojom poznaní a uvedomuje si vlastný rozum. Presviedča sa o jeho nesmrteľnosti a neuspokojuje sa s teoretickým poznaním Boha. Svoj skutočný cieľ nachádza v bezprostrednom mystickom splynutí s božstvom. Konfrontovaný s negatívnou realitou ľudskej spoločnosti je potom sklamaný a šokovaný.

Abubacer dospel na základe filozofického sebaopoznania k podobnému záveru ako Korán. Výhoda tejto cesty spočívala pre autora v tom, že

vďaka nej možno k božskej pravde dospieť v čistej podobe a nie obrazne, symbolicky, ako to náboženstvo podáva masám.

Významným zdrojom arabského vedeckého poznania bol aj geografický región strednej Ázie. V týchto oblastiach sa už oddávna rozvíjalo poľnohospodárstvo so zavodňovacími sústavami. Neustále sa zdokonaľovali nielen remeslá, ale aj stavebná architektúra, výtvarné umenie, najmä maliarstvo a sochárstvo. Tieto krajiny mali aj intenzívne obchodné vzťahy s Iránom, Indiou a arabskými krajinami. Vedecké kontakty sa týkali astronómie, matematiky, geografie, lekárstva, literatúry, psychológie i filozofie.

Svetovú slávu získal napríklad perzský matematik, astronóm a geograf z Chórezmu Muhammad ibn Músa al-Chvárizmí (770-840). Jeho hlavným dielom bol traktát *al-Chvárizmí o indickom počítaní* z roku 825. Tento matematik pôsobiaci v bagdadskej *Bait al-Hikmah (Dom múdrosti)* ako prvý v dejinách chápal algebru ako samostatnú matematickú disciplínu (slovo algebra pochádzalo z arabského *al-džabr*). Algebre venoval knihu *Al-džabr wa-b-maqábalá* o prvých systematických riešeniach lineárnych a kvadratických rovníc. Aj kvôli nej dostal titul *Otec algebry*. Al-Chvárizmí bol v stredoveku latinizovaný na al-Gorizmi, neskôr na algorithmi alebo algoritmus. Jeho zásluhou sa Európa neskôr zoznámila s indickou pozičnou sústavou počítania a s číslom 0. Pravdepodobne mal aj zásluhu na označení neznámej veličiny symbolom X. Okrem toho revidoval Ptolemaiovu *Geografiu* a písal aj o astronómii a astrológii. Jeho meno nesie aj *Medzinárodná al-Chvárizmího cena*, ktorú od roku 1987 udeľuje *Iránska výskumná organizácia pre vedu a technológiu (IROST)*.

Významné miesto si vydobyl aj ďalší arabský vedec Abú-Raj-hán al-Birúní (lat. Aliboron, 973-1048) ďalší rodák z Chórezmu, perzský astrológ, astronóm, lingvista, filozof, antropológ, farmaceut, psychológ, lekár, matematik, právnik, historik, kartograf a cestovateľ. Ako matematik sa intenzívne zaujímal o aritmetiku, kombinatoriku, iracionálne čísla a o geometriu. Okrem toho vypočítal presné rozmery zemegule a bol presvedčený o tom, že Zem rotuje okolo svojej osi a obieha okolo Slnka. Jeho výpočet polomeru zeme 1081.66 farsahu (6490 km) sa od dnešnej hodnoty príliš nelíši. Svoje heliocentrické úvahy uviedol v spise *Tárich al-Hind (Indické kroniky)*. Bol tiež presvedčený, že rýchlosť svetla je podstatne vyššia než rýchlosť zvuku. Vo filozofii preukázal podrobnú znalosť Aristotela. Venoval sa tiež botanike a farmakológii. Avšak jeho zásluhy o vedu sú podstatne bohatšie. Okrem iného ho pokladajú za zakladateľa indológie, otca geodézie, prvého antropológa,

jedného z prvých využívatel'ov experimentálnych metód v psychológii, mechanike a mineralógii. V islamskej psychológii al-Birúní zohral významnú úlohu pioniera experimentálnej metodológie v psychológii, najmä presadzovaním empirických pozorovaní a výskumom reakčného času, ktorý sa mu prisudzuje. Významne prispel aj ako cestovateľ k šíreniu informácií o cudzích kultúrach, často aj veľmi vzdialených od bežného arabského prostredia.

Významnú úlohu pri šírení arabskej vedy zohral stredoveký perzský filozof, prírodovedec, politik, matematik, lekár, básnik a hudobník a v neposlednom rade aj encyklopedista Abú Alí ibn Siná (lat. Avicenna, 980-1037) narodený v Buchare. Navrhol originálnu klasifikáciu vied a napísal vyše 300 prác. Najväčšiu slávu mu priniesla rukoväť lekárstva pod názvom *al-Kánún fi t'ibb (Kánon lekárskej vedy)*, ktorá významne ovplyvnila vtedajšiu medicínu.

Kánon bol rozdelený do piatich kníh:

1. Prehľad teoretického a praktického lekárstva
2. Súpis liekov
3. Opisy jednotlivých chorôb
4. Choroby a všeobecné stavy
5. Príprava a užívanie liekov

Text je napísaný jasne a zrozumiteľne, s mnohými ilustráciami. Pri jednotlivých chorobách autor starostlivo dbal o anatomicko-fyziologický úvod, za ktorým nasledovali poznatky z patológie a terapie.

Svoj široký vedecký rozhľad demonštroval Avicenna knihou *Kitáb al-Šifá (Kniha uzdravenia)*, rozdelenou na logiku, fyziku, matematiku a metafyziku a taktiež knihou *Dóniš-nóme (Kniha vedenia)* napísanou v jazyku farsí. V týchto knihách zdôrazňoval veľký význam štúdia prírody a obhajoval princíp jednoty logického myslenia a skúsenosti, rozumu a experimentu. Bol tak motivovaný do zostavovania experimentov, že lieky skúšal na sebe, aj keď si tak podlamoval zdravie. Za pravú pokladal iba tú vedu, v ktorej sa spája teória s praktickou aplikáciou. Avicenna mnohými prekladmi významne vstúpil aj do európskej vedy. O úcte, ktorú získal, svedčia aj pocty ako *knieža filozofov a knieža lekárov*. Vo fyzike dlho pred Newtonom sformuloval zákon pohybu a poukázal na nerozlučnú súvislosť medzi časom a pohybom. Predpokladal, že keby boli veci bez pohybu, stratil by čas zmysel.

Uznával existenciu boha a za počiatok bytia pokladal dve rôzne substancie – hmotnú a ideálnu. Opísal pôsobenie troch najuniverzálnejších kategórií – možného (hmoty), nutného (božstva) a skutočného (sveta), ktoré v sebe zahŕňajú možné a skutočné rovnako, ako možné v sebe

obsahuje skutočné. Dušu chápal ako podstatnú formu tela, ktorá je nemotná a nesmrteľná. Posmrtný život uznával v čisto duchovnom, nie vo fyzickom zmysle.

Avicenna kládol veľký dôraz na presnosť myšlienkových konštrukcií, na presné metódy získavania dôkazov a na uznanie významu zmyslových vnemov v poznaní. Poznanie podľa neho nemožno realizovať bez kozmického činného rozumu, jednotného u všetkých ľudí. Spoluúčasť činného rozumu na rozume potenciálnom podmieňuje poznanie, ktoré spočíva v dosiahnutí obrazu objektu, prístupného skúmaniu rozumom. Poznanie nie je však možné bez predbežnej zmyslovej skúsenosti, pripravujúcej potenciálny rozum k reprodukcii obrazu, prístupného skúmaniu rozumom. Iba najvyššie princípy samého poznania sa dosahujú bez pomoci zmyslových vnemov. V názoroch Ibn Siná sa prelínajú senzualistické a realistické idey, úloha zmyslovej skúsenosti v poznaní a predstava o kozmicky činnom rozume ako základe poznania.

Veľkú pozornosť venoval aj štúdiu logiky, pretože logika by mala stanovovať základy správneho usudzovania, podobne ako gramatika formuluje zákony slovnej väzby. Logické kategórie a konštrukcie musia podľa jeho mienky zodpovedať javom, to jest skutočnosti.

Do klenotnice svetovej vedy významne prispel aj riaditeľ botanických záhrad v Damašku, osobný lekár egyptského kráľa Saladdina, Ibn al-Baithar (1197-1248) knihou *Kitáb al-Mlughni fi al-Adwiya al-Mufrada (Kniha o jednoduchých drogách a potravinách)* ilustratívne opisujúcou 1400 rastlín zo sveta obývaného Arabmi.

Treba poznamenať že aj v európskych podmienkach vznikali spisy o liečivých rastlinách, napríklad starostlivosťou benediktínskych mníchov z Monte Cassina v 9. storočí pod názvom *Codex cassiniensis*.

Podobné dielo, avšak venované zvieratám (397 druhov) vydal už v 8. storočí al-Gáhiz (776-869) ako *Kitáb al-Hayawán (Kniha zvierat)*. Neskorší lexikón, ktorý vydal učiteľ v mešite al-Azhar Ad-Damírí (1344-1405) pod názvom *Kitáb Hayát al-Hayawán (Život zvierat)* obsahoval už 900 druhov zvierat.

Patrí k značným paradoxom dneška, ako naznačil Daniel (2004), že Arabi pokladajú deficit poznatkov za jeden zo svojich hlavných nedostatkov na počiatku 21. storočia. Avšak už vyše 1000 rokov predtým nielen objavovali a kodifikovali poznatky, ale tiež riadili vývin vedeckých metód, ktoré sa stali základom civilizácie.

Pyramída Mesiac, Teotihuacán

372

AMERICKÉ KULTÚRY

Keď Kolumbus objavil Ameriku, jej územie obývalo veľké množstvo indiánskych kmeňov, rozprávajúcich rôznymi jazykmi a riadiacich sa odlišnými životnými štýlmi. Prínajmenšom 10 000 rokov pred objavením Ameriky existoval už v relatívnej izolácii *Nový svet*. Nepochybne sa vyskytovali sporadické a prechodné kontakty medzi Amerikou a Áziou. Vďaka šíreniu informácií po pacifickej oblasti sa zistili niektoré prenosy v kultúrnych zvláštnostiach. Nenašli sa však priame dôkazy o tom, nakoľko americké regióny ovplyvňovali rozvinuté kultúry Číny a Indie.

Prostredie a kultúra starovekej Ameriky

V priebehu dlhodobej silnej izolácie sa Amerika stala unikátnym sociálnym laboratóriom, v ktorom Indiáni ovplyvňovali vlastné osudy tým, že sa adaptovali na svoje špeciálne prostredie. V roku 1492 tento proces viedol k výsledkom, ktoré naznačovali, že raná ľudská evolúcia má univerzálny charakter na celom svete. Prví Európania po príchode Kolumba objavovali národné skupiny s rovnakým stupňom kultúrneho vývinu, ako v Starom svete.

Antropologicky obyvatelia starovekej Ameriky tvorili zmes niekoľkých ázijských somatických typov a mali s modernými Indiánmi podobné fyzické charakteristiky ako tmavé oči, rovné alebo zvlnené čierne vlasy a žltastú alebo bronzovú farbu kože. Ich predkovia pravdepodobne prišli do Ameriky v migračných vlnách cez Beringovu úžinu z Ázie. Tieto vlny sa formovali medzi 100 000 až 40 000 rokmi pred Kr. a trvali približne do obdobia 10 000 rokov pred Kr. Prví emigranti priniesli so sebou najmä oheň, skrotených psov a niekoľko kamenných nástrojov a zbraní.

Migrácia pravdepodobne prebehla v dvoch vlnách. Prvú tvorili príslušníci pomerne primitívnych skupín žijúci zo zberu divokého ovocia, rybolovu a lovu malých zvierat. Archeologické nálezy naznačujú, že tieto skupiny lovcov a zberačov prišli do dnešného Peru približne pred 22 000 rokmi. Druhá vlna priviedla lovcov veľkej zveri, ktorí sa podobne ako ich predchodcovia rozšírili po celom kontinente. Okolo roku

9000 títo ázijskí migranti alebo ich potomkovia dosiahli južný cíp kontinentu, Patagóniu.

Táto prvá kolonizácia Ameriky prebehla v prvej časti veľkej geologickej epochy známej ako pleistocén, keď dochádzalo k veľkým geologickým zmenám. Doba ľadová, počas ktorej ľadová prikrývka pokrývala veľké oblasti Starého a Nového sveta, sa striedala s obdobiami rozpúšťania ľadovcov a teplota sa zvyšovala do približne dnešných hodnôt. Dokonca aj v suchozemských oblastiach sa v priebehu doby ľadovej zrážky výrazne zvýšili a tým vznikli podmienky pre šírenie šľavnatých pastvín a lesov, čo podporovalo rast nových druhov zvierat. V tomto období sa veľké oblasti Ameriky stali loveckými rajmi. Cez planiny a lesy sa prehánali veľké, prehistorické zvieratá.

Okolo roku 9000 pred Kr. ústup poslednej veľkej doby ľadovej sprevádzali drastické tepelné zmeny, ktoré priviedli indiánsku loveckú ekonomiku do krízy. Na veľkých územiach sa stabilizovala teplejšia a suchšia klíma. Zelené územia sa zmenšovali a veľké zvieratá, ktoré sa na nich pásli, postupne vymierali. K ich zániku mohli prispieť aj zlepšené lovecké techniky. Lovci stáli pred dilemou: adaptovať sa na zmenu prostredia alebo sa stratiť so zvieratami.

Juhozápadné Spojené štáty, severné Mexiko a iné oblasti poskytovali archeologické dôkazy úspešného prispôbovania sa novým životným podmienkam. Indiáni sa postupne adaptovali na konzumáciu menších zvierat ako sú jelene, králiky, na jedlé divoké rastliny a najmä na semená, z ktorých sa pripravovali chutné jedlá. Tento nový spôsob života nakoniec viedol k začiatkom a k stabilizácii poľnohospodárstva. Poľnohospodárske aktivity spočiatku iba dopĺňali snahy o poľovanie a zber úrody. Posun od zberu k produkcii potravy pravdepodobne ovplyvňovala postupná akumulácia domestikovaných rastlín. V priebehu dlhého obdobia sa čas a energia, pôvodne venované lovu a zberu rastlín, zameriavali na poľnohospodárske aktivity ako sekanie, zber, žatva a príprava jedla. Avšak z dlhodobého hľadiska poľnohospodárstvo, či už v Novom alebo Starom svete, priam revolučne pôsobilo na obyvateľov. Ľudia viedli disciplinovanejší a usadlejší život, zdroje potravy sa zvyšovali, populácia rástla a zintenzívnila sa deľba práce.

V jaskyniach mexickej vysočiny archeológovia objavili divé rastliny, ktoré Indiáni postupne kultivovali. Medzi najdôležitejšími boli tekvica, fazuľa a kukurica. Udomácnenie týchto rastlín prebiehalo medzi rokmi 7000 a 2300 pred Kr. Prím hralo pestovanie kukurice, kľúčovej potraviny starovekej Ameriky. Maniok a zemiaky (v Peru) pribudli v rokoch 5000 až 1000 pred Kr.

Prostredníctvom niekoľkých centier sa obrábanie zeme rýchlo šírilo americkým kontinentom. Avšak nie vždy Indiáni dokázali nové poľnohospodárske techniky aplikovať na nový životný štýl. Mohli im v tom brániť napríklad extrémne klimatické podmienky. Poľnohospodárstvo sa síce stalo hlavnou ekonomickou aktivitou, avšak záviselo od prírodných faktorov, ako bola úrodnosť pôdy a klíma, ako aj používané farmárske techniky. Lesné kmene pri kultivácii obvykle klčovali a vypaľovali pôdu. Pretože táto metóda pôdu vyčerpávala, metóda klčovania sa zmenila. Pri používaní tejto metódy sa dedina neskôr odsťahovala na nové miesto alebo si zvolila také rozptýlené možnosti osídlenia, ktoré umožnili každej rodine, aby si našla vhodné miesto podľa svojich potrieb. Klčovanie a vypaľovanie obvykle limitovalo kultúrny vývin indiánskej populácie. Určitá kontrola týchto metód, napríklad u Mayov, aspoň dočasne ovplyvnila ich nevýhody. Ich vynikajúca civilizácia vyrástla v tropických lesoch prostredníctvom klčovania a vypaľovania, riadeného vplyvnými kňazmi.

Produktívnejší štýl poľnohospodárstva vznikol na drsných náhorných plošinách Strednej Ameriky a Andského pohoria a na púštnom pobreží Peru. V suchých krajoch, zvýhodňovaných miernou klímou a prirodzene bohatou pôdou, zem bolo možné obrobiť ľahšie a jej úrodnosť sa okopávaním zvyšovala. Najdôležitejšie však bolo zistenie, že produkcia potravy sa zvyšovala zavlažovaním, čo postupne viedlo k rastu populácie a k účinnejšej deľbe práce. Potreba spolupráce a regulácia zavlažovacích projektov viedla k rastu silnej centrálnej moci a k rozšíreniu jej autority. Mocné ríše Aztékov a Inkov vyrástli v prirodzených podmienkach tohto druhu.

Počiatočná Amerika

Mexiko a Peru sa postupne stali centrami extenzívnej indiánskej vyššej kultúry zahŕňajúcej centrálnu a južnú Mexiko, Strednú Ameriku a Andskú zónu Južnej Ameriky. Je to srdce starovekej Ameriky, domov počiatočnej poľnohospodárskej civilizácie. Dôkazy o starších formách dedinského života – obrábaní pôdy, hrnčiarstva, tkaní – sa našli v mnohých častiach tohto teritória.

V súčasných obdobiach sa tento región stal miestom mnohých archeologických nálezov. V Mexickom údolí, v južnom Mexiku a v jeho zálive, na vysokej náhornej plošine Bolívie, a v púštnych pieskoch pobrežného Peru, vykopávky odkryli pozostatky nádherných chrámov, mocných pevností, veľkých miest a hrnčiarstva, ako aj textilných výrob-

kov s krásnymi vzormi. V kombinácii s indiánskymi a španielskymi historickými záznamami sa špecialisti pokúšajú o rekonštrukciu histórie pôvodnej Ameriky. Rámcom pre toto úsilie je sekvencia stupňov, založených na technológii, sociálnych a politických organizáciách, náboženstve a umení. Pri detailnejšej analýze toho časového obdobia sa najčastejšie používajú názvy archaické, formatívne alebo predklasické, klasické a postklasické. Táto schéma je pokusná, s veľkým chronologickým prekryvaním medzi stupňami a značnou variabilitou trvania niektorých období.

Archaický stupeň začal približne pred 9000 rokmi, keď v niektorých oblastiach Ameriky dochádzalo k postupnému prechodu od jednoduchších foriem zberu a lovu k obrábaniu pôdy. Rozvoj poľnohospodárstva však nevedol k zásadným zmenám v indiánskej spoločnosti. Tisíce rokov ľudia žili pomerne jednoduchým životným štýlom. Sociálne skupiny boli malé a pravdepodobne čiastočne migrovali. Tkanie nebolo známe, avšak v niektorých oblastiach sa na konci tohto obdobia postupne objavovalo jednoduché hrnčiarstvo.

Medzi rokmi 2500 a 1500 pred Kr. kultúrny pokrok v rôznych oblastiach pôvodnej Ameriky otvoril predklasické obdobie. Stáročia náhodných experimentov s rastlinami viedli k selekcii zlepšených, bohato rodiacich druhov. Tieto pokroky nakoniec prispeli k formovaniu ekonomického systému, založeného na poľnohospodárskych aktivitách a na usadenom štýle dedinského života. Kukurica a iné dôležité zdomácnené rastliny sa postupne kultivovali. V niektorých oblastiach sa rozšírilo aj zavlažovanie a krotenie domácich zvierat. Na konci tohto obdobia sa významne rozšírilo hrnčiarstvo a tkanie. Zvýšená produkcia potravy dovoľovala dedinčanom podporovať kastu kňazov, pôsobiacich ako sprostredkovatelia medzi ľuďmi a bohmi. Výdatnejšie jedlo prispievalo k intenzívnejšej práci pri konštrukcii obradných sídiel – mohýl zeme.

Sociálnu jednotku tvorila dedinská komunita zložená z jednej alebo viacerých príbuzenských skupín, avšak na konci tohto obdobia sa objavovali malé štáty, ktoré tvorilo niekoľko dedín. Pretože pri malom počte obyvateľov bol relatívny dostatok zeme a potravy, k vojnám často nedochádzalo. Náboženské úkony sa sústreďovali najmä na uctievanie bohov vody a úrodnosti. Ľudské obete sa v tomto období pravdepodobne nevyškvtovali alebo boli zriedkavé.

Technický pokrok kulminoval v klasickom období, ktoré začalo nástupom kresťanskej éry a skončilo zhruba roku 1000 po Kr. Pojem klasické charakterizoval intenzívny rozvoj materiálnej, intelektuálnej a umeleckej kultúry. Nedochádzalo síce k základným zmenám v techno-

lógiách, ale rozširovali sa zavražovacie práce a v niektorých oblastiach sa zvýšila produkcia potravy, a tým sa uvoľnili ľudské kapacity pre konštrukčné a technologické zámery. Tiež sa zvýšila populácia a v niektorých regiónoch vznikali aj skutočné mestá. Architektúra, hrnčiarstvo a tkanie dosiahli imponujúci rozvoj. Metalurgia rozkvitla v Peru, podobne ako astronómia, matematika a písmo v tzv. Mezoamerike (centrálne a južné Mexiko a príľahlá Stredná Amerika). Staršie zemné mohyly kliesnili cestu k rozsiahlym kamenným pyramídam, komplikovane ozdobovaným a pokrývaným veľkými chrámami. Paláce a iné úradné budovy umožňovali vytváranie ceremonálnych centier a nakoniec aj administratívneho hlavného mesta štátu riadeného kňazom – kráľom. Vyvíjalo sa aj sociálne rozvrstvenie, v ktorom vládli kňazi ako hlavné riadiace orgány. Avšak rastúci počet vojen v neskoršom klasickom období (pravdepodobne ovplyvnených populačným tlakom v boji o pôdu a vodu) prinášal viac uznania a odmen úspešným bojovníkom. Náboženstvo sa stalo prepracovaným polyteistickým systémom, ktorému slúžili veľké skupiny kňazov.

Typickými kultúrami klasickej periódy bola Teotihuacánska civilizácia stredného Mexika, kultúra Monte Albán v juhozápadnom Mexiku a nížinná kultúra Mayov južného Yucatánu a severnej Guatemaly. Civilizácia Olmekov z nížin Mexického zálivu naznačovala niektoré vlastnosti klasického obdobia, ale priebehom patrí skôr do formatívneho obdobia. V Peru túto periódu najvýraznejšie reprezentovali vynikajúce civilizácie Močikov a Nazcov na pobreží. Dostupné dôkazy naznačujú, že klasický stupeň sa obmedzoval na regióny Mezoameriky, centrálnej Andskej oblasti (výšiny a pobrežia Peru a Bolívie) a Ekvádorského pobrežia.

Klasická éra neočakávane skončila v oboch centrách, to jest na severnom a južnom konci predkolumbovskej Ameriky. Krátko pred alebo po roku 1000 po Kr. veľká väčšina klasických centier v Mezoamerike a Peru zanikla alebo ich zničili civilné vojny a zahraničné invázie. Pád týchto civilizácií takmer určite znamenal vyvrcholenie dlhšieho obdobia úpadku. Populačné tlaky, erózia pôdy a revolty sedliakov zapríčinené nadmernými daňami patrili medzi príčiny, výrazne urýchľujúce kolaps klasických mestských štátov a kráľovstiev.

Tieto pohromy sprevádzali mnohé ťažkosti, nejasné zápasy a migrácia ľudí. Nové civilizácie vyrastali na ruinách predchádzajúcich. Postklasická éra, trvajúca približne od rokov 1500 do 1100 pred Kr., ilustrovala opakovanie rastu a pádov ríš z predchádzajúceho obdobia. Chronické vojny pripomínali pevnosti a opevnené centrá, no významným

znakom tohto obdobia bol napríklad zvýšený dôraz na život v meste. Inou charakteristickou stránkou bolo formovanie ríš podrobovaním určitého počtu štátov jedným silným subjektom, najčastejšie dominantným štátom, prisvojujúcim si časť produkcie podrobených ľudí. Túto éru symbolizovali Aztécka a Inkská ríša.

V priebehu postklasickej éry nedochádzalo k významnejším technologickým pokrokom, avšak v niektorých regiónoch sa rozšírila sieť zavlažovacích kanálov. Zvyšovanie počtu vojen a rast obchodu zostroval ekonomické rozdiely medzi šľachtou a prostými občanmi, medzi bohatými a chudobnými. Trieda bojovníkov nahradila kňazstvo ako hlavnú vládnucu skupinu. Vojenská rozpínanosť ovplyvnila aj charakter náboženstva, zvýšil sa význam vojnových bohov a ľudských obetí. Umenie a remeslá od klasického obdobia zaznamenali určitý úpadok. V niektorých oblastiach sa preto skôr prejavovali tendencie k štandardizácii a masovej produkcii textílií a hrnčiarskych výrobkov.

V tomto období najvyššiu pozornosť púťali tri rozvinuté civilizácie, Aztékovia v Mexiku, Mayovia v Strednej Amerike a Inkovia v Peru. K dispozícii je dostatok informácií nielen o týchto ľuďoch, ale aj o spôsobe ich života. Aztécka a Inkská civilizácia sa rozvíjali aj pri príchode Španielov a niektorí dobyvatelia zaznamenali svoje dojmy. Dramatické príbehy z dobývania Mexika a Peru a nešťastný osud ich predstaviteľov Moctezumu (Montezumu) a Atahualpu tiež zameriavali historickú a literárnu pozornosť na Aztékov a Inkov. Avšak sláva a príťažlivosť, ktorej sa tešili tieto národy, prekryvali výkony ich predchodcov, ktorí postavili kultúrne základy, na ktorých Mayovia, Aztékovia a Inkovia vybudovali svoje civilizácie.

AZTÉKOVIA V MEXIKU

Na úvod možno spomenúť pozoruhodný pôvod samotného pojmu Mexiko. Mexiko alebo originálne *Mexica* je pojem nejasného pôvodu, s rôznymi konotáciami. Napríklad spomína sa pôvodný výraz pre mesiac v jazyku nahuatl, vodca Mexičanov *Mexitli* alebo *mexixin*, rastlina v jazere Texcoco. Mexický vedec Miguel León-Portilla predpokladal, že názov je odvodený z *mexitli* - pupok mesiaca, z nahuatl slov *metzli* (mesiac) a *xictli* (pupok). Alternatívne sa však uvádza, že *mexitli* môže znamenať aj pupok mudrcov, čo je odvodené z nahuatl *metl* a lokatívneho *co*. Podľa aztéckej legendy Mexiku poskytol meno jeho patrón Huitzilopochtli a boh vojny. Najpravdepodobnejšou verziou sú pojmy *Mexitli* alebo *Mexi*, ako tajné mená pre božstvo.

Na počiatku šestnásteho storočia väčšina obyvateľov centrálného Mexika siahajúceho od okrajových oblastí vyprahnutých severných plošín až k južným nížinám Tehuantepec, platila dane Aztékom z Mexického údolia. Títo Aztékovia boli imigrantmi v regióne obývanom ľuďmi žijúcimi na týchto miestach rozvinutým štýlom života už takmer tisíc rokov pred ich príchodom.

Pozoruhodný je aj pôvod pomenovania Aztékov. Uvádza sa najmä *aztecah* z nahuatl jazyka, plurál *aztécatl* ako *osoba z Aztlánu*. Podľa mysticko-historického *Aubin kódexu* sedem kmeňov Nahua žilo v Aztláne ovládaných vplyvnou elitou. Sedem kmeňov utieklo z Aztlánu, aby našlo svoju novú zem. Mexičania boli medzi nimi poslednou skupinou. Podľa tohto kódexu po odchode z Aztlánu boh Hitzilopochtli prikázal svojmu ľudu, aby sa nikdy neidentifikovali ako Aztékovia, menom ich predchádzajúcich pánov. Namiesto toho sa mali označovať ako *Mexica*. Aztékov tak bolo možné vymedziť ako etnické skupiny z centrálného Mexika, najmä skupiny rozprávajúce jazykom nahuatl a dominujúce v 14.-16. storočí.

PREDAZTÉCKE CIVILIZÁCIE

Približne 1000 rokov pred Kr. obyvatelia Mexického zálivu žili v malých dedinách medzi poličkami s kukuricou, fazuľou a tekvicou. Kultivovali pôdu kľovaním a vypaľovaním, produkovali jednoduché, ale kvalitné hrnčiarske výrobky a vyrábali malé hlinené figúrky zobrazujúce ich presvedčenie o bohyniach plodnosti. V dobe počiatkov kresťanstva v Európe sa u obyvateľov v oblasti Mexického zálivu objavili malé mohyly, ako dôkazy o pôsobení formálnejšieho náboženstva riadeného kňazskou hierarchiou.

Olmékovia

Oveľa skôr (možno v období od rokov 1500 do 400 pred Kr.) vznikla pomerne rozvinutá a záhadná olmécka civilizácia, ktorá ovplyvnila centrálnu Mexickú planinu a Strednú Ameriku. Pôvod, vývin a náhly zánik tejto kultúry zostáva dodnes záhadou. Olmécka kultúra sa považuje za akúsi materskú kultúru ostatných Mezoamerických kultúr, predovšetkým vyspelého obdobia mayskej civilizácie.

Dôležitou súčasťou olméckej civilizácie, prvej vyspelej predkolumbovskej kultúry v Amerike, boli obradné centrá, monumentálne kamenné rytiny a sochy (vrátane kolosálnych hláv), hieroglyfické písmo

a pravdepodobne aj kalendár. Hlavnými olméckymi sídlami boli La Venta, San Lorenzo a Tres Zapotes v dnešnom mexickom štáte Vera Cruz. V týchto centrách sídlili asi len kňazi, ich pomocníci a remeselníci. U Olmékov vynikala architektúra (kamenné chrámy, kultovné strediská, vodné nádrže) a monumentálne sochárstvo. Medzi nálezmi sa našli reliéfné stély, plastiky tzv. jaguárieho muža (súvisiace s uctievaním jaguára, pravdepodobne reprezentujúceho moc zeme) a najmä gigantické kamenné hlavy bojovníkov. Prejavovali sa aj vyspelé remeslá (napr. spracovanie nefritu). Olmécky štýl je prvý stredoamerický vyvinutý umelecký štýl. Na druhej strane ich plastiky dokazujú, že tento národ daroval bohom veľa dospelých ľudských obetí.

Význam olméckej kultúry narušil staršie schémy o dominantnom postavení Mayov v Mezoamerike. Zdá sa, že na ich mieste by bolo vhodnejšie uvádzať olmécku kultúru. Pojem Olmékovia znamená v jazyku nahuatl *gumených ľudí*, čo opisovalo schopnosť starších kultúr ťažiť latex zo stromu *Castilla elastica*. Prilieváním miestneho vína do tejto hmoty bolo možné už okolo roku 1600 pred Kr. vyrobiť gumu. Okrem toho sa na opis Olmékov používal pojem *tenocelome* (ústa jaguára).

Olmékovia tiež zanechali významný intelektuálny odkaz iným kultúram najmä kladením základov exaktných vied. Boli prvou civilizáciou na západnej pologuli, ktorá si vytvorila písomný systém. Archeologické nálezy datované do obdobia medzi rokmi 900 a 650 pred Kr. výrazne predbehali najstaršie zápisy Zapotékov. Sú to najmä nálezy z roku 2002 v San Andrés, kde sa našlo zobrazenie vtáka, rečové zvitky a glyfy podobajúce sa mayským hieroglyfom. Blok Cascajal z roku 2006 zas zobrazoval 62 symbolov, z ktorých 28 bolo unikátnych, vyrezávaných do hadovitého bloku.

Záujem vyvoláva aj kalendár Dlhého počítania, ktorý používali aj viaceré ďalšie Mezoamerické civilizácie, ako aj pojem nuly. Nula vznikla kvôli kalendáru najmä vzhľadom na jeho dvadsiatkový charakter. Škrupinový tvar glyfu sa používal ako symbol nuly aj v náleze z Tres Zapotes z roku 32 pred Kr. Ide o jeden z najstarších nálezov využitia nuly.

Teotihuacán

Technické, umelecké a vedecké pokroky vo formatívnom období umožnila klimatická a kultúrna situácia klasickej éry. Na počiatku kresťanského letopočtu, v Teotihuacáne neďaleko mesta Mexika, vyrástli

mnohé pyramídy, ktoré neskôr dostali názov Slnko a Mesiac a týčili sa nad impozantnými chrámami a inými budovami. Kamenné sochy použité ako dekorácie, ako aj jemná elegancia a vypracovanie cementových diel a freskových malieb, svedčili o vysoko rozvinutom umení medzi Teotihuacáncami. Staroveký boh vody, známy Aztékom ako *Tlaloc*, bol pravdepodobne najvyšším bohom. Avšak s vodou a plodnosťou je identifikovaný aj operený had s tesákmi jaguára, neskôr známy ako Quetzalcoatl (Operený had), ktorý sa vyskytoval aj v najvyšších chrámoch. Doposiaľ je pomerne málo informácií o vojnách alebo ľudských obeťiach tohto obdobia. Na nástenných maľbách dominovali kňazi v neutrálnych pozíciách, ako nositelia symbolov svojich bohov.

Veľké slávnostné centrá v Teotihuacáne mali posvätný charakter. Žila v nich pravdepodobne len kňazská honorácia a jej služobníctvo. Byty mimo týchto území obývali úradníci, remeselníci a obchodníci. Predpokladalo sa, že počet obyvateľov Teotihuacánu sa pohyboval medzi 125 000 a 200 000. Na predmestiach mesta, ktoré zaberali rozlohu siedmich štvorcových míľ, žila početná vidiecka populácia, zásobujúca metropolu potravinami. Je pravdepodobné, že intenzívne poľnohospodárstvo, využívajúce centrálnu zavlažovanie a kopcovité terasy, formovalo ekonomický základ tejto civilizácie. Napriek predchádzajúcim mierumilovným aspektom svojho náboženstva a umenia, Teotihuacán bol nielen hlavným obchodným centrom, ale aj vojenským štátom priamo kontrolujúcim regióny aj také vzdialené, ako hornatá Guatemala.

Toltékovia

Popri Teotihuacáne fungovali v Mezoamerike aj iné centrá klasickej kultúry. Na juhozápade, v Monte Albáne, v drsných horách Oaxaca vybudovali Zapotékovia veľké ceremoniálne centrum. Rozvíjali najmä architektúru a sochárstvo. Zachovali sa fragmenty chrámov spojených schodišťami s terasami. S kultom mŕtvych súviseli nálezy raných skalných hrobov, neskôr náhrobkov s kamennými fasádami a komorami zdobenými freskami alebo mozaikami, prípadne urien s mytologickými postavami bohov a zvierat. Zanechali tiež sošky božstiev z pálenej hlíny, kamenné stély s reliéfmi a kamenné masky. Vysokú úroveň dosiahli tiež remeslá (napr. tkáčstvo, hrnčiarstvo a najmä spracovanie kovov). Významným intelektuálnym výkonom Zapotékov bol komplikovaný systém hieroglyfických zápisov.

V rovnakom období sa klasická mayská civilizácia rozvíjala v severnej Guatemale, v oblasti Petén.

Od roku 800 po Kr. sa Mezoamerický svet otriasal krízami, ktoré sa šírili z jedného klasického centra do druhého. Teotihuacán, skutočný Rím vtedajšieho sveta, sa rozsypan pod rukami votrelcov, ktorí zničili mesto v období medzi rokmi 650-800. V neskoršom období zaniklo aj veľké ceremoniálne centrum v Monte Albáne.

Od roku 800 proces dezintegrácie zasiahol klasické mayské územie na južnom Yucatáne a severnej Guatemale. Zničené centrá postupne zrástli s džungľou.

Neskôr (približne medzi rokmi 700 až 1000 po Kr.) sa vynoril nový postklasický poriadok, niekedy nazývaný militaristický. Zatiaľ čo pôvodne vládli kňazi a neškodní prírodní bohovia, na ruinách klasického sveta jasne dominovali bojovníci a strašní bohovia vojny. V centrálnom Mexiku nadvláda Teotihuacánu, založená na kultúrnej a ekonomickej nadradenosti, vyvolávala rozbroje medzi novými štátmi, ktoré bojovali medzi sebou kvôli nedostatku pôdy a vody, ako aj kvôli vysokým daniam.

Následníkom moci Teotihuacánu sa stala Toltécka ríša, s hlavným mestom v Tule, neďaleko Mexiko City. Pôvodne Tula tvorila predsunutú hliadku Teotihuacánu, aby bránila jeho hranice proti loveckým kmeňom zo severných púští. Po kolapse Teotihuacánu, Toltékovia, príslušníci jedného z týchto kmeňov, vtrhli zo severu do Mexického údolia a premohli zvyšky pôvodných obyvateľov.

Toltécka moc a prosperita dosiahla svoj vrchol pod vládou Topiltzina, ktorý r. 980 premiestnil hlavné mesto do Tuly. Ako kňaz s vysokým statusom premenoval pôvodného boha na Quetzalcoatla. Topiltzin-Quetzalcoatl vládol 19 rokov s takým majestátom, že on i jeho mesto sa stali legendárne. Pieseň Quetzalcoatla rozprávala o zázrakoch mesta Tula, o skutočnom raji na zemi, kde rástla farebná bavlna a pôda poskytovala plody takej veľkosti, že malé obilné klasy sa nepoužívali na jedenie, ale ako palivo na kúrenie v parných kúpeľoch. Legendy starovekého Mexika oslavovali nadľudskú moc a talent Toltékov. Opisovali ich ako majstrovských remeselníkov, aj ako kultúrnych tvorcov. Tento zlatý vek usmerňoval veľký kňaz - kráľ Quetzalcoatl, aby obnovil pôvodnú slávu Teotihuacánu.

Ku koncu Quetzalcoatlovej vlády sa Tula stala scénou nejasného zápasu medzi dvomi náboženskými tradíciami. Jedna z nich sa spájala s uctievaním Tezcatlipoca, toltéckeho kmeňového boha zobrazovaného ako všemocné a vrtošivé božstvo požadujúce ľudské obete. Druhá sa identifikovala s kultom starovekého boha Quetzalcoatla, ktorý priniesol ľuďom kukuricu, vzdelanie a umenie. V Quetzalcoatlovej verzii legen-

dy tieto úvahy môžu reflektovať kresťanský vplyv, ktorý sa presadil po dobytí ríše, keď boh požadoval iba mierumilovné obete z nefritu, hadov a motýľov. Tento súboj sa prejavil v národnej legende, podľa ktorej čierna mágia kúzelníka Tezcatlipoca zavinila, že posvätný kňaz-kráľ Quetzalcoatl upadol do nemilosti a musel odísť z Tuly.

Akokoľvek mala legenda racionálny základ vrátane sľubu, že sa raz indiánsky spasiteľ vráti, aby si späť vymohol svoje kráľovstvo, hlboko zapôsobila na myseľ starovekého Mexika a hrala významnú úlohu v deštrukcii Aztéckej ríše. Ojedinelou náhodou bolo, že rok v aztéckom cykle, v ktorom sa mal Quetzalcoatl vrátiť, bol rokom, počas ktorého Cortés obsadil Vera Cruz. Aztécke presvedčenie formulované v legende poskytlo alternatívu pri vysvetľovaní nerozhodnosti a kontraproduktívnych rozhodnutí odsúdeného Moctezumu.

Topiltzin-Quetzalcoatl nasledovali menší králi márne sa usilujúci vyriešiť narastajúce problémy toltéckeho štátu. Príčiny kríz boli pomerne nejasné: napríklad hrozné suchá mohli viesť nielen k neúrodám a hladomoru, ale aj k zanedbávaniu poľnohospodárstva kvôli vyberaniu daní od podrobených ľudí. Pôsobením ekonomických a sociálnych ťažkostí dochádzalo k revolúciám. Posledný kráľ Huemac zrejme roku 1174 spáchal samovraždu a štát zanikol spolu s ním. V nasledujúcom roku došlo k všeobecnému rozkladu alebo exodu Toltékov. Roku 1224 obsadili nepriatelia aj Tulu.

Pád Tuly situovanej na okrajoch Mexického údolia umožnil všeobecnú inváziu ľudí zo severu, rozprávajúcich jazykom nahuatl. Týchto dobyvateľov, nazývaných Čičimekovia, možno porovnávať s germánskymi votrelcami, ktorí definitívne zničili Rímsku ríšu. Aj vodcovia Čičimekov rešpektovali a postupne absorbovali vyššiu kultúru porobeného národa. Súčasne túžili po zblížení s toltéckym kráľovstvom a šľachtou. Okrem tohto územia sa zaujímali aj o Texcocanské kráľovstvo, ktoré v umeleckom a priemyselnom vývine predstihlo svojich susedov. Táto civilizácia dosiahla svoj vrchol v osobe kráľa Nezahualcōyotla (1418-1472), vynikajúceho básnika, filozofa a právnik, jednej z najvýraznejších intelektuálnych autorít vynárajúcich sa z mentálnej hmly predkolumbovskej Ameriky. Jeho dochované diela sa zaoberajú nestálosťou ľudského bytia, myšlienkou nepretržitosti pohybu a večnosťou krásy.

Príchod Aztékov

Medzi poslednými príslušníkmi kmeňa Čičimekov, ktorí došli približne roku 1218 po dlhom blúdení do údolia, sa nachádzali Aztékovia. Názov Azték pochádza z jazyka nahuatl ako *osoba z Aztlánu*. Pútnikov viedli štyria náčelníci a žena, nesúca zväzok medicín, skrývajúcich ducha kmeňového boha Huitzilopochtla. Boli to ľudia s loveckou a zberačskou minulosťou, avšak mali aj určité skúsenosti s poľnohospodárstvom. Zaujali ich najmä močaristé pozemky okolo jazera Texcoco. V roku 1344 začali stavať mesto Tenochtitlán. V tomto čase sa Aztékovia organizovali do malých skupín príbuzných zvaných *calpulli*, ktorí sa kvôli postupnému zvyšovaniu počtu obyvateľov snažili rozširovať úrodnú pôdu. *Calpulli* možno z jazyka nahuatl preložiť ako *Veľký dom* a tvorili organizačnú jednotku mestských štátov. Napríklad hlavné aztécke mesto Tenochtitlán tvorilo 20 *calpulli*, z ktorých 7 združovalo pôvodných obyvateľov a 13 imigrantov z regiónov. Ich obyvatelia kolektívne zodpovedali za rôzne organizačné a náboženské úlohy. Fungovali v nich jednoduché školy pre mladých ľudí.

Aztékovia pôsobili pomerne dlhý čas v podriadenom postavení voči mocným susedom v Atzacapatzalku. Kritickým bodom v ich histórii bol rok 1428, keď sa pod vedením Itzcoatla spojili s odbojnými mestami Texcoco a Tlacopan, aby zvrhli nadvládu Atzacapatzalkov. Spojenci sformovali Alianciu troch a dobyli nielen prvé údolie, ale neskôr aj väčšinu stredoamerického sveta. Iniciatíva sa presúvala k agresívnej aztéckej komunite. Príslušníci kmeňa Texcoco sa dostali do úradia a Tlacopanci zaujali rolu satelita. Aztékovia postupne kontrolovali väčšinu Mexického údolia.

Obsadenie údolia ponúklo kľúč k dobytíu Strednej Ameriky. Údolie malo výhodnú strategickú polohu, založenú na pomerne krátkych vnútorných komunikačných spojoch obkolesených ľahko obrániteľnými horskými bariérami. Prielomy na severe, východe, západe i juhu poskytovali bojovníkom ľahký prístup k susedným údoliám.

Dobytie Atzacapatzalka poskytlo Aztékom prvé predmostie na pobreží jazera. Väčšina dobytej zeme a roľníci žijúci na nej sa prideliovali bojovníkom – šľachticom. Pôda sa stávala lénom, ktoré sa postupne dedilo. Takýmto spôsobom vojny formovali nové ekonomické a sociálne usporiadanie aztéckej spoločnosti.

Ekonomický vývoj sprevádzali aj ideologické zmeny. Viedli k povýšeniu kmeňového boha Huitzilopochtla na pozíciu rovnoprávnu s veľkými bohmi tradične uctievanými v Mexickom údolí. K významným zmenám patrilo aj spaľovanie starovekých obrázkových rukopisov, pretože tieto Aztékmi opovrchovali a formovala sa nová história uznávajúca

aztécky majestát. Dôraz sa kladol na obetovanie vojnových zajatcov na oltároch bohov, čo malo umožniť kontinuitu vesmíru.

Následníci Itzcoatla, či už individuálne alebo v spolupráci s príslušníkmi kmeňa Texcoco, šírili aztécke právo aj mimo Mexického údolia. Od čias Moctezumu, ktorý vládol od r. 1503, Aliancia troch vyberala dane v mestách - od okrajov vysušených severných plošín po nížiny Tehuantepeku a od Atlantického k Pacifickému oceánu. V tejto pomerne rozsiahlej oblasti iba niekoľko štátov alebo kráľovstiev, ako razantný štát Tarascan alebo mestský štát Tlaxcala zostávali úplne nezávislé. Iným obyvateľom, napríklad žijúcim v štáte Cholula, Aztékovia umožňovali benevolentnú neutralitu alebo spoluprácu.

Aztékovia radi vyhľadávali vojenské dobrodružstvá, ku ktorým často nepotrebovali ani dôvody. Neraz stačilo odmietnuť platenie daní, prípadne prepadnutie obchodníkov. Mimochodom ich obchodníci neraz pôsobili aj ako vyzvedači v oblastiach, s ktorými obchodovali. Preto ich po návrate vládcovia neraz odmieňali jantárom a inými darmi. Tieto aktivity boli pochopiteľne značne riskantné, pretože v prípade prezradenia bol osud vyzvedačov spečatený.

Víťazstvá vo vojne mávali pomerne stereotypný priebeh. Po ceste do Tenochtitlánu sa vlnili dlhé rady zajatcov, ktorých obetovali bohom. Navyše sa od porazených vyžadovali pravidelné platby prostredníctvom dodávok kukurice, bavlny, kakaových bôbov a iných produktov.

Aztécka kultúra a spoločnosť

V aztéckom hlavnom meste Tenochtitlán žilo približne 150 000 až 200 000 obyvateľov. Mesto známe ako *Indiánske Benátky* tvoril oválny ostrov spojený s pevninou tromi hrádzami, mieriacimi do centra mesta a slúžiacimi ako hlavné dopravné tepny. Mestom prechádzalo niekoľko ulíc: ich umiestnenie sa striedalo s početnými kanálmi, zaplnenými kanoe a ohraničenými chodníkmi umožňujúcimi prístup do tisícok domov, ktoré lemovali ich brehy. Akvadukt privádzal čerstvú vodu z horských prameňov z Chapultepek.

Na vzdialených poliach chinampas aztécki farmári privádzajúci svoju produkciu do mesta v malých kanoe, žili v chatách s rákosovými strechami, opierajúcimi sa o prútené steny, vymazané blatom. Vo vnútri každej chaty sa nachádzali trojnohé *metate* (mlynské kamene), niekoľko rohožíek slúžiacich na ležanie i sedenie, keramika a podobne predmety. Väčšina populácie – remeselníci, kňazi, štátni úradníci, vojaci a umelci

žili v impozantnejších obydlích. Ešte honosnejšie pôsobili domy kmeňových náčelníkov, obchodníkov a šľachticov.

Vzdelávanie medzi Aztékmi bolo vysoko formálne a slúžilo dvojitému účelu – príprave dieťaťa na plnenie budúcich povinností v každodennom živote a indoktrinácii s ideálmi kmeňa. Chlapcov posielali do školy v desiatich alebo dvanástich rokoch. Synovia prostých občanov, obchodníkov a remeselníkov navštevovali *Telpochcalli* (Dom mladých), kde dostali vzdelanie v náboženstve, dobrých zvykoch a vojenskom umení. *Calmecak* (Dom kňazov alebo Dom riadkov), škola vyššej úroveň, bola rezervovaná pre šľachtickú mládež (*pipiltin*), avšak výnimočne sa prijímali aj deti obchodníkov a prostých občanov (*macehualtin*). Študentov popri bežnom výcviku pripravovali na povolanie kňazov, štátnych úradníkov alebo vojenských veliteľov. Zachované osnovy naznačujú, že spomedzi jednotlivých predmetov sa vyučovala rétorika, astrológia, náboženské a filozofické doktríny ako aj umenie chronológie (kalendár – *tonalpohualli*) a astrológie. Nadaní synovia šľachticov sa podrobili aj špeciálnemu vojenskému výcviku vo forme tzv. bojovníkov jaguárov (*ocelomeh*) alebo bojovníkov orlov (*cuauhtin*).

História sa prednášala podľa kníh *Xiuhamatl* (*Knihy rokov*) a *Tlalmatini* (*Mudrc*), ktorá podľa jazyka nahuatl znamenala *niekto, kto niečo vie*, všeobecne preložené ako *mudrc*. Pojem je odvodený od slovesa *mati* (vedieť) s predponou *tla-* indikujúcou nešpecifikovaný neživý objekt preložiteľný ako *niečo* a derivačná prípona *-ni* s významom *osoba, ktorá je charakterizovaná...*; preto *tla-mati-ni* je *osoba, ktorú charakterizuje poznanie niečoho* alebo *znalec*. Táto kniha, podľa ktorej sa učilo v aztéckych školách, sa tiež týkala formovania *skutočnej tváre a srdca*, efektnej metafory pre osobnosť v jazyku nahuatl. Vyzdvihovalo sa sebaovládanie, umiernenosť, oddanosť povinnostiam, stoické vedomie, že *život je krátky a naplnený ťažkosťami a všetko dospieva ku koncu*, bezúhonná zdvorilosť, skromnosť. Tieto prednosti aztécki mudrci vštepovali svojim žiakom.

Dievčatá mali špeciálne školy a učili sa takým chrámovým povinnostiam ako upratovaniu, príprave kadidlovej obete a vareniu pre modly; tkaniu a iným ženským činnostiam, ako aj všeobecnej príprave na manželstvo. Vzdelávanie chlapcov obvykle končilo v dvadsiatich až dvadsiatich dvoch rokoch, dievčat v šestnástich alebo sedemnástich.

Podobne ako v ostatných mezoamerických kultúrach aj Aztékovia hrávali svoj variant loptovej hry známy pod názvami *tlachtli* alebo *ollamalitztli*. Hralo sa s loptou z tvrdej gumy (*olli*). Hráči chytali loptu svojimi bokmi, kolenami a lakťami a snažili sa ju umiestniť do kamenného

kruhu. Presné pravidlá neboli zapísané a preto sa nezachovali. Aztékovia hrávali aj hry *patolli* a *totoloque*. Podľa zápisov *totoloque* hrávali spolu aj Cortés a Moctezuma II.

V spoločnosti s takým komplexným ekonomickým a sociálnym životom nevyhnutne narastali spory a agresie, ktoré vyžadovali predvídateľnosť starostlivo prepracovaných zákonov. Tresty Aztékov bývali kruté. Smrťou sa trestali vraždy, vzbury, nosenie oblečenia iného pohlavia a cudzoložstvo. Krádež sa „odmeňovala“ otroctvom (v prvom prípade) alebo šibenicou (v ďalšom).

Deľba práce medzi Aztékmi postupne narastala, až dosiahla stav, keď sa veľká skupina remeselníkov prestala zaoberať poľnohospodárstvom. Medzi nimi sa nachádzali výrobcovia kobercov, hrnčiari, kamenári, striebrotepci a spracovatelia koží. Do rovnakej kategórie patrili takí špecialisti ako rybári, lovci, tanečníci a hudobníci. Organizovali sa v cechoch a ich profesie boli pravdepodobne dedičné. Umelci a remeselníci zohrávali v spoločnosti prestížnu úlohu. Aztékovia prisudzovali pôvod všetkých umení a remesiel toltéckemu obdobiu, a preto Toltékovia symbolizovali majstrovských maliarov, spevákov, hrnčiarov alebo sochárov.

Pokroky v regionálnej deľbe práce a rast trhov pre luxusné tovary viedli k vytvoreniu triedy obchodníkov, tiež organizovanej vo vplyvných cechoch. Bohatstvo tejto skupiny a dôležité vojenské a diplomatické služby štátu vytvorili z obchodníkov v aztéckej spoločnosti tretiu silu, nad ktorou stála iba vojenská šľachta a kňazi. Bohatstvo obchodníkov však občas vyvolávalo nepriateľstvo voči nim.

Hlavnou integrujúcou silou spoločnosti však bola kasta kňazov. Prostredníctvom posvätného kalendára regulovala poľnohospodárske cykly, čo zohrávalo kľúčovú rolu v živote ľudí. Kňazi tiež udržiavali tradície a históriu celého kmeňa. Možnosť interakcie s bohmi, ako aj ich poznatky a múdrosť viedli k tomu, že kňazov prizývali k intervencii pri súkromných alebo sociálnych krízach. Tým si v spoločnosti vytvorili značný vplyv.

Kňazi sa delili o autoritu a prestíž so šľachtou, ktorá získala moc najmä prostredníctvom vojen a politickej centralizácie. Bohatstvo vojenskej šľachty vyplývalo hlavne z vlastníctva rozsiahlych pozemkov, ktoré sa dedili z otca na syna a mohli ich predávať alebo vymieňať.

Na okraji aztéckej spoločnosti žili veľké skupiny otrokov. Otroctvo bolo trestom za viacero priestupkov, vrátane neschopnosti platiť dlhy. Majitelia ich predávali na veľkom trhovisku v Atzacapatzalko bohatým

obchodníkom alebo šľachticom ako služobníkov, ale aj ako aj obeť bohom.

Aztécky politický systém v predvečer dobytia ríše tvorila zmes kráľovského despotizmu a teokracie. Politická moc sa koncentrovala v rukách vládnucej skupiny kňazov a šľachticov, nad ktorými stál absolútny vládca. Spomedzi príbuzných predchádzajúceho vládcu ho volil kmeňový koncil. Novému vládcovi pomáhali štyria významní šľachtici. V čase dobytia ríše Španielmi jej vládol smoliarsky Moctezuma II, ktorý nasledoval svojho strýka Ahuitzotla.

Na Moctezumovom dvore vládla barbarská nádhera a zložité obrady. Veľkí šľachtici kráľovstva skôr než sa objavili pred vládcom, snímali svoje bohaté ozdoby z pier, nefritu a zlata. Bosí, so sklopenými očami predstupovali pre trón kráľa Moctezumu, ktorý obvykle jedol v osamelej veľkoleposti, oddelený drevenou prepážkou od svojich služobníkov a štyroch veľkých pánov, s ktorými konverzoval.

Takéto bohatstvo, luxus a obrady ilustrovali veľké sociálne a ekonomické zmeny v živote malého kmeňa, ktorý takmer pred dvomi storočiami prišiel na močariská jazera Texcoca. Ríša dosiahla vrchol pýchy a moci. Avšak aztécki vodcovia žili v strachu; ich kroniky registrovali hlboký stupeň neistoty. Vysoké poplatky a dane viedli k povstaniam v niektorých podriadených mestách. Podozrievavá predstavivosť interpretovala rôzne znamenia ako pôsobenie diabla. Stačilo, ak sa narodilo dieťa s dvomi hlavami, prípadne sa neobvykle zaktivizovala sopka Popocatepetl. Priblížil sa rok 1519, v ktorom sa podľa aztéckej tradície boh-kráľ Quetzalcoatl mohol vrátiť do ríše, z ktorej ho vyhnali sily zla.

MAYOVIA

Aztékovia síce excelovali vo vojnách a dobývaní, no Mayovia dominovali v kultúrnych výkonoch. Žiadna iná indiánska skupina nedemonštrovala také výnimočné schopnosti v architektúre, sochárstve, maľbe, matematike a astronómii.

Starovekí Mayovia žili v oblastiach juhovýchodného Mexika, takmer celej Guatemaly, západnej časti Hondurasu, Belize ako aj západnej polovice El Salvadoru. Ale ich civilizácia dosiahla najvyššiu úroveň v tropických lesoch na nížinách oblasti Péten v Guatemale a na Yucatánskom polostrove. Na týchto miestach v období rokov 250-900 po Kr. vzniklo prvé centrum mayskej klasickej civilizácie. Oblasť bola bohatá na divú zver a na stavebné materiály (vápenec a tvrdé drevo). V takmer žiadnom inom ohľade podmienky pre vznik veľkej kultúry neboli ideál-

ne. Husté lesy sa klčovali primitívnymi nástrojmi kvôli sadeniu a kultivácii rastlín. V regióne sa nenachádzali žiadne nerasty, vodné zdroje boli nestabilné a komunikačné možnosti slabé.

Kontrast medzi nehostinným prostredím a výkonmi Mayov viedol k špekuláciám, že táto kultúra sem prenikla z inej, kognitívne priaznivejšej oblasti. K dispozícii sú aj archeologické a lingvistické dôkazy o tom, že nížinní Mayovia sú potomkami skupín žijúcich v Olméckej oblasti okolo roku 1000 pred Kr. Časom vytvorili aj jedinečné výkony vo vedách, umení a architektúre.

Práve tak, ako sa v týchto nehostinných podmienkach nížinná mayská kultúra spočiatku prekvapujúco rozvíjala, dramaticky pôsobil aj jej úpadok vedúci k obmedzovaniu stavebných aktivít a k postupnému opúšťaniu formálnych centier po roku 800. Odborníci ponúkli niekoľko možných vysvetlení, vrátane vysilenia pôdy ako dôsledku farmárenia prostredníctvom klčovania a vypaľovania, prílišnej invázie kukuričných polí, zlyhania vodných zdrojov, sedliackych povstaní proti vládnucim kňazom a pádu Teotihuacánu, ktorý mal úzke obchodné a politické styky s mayskou érou. Avšak žiadna alternatíva neposkytuje jednoznačne presvedčivé vysvetlenie.

V súčasnosti sa objavila aj prijateľnejšia teória. Podľa nej zánik politických a ekonomických kontaktov s Teotihuacánom po roku 550 viedol k zrúteniu centralizovanej moci a k zvýšenej autonómii lokálnych mayských elít. Tieto prejavovali pýchu a moc výstavbou komplikovanejších obradných sídel zvyšujúcich zadlženie prostých občanov. Rastúca populácia kládla zvýšené nároky na potravinové zdroje, a to viedlo k intenzívnejším poľnohospodárskym technikám. Tento tlak však zvyšoval sociálne i ekonomické nároky na obyvateľov, čo sa odrážalo v narastajúcom militarizme. Zvýšená poľnohospodárska produkcia časom umožnila rast populácie a podporila neskorší rozkvet klasického obdobia (v rokoch 600-800 po Kr.). Napriek tomu v poslednom storočí tohto obdobia došlo k prudkému kultúrnemu a sociálnemu úpadku.

Pozoruhodné je, že k podobnému úpadku nedošlo na severnom Yucatáne, na planinách s vápencovou pôdou pokrytou na väčšine miest hustými krovinami tvoriacimi pichľavé a zakrpatené lesy. Tento región okupovali Mayovia rovnako dlho ako južné oblasti, aj keď s menej presvedčivými výsledkami. Ale aj tu vyrástli veľké slávnostné centrá so strmými pyramídami, veľkolepými palácami a rozsiahlymi nádvoriami. Do tejto oblasti okolo r. 900 vtrhli útočníci z centrálnych mexických vysočín, pravdepodobne toltécki emigranti zo znesvárenej Tuly. Toltécke armády prekročili severný Yucatán a stabilizovali svoju moc nad

Maymi, vládnuc z chrámového mesta Chichén Itzá. Útočníci zaviedli toltécke štýly v umení a architektúre, vrátane kolonádových dvorán, bojových stĺpov a ležiacich kamenných postáv nazývaných Chac Mool. Toltécky vplyv sa prejavoval tiež vo zvýšenom počte ľudských obetí. Po roku 1200 sa mayský kultúrny a politický vplyv obnovil. Vládnuca moc opustila Chichén Itzá a preniesla sa do mestského štátu Mayapan, veľkého, opevneného mesta, z ktorého mayskí vládcovia vládli nad polosťvom a kvôli hladkému vyberaniu poplatkov z podrobených provincií držali ako rukojemníkov kmeňových náčelníkov a ich rodiny. Avšak v 15. storočí centralizované právo zaniklo. Úspešné povstanie roku 1441 odstránilo mayskú tyraniu a zničilo mesto. Od toho času sa táto civilizácia dostala do hlbokého úpadku. Príchodom Španielov zanikla aj politická jednota a organizácia štátu.

Mayská ekonómia a spoločnosť

Archeologické objavy posledných dvoch desaťročí radikálne revidovali poznatky o existenčných základoch starovekých Mayov. Podľa prevažujúcich názorov prvoradú úlohu zohrávala kukurica v strave a prevažujúci systém poľnohospodárstva prostredníctvom kľčovania a vypaľovania. Obyvatelia žili rozptýlení v malých dedinách na vidieku medzi slávnostnými a administratívnymi centrami. Tieto centrá, v ktorých stáli chrámy, pyramídy, rituálne loptové ihriská a iné objekty, nemali charakter skutočných miest. Predpokladalo sa, že v nich žila iba mayská elita, zložená z niekoľkých kňazov, šľachticov a úradníkov, ako aj z ich potomkov. Vidiečania žili na svojich *milpas* (farmách) a centrá navštevovali len pri náboženských sviatkoch alebo pri podobných príležitostiach.

Uvedomenie si veľkosti a hustoty klasickej mayskej populácie, intenzívny charakter poľnohospodárstva a prísna sociálna kontrola, ktorú takéto komplexné podmienky vyžadovali, tiež viedla k novšiemu preskúmaniu ich sociálnej organizácie. Starší názor, že vládnuca trieda bola malá teokratická elita vládnuca nad rozptýlenou vidieckou populáciou z prázdnych slávnostných centier, stratil platnosť. K lepšiemu pochopeniu mayského sociálneho poriadku prispela najmä zvýšená schopnosť historikov rozlúštiť glyfy na stélach pravidelne vztyčovaných v klasických centrách. Glyfy predstavovali hlásky mayského jazyka, celé slová či pojmy, ako aj čísla, dni a mesiace.

Spočiatku vládlo presvedčenie, že obsah nápisov bol výlučne náboženský a astronomický. Avšak v súčasnom období dôkazy naznačujú, že

nápisy vyryté na stélach, priečeliach budov a iných monumentoch zaznamenávajú nastúpenia na trón, vojny a iné míľniky v živote sekulárnych vládcov. Nové interpretácie predpokladajú existenciu značne komplexného sociálneho poriadku s veľkými rozdielmi medzi sociálnymi skupinami. Na vrchole sociálnej pyramídy stál dedičný vládca kombinujúci politickú, vojenskú a náboženskú moc v štáte. Obkolesovala ho aristokracia alebo šľachta, z ktorej si panovník vyberal administratívnu a exekutívnu byrokráciu. Intelektuálni špecialisti ako architekti, kňazi a pisári tvorili inú sociálnu úroveň. Pod nimi pôsobili početní remeselníci umožňujúci ich ceremoniálne a civilné postavenie – keramici, sochári, kamenári, maliari a podobne. Na spodku sociálnej pyramídy sa pohybovali obyčajní robotníci a sedliaci plniaci svoje pracovné a vyživovacie povinnosti. Ich nespokojnosť pravdepodobne významne prispela ku konečnému rozpadu nížinnej mayskej civilizácie.

Archeologické pozorovania vrhajú nové svetlo na klasickú mayskú rodinu a jej každodenný život. Faktom je, že obytné platformy, na ktorých väčšina domácností spočívala, sa vyskytovali v skupinách po troch alebo viacerých, čo naznačovalo, že rodina bola širšia než jej základná forma. Pravdepodobne zlučovala dve alebo viaceré pôvodné rodiny zahrňujúce dve alebo viac generácií so spoločnými predkami. Mužskú nadradenosť naznačovala bohatšia výzdoba mužských hrobov a vyššia prestíž mužov v monumentálnom umení. Rozdiely medzi sociálnymi skupinami sa prejavovali v spôsobe obliekania a stravovania, ako aj v štýle bývania.

Mayské náboženstvo a vzdelávanie

Významným predmetom mayského náboženstva, ako naznačil biskup Diego de Landa bolo, že bohovia im poskytnú zdravie, život a výživu. Významné božstvá, podobne ako aztécké, reprezentovali prírodné sily a objekty priamo ovplyvňujúce materiálny prospech ľudí. Najvyšším bohom panteónu bol *Itzamná*, boh stvoriteľ, ktorý zahŕňal mnohých ďalších bohov; riadiacich nielen stvorenie, ale aj oheň, dážď (*Chac*), a zem. Inými dôležitými svätosťami bolo astrálne božstvo (*Xaman Ek*), božstvo záplav a pôrodu (*Ixchel*), bohovia dažďa, boh kukurice (*Yum Kax*), obávaný boh smrti (*Ah Puch*), boh samovraždy (*Ixtab*). Mayovia podobne ako Aztékovia verili, že v priebehu histórie vzniklo viacero svetov, ktoré sa postupne objavovali a následne zanikali. Aj tento súčasný svet zrejme skončí veľkou katastrofou, čo údajne avizuje aj mayský kalendár.

Názory Mayov o posmrtnom živote sa podobali aztéckym predstavám. Verili v existenciu Horného sveta utvoreného z trinástich vrstiev a Dolného z deviatich. Každéj vrstve predsedal určitý boh; najnižšej vrstve Dolného sveta *Ah Puch*, boh smrti. Mayovia spoločne s Aztékmi a inými Stredoameričanmi uctievali a uznierovali bohov rôznorodými rituálnymi praktikami zahŕňajúcimi pôsty, pokánie prostredníctvom krvných obetí, pálenie kadidla a ľudské obete. Ale škála ľudských obetí sa toltéckym vplyvom v postklasickom období výrazne zvýšila.

Mayskí kňazi sa intenzívne zaujíмали o plynutie času a prisudzovali mu okultný alebo magický obsah. Vytvorili kalendár, ktorý bol presnejší než moderné v regulovaní exaktnej dĺžky solárneho roka. Mayskí teológovia uvažovali o čase ako záťaži (bremene) udržiavanej na chrbtoch bohov. Na konci vymedzeného obdobia jeden boh prekladal svoje bremeno na iného boha, aby nadviazal a pokračoval na ceste času. Určitý deň alebo rok bol šťastný alebo nešťastný podľa toho, nakoľko bol boh - nositeľ zhovievavý alebo zlomyseľný. Preto mayský kalendár reguloval predovšetkým veštbu; to jest používal sa na predpoveď podmienok pôsobiacich v určitom časovom období.

Mayský kalendár vznikol na základe astronomických pozorovaní a presných výpočtov. Predstavoval kombináciu niekoľkých časových cyklov a ich prepojením sa odstraňoval rozdiel medzi kalendárnym a astronomickým časom. Základnou jednotkou bol *kin* (deň), ďalej *uinal* (20 dní), *tun* (18 uinalov), *katun* (20 tunov, t. j. 7200 dní), *baktun* (20 katunov), *pictun* (20 baktunov), *calabtun* (20 pictonov), *kinchiltun* (20 calabtunov), *alautun* (20 kinchiltunov, t. j. 23 040 mil. dní). Mayovia tiež uznávali dva ročné cykly. Tzv. posvätný rok (*tzolkin*) mal 260 dní, z ktorých každý mal jedno z dvadsiatich možných mien kombinovaných s číslom 1 – 13. Tzv. občiansky solárny rok (*haab*) mal 18 mesiacov po 20 dňoch (číslovaných 0 – 19) a päť dní nešťastných, počas ktorých boli zbytočné aktivity zakázané. *Haab* bol časťou štvorročného cyklu. Vždy raz za 52 rokov sa zišiel cyklus *tzolkinu* a *haabu* (tzv. kalendárny okruh). K zápisu používali Mayovia tzv. dlhý počet, keď sa dátum označoval počtom dní, mesiacov (po 20 dňoch), rokov, periód (*katun*) a cyklov (*baktun*), ktoré uplynuli od počiatočného údaja mayského kalendára (asi 3113 pred Kr.). Vyplnenie týchto dvoch cyklov spĺyvalo každých 52 rokov. Aztékovia očakávali s veľkou úzkosťou koniec 52 ročnej periódy, pretože verili, že svet môže v tomto čase skončiť. Podobné presvedčenie sa prejavilo aj u Mayov. Vyrezávané monumenty (stély), nesúce hieroglyfické texty, indikovali dátum a iné kalendárové

údaje, ako je stav mesiaca, pozícia planéty Venuše a podobne, sa často vztyčovali na konci 52 ročného cyklu a v iných intervaloch.

Pomocou týchto kalendárov pozorovali domorodci rôzne udalosti, zvraty a zmeny. Napríklad pri skúmaní kalendára vyšlo najavo, že Ce Acatl (Jedna trstina – zápis) predpovedal dátum s predpokladaným návratom predka, ktorý *priletí ako motýľ*. Očakávalo sa, že to bude 21. 8. 1519, to jest v deň, keď Hernando Cortés s flotilou jedenástich španielskych lodí priplával do Vera Cruz. Domorodci ich už očakávali a zaznamenali, že lode s plachtami skutočne vyzerali ako krídla motýľa lietajúceho nad morom.

Mayovia sformovali matematickú vedu skôr než ich stredoamerickí susedia. Číslo 1 – 4 reprezentoval príslušný počet bodiek (preto napr. $\cdot = 1$ a $\dots = 3$). Päť znázorňovala ležatá čiarka (–) a číslo od 6 do 19 sa skladá z jednej alebo viacerých ležatých čiar a bodiek podľa potreby. Číslo sa písali do stĺpcov. Spodná línia bola pre jednotky (od 1 po 19) vyššia línia pre násobky dvadsiatky, ďalšia pre násobky štyroch stoviek (20×20) potom pre násobky ôsmich tisícov ($20 \times 20 \times 20$) atď. Takto mohli Mayovia počítat' do miliónov.

V tomto systéme pozícia čísla určovala jeho hodnotu, čím bolo možné aj s menším počtom symbolov vyjadriť čísla ľubovoľnej veľkosti. Táto jednoduchosť uprednostňovala tento systém v porovnaní s európskym aritmetickým systémom používajúcim ťažkopádne rímske počítanie, skladajúce sa z rôznych symbolov pre každú vyššiu jednotku. Arabi preniesli svoj spôsob počítania do Európy z Indie, jediného ďalšieho miesta, kde bolo objavené. Avšak, matematika Mayov vznikla hlavne kvôli kalendárnym a astronomickým kalkuláciám a nie sú známe záznamy o počítaní ľudí alebo predmetov.

Doposiaľ vládlo presvedčenie, že hieroglyfické písomné záznamy Mayov, podobne ako matematika, slúžili skôr náboženským a posvätným, než pragmatickým cieľom. Avšak časom sa zistilo, že veľa glyfov vyrytých na monumentoch je historických, že zaznamenávajú míľniky v živote vládcov. Okrem toho sa podľa zápisov na kamenných monumentoch predpokladalo, že Mayovia používali veľký počet posvätných kníh alebo kódexov, z ktorých len štyri prežili do súčasnosti. Tieto knihy boli namaľované na zložených rastroch z prírodného papiera vyrobeného z kôry figovníka potretého vápnom. Tiež sa ukázalo, že astronómovia Mayov zvládli pozorovania a výpočty skutočne ohromujúcej komplexnosti.

Mayovia nemali abecedu, to znamená, že väčšina ich znakov reprezentovala skôr idey alebo predmety než hlásky. V ich hieroglyfickom

písme sa uchovali štyri mayské kódexy a množstvo nápisov na stélach a stavbách. Písalo sa zľava doprava. V mayskom písme sa zistili fonetické znaky (hláskové a slabičné), ideogramy a determinatívy (určujú význam slova, ale nečítajú sa). Celkovo existovalo asi 300 znakov. Ale ich písmo, podobne ako aztécke, dosiahlo stupeň slabičnej fonetickej transkripcie použitím rébusového písania, v ktorom je zvuk slova reprezentovaný kombináciou obrázkov alebo znakov vecí, ktorých hovorené mená sa podobajú zvukom, v ktorých bolo formované. Napríklad slovo pre sucho, *kintunyaabil*, bolo vyjadrené zložením štyroch znakov, symbol pre slnko alebo deň (*kin*), kameň alebo 360 dňová jednotka času (*tun*), slnečný rok (*haab*) a prípona *il*.

Písmo sa síce prednostne nepoužívalo na záznam literatúry alebo histórie, avšak Mayovia podobne ako Aztékovia mali pomerne veľké množstvo mýtov, legiend, básní a tradičných histórií, ktoré sa ústne prenášali z generácie na generáciu. Intelektuálny odkaz mayskej kultúry sprostredkováva *Popol Vuh*, tzv. *Poradná kniha* kičeských Mayov z Guatemaly, niekedy označovaná ako guatemalská biblia. Kniha má štyri časti:

1. Stvorenie sveta a pokusy o stvorenie ľudí. Zničenie nepodareného ľudstva a nepravých božstiev
2. Víťazstvo svetla nad tmou a činy božských dvojčiat v Xibalbe, ríši mŕtvych
3. Časy prapredkov, čakanie na svetlo a putovanie z pravlasti
4. Vytvorenie kičeského etnika, podrobenie ostatných kmeňov a správa o pokolení vládarov

Podľa motivácie diela možno rozlíšiť tri vrstvy: všeobecne stredoamerickú (motív stvorenia ľudí z kukurice), kičeskotoltécku (cyklus o bratoch dvojčatách) a vlastnú vrstvu mayskokičeskú (prvky etnickej histórie). Kniha sa okrem iného zaoberala dobrodružstvami hrdinských dvojčiek *Hunahpu* a *Xbalanque*, ktoré po mnohých hrdinstvách vystúpili do neba, aby sa stali mesiacom a slnkom.

Mayovia v mnohých umeleckých aktivitách prekonali ostatných Stredoameričanov. Chrámy a pyramídy v Teotihuacáne a Tenochtitláne boli často väčšie než mayské, avšak chýbala im ich elegancia a jemnosť. Charakteristickou črtou mayskej architektúry boli podporné klenby alebo falošné oblúky, ako aj veľké fasády v chrámoch a palácoch, bohato zdobené vyrezávanými kameňmi a strešnými hrebeňmi. Vnútorne steny často pokrývali maľby.

Historici zaznamenali aj pozoruhodnú sociálnu aktivitu známu ako tzv. hru duší (podobnú hre Aztékov). Predstavovala ju loptová hra (širšia

verzia futbalu), ktorú hrali dve družstvá s loptou a úlohou hráčov bolo umiestniť ju do „bránky“ bez toho, aby padla na zem. Horšie bolo, že porazené družstvo obvykle ukončilo kariéru ako obeť bohom.

Obr. 6: Loptová hra Mayov

INKOVIA

V štrnástom storočí sa na peruánskych náhorných plošinách rozvinul malý kmeň z bezvýznamnosti na najmohutnejšiu ríšu starovekej Ameriky. Výkony Inkov od čias objavenia a dobytia Peru Pizzarom vyvolávali intenzívny záujem. Čoskoro po dobytí ich ríše začala debata o podstate inkskej spoločnosti, ktorá prebieha dodnes. Niektorí pozorovatelia diskutovali o *socialistickej ríši*, podľa názoru iných vznikol predchodca *štátu blahobytu* a viacerí experti anticipovali totalitné tyranie 20. storočia.

Región centrálnej andskej oblasti ponúkal kľúč k vysvetleniu nevšedného vývinu tohto priestoru. V Peru vysoké hory stúpali priamo z mora a vytvárali úzke pobrežné planiny. Nedostatok dažďovej vody kompenzovali krátke rieky začínajúce strmú cestu do mora z vysoko položených snežných polí. Tieto rieky vytvárali oázy a poskytovali vodu

zavlažovacím kanálom. Suchá klíma chránila veľké prírodné bohatstvo pôdy, ktoré sa v oblastiach s ťažkými dažďami často odplavuje. Pobrežné vody Peru bohaté na ryby a pobrežné ostrovy zaťažené miliónmi ton guána vytvárali vhodné podmienky pre poľnohospodárstvo.

Je nesporné, že holé horské výšiny v Peru a Bolívii obsahovali relatívne málo ornej pôdy. Avšak údolia boli úrodné, dostatočne zavodnené a umožňovali dosahovať veľké úrody. Kukurica rástla najmä v nižších polohách, zemiaky a pohánka vo vyšších. Poľnohospodárska zóna *puna* (plošina) poskytovala dostatok krmiva pre lamy a alpaky, dôležité zdroje mäsa a vlny. Potenciálne toto prostredie umožňovalo dosahovať vysoké výnosy potravín a tým aj užiť veľké množstvo obyvateľov.

Pôvod inkskej kultúry

Inkovia v Peru, podobne ako Aztékovia v Mexiku, boli dedičmi významnej kultúrnej tradície. Táto tradícia nemala pôvod vo výšinách, ale na pobreží. Od roku 2500 pred Kr. vidiecky životný štýl, založený hlavne na rybolove a zbere jedlých plodov a dopĺňaný kultiváciou tekvice, fazule a niektorých ďalších plodín, sa rozvíjal na pobreží okolo ústia riek. Kľúčová rastlina kukurica sa stala poľnohospodárskou plodinou okolo roku 1500 pred Kr.

K prechodu z archaického do predklasického obdobia došlo v Peru neskôr a rýchlejšie než v Mezoamerike. Po dlhých storočiach jednoduchého vidieckeho života po roku 900 pred Kr. bolo možné na pobreží registrovať veľký kultúrny skok. Zdá sa, že toto napredovanie sa spájalo s pokrokom v poľnohospodárstve, najmä s výraznejším využívaním kukurice a s posunom do riečnych údolí z pobrežných oblastí, pravdepodobne ako dôsledok populačného tlaku. Medzi rokmi 900 a 500 pred Kr. sa šírila pozdĺž pobrežia a dokonca aj do hôr špecifický štýl v stavbe, umení, keramike a zbraniach, známy ako čavinská kultúra (Chavin - podľa názvu sídla veľkého ceremonálneho centra objaveného roku 1946). Najvýraznejšou črtou tohto štýlu je jeho výtvarné zameranie, reliéfy antropomorfných postáv s črtami šeliem, hadov a vtákov, zobrazujúce pravdepodobne božstvo, ktorého kult sa šírila v tejto oblasti. Zachovali sa aj chrámy s dvomi až tromi poschodiami chodieb a s murivom z hlinenej malty ako aj tri slávne monolity – Lanzón, Raimondiho stéla a Tellov obelisk. Okrem toho sa našli aj stopy prvého spracovania zlata.

Klasické obdobie, ktoré sa objavilo v Peru krátko pred počiatkom kresťanského letopočtu, reprezentovalo ďalší pokrok v poľnohospodár-

stve, najmä využívaním zavlažovania a hnojenia. V tom čase kultúra Nazcov pozdĺž pobrežia a vysočín južného Peru nahradila štýl Chavinov. Nositelia tejto kultúry boli najmä roľníci, chovatelia lám a remeselníci. Z ich odkazu vynikala najmä glazovaná keramika antropomorfných a zoomorfných tvarov s podobami nadprirodzených bytostí, zvierat, plodov, ľudí, ale aj bohato ozdobované textilie z vlny a bavlny a spracovanie zlata a bronzu. Dochovali sa aj zvyšky miest, hrobky s múmiami a bohatou výbavou. Na pláni Nazca sa v teréne zachovali vyryté priamky, dlhé až niekoľko kilometrov a obrazy zvierat, plne viditeľné iba z vtáčej perspektívy. Predpokladá sa, že Nazcovia pri ich porovnávaní používali balóny z hustej tkaniny, naplnené horúcim vzduchom.

Na severnom peruánskom pobreží významnú úlohu zohrala aj močická kultúra, pomenovaná podľa rieky Moche v severnom Peru, ktorá steká z Ánd do Tichého oceánu. Príslušníci tohto kmeňa stavali pyramídy a chrámy, cesty a veľké zavlažovacie kanály a vytvorili komplexnú a vysoko rozvrstvenú spoločnosť, ovládanú riadiacimi kňazmi a mocným kňazom – kráľom. Ako svedčia nálezy medených zbraní a nástrojov ako aj zliatin zlata, medi a striebra, v tejto oblasti bola dobre rozvinutá metalurgia. Remeselníci a umelci tejto kultúry sa preslávili najmä červenou a čiernou keramikou, doposiaľ neprekonanou dokonalosťou realistického modelovania. Tzv. obrazové (portrétové) vázy, obvykle predstavujúce konkrétnych jednotlivcov, znamenali vrchol realizmu tohto obdobia. Keramiku často dekorovali realistické maľby rôzneho druhu, vrátane erotických scén. Často sa zobrazovali aj vojnové scény, zachytávajúce nesčíselné boje kvôli nedostatku úrodnej pôdy a vodných zdrojov. Agresívnych Močikov si však postupne podrobili okupanti pustošiaci ich pôdu a v severnom Peru nastalo obdobie zmätkov a kultúrneho úpadku.

Okolo roku 600 po Kr. sa ohnisko andskej civilizácie presunulo z pobrežia na vysočinu. V sídle zvanom Tiahuanaco, v bolívijskej vysočine južne od jazera Titicaca, vyrástlo veľké slávnostné centrum preslávené megalitickou architektúrou, reprezentovanou veľkými kamennými blokmi, perfektne zapadajúcimi do seba a monumentálnymi ľudskými sochami. Zdá sa, že Tiahuanaco bolo hlavným mestom vojenského štátu kontrolujúceho celé južné Peru. Iní dobyvatelia, Huari, sa zo svojho územia, neďaleko dnešného Ayacucho, pustili do dobrodružných výbojov. Nakoniec ich teritórium tvorili pobrežné a horské oblasti, na severe rozprestierajúce sa od Cajamarca a na juhu siahajúce až k Tiahuanacu. Zachovala sa po nich keramika s typickými guľatými vázami v podobe ľudských postáv a súbor kamenných plastík. Po niekoľkých storočiach

dominancie ríše Huariov okolo roku 1000 po Kr. zanikla. V rovnakom čase skončila aj nadvláda Tiahuanaca. Dezintegrácia týchto ríš viedla k obnoveniu politického a umeleckého regionalizmu v oblasti južných Ánd.

Po roku 1000 postklasické štáty, odlišujúce sa od svojich predchodcov veľkosťou, kontrolovali veľké územia severného peruánskeho pobrežia. Ich rast sprevádzal rozvoj miest. Každé riečne údolie malo svoje mestské centrum a rozširovalo sieť kanálov. Najväčším z nových štátov bolo kráľovstvo Čimú, s pomerne rozsiahlym hlavným mestom Chanchan. Išlo o prvý významný štátny útvar v Južnej Amerike, založený v 12. storočí. Kultúrne nadväzoval na močický kult. Zachovali sa stavby (pyramídy, paláce, chrámy, pevnosti, komunikácie), reliéfne ozdoby s rastlinným a zvieracím dekorom a geometrickými ornamentmi. Našli sa aj dôkazy kvalitného spracovania kovov najmä vo forme zlatých šperkov alebo bronzových gombíkov, ale aj tkaniny s lineárnym vzorkovaním. Inkovia toto kráľovstvo dobyli v polovici pätnásteho storočia.

Ekonomía a spoločnosť Inkov

V horských oblastiach Peru sa postupne vykryštalizovala nová moc. Inkovia sa v histórii objavili pomerne skromne, ako jeden z malých kmeňov obývajúcí región Cuzco v andských vysočinách a bojujúci o pôdu a vodu. Významná strategická situácia v Cuzcu a určitá kultúrna nadradenosť nad susedmi favorizovali Inkov pri dobyvateľských počiatkoch. Predchádzajúce ríše – Huari, Tiahuanaco a Čimú – nepochybne poskytovali Inkom inštruktívne precedensy pre dobýjanie a stabilizáciu pripojeného územia prostredníctvom mnohých politických a sociálno-ekonomických stratégií. Inkovia, podobne ako iné agresívne národy staroveku, si ústnou tradíciou odovzdávali množstvo mýtov a legiend opisujúcich božský pôvod ich vládcov, čím poskytovali bojovníkom istotu nadprirodzenej milosti.

Zdá sa, že skutočná imperiálna expanzia začala v druhej štvrtine 15. storočia, za vlády Pachacuti Inka korunovaného roku 1438. Pachacuti si podrobil mnohé provincie majstrovským striedaním duchovných pomôcok, pozitívnych sľubov, hrozieb a brutálnej sily. Nie div, že si získal reputáciu ako veľký organizátor, aj ako mocný bojovník. Súčasne sa preslávil mnohými reformami a inováciami, vrátane reorganizácie územného usporiadania. Okrem toho vybudoval administratívnu byrokráciu a tým roztočil kolá ríše, v ktorej vládol 16 miliónom ľudí. Pri príchode španielskych dobyvateľov ho nahradil Atahualpa.

Inkovia si udržiavali autoritu rôznymi prostriedkami zahrňujúcimi šírenie kečuánskeho jazyka ako oficiálneho dorozumievacieho prostriedku, zavedenie spoločného štátneho náboženstva a obratnú politiku zaraďovania náčelníkov podrobených regiónov do centrálnej byrokracie. Dôležitým faktorom plánu unifikácie bolo presídľovanie alebo kolonizácia. Presídľovanie spočívalo v deportovaní disidentskej populácie a jej nahradzovaní lojálnymi *mitimaes* (kolonistami) zo starších provincií ríše. Vynikajúca sieť ciest alebo skôr chodníkov spájala administratívne centrá a umožňovala posielat' vojakov alebo rýchlych poslov z jednej časti ríše do druhej. Niektoré cesty boli dláždené, iné vykladané masívnymi kameňmi. Kde bola zem močaristá, cesty viedli cez hrádze, závesné mosty viseli nad roklinami a pontónové mosty z rákosia premost'ovali rieky.

Ekonomickým základom ríše bolo intenzívne zavlažované poľnohospodárstvo schopné uživiť nielen farmárov, ale aj veľkú armádu, byrokraciú a mnohých neproduktívnych jednotlivcov. Aj keď samotní Inkovia tento štýl poľnohospodárstva nevytvorili, ich podporou sa originálny pobrežný zavlažovací systém rozšíril do všetkých dostupných oblastí pobrežného a horského Peru. Pokročilé praktiky zavlažovania, vytvárania terás a hnojenia sa šírili aj medzi podrobenými príslušníkmi primitívnejších kultúr. Terasovanie sa často používalo na rozšírenie úrodnej pôdy a chránilo polia pred poškodením, ku ktorému mohlo dochádzať stekáním dažďovej vody po strmých svahoch. Zavlažovacie kanály privádzali vodu k poliám alebo pastvinám. Hlavnou funkciou štátu bola však regulácia výmeny produktov, najmä výberom poplatkov a ich prerozdelením rôznym spoločenským skupinám. Štát tiež podporoval sebestačnosť tým, že umožňoval členom danej komunity využívať zdroje rôznych úrovní.

Základnú jednotku sociálnej organizácie tvorilo *ayllu*, skupina príbuzných odvolávajúca sa na spoločného predka a nadväzujúca manželstvá v rámci skupiny. Dedinská komunita sa skladala z niekoľkých *ayllu*. Podľa počtu hláv rodín, každé *ayllu* vlastnilo určité množstvo zeme. Dedinčania si pri poľnohospodárskych prácach často poskytovali vzájomnú pomoc. Vládcovia preberali tieto komunálne princípy a vo forme neplatených a nútených prác ich využívali pre vlastné zámery.

Pred dobytím Inkami *ayllu* ovládali dediční náčelníci *curacas*, ktorým asistovala rada starších. Príbuzenské základy organizácie *ayllu* sa pod inkskou vládou zoslabovali plánovaným vylučovaním niektorých jej členov a ich nahradzovaním cudzincami (systém *mitimaes*). Dedinčanom sa odoberalo väčšie množstvo zeme v prospech štátu a štátnej cir-

kvi. Navyše, popri obrábaní vlastnej pôdy a pôdy *curaca*, členovia *ayllu* museli pracovať aj na štátnych a cirkevných pozemkoch. Vláda tiež využívala nútené práce dedičanov pri úprave svahov na kultiváciu novej úrodnej zeme. Túto pôdu často dostávali *curacas* a vojenský náčelníci a šľachtici poskytujúci štátu významné služby. Samotný Inka vlastnil veľký súkromný majetok a ďalšie bohatstvo patrilo rodinám mŕtvych vládcov. To pomáhalo udržiavať kult predchádzajúcich vládcov. Tieto súkromné majetky neobrábali členovia *ayllu*, ale novej služobnej vrstvy, to jest *yanacona*. Každé *ayllu* prispelo určitým počtom takýchto služobníkov alebo záložníkov, ktorí pracovali tiež v chrámoch a palácoch, kde vykonávali rôzne osobné služby.

Navyše, členovia *ayllu* museli popri poľnohospodárskych prácach pracovať aj na cestách, zavlažovacích kanáloch a stavbe pevností, v baniach a na podobných pracoviskách, v systéme zvanom *mita*, ktorý si neskôr osvojili aj Španieli. Súčasne sa vyžadovalo, aby dedina vyprodukovala pre štát určité množstvo odevov používaných na ošatenie armády a služobníkov. Všetci schopní muži povinne slúžili vo vojsku. Budovali sa tiež skladištia kukurice pre horšie časy.

Vzťah medzi Inkom a sedliakmi bol založený na princípe reciprocity darov. Sedliaci pracovali na pôde Inku, spracovávali jeho vlnu a bavlnu na odevy a vykonávali preňho rôzne práce. Božský Inka, univerzálny Pán im dovoľoval kultivovať spoločné pozemky, podporoval starých a chorých, ktorí sa nedokázali o seba postarať a v čase hladomoru prideloval dedičanom kukuricu z nadbytkov zo svojich skladov. Pretože jeho dary boli produktmi sedliackej práce, táto reciprocita prispievala k intenzívnej exploatacii bežných ľudí vládcami a šľachtou. Pôsobenie tejto ideológie na sedliacku mentalitu Inkov však nemožno podceňovať, pretože ju podporoval náboženský svetový názor považujúci Inku za zodpovedného za obranu poriadku a úplnú existenciu univerza.

V tomto období na vrchole sociálnej pyramídy stál Inka a jeho príbuzní, pôsobiaci v dvanástich línách. Členovia týchto rodinných klanov mali právo na pírking svojich uší vo forme tzv. *orejones* (veľké uší) a ozdobovanie hlavy veľkými ornamentmi. *Orejones* oslobodzovali od povinných prác a vojenskej služby. Postupne z nich vznikala pomerne rozsiahla sieť príživníkov dostávajúcich bohaté dary vo forme pôdy a lám. Rastúce zdroje im umožňovali formovať vlastné záujmy a dosahovať relatívnu nezávislosť od Koruny a hrať dôležitú rolu v diskusiách o následníkovi vládcu, ku ktorým dochádzalo po panovníkovej smrti.

Inkova vláda nad masami roľníkov bola skôr nepriama, prostredníctvom lokálnych náčelníkov. Tento fakt pravdepodobne vážne neovplyvňoval priebeh denného života v dedinách. Typickým vidieckym domom vo vysočinách bola malá chata s múrmi z kameňov alebo z hliny a so strechou pokrytou trávou. Chudobný nábytok sa skladal zo stupienka na spanie, hlinenej pece a niekoľkých hlinených tanierov a šálok.

Náboženstvo a vzdelávanie Inkov

Štátne náboženstvo pôsobilo popri podstatne starších kultoch a uctievaní nespočetných *huacas* (lokálne predmety a miesta). Vodcom inkských bohov bol bezmenný stvoriteľ opísaný ako *Viracocha* a *Pachayachachic* (pán a učiteľ sveta). Zdá sa, že jeho vplyv sa obmedzoval najmä na kňazov a šľachtu. Prvým po *Viracochovi* bol boh slnka, ktorého kráľovská rodina pokladala za posvätného predchodcu. Inými významnými mytologickými postavami boli boh hromu, zosielajúci blahodarný dážď na zem a Mesiac, manželka Slnka, ktorá hrala vitálnu rolu pri regulácii slávnostného kalendára. Idoly Inkov pôsobili v mnohých chrámoch, ktoré navštevovali kňazi, aby viedli obrady, zahrňujúce modlitby, obetovanie, spovede a prorocké ríty. Inou úlohou kňazov bolo magické liečenie chorôb. Kňazom pri plnení úloh aktívne pomáhali aj *mamacuna* (sväté ženy) skladajúce sľuby pohlavnej čistoty. Ľudské obete sa poskytovali najmä pri takých závažných príležitostiach ako boli významné víťazstvá alebo niektoré prírodné pohromy.

Umenie Inkov sa vyznačovalo vysokou technickou dokonalosťou. Architektúra bola dôkladná a funkčná, charakterizovaná skôr masívnosťou než krásou. Kamenné sochy, rozšírenejšie v horách než na pobreží, sa opisovali ako striedme a strohé. Avšak tapisérie inkských tkáčov sa kvalitou tkania zaradovali medzi svetovú špičku. Na vysokú technickú úroveň sa prepracovala metalurgia. Hlavné mesto Cuzco oplývalo zlatými predmetmi. Štátne paláce mali zlaté a strieborné vlysy a dosky a v Chráme slnka bola záhrada s vernými replikami rastlín a zvierat, vykovaných zo zlata.

Inkská ríša bola záprakom racionálneho plánovania a štátneho socializmu. Na vrchole hierarchie stál Inka, dedičný imperátor predstavujúci najvyššiu časovú a náboženskú autoritu. Vládnúť mu pomáhala malá elitná skupina, pochádzajúca najmä z mladých mužov kráľovskej krvi. Poslúchali ich malí funkcionári riadiaci nižšie vrstvy, najmä sedliakov. Roľníci pestovali kukuricu a boby a opatrovali lamy a alpaky. Rigidná

hierarchia kást sa udržiavala najmä výraznou izoláciou jednotlivých sociálnych kategórií.

Celá krajina bola rozdelená na oblasti založené na desiatkovom systéme. Hlavy rodín boli rozdelené do skupín po desiatich. Jeden človek, *decurion*, mal moc nad ostatnými deviatimi. *Centurion* viedol sto rodín a *guvernér* administroval záležitosti štyridsať tisíc rodín. Títo úradníci mali široké funkcie: viedli štatistiku, objednávali semená, jedlo a vlnu, distribuovali získané produkty, dozerali na podriadených a posielali pravidelné správy nadriadeným.

Zem pridelovali jednotlivým komunitám podľa počtu obyvateľov. Slniečny boh vlastnil jednu časť, Inka druhú a komunita tretiu. Zem spoločne obrábali všetci traja vlastníci. Vynikajúce cesty slúžili Inkom ako prostriedok zjednotenia ríše. Inšpektori, kuriéri, tajní agenti a dokonca samotný Inka vyrážali na časté inšpekčné cesty, aby počúvali sťažnosti, pozorovali podmienky, za ktorých žili ľudia a opravovali ich zlozvyky.

Vládcovia pri dobýjaní iných území preukazovali značnú umiernenosť. Náčelníkov podrobených kmeňov obdarovávali a ponechávali vo funkciách. Ich spôsob života sa menil len mierne, napriek tomu, že sa museli podriadiť novým zákonom ríše.

Príslušníci elity boli fyzickými, morálnymi i intelektuálnymi strážcami trónu. Vzdelávanie bolo vyhradené iba pre nich. Inka Roca, ktorý v 13. storočí organizoval školy v Cuzco tvrdil, že nižšie postavení ľudia by nemali dostať vzdelanie v tom, čo má byť známe len dôležitým osobnostiam. Inkovia prijímali do škôl výlučne mladých ľudí z vyšších tried. Malý úžitok videli vo vzdelávaní ľudí určených na nižšie posty. Veľký kráľ Pachacutec Yupanqui roku 1425 reorganizoval Rocovu školu. Postavil nové budovy a zvýšil počet učiteľov *amantas*, a v súlade s politikou zhovievavosti voči podrobeným kmeňom, umožnil prijímať synov podrobených náčelníkov a pohlavárov do škôl.

Školy sídlili v Cuzco na hlavnom námestí blízko kráľovského paláca. Učiteľmi boli *amantas*, profesionálni mudrci a strážcovia vzdelanosti. Učili náboženské, ale aj svetské predmety, vrátane matematiky, astronómie, štatistiky, teológie, histórie, politiky, poézie, hudby a medicíny. Skladali tragédie a komédie, v ktorých aj hrávali. Poverovali ich interpretáciou práva. Pravdepodobne pôsobili aj ako inžinieri, riadiaci konštrukciu kanálov, ciest, pevností a miest.

Vzdelávanie prebiehalo zásadne ústne, pretože Inkovia ignorovali písmo. Poznanie histórie, práva, náboženstva a vedy sa prenášalo z generácie na generáciu orálnou tradíciou. Ako počítadlo používali Inkovia

kipu, zariadenie zostavené podľa desiatkovej sústavy, skladajúce sa z kožených remeňov, na ktoré boli pripájané úzke pásy s uzlíkmi, predstavujúce znázorňované predmety. Prostredníctvom *kipu* sa získavali pomerne presné údaje o bohatstve krajiny. Presné inštrukcie o používaní *kipu* boli dôležitou súčasťou všeobecného vzdelávania. Informácie odovzdávané prostredníctvom *kipu* však mali aj slovný komentár, bez ktorého boli nezrozumiteľné. Symbol nuly – šnúrka bez uzlov, umožňovala počítať aj vyše 10 000. Takýmto spôsobom sa hierarchicky registrovali aj najdôležitejšie údaje kráľovstva. Každý miestodržiteľ mal k dispozícii vykladača *kipu*. *Kipu* sa používalo aj ako mnemotechnická pomôcka na zapamätanie historických udalostí.

Čo sa týka obsahu vzdelávania, všeobecne platilo, že prvý rok bol určený na štúdium jazyka, druhý náboženstva a rítov, tretí na použitie *kipu* a štvrtý na štúdium histórie.

Vzdelávanie končilo aj špeciálnymi skúškami z vojenských zručností, ktoré každoročne alebo raz za dva roky prebiehali v Cuzcu. Úspešné zloženie skúšky umožňovalo Inkovi pokladať sa za budúceho vojenského veliteľa. Kandidáti sa najskôr podrobili diéte, podľa ktorej šesť dní prijímali len vodu a surovú kukuričnú múku. Potom sa zúčastňovali hier v mestských bránach pred očami priateľov a rodinných príslušníkov, ktorí ich povzbudzovali, oslavovali víťazov a posmievali sa porazeným. Neskôr kandidátov rozdelili do dvoch bojových skupín. Vzájomné súboje prebiehali v plnom nasadení a po nich zostávali zranení alebo dokonca aj mŕtvi kandidáti. Fyzické cvičenia zakončilo zápase-
nie a lukostreľba.

Po fyzických skúškach nasledovali testy morálnej odvahy. Kandidáti pôsobili nepretržite desať nocí v hliadke, prijímali bez sťažností údery a vydržali bez pohybu, aj ak im náčelníci mierili palicou na lebky alebo ich bodali kopyou do tváre. Nakoniec kandidáti preukazovali technické schopnosti výrobou luku a páru sandálov.

Kandidátov, ktorí prejavili strach alebo únavu, s hanbou oddelili od ostatných. Úspešných absolventov prijal sám kráľ, ktorý im v priebehu slávnostnej ceremónie vlastnoručne prederavil ucho. Tento ušný pírsing symbolizoval, že mladý muž už patrí k elite. Získal právo nosiť veľký ušný prívesok, ktorého veľkosť symbolizovala jeho sociálne postavenie. Prostredníctvom vzdelania sa pestovala hrdosť na kastu, rytiersky duch, láska k rodičom, veľkomyseľnosť k porazeným a kráľovská šľachetnosť.

Mimo hlavného mesta sa vyššie vzdelávanie nerealizovalo. Jedinú výnimku tvorila znalosť kečuánštiny, jazyka Inkov. Učiteľov posielali do provincií, aby ostatných mladých ľudí naučili tomuto jazyku. Okrem

toho sa presadzoval aj univerzálny vojenský tréning. Špeciálni inštruktori učili v dedinách chlapcov nad desať rokov používať zbrane. Iné formy oficiálneho vzdelávania sa v provinciách nevyužívali.

Význam fyzickej výchovy sa prejavoval aj v nadpriemerných výkonoch jednotlivcov. Medzi nich patrili napríklad štafetoví bežci (*chasqui*), nosiči správ pre Inku prekonávajúci dvetisíc kilometrovú vzdialenosť medzi Quitom a Cuzcom po andskej ceste vo výške 2000 – 5000 m za päť dní. Denne ubehli 400 kilometrov. Okrem správ Inkovi prinášali z pobrežia každý deň aj čerstvé ovocie. Tento poštový systém od Inkov prevzali aj Španieli a prevádzkovali ho až do konca 18. storočia.

Napriek tomu, že Inkovia nemali písmo, a preto ani písanú literatúru, spevy, modlitby a príbehy sa ústne odovzdávali z generácie na generáciu. Doposiaľ uchované hymny a modlitby sa vyznačovali vznešeným myslením a krásou výrazov. Z dlhých naratívnych spevov, ktoré sa týkali mytológie, legiend a histórie, sú známe len ich španielske súhrny.

Tradičné spevy o láske sa vyznačovali melanchóliou a nostalgickým duchom a podobný smútok charakterizoval aj hudbu. Melódie boli založené na piatich tonálnych alebo pentatonických škálach a hralo ich viacero nástrojov: flauty, trubky a píšťalky; gongy, zvončeky, rapkáče a niekoľko druhov bubienkov a tamburín. Tance, niekedy sprevádzajúce hudbu, predstavovali aj elementárne formy drámy.

Španielski dobyvatelia zničili nielen politickú organizáciu Inkov, ale negatívne zasiahli do všetkých aspektov ich civilizácie. Napriek tomu viaceré prvky tejto kultúry v centrálnej andskej oblasti prežili. Významnú úlohu pritom zohrala najmä kečuánština; početné indiánske komunity alebo *ayllu*, založené na kooperatívnych princípoch; rozšírené pohanské presvedčenia a ríty; monumentálne ruiny v Sacsahuaman, Ollantaytambo, Machu Picchu, Pisac i Cuzco. Inkská civilizácia prežila tiež v spisoch peruánskych historikov, spisovateľov a politikov hľadajúcich stratenú veľkosť a vyzdvihujúcich staroveké cnosti svojich predkov.

V súčasnosti možno sledovať zaujímavý zjav. Výsledkom trpezlivého hľadania antropológov, archeológov i historikov je výrazné rozširovanie poznania komplexnosti civilizácie na území Strednej a Južnej Ameriky a čoraz častejšie porovnávanie s tradičnými civilizáciami Európy a Ázie. Tieto komparácie prispievajú k zvýšeniu rešpektu ku kognitívnym i kultúrnym výkonom Indiánov.

Pôvodný grécky text Hippokratovej prísahy

406

ZÁVER

Základnou charakteristikou človeka je, že vedome poznáva. Svet okolo seba registruje priamo, vníma udalosti a predmety, napríklad ružu, ktorú drží v ruke a s úľubou si ju pozerá a vonia. Okrem toho registruje aj minulé udalosti, prinajmenšom tie, ktoré má uložené v dlhodobej pamäti a spomienky na ne si neskôr dokáže vybaviť. Ruža môže zvädnúť, ale pozorovateľ si spomenie na jej krásu v plnom kvete. Prežité udalosti neraz prekrývajú účelové interpretácie a hodnotenia, no ich autentický priebeh zostáva zachovaný v autobiografickej pamäti. Poznávanie sa transformuje a reguluje myslením. Minulé skúsenosti sa neraz vybavujú a analyzujú preto, aby sa neskôr vynorili v nových a často abstraktných súvislostiach. Možno tiež porozmýšľať, ako sviežosť ruže pretrvá čo najdlhšie. Nakoniec človek vlastné poznatky odovzdáva prostredníctvom jazyka ostatným príslušníkom svojej society. Táto jedinečná schopnosť mu umožňuje kognitívne dozrievať prostredníctvom predchádzajúcich generácií, ktoré podobne formovali svoje poznanie.

Ľudské poznanie je komplexný proces, ktorý sa realizuje prostredníctvom poznávacích procesov (pocit'ovanie, vnímanie, pozornosť, krátkodobá a dlhodobá pamäť, myslenie, rozhodovanie, predstavivosť a jazyk). Už Aristoteles naznačil, že v podstate ide o súvislý prúd vedomia, v ktorom jednotlivé procesy na seba nadväzujú.

Psychológovia a filozofi dlho predpokladali, že základné kognitívne procesy pôsobia univerzálne – že deduktívne a indukčné myslenie, pozornosť, pamäť, kategorizácia a kauzálne analýzy sú vo všetkých kultúrach totožné. Avšak ľudia sa vzájomne odlišujú a preto svet a prostredie vnímajú a spracovávajú rozdielne, podľa pôsobenia rôznych ekologických premenných, sociálnych štruktúr, filozofického pozadia, psychologických schém a vzdelávacích systémov, ktoré vznikli v Grécku, Číne, Indii, prípadne v mnohých iných regiónoch s rôznymi sociálno-ekonomickými podmienkami.

Odlišné formy spracovávania reality vyplývajú najmä z rozdielov medzi kultúrami, ktoré môžu byť v mnohých ohľadoch významné. Na ilustráciu možno uviesť rozdiely medzi čínskymi a gréckymi civilizáciami okruhmi. Gréci už v staroveku formalizovali logiku a využívali ju na reguláciu základných kognitívnych operácií, vrátane geometrie. Na druhej strane Číňania sa okrem krátkych období okolo 3. tisícročia pred

Kr. detailnejšie o túto vedu nezaujímali. Pravdepodobne aj preto dosiahli len malý pokrok v geometrii, napriek úspechom v aritmetike. (Cromer, 1993).

Gréci vnímali hmotu zloženú z diskretných objektov alebo atómov, zatiaľ čo podľa Číňanov tvorila kontinuálnu substanciu. Konečne Gréci preferovali stabilitu vo svete (napr. prostredníctvom Platónových foriem), zatiaľ čo Číňania chápali svet ako zmenu pôsobiacu v súlade s dimenziami jin a jang.

Nisbett et al. (2004) konštatovali, že grécke myslenie možno opísať ako analytické, ktoré zameriava pozornosť na určitý nápadný objekt; vlastnosti objektov sa hodnotili a zaraďovali do určitých kategórií, so zámerom identifikovať pravidlá regulujúce ich správanie. Relevantné pravidlá boli často formované veľmi abstraktne a koncentrácia na ne umožňovala Grékom ich kontrolu. Okrem toho uprednostňovali racionálne a analytické schopnosti produktívnych občanov a devalvovali emocionálne a intuitívne časti ľudskej psychiky ako prekážky pôsobiace voči zdravému rozumu.

Naopak, myslenie starých Číňanov bolo celostné a zameriavalo sa skôr na kognitívne pole, v ktorom sú lokalizované jednotlivé objekty. Čarnogurská (2006) približuje východný koncept bytia ako holistický náhľad na existenciu jedného živého organizmu, ktorého je človek vnútornou súčasťou. Skúmali sa vzájomné vzťahy medzi objektmi a udalosťami v poli, ale o špecifické vlastnosti objektu nebol veľký záujem. Často chýbali explicitné pravidlá o správaní objektu a Číňania mali len malý zmysel pre personálne pôsobenie alebo kontrolu. Namiesto logických pravidiel sa uplatňovali rôzne dialektické schémy, vrátane nachádzania strednej cesty medzi dvomi rôznymi protikladnými tendenciami a uznaním dôležitosti kontextu vo vytváraní úsudkov o objektoch a jednotlivcoch (Nisbett et al., 2004).

Z čoho vyplývali rozdiely medzi Číňanmi a Grékmi? Rôzni autori ich pripisovali odlišnej sociálnej praxi v oboch spoločenstvách. Číňania sa prevažne orientovali na komplexné vzťahy s inými jednotlivcami, komunikovali s rozšírenou rodinou, s dedinou a s predstaviteľmi štátu. Sociálne závislí Číňania sa zameriavali navonok, pokúšali sa koordinovať svoje činnosti s ostatnými, čím minimalizovali vzájomné sociálne napätia. Nie div, že za dynastie Čou cisár, to jest *syn nebies* na začiatku každého roku vlastnoručne vyoral na určenom poli prvú brázdnu, aby zahájil poľné práce.

Naopak, Gréci bývali relatívne nezávislí a uprednostňovali jednoduchšie sociálne vzťahy než Číňania. Preto výraznejšie smerovali k indi-

vidualizmu a autonómii. Nezávislosť ich životov im umožňovala plniť vytýčené osobné ciele.

Nie div, že ak sa čínski a grécki filozofi líšili svojimi názormi, aj dnešní obyvatelia Číny a krajín, ktoré v minulosti významne ovplyvňovali, to jest Japonci a Kórejci, sa neraz správajú odlišne v porovnaní s obyvateľmi moderných industriálnych krajín.

Osobitné problémy sa vyskytujú aj v odlišnom chápaní pojmu seba. V konfuciánskej filozofii, centrovanej na človeka, človek nepôsobí sám; jeho konanie prebieha v interakcii s ostatnými ľuďmi. Západný pojem seba formujú stabilné atribúty a preto obvykle pôsobí pomerne homogénne bez ohľadu na prostredie a kontext. Avšak u Ázijcov je jednotlivец natoľko spojený s ostatnými ľuďmi, že ich pojem seba významne závisí od kontextu. Obvykle sa posudzuje podľa vzťahov so skupinou, ako je rodina, spoločnosť, princíp *tao* alebo *Čisté vedomie*. Ak sa jednotlivec odpojí od svojej sociálnej siete, zmení identitu a stáva sa niekým iným.

Aj obchodné vzťahy podľa stupňa dôrazu na individuálny výkon upozorňujú na významné rozdiely medzi Východom a Západom. Ich rozdielne chápanie môže viesť až ku konfliktom vo svetovom obchode. Napr. v sedemdesiatych rokoch japonské cukrovary uzavreli zmluvy s austrálskymi dodávateľmi na dlhodobé dodávky cukru za zvláštne ceny. Keď v ďalšom roku trh klesol na minimum, Japonci chceli cenu zmeniť, ale podľa Austráľčanov bol pôvodný kontrakt platný, pretože išlo o fixované financie, ktoré sa nemajú meniť.

Ponaučenia z múdrosti

Významné ponaučenia možno získať aj z múdroslovnej literatúry. Staroveké texty predpokladajú, že múdrosť je komplexná a rôznorodá. Poznatky reprezentujúce múdrosť sa prejavujú v rôznych manifestáciách, od jednoduchých napomenutí o praktikách každodenného života (mezopotámske a egyptské texty) k hlbším dialógom o spirituálnych a transcendentálnych významoch života (*Kniha Jób*), k detailizovaným a koordinovaným formuláciám ideálu alebo nadradeného človeka (Konfuciova múdrosť), k vysoko diferencovanej ceste dosiahnutia stavu osvietenia a súboru cností, umožňujúcich myslieť a prežívať život správne a šťastne (budhistická múdrosť).

Možno predpokladať, že kultúrna koncepcia múdrosti je fixnou kategóriou identifikujúcou veľmi špecifický spôsob myslenia a správania. Múdrosť je však komplikovaná, zložitá, dynamická a ťažko vyjadriteľná

psychická funkcia nielen v regionálnej, ale aj v kultúrnej variácii obsahu múdrosti. Je to možno najnápadnejšie pri typologických analýzach starovekej múdrosti v rámci danej kultúrnej entity ako je Izrael. Rudolph (1987) napríklad navrhol štyri typy múdrosti z hebrejských textov: súdna múdrosť (Šalamún), skúsenostná múdrosť (evidentná v aforizmoch a radách mladým), teologická múdrosť (manipulujúca s náboženskými princípmi zahŕňajúcimi ľudské vzťahy s Bohom a podstatou kozmického poriadku) a prírodná múdrosť (blízka vedeckému poznaniu sveta). V iných starovekých textoch o múdrosti sa nachádzajú náznaky každej z týchto položiek.

Pretože rôznorodosť vo vymedzovaní múdrosti umožňuje najlepšie pochopiť, prečo jednotlivci, s ich rôznym kultúrnym dedičstvom a individuálnymi preferenciami založenými na jedinečných životných skúsenostiach môžu mať rôzne kritériá pri posudzovaní toho, čo je múdrosť. Niektoré kritériá, najmä tie, ktoré vyplývajú z konfuciánskej a budhistickej múdrosti, budú prejavovať tendenciu k vyzdvihovaniu estetických a spirituálnych ideálov múdrosti ako perfektnosti určitého druhu. Iné, odvolávajúce sa na *Starý zákon*, obvykle vyzdvihujú opačný postoj, najmä neschopnosť človeka riadiť vlastný osud a s istotou sa rozhodovať o významných zmenách vo svojom živote.

Rozdiely medzi kultúrami významne reguluje aj historicky vymedzená orientácia jednotlivcov ku kolektivismu alebo individualizmu.

Individualizmus a kolektivismus

Korene konfrontácie individualizmu a kolektivismu možno sledovať už v starovekom Grécku, kde kolektivistické témy presadzovala najmä Platónova *Republika* a individualistické škola sofistov. Individualizmus sa prisudzoval prvým kresťanom a obvykle sa spájal s počiatkami súkromného vlastníctva v Anglicku. Historicky ho rozvinul najmä skeptický Thomas Hobbes (1588-1679) metaforou sebeckého jednotlivca, *homo economicus*. Ekonomický individualizmus presadzoval Adam Smith (1723-1790) prostredníctvom knihy *Bohatstvo národov (Wealth of nations)* a Jeremy Bentham (1748-1832) pomocou *Utilitarianizmu*. Podľa oboch vzdelancov slobodné vyjadrenie jednotlivcovej vôle a záujmov presadzuje prirodzenú harmóniu a maximálnu efektívnosť. Epistemologický individualizmus možno vystopovať v britskom empirizme - George Berkeley (1685-1753), David Hume (1711-1776) a John Locke (1632-1704) odmietali apriórne pravdy a za jediný zdroj poznania pokladali individuálne prežívanie.

Prechodca britských empiristov, René Descartes (1596-1650), podporoval epistemologický individualizmus z racionálnej perspektívy. Slávnym výrokom *myslím, teda som* vyzdvihol individuálnu myseľ ako zdroj poznania. Tieto silné filozofické trendy v Západnej Európe prispeli k individualistickému modelu, posilnenému v 19. storočí Spencerovým sociálnym darvinizmom, populárnym najmä v USA. V Európe individualizmus dosiahol vrchol vo fenomenológii a existencionalnej filozofii predstavovanej najmä Sörenom Kierkegaardom (1813-1855), Edmundom Husserlom (1859-1938), Martinom Heideggerom (1889-1976) a Jean Paul Sartrom (1905-1980).

V európskej filozofii a myslení však pôsobili aj kolektivistické témy. Napríklad v *Spoločenskej zmluve (Du Contrat Social)* Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) sa presadzovalo dobrovoľné odovzdanie sa *všeobecnej vôli*. Na počiatku 19. storočia Georg Wilhelm Hegel (1770-1831) pokladal národný štát za najvyššie stelesnenie sociálnej morálky a sociálno kritické úvahy publikoval aj Karol Marx (1818-1883). Po druhej svetovej vojne sa *etický socializmus* pokúšal prostredníctvom socialistických hnutí v Nemecku, Francúzsku, Švédsku a Holandsku integrovať individualizmus so socialistickým kolektivismom. Tým sa dláždila cesta k formovaniu štátov sociálneho blahobytu v Západnej Európe.

Naopak, na Východe učenie Konfucia v 5. storočí pred Kr. zdôrazňovalo *cnosti*, vrátane lojality k jednotlivcovej skutočnej podstate, reciprocitu v ľudských vzťahoch, spravodlivosti a lásky k rodičom. Takáto sociálna morálka sa ako podpora kolektivistického svetového názoru často vyskytuje vo východných náboženstvách a filozofiách ako sú taoizmus, budhizmus, hinduizmus a šintoizmus. Monoteistické náboženstvá z Blízkeho východu (judaizmus, kresťanstvo, islam) tiež vyžadovali kolektívnu lojalitu, aj keď európska reformácia neskôr presadzovala viac individuálnu zodpovednosť. Aj preto Westen (1985) pripisoval rast veľkých náboženstiev výraznejšiemu kolektivismu v usadených agrárnych spoločenskách v porovnaní s animistickými nomádskymi skupinami alebo poľovníkmi.

Dnes sa veľká väčšina ľudstva podieľa na prinajmenšom niektorých aspektoch kolektivismu. Západ s rozšírenejším individualizmom tvorí menej než 30% svetovej populácie a zvýšený kolektivismus sa prejavuje aj u etnických menšín a u ľudí s nižším socio-ekonomickým statusom.

Z týchto úvah vyplýva, že prakticky všetky spoločensvá prekonávajú tenzie vyplývajúce z konfrontácie kolektivismu a individualizmu, pričom táto orientácia prináša výrazné kognitívne rozdiely aj na psychologickej úrovni.

V rámci individualistickej orientácie sa predpokladá, že ľudská bytosť tvorí základný *stavebný blok* spoločnosti. Vyzdvihuje sa dôstojnosť jednotlivca, primárneho zdroja hodnôt (etický individualizmus). Kolektívne ciele by sa mali stať súčasťou osobných cieľov. Tieto predpoklady významne rozšíril Hsu (1983), ktorý upozornil na väčšiu samostatnosť jednotlivcov (aspoň podľa vyznávaných princípov), vyššiu sebadôveru, súťaživosť, agresívnu kreativitu, neistotu, predsudky voči rôznym rasovým a náboženským skupinám, presadzovanie nerealistických interpersonálnych a medzinárodných vzťahov.

V rámci kolektivismu sa dôraz kladie na skupiny alebo komunity ako zdroje hodnôt; ktoré prevažujú nad záujmami jednotlivca, presadzovanie záväzkov k morálnym aspektom ideológie, jednotlivec nepôsobí oddelene od ostatných, ale skôr úzko s nimi kooperuje alebo sa skrýva v skupine, individuálna sloboda býva limitovaná. Prejavuje sa hľadanie skupinovej ochrany, nedostatočná súťaživosť, pomerne nízka kreativita (Hsu, 1983). Dôraz sa kladie na názory, potreby, presvedčenia a ciele skupiny, na sociálne normy a povinnosti definované skupinou, na kolektívnu zodpovednosť, skupinový výkon a intenzívnejšie prežívanie bezpečnosti podľa zásad skupinovej solidarity.

Psychologickým výskumom kolektivismu versus individualizmu sa venovali najmä Triandis et al. (1990) a analýzou odpovedí od probandov z 15 krajín získali štyri faktory, z ktorých dva - rodinná integrita (reprezentované otázkou *deti by mali žiť so svojimi rodičmi, pokiaľ nevstúpia do manželstva*) a vzájomná závislosť (*rád žijem blízko so svojimi dobrými priateľmi*) reprezentovali kolektivismus. Sebadôvera (*lepšie je pracovať samostatne než v skupine*) a oddelenie od skupiny (*ak je člen rodiny vyznamenaný, na tejto cti sa ostatní rodinní príslušníci nepodieľajú*) zobrazovali individualizmus.

Tento autor na individuálnej úrovni zaviedol aj pojmy *alocentrizmus* a *idiocentrizmus* (Triandis, 1995). Výskumom v USA zistil, že *alocentrickí* študenti sa nízko posudzujú pri anómii, odcudzení a osamelosti, sú presvedčení, že dostávajú kvalitnejšiu sociálnu podporu a pozitívne hodnotia spoluprácu, rovnosť a úprimnosť. *Idiocentrickí* študenti preukazujú opačné tendencie a uprednostňujú najmä pohodlný život, súťaživosť, pôžitky a sociálne uznanie. Významnou súčasťou individualizmu je aj podriadenie skupinových cieľov individuálnym. Súčasne sa však ukázalo, že niektoré pojmy ako sebadôvera, výkon a súťaživosť majú v rozdielnych spoločenstvách rôzne významy.

Triandis naznačil aj možnosť konkrétneho pôsobenia viacerých indikátorov individualizmu versus kolektivismu, medzi ktoré zahrnul

ekológiu (usadení poľnohospodári bývali kolektivistickejší než lovci) a spoločenskú komplexnosť (čím je vyššia, tým výraznejší je aj individualizmus, vyvíjajúci sa po vytvorení usadeného životného štýlu).

Tento štýl myslenia významne podporil aj Wilhelm von Humboldt (1767-1835) úvahami o vzťahu jazyka a myslenia z kultúrnej perspektívy. Jeho prístup sa na jednej strane pokúšal kombinovať rozdiely v kultúre s mentalitou ovplyvňujúcou myslenie a na druhej strane sa týkal hľadania *riadiaceho princípu ľudskej univerzality* (von Humboldt, 1988). Jeho úvahy mali silný vplyv na vytvorenie konštruktu *Völkerpsychologie*, zameraného na vzťahy medzi kultúrou a kogníciami.

Sociálne procesy a zmeny

Zmeny v ľudskom prežívaní pôsobia najmä pri hodnotení vývinu jednotlivca, vzťahov, rodiny alebo celej spoločnosti. Regulácia okolností môže poskytovať príležitosti pozorovať funkcie fyzického prostredia, najmä ako spôsobov reagovania na nové skúsenosti. Ako sa prelínanie sociálnych, fyzikálnych a kultúrnych aspektov prostredia reprezentuje v prebiehajúcich zmenách? Ako ľudia za týchto okolností regulujú dialektické procesy oddeľovania a spájania?

Sociálno-environmentálne procesy a ich zmeny možno skúmať v piatich oblastiach: 1) rituály a obrady zobrazujúce tradície i zmeny, 2) zmeny populácie a urbanizačné tlaky, 3) zmeny sociálnych rolí a príležitostí pre mužov i ženy, 4) zmeny politického, ekonomického a technologického prostredia a 5) sociálny a environmentálny rozvrat.

Jednotlivci sa pri hodnotení poznatkov prednostne koncentrujú na ich obsah. V mnohých prípadoch ich pokladajú za kultúrne podmienené. Univerzálne poznatky regulujúce ľudské správanie v podstate neexistujú. Skôr možno konštatovať, že kultúra kladie väčší dôraz na niektoré typy poznatkov než na iné a výsledné *fakty* reflektujú tieto rozdielne akcenty.

Kontakt medzi príslušníkmi rôznych kultúr nie je ani v období globalizácie nový jav. V priebehu histórie ľudia cestovali z rôznych príčin okolo sveta, či už vyhľadávali zelenšie pastviny, utkali pred prenasledovaním a katastrofami, obchodovali, kolonizovali, bojovali, prípadne hľadali dobrodružstvá alebo zábavu. Uvedené aktivity umožňovali stretávanie ľudí rôzneho pôvodu. Tento proces viedol k zmenám v originálnych formách života a kultúr ako aj k formovaniu nových spoločenských. Stretávanie kultúr a z toho vyplývajúce zmeny viedli ku akulturácii.

cii. Akulturácia je stará ako história a intenzívne zaujímala najmä starovekých filozofov.

Ako je známe, kultúry sa líšia spôsobom riešenia bežných ľudských problémov, to jest vo významoch, ktoré pripisujú životu (ekonómia a technológia), vedeniu a moci (politika), usporiadaniu domáceho života kvôli reprodukcii (rodina a výchova detí, vzdelávanie), v prežívaní vzťahov k nadprirodzenému (náboženstvo) a vo vzájomnej výmene myšlienok (jazyk a komunikácia). Každá oblasť súčasne vyžaduje a podporuje vlastný repertoár schopností, funkcií alebo vedomostí, ako aj predpokladov a emócií, ktoré podporujú vhodné alebo *inteligentné* správanie. Jednotlivé populácie sa v týchto riešeniach alebo v kultúrnej adaptácii odlišujú preto, že žijú v rozdielnych fyzikálnych a sociálnych prostrediach a majú nejednoznačné historické skúsenosti.

Ruiselová (2009) upozornila na dôležitosť skúmania kultúrnych aspektov myšlienkového spracovania neuskutočnených alternatív riešenia problému, to jest kontrafaktového myslenia. Rozprestiera sa od bežných problémov každodenného života až po strategické rozhodnutia o veľkých investíciách alebo vojenských akciách. Kontrafaktové myslenie sa týka uvažovania typu *čo keby...* Odhadujú sa možné dôsledky výberu iných alternatív, vzájomne sa porovnávajú a celý tento proces sprevádzajú silné emócie. Kontrafaktové myslenie je na jednej strane univerzálne – pre rôzne kultúry aj národy, avšak špecifický fókus kontrafaktov odráža priority zodpovedajúce jednotlivým kultúram.

Podľa Brezinu (2008) je zrejme, že ekologické a kultúrne faktory výrazne ovplyvňujú rozvoj poznávacích procesov a že porozumenie tohto pôsobenia nemožno hľadať v odpovediach na otázky, ktoré populácie, národy, etnické, či náboženské skupiny sú múdrejšie, bystrejšie alebo inteligentnejšie. História medzikultúrnej psychológie sa datuje iba niekoľko desiatok rokov späť a jej vznik sa viaže na aktívne rozpoznanie kultúrnych obmedzení zistení, ktoré prináša hlavný prúd vedeckého skúmania. Psychológovia, formulujúci všeobecné zákony fungovania ľudskej psychiky na základe výskumov uskutočňovaných s výbermi pozostávajúcimi prakticky výlučne z bielych univerzitných študentov strednej triedy, si uvedomili, že ich globálne ambície nekorešpondujú s poznatkami prinášajúcimi údaje iba o tomto mizivom percente svetovej populácie.

Meranie inteligencie

Významnú úlohu zohrávajú rozdiely medzi jednotlivcami vo vyšších úrovniach poznania, v inteligencii a myslení. Medzikultúrne štúdie naznačili, že pozorované výbery populácie majú kapacity pre rôzne poznávacie procesy, ktoré regulujú úroveň inteligencie. Kategorizujú, formujú pojmy, abstrahujú, zovšeobecňujú, operujú s abstrakciami, pamätajú si a logicky usudzujú. Avšak konkrétne kognitívne prejavy sa môžu medzi kultúrami líšiť. Preto ľubovoľné skúšky poznávania ako sú IQ testy, vhodné pre príslušníkov jednej veľkej skupiny alebo kultúry, budú diskriminovať (niekedy takmer nepozorovateľne) príslušníkov iných kultúr.

Konvenčné IQ testy merajú inteligenciu pozitívne akceptovanú západnými strednými vrstvami (podobne ako svojho času Sigmund Freud formuloval základné psychoanalytické pojmy podľa kritérií viedenských stredných a vyšších vrstiev. A preto viaceré jeho závery o príčinách a priebehu neuróz a iných psychických porúch nemajú vždy univerzálny charakter). Takáto prax však diskriminuje príslušníkov tradičných spoločenských skupín ako aj menšiny v industriálnych societach. Správanie týchto skupín sa však obvykle zmení, ak dostanú príležitosť podieľať sa na západnom type vzdelávania ako aj na budovaní technického a ekonomického systému spoločnosti. Takýto posun obvykle redukuje odlišnosti v inteligencii. A príslušníci imigrantských menšín neraz v kognitívnych aktivitách prekonávajú domácich rovesníkov.

Rasa a inteligencia

Roku 1969 americký psychológ Arthur Jensen v odbornom časopise Harvard Educational Review publikoval článok pod názvom *Nakoľko možno zvýšiť IQ a školské výkony?*, ktorý vyvolal značné polemiky. Pokúšal sa vysvetliť, prečo bieli žiaci v priemere prekonávali čiernych rovesníkov o 15 bodov intelligenčného kvocientu. Usúdil, že rozdiely v inteligencii sú spôsobené hlavne dedičnosťou a preto bieli, ako rasová skupina, majú už od narodenia vyššie schopnosti než čierni.

Jensen podobne ako laureát Nobelovej ceny William Shockley (1910-1989) bol jednoznačným zástancom dedičnej teórie inteligencie. Argumentoval, že niektorí ľudia sú už od narodenia bystrejší než iní a že tento fakt nemožno zmeniť ani tréningom, vzdelávaním alebo inými zmenami prostredia. Preto verili, že ak Afroameričania ako skupina nie sú rovnako bystrí ako belosi, špeciálne programy na zvyšovanie inteli-

gencie, ktoré mali pomáhať znevýhodneným deťom k zlepšeniu školských výkonov, sú v podstate zbytočné.

V protiklade so zástancami koncepcie dedičnosti Urie Bronfenbrenner (1917-2005) a Ashley Montagu (1905-1999) - s mnohými inými - obhajovali rozhodujúce pôsobenie prostredia. Boli presvedčení, že ak inteligencia má aj určité genetické zložky, ako v podstate všetky kognitívne charakteristiky, inteligentné správanie je ovplyvňované predovšetkým špecifickými kultúrnymi súvislosťami. Títo odborníci boli presvedčení, že človek môže svoju inteligenciu zvýšiť vhodnou reguláciou prostredia.

Zástancovia vplyvu prostredia argumentujú, že IQ testy nemerajú inteligenciu primerane. IQ býva prediktorom školského úspechu v exaktných predmetoch, avšak slabo predpovedá úspech v zamestnaní i v každodennom živote. Podľa niektorých odborníkov syn bieleho podnikateľa s IQ okolo 90 má väčšiu pravdepodobnosť úspechu než jeho afroamerický rovesník s IQ dosahujúcim 120 bodov. Problémy vyplývajú aj z nejednoznačného vymedzenia inteligencie, najmä ak sa výkonové porovnanie realizujú s výraznou prevahou konceptu teoretickej alebo akademickej inteligencie (Ruisel, 2006).

Podobne problematické je aj rasové zaradenie. Aj keď väčšina ľudí insitne identifikuje príslušnosť k niekoľkým rasovým skupinám (ako sú africká alebo čierna, žltá, indiánska, biela a pod.), Montagu, Gould a mnohí iní sociálni vedci konštatovali, že rasa je pseudovedecký pojem, použitý ako sociálna alebo politická kategória na označenie sociálneho statusu, využívaná na potvrdenie dominancie bielej populácie. Pretože pôsobením globalizácie dochádza k miešaniu rôznych sociálnych skupín, je zložité identifikovať presné biologické hranice pre rasy, ktoré by umožňovali genetické interpretácie rozdielov v IQ (Gould, 1997).

V súlade so spochybňovaním, čo vlastne IQ testy merajú, mnohí odborníci ich kritizujú, že nie sú dostatočne ústretové voči jednotlivcom, ktorí sa odlišujú od väčšiny obyvateľov tým, že nie sú primerane asimilovaní s normami bielej strednej vrstvy, pre členov ktorej boli testy zostavené (Sternberg et al., 2008). Testy vytvorené v jednej kultúre nemôžu validne identifikovať schopnosti ľudí z inej kultúry, najmä ak obe kultúry zdôrazňujú rôzne schopnosti, spôsoby riešenia problémov a štýly chápania sveta. Preto nie je korektné posudzovať pôsobenie dedičnosti v rámci jednej skupiny (ako napríklad u detí z bielej strednej vrstvy) a potom aplikovať tento výsledok na rôzne rasové skupiny ako sú afroamerické alebo rómske deti.

Úvahy o zdedených rozdieloch medzi jednotlivcami majú pôvod už v staroveku, avšak pojem rasovej klasifikácie je podstatne novší. Podľa Noblesa (2006) sa západná idea rasy vynorila v priebehu 16. storočia, keď Európania začali kolonizovať iné časti sveta. Pri nadväzovaní kontaktov s ľuďmi s odlišnými fyzickými vlastnosťami, mnohí Európania nadobudli presvedčenie, že niektoré rasy sú nadradené iným. Takéto postoje často slúžili na ospravedlňovanie otroctva a iných tyranských aktivít. Teoretické zdôvodnenie týchto postulátov pripravil príbuzný Charlesa Darwina (1809-1882) Sir Francis Galton (1822-1911), ktorý sa zaslúžil o formovanie eugenického hnutia propagujúceho výber a nútenú sterilizáciu na zlepšenie rasového zloženia populácie. Príliš pozitívne sa neprejavil ani už spomínaný nositeľ Nobelovej ceny William Shockley, navrhujúci odmeňovanie jednotlivcov s IQ nižším než je 100, ak sa dajú dobrovoľne sterilizovať.

Mnohí poprední psychológovia pod vplyvom Francisa Galtona pôvodne zastávali tézu o vrozených rozdieloch medzi rasami v inteligencii. Aj úctyhodný zakladateľ Americkej psychologickéj asociácie Granville Stanley Hall (1844-1924) bol presvedčený, že Afričania (napriek tomu, že ľudstvo sa zrodilo na tomto kontinente) sú na nižšom vývojovom stupni než belosi (jeho negatívne hodnoteniu sa nevyhli ani ženy). A treba pripomenúť, že k rasovým predsudkom mali blízko aj zakladatelia americkej demokracie Thomas Jefferson (1743-1826), Benjamin Franklin (1706-1790) a Abraham Lincoln (1809-1865).

Podľa Goulda (1997) posledne menovanému možno pripísať aj takéto povážlivé stereotypy z roku 1859: *Rovnosť černochovo? Aká hlúpost! Ako ešte dlho vo veľkom riadení Božom, ktoré stvorilo a riadi Vesmír, budú darebáci predávať a blázni kupovať túto celkom pokleslú demagógiu?* Z týchto úvah vyplýva, že voči nákaze rasizmu nie je nik imúnny – predovšetkým voči značne širokému rozsahu problémov, o ktoré sa rasistické myslenie opiera.

Voľné narábanie s faktami je pre stereotypy typické. Na ilustráciu možno ponúknuť príklad, na ktorý opätovne upozornil Gould (1997). Francúzsky prírodovedec George Cuvier (1769-1832) prirovnal pery Hotentotskej Venuše obrovským perám opíc (bez ohľadu na očividný fakt, že opice majú tenké a malé pery). A rasové kritériá pripomínajú aj niektoré medicínske diagnostické postupy, ktoré propagujú kaukazskú rasu. Za tento podivný odkaz minulosti, označujúci ľudí so svetlejšou farbou kože, svet vďačí nemeckému prírodovedcovi Johannovi Friedrichovi Blumenbachovi (1752-1840). Kaukaz si vybral kvôli tomu, že tam žijú najkrajší ľudia a región je údajnou kolískou ľudstva.

Ako už bolo uvedené, vedecké myslenie v 19. storočí významne ovplyvnili úvahy Charlesa Darwina. V spise *O pôvode druhov* zaujala odborníkov poznámka o skokovitej kultúrnej a sociálnej evolúcii. Podľa týchto úvah sa ľudstvo rozvíjalo sériou stupňov od štádia divočstva cez barbarstvo až k civilizácii a všetky sociálne skupiny prechádzali takouto evolúciou, pričom niektoré spoločenstvá zostali na nižších úrovniach vývoja. Nie div, že popularitu získali názory francúzskeho antropológa Luciena Lévy Bruhla (1857-1939) charakterizujúce myšlienkové procesy ľudí mimo západných regiónov ako *predlogické*. Hlavnými charakteristikami tohto myslenia bola absencia potreby odmietat' protirečenia a zákon participácie.

Slabinou úvah Lévy-Bruhla bola skutočnosť, že individuálne kognitívne funkcie odvodzoval od kolektívnych zobrazení (napríklad mystických a náboženských presvedčení). Bolo by možné logické formy myslenia Európana posudzovať iba kritériami kresťanskej alebo politickej doktríny?

Už sa spomínali búrlivé diskusie o odlišnostiach v inteligencii, pripisovaných genetickým podkladom. Z kroskultúrnych psychológov sa do diskusie zapojil najmä Segall (1976). Spochybnil genetickú príčinnosť nasledovnými argumentmi:

- aj keď genetické faktory môžu ovplyvniť intelektové výkony vo vnútri ľubovoľnej skupiny, rozdiely medzi skupinami vyvolávajú aj faktory, ktoré s genetikou nesúvisia,
- u niektorých skupín je IQ skóre pravdepodobne viac ovplyvnené faktormi prostredia než u iných. Inak povedané, dedičnosť IQ v rámci skupiny nie je rovnaká pre všetky skupiny,
- faktory prostredia, o ktorých je známe, že znižujú IQ skóre, sa výraznejšie uplatňujú u skupín s nižšími priemernými hodnotami,
- súčasné výskumy v genetike naznačujú, že rozdiely v genetickom vybavení medzi skupinami sú oveľa väčšie, než medzi jednotlivcami v rámci určitej skupiny.

Je známe, že biologická evolúcia prebiehala podstatne pomalšie než jej kultúrna forma. Preto odlišnosti medzi skupinami sú skôr kultúrne než genetické.

Súčasne však nemožno poprieť, že určité odlišnosti vo výkonoch medzi rôznymi skupinami populácie, ako aj medzi socio-ekonomickými skupinami v rámci priemyselne rozvinutých spoločenstiev, skutočne existujú. Pri hľadaní príčin, zvažovaní dôsledkov i pri výbere stratégií

pre možnú nápravu sa vyskytujú dve alternatívne koncepcie, ktoré sa vymedzujú ako koncepcia nedostatku a koncepcia odlišnosti.

V rámci koncepcie nedostatku sa predpokladá, že nedostatočnou sociálnou a fyzickou stimuláciou prostredia dochádza k dezorganizácii vo vývine príslušníkov určitej komunity. Autorka Bernsteinová (1981) pri rozbere správania jednotlivcov v rámci takýchto skupín upozornila, že ich jazykové prejavy charakterizuje obmedzené kódovanie a prevaha stereotypov pri vysvetľovaní sociálnych udalostí. Hry detí z tohto prostredia sú rozvinuté menej strategicky a posilňované sú skôr negatívne. V tejto súvislosti prejavy správania vyplývajúce z nedostatku splývajú s chápaním tzv. kultúry chudoby, analyzovanej nielen v rámci medzikultúrnej psychológie, ale aj pri štúdiu populácie zaradovanej do nižších sociálnych skupín a etnických menšín aj vo vyspelých industriálnych spoločnostiach. Je žiaduce tieto informácie brať do úvahy, pretože *primitívna mentalita* ako aj *kultúra chudoby* neraz slúžia k účelovej manipulácii – zaostávajúci si za svoju situáciu zodpovedajú sami. Svoje menejcenné gény prenášajú na potomkov a tým údajne vytvárajú bludný kruh, z ktorého niet úniku.

Koncepcia odlišnosti sa zameriava na štúdium schopností a hodnôt, ktoré sa v určitých kultúrach pokladajú za nadradené a podradené. Prítom nepochybuje, že určité odlišnosti sa medzi príslušníkmi jednotlivých kultúr skutočne vyskytujú, avšak nie sú interpretované hodnotiace. Odlišnosti neznamenaajú nutné nedostatky a rozdiely vo výkonoch sú ovplyvnené konkrétnymi situáciami a súvislosťami.

Sociálne a implicitné aspekty inteligencie

Z výskumov uskutočňovaných v rámci oboch koncepcií vyplýva, že kultúrne odlišnosti v poznávaní nie sú neutrálne. Nie sú neutrálne preto, že k nim neraz dochádza chybnou metodológiou pri organizovaní výskumov. Preto je nevyhnutné pri poznávacích výskumoch inteligencie venovať pozornosť aj analýzam implicitných predstáv o inteligencii - to znamená, že je potrebné skúmať aj názory laikov o tomto jave (Ruisel, 2006).

Na ilustráciu možno pripomenúť výskumy Dasena (1985) so spolupracovníkmi týkajúce sa inteligencie, ktorí analyzovali pojem *n'glouele* medzi príslušníkmi kmeňa Baoulé na Pobreží slonoviny. Tento pojem prednostne vyjadruje sociálnu dimenziu, ktorej sú podriadené technologické alebo poznávacie zložky poznania. Medzi rôznymi formami tohto pojmu najčastejšie dominuje pojem *ô ti kpa* (ochota pomôcť). Dieťa má

viac *n'glouele* vtedy, ak dobrovoľne ponúka svoje služby a aktívne sa podieľa na domácich a poľnohospodárskych prácach. Tento prístup nie je založený len na jednoduchej poslušnosti pri plnení úloh, vyžadovaných dospelými. Dieťa má viac *ô ti kpa* vtedy, ak svoju úlohu vykoná spontánne a zodpovedne. Napríklad podľa hodnotenia dospelých príslušníkov kmeňa je dieťa *ô ti kpa*, ak pomáha rodičom namiesto hry s priateľmi, poumýva riad a iné predmety aj bez toho, aby mu to rodičia prikázali.

Medzi pojмами, ktoré Dasen et al. (1985) pokladajú za *technologické*, sa vyskytuje *I sa si n'glouele* (manuálna dexterita), preložiteľné ako *ruky sú inteligentné*. Pre príslušníkov kmeňa Baoulé manuálna zručnosť nie je nezávislá od inteligencie, ako to býva v industriálnych spoločnostiach. Je pozoruhodné, že pojem *O si floua* (inteligencia založená na školských poznatkoch) je súčasťou *n'glouele* iba vtedy, ak sa naučené vedomosti používajú v prospech príslušnej komunity.

Na základe týchto výskumných poznatkov možno predpokladať potvrdenie hypotéz Mundy-Castla (1975) o rozdielnych zložkách inteligencie v Afrike integrované do pojmu, zahŕňajúceho sociálnu dimenziu, ako aj podriadenú technologickú zložku. Z hľadiska určitej protikladnosti abstraktnej i praktickej inteligencie, do dominantného postavenia sa nepochybne dostáva praktická inteligencia, to jest inteligencia efektívnejšie využitelná v podmienkach každodenného života.

Na ilustráciu možno uviesť ďalšie *naivné* alebo populárne definície inteligencie v rôznych spoločnostiach. I tieto ukážky naznačujú, že požiadavky každodenného života vyvolávajú pomerne ostrú konfrontáciu medzi rôznymi chápaniami inteligencie.

Bisilliat et al. (1967) študovali inteligenciu medzi príslušníkmi kmeňa Djerma-Songhai v Nigere v Západnej Afrike. Skúmali pojem *lakkal* do angličtiny prekladaný ako inteligencia, ale simultánne aj ako chápanie, know-how a poznanie, ako žiť v súlade so sociálnymi normami. *Lakkal* je boží dar, daný od narodenia, no neregistruje sa pred siedmym rokom života. Avšak rodičia nepoužívajú vekové kritérium – pôsobenie *lakkalu* sa predpokladá, až keď dieťa napočíta do 10. Dieťa s *lakkalom* rozumie mnohým problémom, má dobrú pamäť, je poslušné a robí hlavne to, čo sa od neho očakáva. Poslušne sa správa k starším ľuďom. *Lakkal* má v podstate dve dimenzie, jedna z nich sa týka schopností a know-how, kým druhá je skôr sociálna.

Mundy-Castle (1975) zistil, že na mnohých miestach Afriky pôsobia obe tieto dimenzie integrované, no technologická zložka je podriadená sociálnej. Napríklad poznatky získané v škole nie sú súčasťou intelligen-

cie, pokiaľ neuspokoja praktické potreby sociálnej skupiny v porovnaní s individuálnym úžitkom. Formovanie sociálnej inteligencie možno pripísať socializácii v ranom detstve, keď sú matky s deťmi v úzkom kontakte.

Uvažovalo sa tiež o tom, či je sociálna dimenzia špecifická len pre Afričanov alebo aj iné tradičné spoločenstvá. Niektoré štúdie skúmali populácie na Ďalekom východe a v Austrálii. Gill a Keats (1980) požiadali študentov v Malajzii a Austrálii o definíciu pojmu *kecerdasan* (inteligencia) a o opis správania, charakterizujúceho jednotlivcov viac alebo menej inteligentných. Deskripcie oboch skupín boli podobné, ale zatiaľ čo Austrálčania uprednostňovali čítanie, rozprávanie a písanie ako tri najdôležitejšie kognitívne aktivity, Malajzania vyzdvihovali rozprávanie, ako aj sociálne a symbolické zručnosti. Aj tu sa prejavila dôležitosť sociálnej dimenzie inteligencie, ktorú autori pripísali islamskej myšlienke integrácie seba do svojho prostredia.

Podobne Keats (1982) v štúdiu porovnávajúcej Číňanov a Austrálčanov vyžadoval charakteristiky inteligentných jednotlivcov. Výsledky vykazali určité podobnosti, ale aj rozdiely. Napríklad také kognitívne funkcie ako skúmané myslenie, tvorivosť, originalita, schopnosť riešiť problémy a udržiavanie poznatkov univerzálne preferovali obe skupiny. Číňania do popredia kládli imitáciu, pozorovanie, starostlivosť a presnosť myslenia, zatiaľ čo Austrálčania zdôrazňovali skôr komunikačné a jazykové schopnosti. Osobnostné vlastnosti prisudzované inteligentným jednotlivcom boli podľa Číňanov vytrvalosť, usilovnosť, rozhodnosť a sociálna zodpovednosť, zatiaľ čo Austrálčania zdôrazňovali sebadôveru, šťastie a efektívnosť sociálnych vzťahov. Ako vidno, aj u Austrálčanov sa objavovali sociálne stránky inteligencie, avšak skôr pri úsilí o ovládanie okolia a sociálnu dominanciu.

Vo svetle týchto výsledkov možno hypoteticky predpokladať nedostatočný vzťah medzi výsledkami testov konštruovaných podľa koncepcie Jeana Piageta (konkrétne operácie) a africkými koncepciami inteligencie.

Pri analýze vplyvu sociokultúrnych premenných na správanie a prežívanie jednotlivcov sa popri tradičných vedných disciplínach uplatňuje aj medzikultúrna kognitívna psychológia.

Medzikultúrna kognitívna psychológia

Podľa Segalla (1990) a spolupracovníkov medzikultúrna psychológia je definovaná ako vedecké štúdium spôsobov, akými sociálne

i kultúrne vplyvy regulujú ľudské správanie a prežívanie. Kagitcibasi a Berry (1989) usudzujú, že medzikultúrna psychológia predstavuje štúdium podobností a odlišností v individuálnom psychologickom fungovaní v rôznych kultúrach a etnických skupinách. Pokúša sa o analýzu:

- a) systematických vzťahov medzi psychologickými premennými na individuálnej úrovni,
- b) kultúrnych, sociálnych, ekonomických a biologických vplyvov na obyvateľov. Experti v tejto oblasti skúmajú pôsobenie týchto premenných na správanie a prežívanie jednotlivcov, príslušníkov určitých kultúr.

Je známe, že v súčasnosti dochádza k rozširovaniu hraničných psychologických disciplín.

Aj rozbor zámerov medzikultúrnej psychológie naznačuje užitočnosť ďalšej štrukturalizácie problematiky. Postupne dozrel čas na formovanie medzikultúrnej kognitívnej psychológie, ktorá sa opiera o poznatkový arzenál i metodologickú výbavu medzikultúrnej i kognitívnej psychológie. Kognitívna psychológia ako prominentná psychologická disciplína upozorňuje na vzájomnú prepojenosť a podmienenosť poznávacích procesov, ktoré viedli k tomu, že jednotlivé procesy sa chápu ako postupné fázy celkového spracovávania informácií a riešenia problémov.

Aj z uvedených definícií vyplýva, že medzikultúrna psychológia sa orientuje na široké problémové okruhy. Na ilustráciu možno ponúknuť reprezentatívnu publikáciu Segalla (1990) so spolupracovníkmi *Ľudské správanie v globálnej perspektíve*. Autori sa okrem vymedzenia teoretických východísk orientujú na vývinové aspekty psychiky, na kognitívne procesy, kultúrne odlišnosti v motívoch a hodnotách, na rozdiely medzi pohlaviami, kultúrou a agresivitou, na kooperatívnosť, individualizmus a mnohé ďalšie výskumné okruhy. Pritom je zrejmé, že kognitívne procesy, myslenie a inteligencia patria k najintenzívnejším skúmaným témam medzikultúrnej psychológie.

Historici psychológie zdokumentovali množstvo poznatkov o vynikajúcich poznávacích výkonoch predstaviteľov rôznych národov. Do povedomia historikov vstúpili najmä ukážky vynikajúcej pamäti. Príklady uvádzal už historik Plinius starší: *Kráľ Kyros dokázal spamäti pomenovať všetkých svojich vojakov. Z Rimanov sa vyznačoval skvelou pamäťou Scipio. Mithridatés, kráľ dvadsiatich dvoch národov, mohol súdiť bez tlmočníka, oslovujúc každého jeho rodnou rečou.*

Nedostatočné kognitívne výkony, či už reálne alebo predpokladané, sa stávali aj zdrojom predsudkov. Napríklad rímsky filozof Cicero

svojmu priateľovi Attikovi písomne radil, aby sa nesnažil získavať otrokov z Británie, pretože sú takí hlúpi a neschopní učiť sa, že sa nehodia na službu v aténskych domácnostiach.

V 19. storočí Galton študoval schopnosť zrakového vnímania Eskimákov a Afričanov. Na začiatku 20. storočia sa uskutočnila vedecká výprava Cambridgskej univerzity na súostrovie Torres Strait. Vedci študovali výkony v takých psychických funkciách, ako boli reakčný čas, rozlišovanie medzi dotykmi, farebné vnímanie a geometrické ilúzie. Dosiahnuté výkony porovnávali s výkonmi Angličanov. Výskum zrakových ilúzií neskôr rozšírili aj o príslušníkov kmeňa Todas v južnej Indii. Výsledky porovnávacích výskumov umožnili odmietnutie dvoch falošných predsudkov. Prvý z nich vznikol z presvedčenia, že ak *primitívni* jednotlivci sú menej inteligentní než *civilizovaní*, ľahšie podľahnú zrakovým ilúziám. V druhom prípade sa predpokladala výnimočná zraková ostrosť *domorodcov*.

Pre medzikultúrne výskumy kognitívnych procesov sa obvykle výtčujú dva ciele:

- 1) Zistiť, či jednotlivci odlišne spracovávajú informácie, ak áno, prečo. Sú to rozdiely vo vnímaní, predstavivosti, reprodukcii, riešení problému, učení, kategorizácii a podobne?
- 2) Analyzovať, nakoľko vzťahy alebo princípy výskumne overené v industriálne orientovanej civilizácii sa vyskytujú aj v iných častiach sveta, napríklad nakoľko sú Piagetom vymedzené stupne poznávacieho vývinu platné aj v iných kultúrach? Z týchto úvah vyplýva aj predpoklad, že každá kultúra sa riadi svojou vnútornou logikou, pričom úlohou psychológie je odhaliť jej podstatu.

Medzikultúrna kognitívna psychológia sa vymedzuje ako psychologická disciplína skúmajúca pôsobenie jednotlivých kultúr na rôzne aspekty spracovávania informácií, na získavanie poznatkov o externej a internej realite a na ich využívanie pri rozhodovaní a realizácii činnosti (Ruisel, 2004). Cieľom medzikultúrnej kognitívnej psychológie je analyzovať *emic* (kultúrne špecifické) a *etic* (kultúrne univerzálne) aspekty kognitívnych funkcií. Kombinácia *etic* a *emic* je nevyhnutná pre primerané vysvetľovanie ľudského poznania v rôznych kultúrach. Pre tento smer skúmania nie je prekvapujúce ani prelínanie racionálneho a iracionálneho sveta. Napríklad z analýz pôvodných receptúr pri tavbe železa v Afrike je zrejmé, že technologické postupy dopĺňali spirituálne zásahy špecializovaných šamanov.

Medzikultúrna kognitívna psychológia je orientovaná interdisciplinárne. Okrem základných psychologických disciplín (kognitívna, experimentálna, sociálna a ekologická psychológia) intenzívne spolupracuje aj s hraničnými vednými disciplínami, ako je filozofia, kognitívna a sociálna antropológia, sociológia, etnografia, kultúrna ekológia a podobne.

Čo ďalej?

S ohľadom na postmodernú koncepciu *sveta ako veľkej dediny* predpokladajúcu masové prelínanie veľkých sociálnych skupín, je nevyhnutné očakávať rozdielne chápanie poznania, inteligencie a iných psychologických konštruktov v jednotlivých kultúrach. Zdá sa, že etnocentrické presadzovanie kultúrnych vzorcov industriálnych spoločností môže viesť k nedorozumeniam a konfliktným situáciám.

Človek je jediná bytosť aktívne využívajúca svoju inteligenciu. Dokáže psychicky regulovať správanie, uvedomovať si nedostatky, redukovat' ich a podľa výberu si klásť určité ciele. Nie je zlý od prírody, neskrýva v sebe len strach či agresivitu, ale je schopný aj hlbokej náklonnosti a súcitu. Mal by sa preto pokúsiť spojiť rozum a emócie do integrovaného celku a tak vyrovnať svoju nedostatočnú biologickú adaptáciu k prostrediu. Dokáže však využiť túto šancu a vziať osud do svojich rúk? K tomu, aby zlyhaní bolo menej, by mala prispieť aj zvyšujúca sa kultúrna múdrosť ľudstva. Aby bolo menej prípadov hlúpej ignorancie, akú predviedol portugalsky kráľ Manuel I. Ako odpoveď na priateľský pozdrav rádžu z Malabaru, ktorý mu do Lisabonu priniesol Vasco da Gama, poslal do Indie vojnové lode a prehlásil ju za svoju kolóniu. Na „výchovu divochov“ sa ochotne podujali aj renesanciou osvietené panovnícke rody Holandska, Anglicka a Francúzska. Pochopiteľne, že indická civilizácia na tieto necitlivé vonkajšie zásahy ťažko doplatila.

Globalizovaný svet rozhodne potrebuje viac tolerancie, znášanlivosti a sociálnej empatie. A pomerne vzdialená minulosť (aj z období, ktoré sa pokladajú za temné stránky ľudskej histórie) naznačuje, že pozitívnych vzorov možno nájsť dostatok. Ako príklad možno spomenúť oázy tolerancie na stredovekej univerzite al-Azhar, kde spoločne pôsobili židovskí, moslimskí a kresťanskí učitelia, študenti a lekári. A spoločne vyznávali Hippokratovu prísahu *Horkos*, ktorú im zanechala racionálna grécka civilizácia.

A potešiteľné je, že túžba človeka po poznaní je univerzálnym motívom typu *etic*. Aj preto jednotlivé spoločnosti postupujú pri hodnotení sociálnych a kognitívnych schopností jednotlivcov pomerne homo-

génne. Z evolučného hľadiska bolo pre skupinu výhodné mať na čele ľudí, ktorí osobnými kvalitami zabezpečovali sociálnu súdržnosť, ochranu a splnenie spoločných cieľov. Ak história priniesla aj príklady vládcov, ktorí deštruovali nielen jednotlivcov, ale celé národy a pamäť ľudstva ich zaregistrovala ako ničiteľov, súčasne zaznamenala aj početné príklady osvietených podporovateľov vzdelania a vedy, ktorí všestranne aktivovali rozvoj ľudského poznania. A nachádzali sa vo všetkých civilizačných okruhoch, dokonca aj v tých, ktoré sa dnes pokladajú za menejcenné. A preto stojí pred nami snáď najdôležitejšia úloha – prekonať besov vo forme vlastných stereotypov a xenofóbie. A rozvinutím vlastného poznania sa pokúsiť o vytvorenie tolerantného obrazu sociálnej a kultúrnej reality, ktorý bude primerane regulovať naše prežívanie a správanie.

Na záver možno uviesť výstižné vyjadrenie vynikajúceho poľského antropológa Bronislawa Malinowského (1968): *Na začiatku sa bude dobré pozrieť na kultúru s jej rôznymi prejavmi z nadhľadu. Ide zrejme o integrálny celok skladajúci sa z nástrojov a spotrebného tovaru, konštitučných foriem rôznych spoločenských skupín, ľudských ideí, zručností, presvedčení a zvykov. Či už máme do činenia s veľmi jednoduchou či primitívnou kultúrou alebo s kultúrou krajne zložitou a rozvinutou, stojíme pred obrovským aparátom, čiastočne materiálnym, čiastočne ľudským a čiastočne intelektuálnym, pomocou ktorého je človek schopný vyrovnáť sa s konkrétnymi problémami, ktoré pred ním stoja. Tieto problémy vyplývajú zo skutočnosti, že telo človeka podlieha rôznym organickým potrebám a že človek žije v prostredí, ktoré je pre neho najlepším priateľom v tom, že mu poskytuje surovinu pre jeho prácu, a tiež nebezpečným nepriateľom v tom, že obsahuje mnohé nepriateľské sily.*

LITERATÚRA

- ARISTOTELES, 1995, *O duši*. Praha, Rezek.
- ARISTOTELES, 1996, *Etika Nikomachova*. Praha, Rezek.
- ASSMANN, J., 1991, *Weisheit, Schrift und Literatur im alten Ägypten*. In A. Assmann (Ed.), *Weisheit: Archäologie der literarischen Kommunikation III* (s. 475-90). München, Wilhelm Fink Verlag.
- AURELIUS AUGUSTÍN, 1997, *Vyznania*. Bratislava, Lúč.
- AURELIUS AUGUSTÍN, 2002, *Boží štát*. Bratislava, Lúč.
- BALTES, P. B., 2005, *Wisdom as orchestration of mind and virtue*. Berlín, Max Planck Institute of Psychology.
- BISILLIAT, J., LAYA, D., PIERRE, E., PIDOUX, C., 1967, *La notion de lakkal dans la culture Djerma-Songhai*. *Psychopathologie Africaine*, 3, s. 207-264.
- BERNSTEIN, L. E., 1981, *Language as a product of dialogue*. *Discourse Processes*, 4, s. 117-148.
- BLACK, M., 1962, *Models and metaphors: Studies in language and philosophy*. Ithaca, Cornell University Press.
- BOWEN, J., 1972, *A history of western education*. New York, St. Martin's Press.
- BRETT, G. S., 1912-21, *A history of psychology*. London, G. Allen and Co.
- BREZINA, I., 2008, *Kontúry východnej múdrosti*. In I. Ruisel (Ed.), *Myslenie - osobnosť - múdrosť*. Bratislava, SAP.
- BRINGMANN, W. G., LUCK, H. E., MILLER, R., EARLY, CH. E. (Eds.), 1997, *A pictorial history of psychology*. Carol Stream, Quintessence Publish Co.
- BROWN, B., 1938, *The wisdom of the Chinese: Their philosophy in sayings and in proverbs*. Garden City, Garden City Publisher.
- BRUNER, J. S., GOODENOUGH, J. J., AUSTIN, G. A., 1956, *A study of thinking*. New York, John Wiley and Sons.
- CICERO, M. T., 2001, *Listy přátelům*. Praha, Arista.
- CROMER, A., 1993, *Uncommon sense*. New York, Oxford University Press.
- CSIKSZENTMIHALYI, M., RATHUNDE, K., 1990, *The psychology of wisdom: An evolutionary interpretation*. In R. J. Sternberg (Ed.), *Wisdom: Its nature, origins, and development*. New York, Cambridge University Press.

- ČARNOGURSKÁ, M., 2003, *Čínska filozofia cez prizmu euro-čínskych filozofických vzťahov od minulosti až po dnes*. In M. Slobodník, G. Pirický (Eds.), *Fascinácia a (ne)poznatie. Kultúrne strety Západu a Východu*. Bratislava, Chronos.
- DANIEL, J., 2004, *Education for all in the Arab world: Past, Present, and Future*. Meeting of Arab Education Ministers on Education for all, Beirut, Lebanon, 19-23 January, 2003.
- DASEN, P. R., DEMBELE, B., ETTIEN, K., KABRAN, K., KAMAGATE, D., KOFFI, D. A., N'GUESSAN, A., 1985, *N'gouele, l'intelligence chez les Baouelé*. Archives de Psychologie, 53, s. 293-324.
- ELIADE, M., 1995, *Dejiny náboženských predstáv a ideí*. Bratislava, Agora.
- EMERSON, R. W., 1841/1982, *Self-reliance*. In L. Ziff (Eds.), *Selected essays and addresses*. New York, Penguin Books, s. 175-203.
- FALKOWITZ, R. S., 1980, *The Summerian rhetoric collections*. In P. B. Baltes, 2005, *Wisdom as orchestration of mind and virtue*. Berlin, Max Planck Institute of Psychology.
- FOUILLOUX, D., LANGLEOIS, A., LE MOIGNE, A., SPIESS, F., THIBAUT, M., TRÉBUCHON, R., 1992, *Slovník biblické kultury*. Praha, EWA.
- GILL, R., KEATS, D., 1980, *Elements of intellectual competence: Judgements by Australian and Malay university students*. Journal of Cross-cultural Psychology, 11, s. 233-243.
- GOODENOUGH, W. H., 1963, *Cooperation in Change*. New York, Russell Sage.
- GOULD, S. J., 1997, *Jak neměřit člověka*. Praha, Nakl. Lidové noviny.
- GRAVES, F. P., 1918, *A history of education*. New York, The Mac Millan Company.
- GREGORY, R. J., 2006, *Psychological testing: History, principles, and applications*. New York, Allyn a Bacon.
- HEARNSHAW, L. S., 1987, *The shaping of modern psychology*. London, Routledge.
- HELSON, H., 1972, *What can we learn from the history of psychology?* Journal of History of Behavioral Sciences, 1, s. 115-119.
- HENLE, M., 1976, *Why study the history of psychology?* Annals of the New York Academy of Sciences, 270, s. 147-120.
- HOLÝ, L., 1964, *Etnografie mimoevropských oblastí. Afrika*. Praha, SPN.

- HSU, F. L. K., 1983, *Rugged individualism reconsidered*. Knoxville, Univ. Tennessee.
- HUMBOLDT von, W., 1836/1988, *On language*. Cambridge, Cambridge University Press.
- HUMPREYS, S., 1961, *The wisdom of buddhism*. New York, Random House.
- JENSEN, A., 1969, *How much can we boost I.Q. and scholastic achievement*. Harvard Educational Review, 33, s. 1-123.
- KAGITCIBASI, C., BERRY, J.W., 1989, Cross cultural psychology: Current research and trends. Annual Review of Psychology, 40, s. 493-531.
- KEATS, D., 1985, *Strategies in formal operational thinking: Malaysia and Australia*. In I. R. Lagunes, Y. H. Poortinga (Eds.), *From a different perspective: Studies of behavior across cultures*. Lisse, Swets, and Zeitlinger.
- KEATS, D., 1982, *Cultural bases of concepts of intelligence: A Chinese versus Australian comparison*. In Proceedings of Second Asian Workshop on Child and Adolescent Development, Behavioral Science Research Institute, Bangkok, s. 67-75.
- KEESING, R. M., STRATERN, A. J., 1988, *Cultural anthropology*. Fort Worth, Harcourt Brace.
- KELLEHER, R. T., 1958, *Concept formation in chimpanzees*. Science 128, s. 777-778.
- KIDNER, S., 1985, *The wisdom of Proverbs, Job, and Ecclesiastes: An introduction to wisdom literature*. Downers Grove, Inter Varsity Press.
- KOCH, S., 1969, *Psychology cannot be a coherent science*. Psychology Today, 3, s. 64-68.
- KORDAČOVÁ, J., 2009, *Inteligencia a iracionalita v kontexte pozitívneho prežívania a sebaregulácie I*. In E. Sollárová, I. Ruisel, *Kultúrna podmienenosť inteligencie v teoretickej, metodologickej a empirickej perspektíve*. Nitra, UKF, s. 73-94.
- KOVÁČ, D., 2007, *Od osobnosti k metanoi*. Bratislava, Veda.
- LANG, B., 1986, *Wisdom and the Book of Proverbs*. New York, The Pilgrim Press.
- LAWRENCE, E., 1970, *The origins and growth of modern education*. Harmondsworth.
- LEGOWICZ, J., 1973, *Prehľad dejín filozofie*. Bratislava, Obzor.
- LEON-PORTILLA, M., 2003, *Aztécká filozofie*. Praha, Chesspress.
- LIN, Y. (Ed.), 1966, *The Confucius*. New York, Random House.

- MALINOWSKI, B., 1968, *Co je kultura?* In R. Martin (Ed.), *Sociologie kultury ve výboru přeložených textů*. Praha, SPN.
- MASLOW, A. H., 1962, *Toward a psychology of being*. Princeton, D. Van Nostrand Co.
- McGREAL, I. P., 1999, *Velké postavy západního myšlení*. Praha, Prostor.
- MEACHAM, J. A., 1990, *The lost of wisdom*. In R. J. Sternberg (Ed.), *Wisdom: Its nature, origins, and development*. New York, Cambridge University Press.
- MICHALOV, J., 2005, *Ranokresťanská filozofia*. Nitra, UKF.
- MUNDY – CASTLE, A. C., 1975, *Social and technological intelligence. Western and non-Western cultures*. In S. Pilowsky (Ed.), *Cultures in collision*. Adelaide, Australian Nat. Assoc. Mental Health.
- MYERS, E. D., 1960, *Education in the perspective of history*. New York, Harper and Brothers.
- NEEDHAM, J., 1956, *Science and civilization in China*. Cambridge, Cambridge University Press.
- NIDA, E. A., 1964, *Toward a science of translating*. Leiden, E. J. Brill.
- NISBETT, R., 2004, *The geography of thought: How Asians and Westerns think differently and why*. New York, The Free Press.
- NOBLES, W., 2006, *Seeking the Sakh. Foundational writings for an African Psychology*. Chicago, Third World Press.
- OGBU, J., 1992, *Understanding cultural diversity and learning*. Educational Researcher, 21, s. 5-14.
- PETERSON, CH., SELIGMAN, M., 2004, *Character strengths and virtues*. Oxford, Oxford University Press.
- PLATÓN, 1990, *Dialógy*. Bratislava, Tatran.
- RAD, G. V., 1965, *Old Testament theology*. Edinburgh, Oliver and Boyd.
- RAHULA, W., 1984, *Buddha*. In R. P. Gwinn, C. E. Swanson, P. W. Goetz (Eds.), *The new Encyclopaedia Britannica*, 15th ed., vol. 3, s. 369-374. Chicago, Encyclopaedia Britannica.
- ROBINSON, D. N., 1976, *An intellectual history of psychology*. New York, McMillan Publish. Co.
- RUDOLPH, K., 1987, *Wisdom*, In M. Eliade (Ed.), *The Encyclopaedia of religion*. New York, Mac Millan, Vol. 15, s. 393-401.
- RUISEL, I., 2004, *Inteligencia a myslenie*. Bratislava, Ikar.
- RUISEL, I., 2005, *Múdrosť v zrkadle vekov*. Bratislava, Ikar.
- RUISEL, I., 2008, *Osobnosť a poznávanie*. Bratislava, Ikar.

- RUISELOVÁ, Z. a kol., 2009, *Kontrafaktové myslenie a osobnosť*. Bratislava, SAP.
- RUSSELL, B., 1959, *Wisdom of the left*. London, MacDonald.
- SCOTT, R. B. Y., 1970, *The study of wisdom literature*. Interpretation. A Journal of Bible and Theology, 24, s. 20-45.
- SEGALL, M. H., 1976, *Human behavior and public policy: A political psychology*. Elmsford, Pergamon Press.
- SEGALL, M. H., DASEN, P. R., BERRY, J. W., POORTINGA, Y. H., 1990, *Human behavior in global perspective*. New York, Pergamon Press.
- SMÉKAL, V., 2002, *Pozvání do psychologie osobnosti*. Brno, Barrister and Principal.
- SPIRO, M. E., 1966, *Buddhism and economic action in Burma*. American Anthropologist, 68, s. 1163-1173.
- SPRADLEY, J. P., 1972, *Culture and cognition. Rules, maps, and plans*. San Francisco, Chandler Publishing Company.
- STERNBERG, R. J., KAUFMAN, J. C., GRIGORENKO, E. L., 2008, *Applied intelligence*. Cambridge, Cambridge University Press.
- STÖRIG, H. J., 1991, *Malé dějiny filosofie*. Praha, Zvon.
- TRIANDIS, H. C., McCUSKER, C., HUI, C. H., 1990, *Multi-method probes of individualism and collectivism*. Journal of Personality and Social Psychology, 59, s. 1006-1020.
- TRIANDIS, H. C., 1995, *Individualism and collectivism*. Boulder, CO.: Westview Press.
- TUCCI, G., 1984, *Buddhism*. In R. P. Gwinn, C. E. Swanson, P. W. Goetz (Eds.), *The new Encyclopaedia Britannica*, 15th ed., vol. 3, s. 374-403. Chicago, Encyclopaedia Britannica.
- TYLOR, R. B., 1871/1920, *Primitive culture*. New York, J. P. Putnam's So.
- VINEY, W., 1993, *A history of psychology. Ideas and context*. Boston, Allyn and Bacon.
- VLASTOS, G., GRAHAM, D. W., 1995, *Studies in Greek Philosophy*. Vol. 1, Princeton, Princeton University Press.
- WATSON, R. L., 1971, *The great psychologists*. Philadelphia, Lippincott.
- WESTEN, D., 1985, *Self and society*. Cambridge, Cambridge University Press.